arhivi

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Letnik 34, št. 1 *Ljubljana 2011*

arhivi

UDK 930.25 (497.12) (05)

UDC 930.25 (497.12) (05)

ISSN 0351-2835

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije

Zeitschrift des Archivvereins und der Archive Sloweniens

Gazzetta dell'Associazione archivistica e degli archivi in Slovenia

The Gazette of the Archival Association and Archives of Slovenia

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© 2011 Arhivsko društvo Slovenije

Izdalo in založilo Arhivsko društvo Slovenije

Uredništvo: *Zvezdarska 1, p. p. 21, SI-1127 Ljubljana*
telefon: (01) 241 42 47
telefaks: (01) 241 42 69
e-pošta: jure.volcjak@gov.si
http://www.arhivsko-drustvo.si/publikacije/ads__publikacije.htm

Odgovorni urednik: *Jure Volčjak (Ljubljana)*

Tehnična urednica: *Barbara Žabota (Ljubljana)*

Uredniški odbor: *dr. Zdenka Bonin (Koper), Igor Filipič (Maribor), dr. Boris Golec (Ljubljana), Olga Pivk (Ljubljana), Aleksander Lavrenčič (Ljubljana), Ivan Lovrenčič (Ptuj), mag. Elvis Orbanić (Pazin), dr.Slavica Tovšak (Maribor), Ivanka Uršič (Nova Gorica), dr. Peter Wiesflecker (Gradec), dr. Ivanka Zajc-Cizelj (Celje)*

Redakcija te številke je bila zaključena*: 20. maja 2011*

Revija izhaja dvakrat letno. Cena posamezne številke je 12,50 EUR.

Lektorica*: Eva Blumauer*

Prevodi*: Alenka Hren (angleščina), Wolfgang Zitta (nemščina)*

Fotografska dela*: Tina Arh*

UDK*: Alenka Hren*

Izdajo so omogočili*: Ministrstvo za kulturo, Javna agencija za knjigo RS in Arhivsko društvo Slovenije*

Poslovni račun*: NLB d. d. Ljubljana, 02083-0019446150*

Računalniški prelom in oblikovanje*: Franc Čuden, MEDIT d. o. o., Notranje Gorice*

Tisk*: Nagode Q co d.n.o.*

Naklada*: 400 izvodov*

Revija Arhivi je vključena v naslednje podatkovne baze*: COBISS (Slovenija); Historical Abstracts, America: History and Life, ABC–CLIO (Združene države Amerike); Centro de Información Documental de Archivos (Španija); Institut für Archivwissenschaft der Archivschule Marburg (Nemčija); EBSCO Publishing (Združene države Amerike)*

Na naslovnici*: Spominska razglednica ob 60. obletnici vladanja Franca Jožefa. Zasebni arhiv družine Pirnat, grad Tuštanj (foto Barbara Žabota, ZAL).*

a r h i v i

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Letnik 34, št. 1 *Ljubljana 2011*

Na predhodni strani: *Na poročni fotografiji sta Otto baron Mayr in Marija baronica Winckler, 11. april 1912. Zasebni arhiv Elisabeth grofice Henckel-Donnersmarck, rojene baronice Mayr, Avstrija (foto Barbara Žabota, ZAL).*

KAZALO

ČLANKI IN RAZPRAVE

Aida Škoro Babić, Bosansko dubrovniški odnosi (2. del) 9

Žiga Oman, Mariborska »postaja« v protokolu deželnoknežje *vizitacije* in *inkvizicije* na Štajerskem leta 1528: prvi zapisi o prisotnosti reformacijskih idej v mestu in njegovi bližnji okolici 21

Tine Germ, Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma: zgodovinski kontekst nastanka in njeni idejni vzori 33

Ana Lavrič, Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Bratovščine pri redovnih cerkvah 41

Mirjana Kontestabile Rovis, Slovenski oddelki Cesarsko-kraljevega moškega učiteljišča v Kopru 1875–1909 65

IZ PRAKSE ZA PRAKSO

Metka Bukošek, Problemi, ki nastajajo pri delu z ustvarjalci na področju pravosodja 81

Alice Baldin, Lucija Planinc, Stanka Grkman, Blanka Avguštin Florjanovič, Jedert Vodopivec, Konservatorsko-restavratorski poseg na delu Jožefinskega katastra za Kranjsko (1785–1789) 91

IZ ARHIVSKIH FONDOV IN ZBIRK

Nikola Babić, Robert Devetak, Martin Garzarolli, Mateja Kregar Gliha, Primož Slanič, Matjaž Bizjak, Seminar iz temeljnih zgodovinskih ved, UNG 2009–2010. Listine prve polovice 14. stoletja 105

Miha Šimac, Iz zlate knjige slovenskih junakov: Anton Polajnar (1890–1944) – pripadnik 97. pehotnega polka 119

Marko Žuraj, Primeri »propagandne vojne« v aktih okrožnega sodišča v Mariboru med letoma 1940 in 1941 (kazniva dejanja zoper »uredbo o zavarovanju nevtralnosti glede tiska«) 131

O DELU ARHIVOV IN ZBOROVANJIH

XX. mednarodni arhivski raziskovalni tabor: Turnišče v Sloveniji in Páka na Madžarskem, od 24. do 29. junija 2010 (**Gordana Šövegeš Lipovšek**) 143

SIstory: arhivsko gradivo in e-humanistika (**Mojca Šorn, Andrej Pančur, Mitja Sunčič**) 145

OCENE IN POROČILA O PUBLIKACIJAH IN RAZSTAVAH

PUBLIKACIJE

Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja 2011 (**Leopold Mikec Avberšek**) 149

Matjaž Bizjak - Aleksander Žižek: Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1513 (**Andrej Nared**) 157

Alojz Cindrič: Študenti s Kranjske na dunajski univerzi v prvi polovici devetnajstega stoletja 1804–1848 (**Tea Anžur**) 159

Alojz Cindrič: Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918 (**Tatjana Dekleva**) 161

90 let Univerze v Ljubljani : med tradicijo in izzivi časa (**Tatjana Dekleva**) 162

Ljubljanska univerza in njeni profesorji: 1919–1960 : fotografski zbornik, IV. del (**Tea Anžur**) 163

Emica Ogrizek: Tiskovne zadeve državnega tožilstva Maribor 1898–1941 (**Boštjan Zajšek**) 164

Simona Velunšek: Od državne glasbene šole do Konservatorija za glasbo in balet Maribor (**Boštjan Zajšek**) 166

Nina Gostenčnik, Barbara Lobnik: Plinarna Maribor 140 let v našem mestu,: arhivsko gradivo mariborskega gospodarstva v Pokrajinskem arhivu Maribor : spominski zbornik (**Nina Gostenčnik**) 167

Vlasta Beltram: Koprski zapori : s poudarkom na političnih zapornikih v obdobju fašistične vladavine (**Metka Gombač**) 168

20 let delovanja Slovensko-madžarskega mednarodnega arhivskega raziskovalnega tabora (**Gordana Šövegeš Lipovšek**) 169

Jože Mlinarič: Gradivo za zgodovino Maribora, XXXV. zv., Evangeličanska postojanka pri gradu Betnava pri Mariboru 1589–1602 II. (**Žiga Oman**) 171

RAZSTAVE

Urbarji in urbarialni registri v Pokrajinskem arhivu Maribor. Vsaki kmet je dolžen dati gospodu zemljiškemu ... (**Mojca Horvat**) 174

Ustanovitev Univerze v Ljubljani v letu 1919 (**Tatjana Dekleva**) 174

Tehniška fakulteta Univerze v Ljubljani : 1919–1957 (**Tea Anžur**) 176

Planinski svet in narava skozi fotografski objektiv Franca Vogelnika (**Sabina Lešnik**) 177

INDEX

ARTICLES AND PAPERS

Aida Škoro Babić, Relations between Bosnia and Dubrovnik (Part 2) 9

Žiga Oman, The Maribor »station« in the Styrian provincial princely visitation registers of 1528: the first records of reformation ideas in Maribor and its surroundings 21

Tine Germ, The album of the Ljubljana noble society of St. Dismas: the historical context and possible models 33

Ana Lavrič, The baroque confraternities in Ljubljana and their art commissions. Confraternities at monastic churches 41

Mirjana Kontestabile Rovis, Slovenian departments of the Imperial-Royal Men's Teacher Training College in Koper 1875–1909 65

FROM PRACTICE FOR PRACTICE

Metka Bukošek, Issues involved in working with judicial records creators 81

Alice Baldin, Lucija Planinc, Stanka Grkman, Blanka Avguštin Florjanovič, Jedert Vodopivec, Conservation-restoration treatment of the Josephian cadastre for Carniola (1785–1789) 91

FROM THE ARCHIVAL FILES AND COLLECTIONS

Nikola Babić, Robert Devetak, Martin Garzarolli, Mateja Kregar Gliha, Primož Slanič, Matjaž Bizjak, The seminar on basic historical sciences, UNG 2009–2010. Deeds of the first half of the 14th century 105

Miha Šimac, From the Golden Book of Slovenian Heroes: Anton Polajnar (1890–1944) – member of the 97th infantry regiment 119

Marko Žuraj, Examples of »propaganda war« in the case acts of Maribor District Court between 1940 and 1941 (criminal offences against the »Regulation on the Protection of Press Neutrality«) 131

ON THE ACTIVITIES OF THE ARCHIVES AND THE CONFERENCES

The 20th International archival research camp: Turnišče in Slovenia and Páka in Hungary, June 24 – 29, 2010 (**Gordana Šövegeš Lipovšek**) 143

SIstory: archives and e-humanities (**Mojca Šorn, Andrej Pančur, Mitja Sunčič**) 145

REVIEWS AND REPORTS OF THE PUBLICATIONS AND EXHIBITIONS

PUBLICATIONS

Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja 2011 (**Leopold Mikec Avberšek**) 149

Matjaž Bizjak - Aleksander Žižek: Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1513 (**Andrej Nared**) 157

Alojz Cindrič: Študenti s Kranjske na dunajski univerzi v prvi polovici devetnajstega stoletja 1804–1848 (**Tea Anžur**) 159

Alojz Cindrič: Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918 (**Tatjana Dekleva**) 161

90 let Univerze v Ljubljani : med tradicijo in izzivi časa (**Tatjana Dekleva**) 162

Ljubljanska univerza in njeni profesorji: 1919–1960 : fotografski zbornik, IV. del (**Tea Anžur**) 163

Emica Ogrizek: Tiskovne zadeve državnega tožilstva Maribor 1898–1941 (**Boštjan Zajšek**) 164

Simona Velunšek: Od državne glasbene šole do Konservatorija za glasbo in balet Maribor (**Boštjan Zajšek**) 166

Nina Gostenčnik, Barbara Lobnik: Plinarna Maribor 140 let v našem mestu,: arhivsko gradivo mariborskega gospodarstva v Pokrajinskem arhivu Maribor : spominski zbornik (**Nina Gostenčnik**) 167

Vlasta Beltram: Koprski zapori : s poudarkom na političnih zapornikih v obdobju fašistične vladavine (**Metka Gombač**) 168

20 let delovanja Slovensko-madžarskega mednarodnega arhivskega raziskovalnega tabora (**Gordana Šövegeš Lipovšek**) 169

Jože Mlinarič: Gradivo za zgodovino Maribora, XXXV. zv., Evangeličanska postojanka pri gradu Betnava pri Mariboru 1589–1602 II. (**Žiga Oman**) 171

EXHIBITIONS

Urbaria and land registers in the Maribor Regional Archives. Every peasant shall give to his seignior ... (**Mojca Horvat**) 174

The founding of the University of Ljubljana in 1919 (**Tatjana Dekleva**) 174

Technical faculty of the University of Ljubljana : 1919–1957 (**Tea Anžur**) 176

Mountainous world and nature in the photography by Franc Vogelnik (**Sabina Lešnik**) 177

Navodila avtorjem prispevkov za ARHIVE

1. ARHIVI, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije so osrednja slovenska arhivska revija, ki spremlja širok spekter arhivskih vprašanj. V njej objavljamo prispevke s področja arhivistike, (upravne) zgodovine, zgodovinskih pomožnih ved, vede o virih, arhivske teorije in prakse ter vsakdana slovenskih arhivov.

2. Prispevke sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Arhivov, Arhivsko društvo Slovenije, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana; tel. (01) 24 14 247, e-pošta: jure.volcjak@gov.si.

Pri tem prosimo, da se držite sledečih navodil:

- Prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: v elektronski obliki in odtisnjeni na papir (razmik 1,5 vrstice).
- Vsi članki gredo pred objavo v recenzijo. Pozitivna recenzija je pogoj za objavo članka.
- Prispevki za rubrike *Članki in razprave, Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirk* naj obsegajo do 1,5 avtorske pole (24 standardnih strani), za ostale rubrike pa pol avtorske pole (8 strani).
- Prispevki za rubrike *Članki in razprave, Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirk* morajo obvezno vsebovati izvleček v obsegu do maksimalno 10 vrstic, ključne besede, primerne za indeksiranje, in povzetek v obsegu do maksimalno 30 vrstic. Pred povzetkom mora biti naveden spisek virov in literature.
- Avtor naj navede svoj polni naslov, naziv oz. poklic, delovno mesto in naslov ustanove, kjer je zaposlen, tel. številko in e-pošto.
- Opombe morajo biti pisano enotno pod črto. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literature. Primer: Merku: *Slovenska plemiška pisava*, str. 110.
- V poglavju Viri in literature morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literature, navedena v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, časopise, itd. Gradivo se navaja v abecednem vrstnem redu.
- Citiranje arhivskih virov: navedemo arhiv, oznako fonda ali zbirke, ime fonda ali zbirke, po potrebi št. fasciklov ali škatel. Primer: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 1.
- Citiranje literature (monografij): navedemo priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida. Primer: Merku, Pavle: *Slovenska plemiška pisma*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- Citiranje literature (člankov): navedemo priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in stran; za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani. Primer za periodiko: Matijevič, Meta: Novomeški mestni arhiv in skrb zanj. *Arhivi* 26 (2003), št. 1, str. 221–226. Primer za zbornik: Bizjak, Matjaž: Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. *Ad fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 225–269.
- Slikovno gradivo (fotografije, mikrofilmski posnetki, skenirano gradivo, izjemoma tudi dobre fotokopije) mora biti obvezno priloženo posebej. Slikovno gradivo naj bo označeno s številko podnapisa. Prispevkom o ocenah publikacij je treba obvezno priložiti fotografijo naslovnice.
- Uredništvo ima pravico prispevke jezikovno lektorirati; lektorske popravke navadno vnesejo avtorji sami. Korekture načeloma opravi uredništvo.
- Prispevkov ne vračamo; o zavrnjenih prispevkih avtorje obvestimo.
- Avtorje prosimo, da upoštevajo zgornja navodila. Ob morebitnih nejasnostih je uredništvo na voljo za pojasnila.
- Članki in prispevki, objavljeni v tiskani reviji, so objavljeni tudi na spletni strani Arhivsega društva Slovenije. Avtorji tako z objavo tiskane verzije soglašajo tudi z objavo spletne verzije.
- **Rok za oddajo prispevkov** za rubrike *Članki in razprave, Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirk* za prvo številko je **1. maj**, za drugo številko pa **1. oktober**! Rok za oddajo prispevkov za ostale rubrike pa je za prvo številko **20. maj**, za drugo številko pa **20. oktober**!

Ljubljana, 1. 10. 2009

Uredništvo Arhivov

Notes for contributors for ARHIVI

1. ARHIVI, the Gazette of the Archival Association and Archives of Slovenia, is the central Slovenian archival journal. It deals with a wide range of archival issues and features articles from the field of archival science, (administrative) history, auxiliary sciences of history, primary source science, archival theory and practice, and daily activities of the Slovenian archives.
2. Manuscripts are to be sent to the editorial board at: Uredništvo Arhivov, Arhivsko društvo Slovenije, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana, Tel.: +386 1 24 14 247, e-mail: *jure.volcjak@gov.si*.

Authors should comply with the following instructions:

- Papers should be submitted in electronic and printed form (1.5 spacing).
- Before being published, all papers are reviewed. Papers are published only if they receive positive review.
- Papers for the sections *Articles and papers, From practice to practice* and *From archival files and collections* should not exceed 24 pages, papers for other sections should not exceed 8 pages.
- Papers for the sections *Articles and papers, From practice to practice* and *From archival files and collections* must include a maximum 10 line abstract, key words appropriate for indexing, and a maximum 30 line summary. List of sources and literature stands before summary.
- Authors must state their full address, title or/and profession, work rank, title and address of the institution where the author works, phone number, and e-mail.
- Footnotes are listed uniformly at the bottom of the page under the line. Footnotes include short references that are fully explained in »List of Sources and Literature«, together with abbreviations. Example: Merku: *Slovenska plemiška pisava*, p. 110.
- List of Sources and Literature includes a systematic recording of all sources and literature that are cited in notes. Archival sources, literature, journals etc. are stated separately in alphabetical order.
- Citation of archival sources should be presented as follows: name of archival institution, reference number of archival fond or collection, title of archival fond or collection, when necessary also the number of archival fascicles or boxes. Example: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 1.
- Citation of literature (books) should be presented as follows: Surname and first name of the author: *title (and subtitle) of the work (in italics)*. Publishing place: publisher and publishing year. Example: Merku, Pavle: *Slovenska plemiška pisma*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- Citation of literature (articles) should be presented as follows: Surname and name of the author: title of the article. *Title of the journal or miscellany (in italics)*, for journals also volume, year, number and page; for miscellany also (the name of the editor), publishing place, publishing year and page. Example for articles in journals: Matijevič, Meta: Novomeški mestni arhiv in skrb zanj. *Arhivi* 26 (2003), no. 1, pp. 221–226. Example for articles in miscellanies: Bizjak, Matjaž: Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. *Ad fonts. Otorepčev zbornik* (ed. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, pp. 225–269.
- Illustrations (photographs, microfilms, scans, (exceptionally) also good quality photocopies) must be submitted separately. Illustrations must be marked with the number of caption. Reviews of publications must include the photo of the book cover.
- Editorial board reserves the right to submit the papers for language proof reading. Proofs are sent to authors for correction. Other corrections of technical nature are done by editorial board.
- Authors are notified about their papers being rejected by the editorial board.
- Authors are kindly asked to follow these instructions. Should there be any uncertainties as to the mentioned instructions, please contact the editorial board for assistance.
- Articles and papers that are published in the printed version of *Arhivi*, are also published on-line on the homepage of the Archival Association of Slovenia. By giving consent for the printed version of their papers, the authors also give their consent for the papers to be published on-line.
- **Deadline for submission of papers**: papers for the sections *Articles and papers, From practice to practice* and *From archival files and collections* are to be submitted by May 1 for the first number, and by **October 1** for the second number! Article for other sections are to be submitted by **May 20** for the first number and by **October 20** for the second number!

Ljubljana, 1. 10. 2009

Arhivi Editorial board

Članki in razprave

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 327(497.6:497.5Dubrovnik)
Prejeto: 11. 10. 2010

Bosansko dubrovniški odnosi (2. del)

AIDA ŠKORO BABIĆ
mag. zgodovine, svetovalka III – arhivistka,
Arhiv Republike Slovenije, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: aida.skoro@gov.si

IZVLEČEK

Z zasedbo Huma je prišla Bosna v neposredno zaledje Dubrovnika, kar je botrovalo tesnejšim in močnejšim trgovskih vezem in trgovinski izmenjavi. Bolj so se krepili odnosi med njima več ohranjenih in bolj raznovrstnih listin najdemo. Njihovo število se je še povečalo, ko je prišlo do ekonomske in politične krepitve večjih bosanskih fevdalcev konec 15. stoletja. Ti so začeli sami izdajati svoje listine namenjene Dubrovniku. V času Bosanskih banov Kulina in Ninoslava so Dubrovčani prosto trgovali brez plačevanja kakršnega koli davka. Februarja 1326 Stjepan II. Kotromanić to spremeni in se odloči jemati desetino vrednosti vsega blaga, ki jo dubrovniški trgovci uvozijo v njegovo deželo. Od tega trenutka dalje se je plačevanje carine ustalilo, v Bosni pa se postopoma uvaja carinski sistem. Obdobje pred samo prevlado Osmanskega imperija zaznamuje nastop vojvode in pozneje hercega Stjepana Vukčića Kosače na zgodovinsko prizorišče ter zgraditev mesta Novi, s katerim je herceg poskušal konkurirati Dubrovniku v trgovini s soljo. Turška prisotnost je vsekakor vplivala na diplomatske poteze in odločitve tako posameznih bosanskih velikašev kot tudi Dubrovnika, ki so v neki meri botrovale še hitrejšemu zlomu Bosne in pozneje Hercegovine.

KLJUČNE BESEDE: Dubrovnik, Bosna, srednji vek, diplomacija, diplomatski odnosi, trgovina, Novi, mednarodni odnosi, meddržavne pogodbe, zgodovina, herceg Stjepan, jugovzhodna Evropa

ABSTRACT

RELATIONS BETWEEN BOSNIA AND DUBROVNIK (PART 2)

By occupying Hum, Bosnia became the immediate hinterland of Dubrovnik, which tightened and strengthened commercial bonds and exchange between the two countries. The better the relations between them, the more deeds of various types were preserved. The number of deeds even increased when several major Bosnian feudal lords gained strength in the late 15th century and began to issue their deeds to Dubrovnik themselves. During the time of the Bosnian bans Kulin and Ninoslav, the people of Dubrovnik were engaged in free trade without having to pay any kind of taxes. All this was changed when Stjepan II. Kotromanić decided to levy a tithe on the value of all goods that merchants from Dubrovnik imported in his country. From that moment on, the paying of duty was established in Bosnia and a customs system was implemented. Two significant events had occurred during the time before the Ottoman Empire gained supremacy in Bosnia; the appearance of the Bosnian duke (later also Herceg) Stjepan Vukčić Kosača, and the construction of the town of Novi which the Herceg expected would compete with Dubrovnik in the salt trade. The presence of the Turks most definitely influenced diplomatic moves and decisions of Dubrovnik and of certain Bosnian lords, and eventually to a certain degree contributed to an even faster breakdown of Bosnia and later Herzegovina.

KEY WORDS: Dubrovnik, Bosnia, the Middle Ages, diplomacy, diplomatic relations, trade, Novi, international relations, bilateral contracts, history, herceg Stjepan, South-eastern Europe

Stjepana Ostojo, čigar moč je bila zelo šibka, je po smrti na prestolu nasledil sin Stjepan Ostojić. Dubrovčani so kmalu prišli v stik z novim kraljem in Ostojić jim je 5. marca 1419 izdal novo listino z običajnimi frazami o prijateljstvu in utrjevanju ter potrjevanju medsebojnih odnosov.[1] S to listino je Ostojić potrdil vse listine, ki so jih Dubrovnčan dobili od srbske in bosanske gospode ter obvezal Dubrovnčani, da mu plačujejo svetodimitarski in stonski davek.[2] Ostojićeva oblast je bila šibka. V Bosni je bil namreč tudi Tvrtko II, ki ga je podpiralo precejšnje število bosanskih knezov. Po letu 1421 v virih ne zasledimo več omembe Ostojića, tako je Tvrtko II. ostal edini bosanski kralj. Ko se je njegova oblast utrdila, so Dubrovčani tudi od njega zahtevali enako listino, ki bi potrjevala vse privilegije, ki so jih že pridobili od bosanske in srbske gospode. Tvrtko jim je z listino 18. avgusta 1421 tudi ustregel.[3] Dubrovniški poslanci so se v imenu mesta Dubrovnik seveda obvezali plačevati srbski davek v višini 2.000 perperjev in 500 perperjev na »Vlasindan«.[4]

Zaradi šibke kraljeve oblasti in velike moči bosanskih fevdalcev ter turške nevarnosti in splošnega turškega vpliva politični položaj Bosne ni bil v zavidanja vreden.[5] Kljub temu je bil Tvrtko II. prevzet z idejo, da bi v zavezništvu z Benečani napadel Ivaniša Nepilića, gospodarja Klisa, Omiša in Poljica. Po zmagi naj bi si to ozemlje razdelili. Tudi Benečani so Tvrtka spodbujali k tej ideji. Beneški poslanec je bival pri kralju osem mesecev (1422–1423). Njegovo obnašanje na bosanskem dvoru je bilo vse prej kot v korist Dubrovniku. Od kralja je zahteval nekaj posesti bosanskega kraljestva ob morju. Ker so bile te posesti lahko le v sosedstvu ali zelo blizu Dubrovnika, so bili Dubrovčani precej vznemirjeni. In bojazen je bila upravičena, kajti Benečani so zasedli vsa pomembnejša mesta v Dalmaciji in leta 1420 končali glavni del okupacije na tem prostoru. Lahko bi segli tudi po Dubrovniku. Od leta 1358, ko so se otresli beneške oblasti, Dubrovčani niso več razmišljali o nikakršni politični zvezi z Benečani. Pravzaprav so sprožili nekakšno akcijo proti Benetkam ter bosanskemu kralju in bosanskim veljakom poskušali »odpreti oči« za beneško neiskrenost. 20. oktobra 1422 so poslali pismo Sandalju Hraniću, v katerem so ga opozorili na nevarnost zavezništva z Benečani, pismo pa so končali s primero; Benečani naj bi vstopali kot lisice in vladali kot levi.[6] Nekaj dni pozneje, 24. oktobra, so poslali svoje poslance k bosanskemu kralju z nalogo, da ga opozorijo na osvajalno politiko Benečanov, ki temelji na prevari.[7]

Kljub vsem opominom, ki jih je prejel od Dubrovnika, je Tvrtko 6. februarja 1423 z Benečani sklenil zavezništvo proti Ivanišu Nelipiću.[8] Tvrtko naj bi ga leta 1424 napadel s kopnega, vendar so ga prehiteli Turki, ki so vpadli v Bosno. Ker je bil Tvrtko vojaško pripravljen, mu je napad uspelo odbiti. Nov turški naval je prisilil Tvrtka, da se je leta 1425 je povezal z ogrskim kraljem Sigismundom, kar je pomenilo, da je sprejel njegovo nadoblast.[9] To je bil povod za nov turški naval v Bosno leta 1426.[10]

Leta 1426 so Turki imeli pod svojim nadzorom nekaj pomembnejših vzpetin na vzhodu Bosne. Njihov vojvoda Ishak je razsajal po Bosni in sejal neslogo med bosanskimi veljaki. Vse to so dobro opažali Dubrovčani, ki so bili v dobrih odnosih s Sandaljem Hranićem, ki je leta 1426 tudi obiskal Dubrovnik. Tu je bil svečano sprejet, prisostvoval je tudi procesiji sv. Vlaha (vsekakor v družbi kneza). Čeprav je bil Sandalj turški vazal, so Dubrovčani 2. maja 1426 poslali k njemu svoje poslance, da bi mu povedali svoje negativno mnenje o Turkih. In na koncu naj bi izjavili, da bo Dubrovnik kljub vsemu Bosni ostal zvest.[11]

---

1 Miklosich: *Monumenta serbica*, str. 282–284; Stojanović: *Stare srpske povelje*, str. 554–557.

2 Več o vladavini Stjepana Ostojića glej Perojević: Stjepan Ostojić, str. 452–461.

3 Listina je bila izdana v Milodraži. Priče so bili: vojvoda Sandalj Hranić, vojvoda Vukmir, župan Dragiša Dinjičić, knez Pribić, vojvoda Juraj Vojsalić, knez Petar Klešić in knez Juraj Dragičević. Glej Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 316–318.

4 Dan sv. Vlaha – zavetnika Dubrovnika (op. av.).

5 Več o tem obdobju glej Perojević: Stjepan Tvrtko II. Tvrtković, str. 462–504.

6 Jorga: *Notes et extraits*, str. 207–208.

7 Ibid., str. 208–209.

8 Ljubić: *Listine*, VIII, str. 215–217.

9 Tu velja omeniti, da je Tvrtko II. leta 1427 za svojega naslednika imenoval tasta kralja Sigismunda, celjskega grofa Hermana II. Tvrtko II. namreč ni imel potomcev, bal pa se je naslednika Tvrtka I., Vuka Banića Kotromanića. Zato se je odločil, da bo zanemaril vse pravice Koromaničev do prestola in je z listino 2. septembra 1427, ki jo je izdal v Bobovcu, imenoval Hermana, celjskega in zagorskega grofa ter slavonskega bana, za naslednika, če za seboj ne bo pustil zakonitih potomcev. Več o tem Perojević: Stjepan Tvrtko II. Tvrtković, str. 472; Štih: Celjski grofje kot dediči bosanske krone.

10 Več o tem: Perojević: Stjepan Tvrtko II. Tvrtković, str. 471–472.

11 O prihodu Sandalja v Dubrovnik in odnosih z Dubrovnikom glej Čorović: *Sandalj Hranić u Dubrovniku*.

Spor glede Konavel

Vsekakor je potrebno omeniti tudi Konavle in trud Dubrovčanov, da jih pridobijo. Že od leta 1358 so jih poskušali dobiti po mirni poti. V Konavlah so se v tem času menjavali gospodarji. Na začetku 15. stoletja so bile v sklopu bosanske države, in sicer v rokah močnih fevdalcev. Vzhodni del je bil pod Sandaljem Hranićem, zahodni pa pod bratoma Petrom in Radoslavom Pavlovićem.

Sandalj Hranić je 24. junija 1419 Dubrovniški republiki izdal listino, s katero ji je prepustil svoj del proti plačilu letnega davka v višini 500 perperjev.[12] Tako so tudi Dubrovčani 29. junija 1419 izdali listino, s katero so potrdili svoje obveznosti do Sandalja.[13] Istočasno so poskušali prepričati Pavloviće, da jim odstopijo svoj del. Glavno besedo je imel Petar Pavlović in po dolgotrajnih pregovorih je končno privolil, da jim odstopi svoj del Konavel. Vendar tega ni potrdil z nobeno listino. Tako so se Dubrovčani obrnili na bosanskega kralja Stjepana Ostojića, ki je bil takrat na prestolu, da jim je potrdil pridobitev Konavel. Stjepan Ostojić jim je to listino izdal, in sicer 4. decembra 1419.[14] Dubrovčani so to potrdili 8. februarja 1420 z listino, v kateri so tudi obljubili, da bodo kralju plačevali letni davek v višini 500 perperjev.[15]

Vendar je prišlo do spora med Sandaljem Hranićem in Pavlovići. Hranić je zasedel Pavlovićevo polovico Konavel, Cavtat in Obod. Z listino z dne 30. maja 1420 je to polovico skupaj s Cavtatom in Obodom prepustil Dubrovčanom, seveda proti plačilu 500 perperjev na leto in v zameno za posest v Župi (vredno 3.000 perperjev) ter palačo v mestu, ki je nekoč pripadala družini Vukasović.[16]

V tem času pa je, kot je že bilo omenjeno, poleg Stjepana Ostojića vladal tudi kralj Tvrtko II. Ta se je pojavil že v času Stjepanovega očeta Ostoje. Moč Tvrtka II. se je okrog leta 1420 silno povečala, kajti podpirali so ga mnogi bosanski veljaki. Zato so se Dubrovčani obrnili tudi na Tvrtka II. in dne 18. avgusta 1420 prejeli listino, s katero je tudi on potrdil dubrovniško lastništvo Konavel.[17] Kljub vsem tem listinam Dubrovčani niso dobili druge polovice Konavel. Tu je zavladal Petrov brat Radoslav Pavlović. Vsekakor so Dubrovčani tudi njega prepričevali, naj jim proda to posest, vendar ni popustil. 3. novembra 1420 je izdal listino, s katero je potrdil dubrovniško lastništvo tiste polovice, ki jim jo je odstopil Sandalj Hranić.[18]

V naslednjem obdobju je sledilo nekaj sporov in pogajanj med Dubrovčani in Radoslavom Pavlovićem. Dubrovčani so 18. februarja in 8. maja 1421 izdali dve listini o prijateljstvu s Pavlovići. Radoslav Pavlović pa je 24. aprila izdal listino, s katero je ob običajnih frazah o prijateljstvu spet potrdil le Sandaljev odstop Konavel.[19] Leta 1422 so se spet začeli spori, 1423. pa so jih zgladili. Dubrovčani so sprejeli Radoslava in njegovo moško potomstvo v vrste dubrovniških veljakov, Radoslav pa je 7. aprila 1423 izdal listino, s katero je trmasto potrdil odstop le Sandaljeve polovice.[20] Zaradi pomanjkanja denarja je končno pristal na dogovor z Dubrovčani. 31. decembra 1427 je bila podpisana pogodba, s katero je Radoslav odstopil svojo polovico, Cavtat in Obod.[21] Dubrovčani so se obvezali, da bodo plačevali letni davek v višini 600 perperjev. Prav tako so mu obljubili izplačilo vsote v višini 13.000 zlatnikov. 12.000 zlatnikov se je nanašalo na direktni odkup, 1.000 zlatnikov pa je bilo namenjenih nakupu zemljišča na dubrovniškem ozemlju v tej vrednosti. Od te vrednosti je Radoslav takoj prejel 7.000 zlatnikov, 6.000 pa je ostalo vloženih v Dubrovniku (za 5% obresti) z odpovednim rokom dveh mesecev. Dobil je tudi del zemljišča v Konavlah in palačo v Dubrovniku.[22]

Tako je Radoslav Pavlović leta 1427 Dubrovčanom odstopil svojo polovico Konavel. Vendar mu je bilo kmalu žal in je iskal način, kako bi ga spet dobil nazaj. Iskal je povod za spor. Že konec leta 1429 so se njegovi poslanci v Dubrovniku pritožili, da begunci s Pavlovićevega ozemlja dobivajo zatočišče na dubrovniškem ozemlju. Dubrovčani so jim obljubili, da bodo to z najostrejšimi ukrepi preprečili.

Močnejši povod za spor je Radoslav izkoristil, ko so Dubrovčani utrjevali mesto Cavtat (to mestece sicer leži na malem polotoku, ki je s kopnim povezan le z ozkim prehodom). Dubrovčani so želeli zgraditi zid na tisti strani, kjer je prehod na kopno, tu pa izkopati jarek in narediti majhen otok (Cavtat naj bi bil otok zaradi varnosti – da ne bi bil povezan s kopnim). Radoslav je leta 1430 poslal svoje poslance v Dubrovnik, kjer so zahtevali usta-

12 Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 288–291.
13 Foretić: *Povijest Dubrovnika*, str. 190.
14 Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 291–294.
15 Ibid., str. 294–296.
16 Foretić: *Povijest Dubrovnika*, str. 190.
17 Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 316–318.
18 Foretić: *Povijest Dubrovnika*, str. 192.
19 Ibid., str. 192.
20 Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 319–321.
21 Ibid., str. 336–342.
22 Ibid., str. 343–348.

vitev kopanja jarka. Sproti so zahtevali, da jim Dubrovčani izplačajo obresti od njegovega vložka (v višini 6.000 zlatnikov) ali pa naj vrnejo denar. Dubrovčani so odgovorili, da je za vrnitev denarja potreben dvomesečni odpovedni rok, kar zadeva jarek, pa so odgovorili, da so lastniki tako Konavel kot Cavtata in da na svojem zemljišču lahko počnejo, kar jih je volja. Radoslav ni bil zadovoljen z odgovorom. Zbral je vojsko in krenil na dubrovniško ozemlje. Ko so Dubrovčani izvedeli za njegov pohod, so prav tako zbrali vojsko, vendar manjšo. Vojski sta se srečali v župski Ljuti, kjer je Radoslavova vojska porazila dubrovniško. Radoslavovi ljudje so po zmagi oplenili Župo. S tem se je začela vojna. Vojna je bolj kot na bojnem polju potekala v diplomatskih vodah.[23]

Dubrovčani so stremeli k temu, da bi splošne politične razmere na zahodnem delu balkanskega polotoka izrabili v boju proti Radoslavu. Omenjeno je bilo že, da so Turki postali v Bosni pomemben in vpliven dejavnik. Sam bosanski kralj jim je že bil podrejen. Tako je tudi Radoslav Pavlović moral priznati, da svoje ozemlje poseduje zahvaljujoč turški milosti. Hkrati pa je bil v sporu z bosanskim kraljem oziroma se ni oziral na njegovo vrhovno oblast. Prav tako je bil v sporu s svojim sosedom Sandaljem Hranićem, gospodarjem Zahumlja. V takšnih okoliščinah so Dubrovčani začeli sklepati zavezništvo skupaj s Sandaljem Hranićem in Tvrtkom II. proti Radoslavu Pavloviću. Ker je bil Pavlović turški vazal, so načrtovali, da bodo vse tri strani kupile od sultana za 70.000 zlatnikov del Pavlovićevega ozemlja in si ga enakomerno razdelile. Vendar sta se Sandalj in Tvrtko tej zamisli odrekla.

Hkrati s tem pa so Dubrovčani zahtevali od bosanskega kralja, naj ukrepa proti Radoslavu zaradi nasilja in ker se ni držal pogodbe. Od ogrskega kralja Sigismunda pa so zahtevali, da ukrepa pri Porti proti Radoslavu, in sicer v korist Dubrovnika. Medtem je šel Radoslav v diplomatski protinapad. V prvi vrsti je poskušal pridobiti Porto na svojo stran. Sredstvi, ki ju je uporabljal, sta bili podkupovanje in neresnično prikazovanje spora. Trdil je namreč, da Dubrovčanom Konavel in Cavtata ni prodal, temveč ju je le zastavil. Da bi Porta zadevo preiskala, je v Dubrovnik poslala svojega poslanca Karadžo, ki pa spora ni razrešil. Nato so Dubrovčani poskušali skleniti zavezništvo s Sandaljem Hranićem, ki pa se je premislil in se umaknil.

Naslednja poteza Dubrovčanov je bila, da bi se obrnili neposredno na Porto, kjer naj bi zahtevali povrnitev svojih ozemelj (vsekakor na Pavlovićev račun). Tu se je dubrovniško poslanstvo srečalo z Radoslavovimi poslanci, ki so prišli s ponarejenimi dokumenti, kar so Dubrovčani tudi dokazali. Vendar Porti tudi tokrat ni uspelo razrešiti spora. Tako je v Dubrovnik poslala svojega poslanca Alibega, ki naj bi vso stvar raziskal. Rezultat tega poslanstva je bila listina z dne 6. decembra 1430, ki jo je sultan izdal Dubrovniku. Z njo je dovolil dubrovniškim trgovcem prosto trgovino na območju celotne države kot tudi na območjih vazalnih deželic Srbije, Albanije in Bosne.[24] In nobeden od sosedov jim pri tem ni smel delati težav oziroma se vojskovati z njimi. S tem je Radoslavu posredno prepovedal vojno proti Dubrovniku in s tem Dubrovniku pokazal svojo naklonjenost.

Tudi poslanstvo Alibega v januarju in februarju 1431 spora ni končalo. Radoslav je nadaljeval boje in pustošenje po dubrovniškem ozemlju. Čez nekaj časa je le pokazal naklonjenost miru, ki pa se ni realiziral, ker Dubrovčani niso hoteli odstopiti od teritorialnih zahtev.

Dubrovčanom je končno uspelo: 9. junija 1431 je sultan izdal odločbo, da Alibeg Radoslavu odvzame župo Vrm z mestom Klobuk in Trebinje z Lugom ter jih dodeli Dubrovniku.[25] Vendar se Radoslav ni hotel pokoriti sultanovi odločitvi (kljub temu, da je bil njegov varovanec) in je nadaljeval z vojno proti Dubrovniku. Obnovil je odnose z bosanskim kraljem Tvrtkom II., ki pa je začel nasprotovati odstopu Radoslavovega ozemlja, ker je bilo to del bosanskega državnega ozemlja. Leta 1432 pa je Radoslavu s podkupnino uspelo doseči, da je Porta preklicala dano odločitev. Ko so Dubrovčani izvedeli za zavezništvo med Tvrtkom, Radoslavom in Sandaljem Hranićem, jim ni preostalo drugega, kot da privolijo v mir, ki jim ga je ponudil Tvrtko. Tako je bil sklenjen mir na temelju obstoječega stanja. Mirovna listina je bila napisana 25. septembra 1432. S temi pogoji so bili potrjeni vse predhodne listine in dogovori, Radoslav se je odrekel vsem prihodkom in davkom, ki so mu pripadali iz obdobja vojne, vsi sužnji naj bi bili osvobojeni, Radoslavu naj bi bila vrnjena palača v Dubrovniku, vsi poboji in žalitve iz vojne naj bi bili pozabljeni, poleg tega niso bili dovoljeni niti maščevanje niti zahteve po odškodnini.[26] Mir naj bi potrdila bosanski kralj in Porta. Bosanski kralj je mir

[23] Stojanović: *Stare srpske povelje* I, str. 617–632; Ibid., II, str. 227–231. Več o samem vojaškem spopadu za Konavle glej Truhelka: Konavoski rat.

[24] Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 362–363.

[25] Truhelka: Konavoski rat, str. 6–7.

[26] Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 366–371.

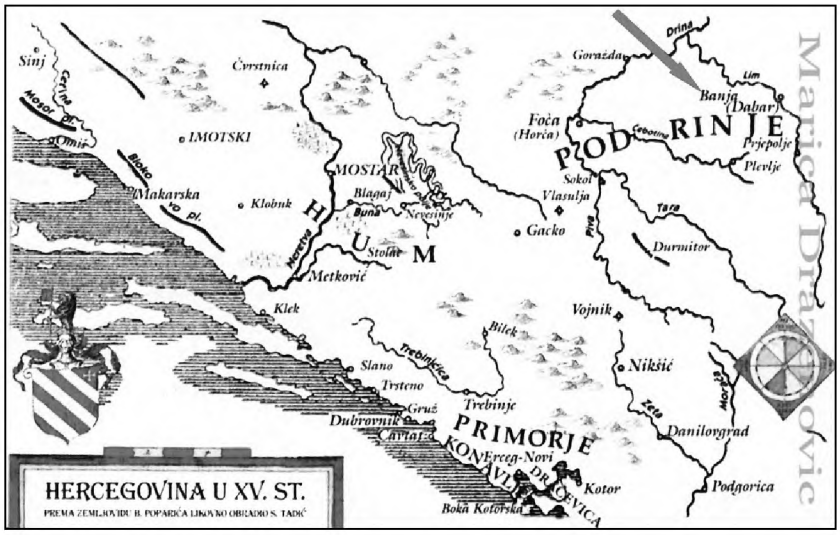

Hercegovina v 15. stoletju

potrdil 2. marca leta 1433.[27] Tako se je končala vojna. Dubrovčani so torej zadržali Konavle, Obod in Cavtat. Razširitev ozemlja pa jim ni uspela.

Obdobje po letu 1430

V času Konavelske vojne se je na prizorišču bosanske zgodovine pojavil protikralj Radivoj, sin pokojnega kralja Ostoje. Po dubrovniških kronikah naj bi ga v Bosno pripeljal Ishakbeg ter ga razglasil za kralja. Radivoj je Dubrovčane prosil za finančno pomoč in Dubrovčani so mu podarili 200 perperjev. V teh listinah, februarja leta 1433, ga imenujejo *»Radivoj, sin pokojnega kralja Ostoje«*.[28] Septembra leta 1433 pa so Dubrovčani podarili 60 perperjev poslancu *»Radivoja, ki se sam imenuje kralj Bosne«*.[29] Tudi leta 1434 so mu Dubrovčani odobrili denarni dar, vendar ga niso priznavali za legitimnega bosanskega kralja. Tudi Stjepan Tvrtko II., ki so ga imeli za legitimnega kralja, ni užival velike avtoritete. Radivoju je uspelo pridobiti dva najmočnejša bosanska magnata na svojo stran, vojvodo Sandalja Hranića in Radoslava Pavlovića.

Radivoj je od Dubrovčanov zahteval, da ga priznajo za kralja Bosne. Le-ti pa so to zavračali, češ da imajo dokumente, podpisane s Tvrtkom II., ter da so na podlagi teh dokumentov dolžni plačevati davke Tvrtku in ne Radivoju. Seveda je Radivoj želel potrditev, da je kralj, da bi pobiral davke od Dubrovnika. In Dubrovčani so se temu izogibali z denarnimi darovi. Tvrtko II. je leta 1434 celo pobegnil iz Bosne pred številnimi sovražniki in istega leta je sledil nov turški vpad v Bosno. Naslednje leto se je Tvrtko II. vrnil v Bosno, turška vojska pa se je umaknila.

Istega leta, leta 1435, je umrl Sandalj Hranić. Nasledil ga je nečak Stjepan Vukčić Kosača. Dubrovčani so Stjepanu Vukčiću pokazali vso dobro voljo in 20. marca poslali Federika Gundulića, da bi mu izrekel sožalje ob smrti strica, sproti pa so poslali tudi pozdrave *»kralju« Radivoju, ki se je nahajal na Stjepanovem dvoru*.[30] Po pregovarjanjih se je Stjepan le odločil potrditi Dubrovčanom vse listine in privilegije, ki so jih pred tem dobili od njegovega strica.

V tem času je bil Tvrtko v Bosni. Na njegovo stran se je postavilo skoraj vse bosansko plemstvo z izjemo Stjepana Vukčića, ki je še zmeraj podpiral Radivoja. V začetku maja se je obrnil na Dubrovčane z zahtevo, da mu plačajo davek za tisti čas, ko mu ga niso plačevali. Dubrovčani mu najprej niso hoteli niti odgovoriti, potem pa so odobrili, da mu izplačajo zahtevane zneske. Tvrtkov poslanec je prišel v prvi polovici maja 1435 v Dubrovnik in vlada mu je izplačala zahtevane davke ter ga obdarovala. Tvrtko je ob tej priložnosti zahteval tudi denar za uporabo zemlje v Konavlah; kraljevo posest so namreč uporabljali neki Dubrovčani. Tvrtko je postal tudi bolj aktiven v trgovskih poslih z Dubrovnikom. Dubrovčani so mu namreč dovolili poslati večjo količino srebra prek dubrovniškega ozemlja v Benetke, ne da bi plačal carino.

27 Ibid., str. 374–376.
28 Jorga: *Notes et extraits* II, str. 302.
29 Ibid., str. 315.
30 Ibid., str 326. Dubrovniški viri Stjepana Kosačo večinoma imenujejo Stipan (op. av.).

Nastop vojvode Stjepana Vukčića Kosače

Ko je Stjepan Vukčić po stričevi smrti prevzel oblast, so se proti njemu obrnili številni nasprotniki.[31] Ni izključeno, da se je za pomoč obrnil na Porto. Radivoju bi kaj takega zelo ustrezalo, saj je bil zaradi Tvrtkove navzočnosti v Bosni v nezavidljivem položaju. Turke so vsi pričakovali. Vendar so bili zadržani v Albaniji zaradi upora. Do njihovega prihoda se je moral Stjepan sam bojevati s svojimi nasprotniki. Med njimi je bil tudi Radoslav Pavlović, njegov neposredni sosed. Zaradi strahu pred turškimi represalijami pa je bil Radoslav Pavlović prisiljen prositi za premirje s Stjepanom. To je naredil s pomočjo Dubrovčanov, ki so svoje poslance poslali vojvodi Stjepanu v začetku junija 1435. Potem, sredi leta 1435 pa so se v Bosni pojavili Turki. Vprašanje, kdo jih je poklical, ostaja odprto. Stjepan jih ni več potreboval, saj je Radoslav prosil za premirje še pred turškim prihodom. Vendar dejstvo, da je ta turška vojska ropala po Humu, ozemlju Kosačevih nasprotnikov, daje sklepati, v čigavo korist so intervenirali. Njihova dejavnost v Bosni je vedno bolj ogrožala Tvrtka II. in Radoslava Pavlovića. Turki pa so nenehno ropali po Radoslavovi posesti.

Bosno so razjedali tudi notranji boji. Sredi leta 1436 je prišlo do hudih sporov med Stjepanom Vukčićem in Radoslavom Pavlovićem glede Trebinja, Klobuka in Bileće. Stjepanu so pomagali Turki, pa tudi kralj Tvrtko. Dubrovčani so 14. novembra 1437 sporočili kralju Sigismundu, da so z bosanskega območja izvedeli, da sta se kralj Tvrtko II. in Stjepan Vukčić povezala v boju proti Radoslavu Pavloviću.[32]

Stjepan je s pomočjo Ishaka leta 1438 zasedel Trebinje. Medtem pa so Radoslavovi podložniki našli zatočišče v Dubrovniku in Dubrovčani so se upravičeno zbali, da se ne bi zapletli v spor s Stjepanom. Do spora takrat še ni prišlo, vendar je Stjepan že leta 1439 začel napadati Dubrovnik. Tako so se Dubrovčani maja 1439 pritožili kralju Albrechtu, da je Stjepan pozabil na staro prijateljstvo in da jih vznemirja z željo, da bi si jih pokoril. Tako so prosili kralja, naj zapove Stjepanovima sosedoma Matku in Petru Talovcu[33] in preostalim, naj pomagajo Dubrovniku, če bi ga Stjepan napadel. Kralj Albrecht je junija Matku Talovcu to tudi zapovedal. Hkrati pa so Dubrovčani želeli imeti dobre odnose s Turki in so pošiljali vojvodi Eseb-Aliji (tedanjemu turškemu poveljniku v Vrhbosni – sinu vojvode Ishaka) poslance s prijateljskimi gestami. Ne glede na te prijateljske geste je Esebegov brat Barak napadel neko dubrovniško karavano, ki pa jo je obranil Stjepan Vukčić. Za to gesto so Dubrovčani 30. aprila 1439 poslali Stjepanu zahvalno pismo.[34]

Stjepan Vukčić je od sultana dobil v dar nekaj krajev, sam pa je osvojil ozemlje Radoslava Pavlovića. Začel je oblegati mesto Omiš, ki so ga imeli Dubrovčani (zaupala jim ga je kraljica Elizabeta, vdova pokojnega kralja Albrechta). Dubrovčani so ji na začetku marca 1440 sporočili, da Stjepan oblega Omiš in da je na pomoč poklical Turke. Mestecu je na pomoč prihitel ban Matko. Oktobra istega leta je Stjepan osvojil Omiš in začel s pripravami na osvojitev ozemlja v Primorju, ki so bila v posesti despota Durada Brankovića. Dubrovčani so se bali, da bi prišlo do spopada med Stjepanom in Duradem, in so se trudili, da ju prepričajo v spravo, saj bi prodor Turkov lahko ustavili le s skupnimi močmi. Vendar se je Stjepan najbolj zanašal na Turke.

Septembra leta 1440 je v Dubrovnik prispel poslanec novega turškega poveljnika v Bosni Isabega Ishakovića Hranušića. Še isti mesec je v Dubrovnik prišel tudi sultanov poslanec, njegov haznadar,[35] in sicer v spremstvu poslanca Stjepana Vukčića. Zahteval je plačilo harača, čemur so Dubrovčani nasprotovali. Sultan pa je zaprl vse dubrovniške trgovce v turških deželah. Dubrovčani so se obrnili na Pavlovića, Vukčića ter na Talovce, da bi jim pomagali pri osvoboditvi trgovcev, vendar brez uspeha. S čim so izzvali tako sovražno obnašanje sultana? S tem da so gostoljubno sprejeli despota Durda, ki se je zatekel v Dubrovnik, ker se je na svojem ozemlju v primorju čutil ogroženega.[36] Turki so zahtevali, da jim Dubrovnik despota preda, to pa so Dubrovčani seveda zavrnili. Ko je Stjepan julija zapretil z vojno, je despot zapustil Dubrovnik in odplul proti Senju. Zdaj so Dubrovčani lahko uredili odnose s sultanom. Februarja leta 1442 jim je *»veliki gospodar in veliki Amura Muratbeg«* izdal listino, s katero jim je dovolil *»hoditi po morju in po suhem po Anatoliji, po Romaniji, po bolgarski in vlaški zemlji, po*

[31] O Stjepanu Vukčiću glej Ćirković: *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba.*

[32] Perojević: Stjepan Tvrtko II., str. 494.

[33] Matko Talovac je bil ban Slavonije od 1435–1444. Kralj Sigismund mu je dal v upravo posestvo Topolovico, ki se je v uradnih zapisih imenovala Tallocz. Po tem posestvu so Matko in njegovi bratje dobili ime de Tallocze ali de Tallocz oziroma Talovac. Bil je kastelan mesta Kovin, nato gospodar mesta Srebrenik, upravitelj zagrebške škofije in gubernator vranskega priorata. Leta 1435 je postal ban. Glej Škoro: *Gost Radin*, str. 89, op. 216.

[34] Jorga: *Notes et extraites*, str. 359.

[35] Čuvaj dvorne blagajne (op. av.).

[36] Jorga: *Notes et extraites*, str. 379–381.

srbski zemlji, po Bosni in po vseh tistih mestih in krajih gospostva« s tem, da v zameno plačajo 1000 zlatnikov.[37] Dubrovčani so 7. februarja slovesno prisegli, da so *»zvesti gospodarju sultanu Amuratbegu«*.[38]

Nedvomno je bila smrt Sandalja Hranića eden pomembnejših dogodkov. Kajti pokojni vojvoda je bil kljub vsem nesporazumom od leta 1403 v dobrih odnosih z Dubrovnikom. Novi vojvoda Stjepan Vukčić Kosača se je na začetku obnašal za Dubrovčane še znosno, vendar so odnosi sčasoma postajali vedno bolj napeti. Leta 1435 jim je potrdil vse privilegije, ki so jih pridobili od njegovih predhodnikov, s tem tudi odstopanje Konavel, Dubrovčani pa so ga sprejeli v vrste svojega plemstva.

Sledil je spor med Vukčićem in Radoslavom Pavlovićem in leta 1440 je Vukčić zasedel Trebinje ter leta 1441 Klobuk. Leta 1441 je Radoslav Pavlović umrl in nasledil ga je sin Ivaniš. Ta je Dubrovčanom 29. septembra 1442 potrdil trgovske privilegije ter lastništvo Konavel. Dubrovčani pa so ga v znak zahvale sprejeli med svoje veljake.[39]

Kralj Stjepan Tomaš

Leta 1443 je umrl Tvrtko II. Nasledil ga je kralj Stjepan Tomaš.[40] Oba bosanska kralja sta se v svoji politiki odločala med Ogri in Turki. Turški vpliv je bil v tem času velik. Od leta 1428 (mogoče že od 1426.) je Bosna Turkom plačevala obvezni davek.

Novi kralj Stjepan Tomaš je že po običajni poti Dubrovčanom potrdil vse trgovske privilegije 3. septembra 1444 s svojo listino.[41] Dolgo sta bila Stjepan Vukčić in kralj Stjepan Tomaš v sporu (vmes sta znala spor tudi kdaj pa kdaj zgladiti). V težnji po samostojnosti se je Stjepan Vukčić razglasil za *»hercega sv. Save«;* tako je njegovo ozemlje pozneje dobilo naziv Hercegovina. S tem je želel pokazati, da je neodvisen od bosanskega kralja in da je njegovo ozemlje odcepljeno od bosanskega kraljestva. Njegovi odnosi z Dubrovčani, ki so bili že od leta 1437 zelo slabi, so postali še slabši. Od leta 1445 je bil vedno bolj žgoče vprašanje meje in spori so postajali vedno pogostejši. Leta 1450 je prišlo do odkrite sovražnosti. 15. julija so Dubrovčani ustavili trgovino prek hercegovega ozemlja. Vojna je bila neizbežna.[42]

Vzroki sovražnosti in seveda tudi vojne, ki je sledila, so bili različni. Sicer je bila sporna meja, vendar je Vukčić želel, kot nekoliko prej Tvrtko I., da bi se trgovsko emancipiral od dubrovniške premoči, ki so jo Dubrovčani vsekakor imeli tako v Bosni kot v njegovi Hercegovini. Tako je kršil stare dogovore, ki so bili podpisani med Dubrovnikom in Bosno, pa tudi tiste, ki jih je sam podpisal. Želel je, da bi se trgovski promet preusmeril na svoje pristaniško mesto Novi. Dubrovčanom je višal carine ter uvedel še nekaj novih. Med drugimi je uvedel carino na živino, ki so jo peljali čez njegovo ozemlje, s pojasnilom, da se živina pase na njegovi zemlji. Od Dubrovnika pa je hotel zase izsiliti oprostitev plačila carine. Uvedel je lastno tržišče soli, poleg tega pa se je trudil, da bi uničil dubrovniško. Svojim podanikom je prepovedal kupovati sol v Dubrovniku. Od dubrovniških trgovcev je kupoval blago po tisti ceni, ki jo je sam določil. Dubrovniška vlada je protestirala pri hercegu, pošiljala je svoja poslanstva, da bi se dogovorili. Ker do skupnega jezika le ni prišlo, se je dubrovniška vlada odločila, da svojim trgovcem prepove trgovino s hercegovim ozemljem.

Herceg je s strani Porte dobil dovoljenje, da lahko nastopi proti Dubrovniku in pritisne na Konavle. Konec maja je zasedel Konavle in napadel Župo. Vojna se je začela. Dubrovnik je bosanskemu kralju Tomašu ter srbskemu despotu Duradu predlagal, da sklenejo zavezništvo proti hercegu, in sicer bi od sultana, ki je bil vrhovni gospodar, odkupili hercegovo posest in si jo razdelili. Despot je bil za to, vendar sultan Mehmed II. ni privolil.

Dubrovčani so se obrnili tudi na papeža Nikolaja V. K njemu so poslali dominikanca Blaža, ki naj bi papežu zatožil hercega, češ da iz Italije pelje kristjane za boj proti Dubrovniku. Papež se je odzval z bulo (9. junija 1451), s katero je vsem prepovedal nastopiti službo pri hercegu, *»nevernemu patarenu«*. Tisti, ki te prepovedi ne bo upošteval, bo izobčen, tistim, ki delajo pri hercegu, pa bo odvzeta prostost.[43]

Bosanski kralj Stjepan Tomaš je 18. decembra 1451 Dubrovniku izdal dokument, s katerim jim je potrdil vse pravice in privilegije. S tem dokumentom pa je bilo tudi potrjeno vojno zavezništvo z Dubrovnikom proti hercegu.[44]

V tej skoraj štiriletni vojni je prišlo do pomembne faze, ko sta Turčija in Ogrska podpisali triletno premirje 24. decembra 1451. Dubrovniška vlada je

37 Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 409–411.
38 Perojević: Stjepan Tvrtko II., str. 499.
39 Stojanović: *Stare srpske povelje*, str. 100–108.
40 Več o vladavini kralja Stjepana Tomaša glej Perojević: Stjepan Tomaš Ostojić.
41 Ibid., str 115–117.
42 Več o vojni z Dubrovnikom primerjaj v Ćirković: *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba.*
43 Perojević: Stjepan Tomaš Ostojić, str. 523.
44 Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 447–450.

zahtevala, da se tudi Dubrovnik omeni v tem sporazumu. In bila je uslišana. Turški sultan se je s prisego obvezal, da se v tem sporazumu vključi tudi Dubrovnik, ki pripada in se pokorava Ogrskemu kraljestvu. Prav tako sledi odredba, da herceg Stjepan vrne Dubrovniku tisto, kar mu je bilo odvzeto. Sultan je izdal tudi posebno odredbo hercegu, s katero mu prepoveduje napade na Dubrovnik. To odredbo je herceg prejel v začetku leta 1452 in že v nekaj dneh je Dubrovniku vrnil Konavle. Vendar je dubrovniška oblast v Konavlah kratko trajala. Herceg je imel lepo število pristašev v Konavlah. Tako je že februarja 1452 oblast nad Konavlami prevzel herceg. Tako se je vojna nadaljevala.

Dubrovčani pa so pridobili zaveznike tudi med hercegovimi vazali, med katerimi je bil zelo močan Ivan Vlatković. S svojimi brati je vladal v Krajini. Z Dubrovčani je 25. marca 1452 sklenil dogovor o zavezništvu, s katerim sta se obe strani zavezali, da si bosta pomagali v vojni proti hercegu Stjepanu.

Dubrovčani so sklenili, da se obrnejo tudi na sultana. Seveda je bil tudi herceg aktiven pri sultanu. Rezultat je bil, da je herceg aprila 1452 prejel turško zapoved, naj Konavle vrne Dubrovniku. Herceg je za tem sklenil zavezništvo z Benečani. Ti niso imeli prav močne želje, da bi mu pomagali, vendar so želeli škoditi Dubrovniku in tudi težnje so imeli, da bi razširili svoj teritorij v Primorju. Herceg Stjepan jim je za njihovo pomoč ponudil Dubrovnik. Tako prikupno ponudbo so Benečani vsekakor sprejeli.[45]

Malo zatem so Benečani začeli izkoriščati situacijo v svojo korist. Smatrali so, da bi zasedli območje Krajine in luke Drijeva, kjer pa je vladal Ivaniš Vlatković s svojimi brati in nečaki (hercegovi nasprotniki). Herceg je soglašal s to idejo. Benečani so še istega leta (1452) zasedli Krajino, Dubrovčani pa so napotili svojo floto proti Neretvi, da bi preprečili, da jo Benečani zasedejo. Dubrovčani na Beneški poziv, naj se umaknejo, so to tudi storili in Benečani so zasedli tudi Neretvo. Oglasil se je tudi bosanski kralj Stjepan Tomaš, kajti Benečani so zasedli Krajino in Neretvo oziroma dele bosanskega kraljestva. In istega leta je kralju uspelo z vojaškim posegom pridobiti nazaj Neretvo, naslednje leto pa je herceg zahteval od Benečanov, naj mu vrnejo Krajino in ti so mu tudi ustregli.

Skupaj z Dubrovčani so se proti hercegu bojevali tudi Vlatkovići ter hercegov sin Vladislav. Sredi leta 1453 sta se oče in sin pobotala. Dubrovčani so ostali osamljeni v svoji sovražnosti do hercega in so začeli premišljevati o miru. Tudi same okoliščine so jih silile k temu, kajti po padcu Carigrada (maja leta 1453) je bila turška nevarnost zelo velika in balkanskim vladarjem bi medsebojno bojevanje le škodovalo. Tako je bil sklenjen mir. Ohranjen je hercegov dokument, ki je datiran v Novem 10. aprila 1454.[46]

Mir je bil sicer sklenjen, vendar pravo prijateljstvo ni zavladalo. Dubrovčani so se že istega leta 1454 pritožili ogrskemu kralju Ladislavu, da jim herceg dela preglavice in kralj ga je tudi malo opomnil.

Hercegu ni uspelo uresničiti načrta o emancipiranju svoje trgovine od dubrovniške prevlade. Zadnja dubrovniška ozemeljska pridobitev so bile Konavle in vojna s hercegom je bila zadnja vojna v njihovi zgodovini.[47]

Čeprav je bila glavna veja dubrovniškega trgovanja pomorska trgovina, je Republika ostala glavni pomorsko-trgovski emporium Hercegovine, Bosne in Srbije. Kljub temu pa Dubrovčanom Novega ni uspelo eliminirati.

Turški pritisk na balkanske narode se je večal. Občutili so ga tudi Dubrovčani. Porta je leta 1458 zahtevala, da bi jim Dubrovnik plačeval letni davek, sicer bi poslala svojo vojsko in vojsko hercega Stjepana nad Dubrovnik. Leto pozneje so Dubrovčani začeli plačevati letni harač, ki so ga plačevali do svojega padca leta 1808. Sicer je Dubrovnik ostal pod vrhovno oblastjo ogrsko-hrvaškega kralja v okvirju Kraljestva Hrvaške in Dalmacije, vendar je s haračem postal delno odvisen tudi od Turkov.

Za Bosno so bili to zelo težki časi. Od velikega turškega vpada (1414–1416) se je Bosna obotavljala med Zahodom in Turki. Del populacije je bil za Turke, bosanski kralj pa je en čas plačeval davek, potem pa spet ne. Za Porto je bila Bosna vazalska dežela. Tudi v sultanovih listinah, namenjenih Dubrovniku, se navaja med tista ozemlja, na katerih Dubrovčani lahko svobodno trgujejo.

V tem času je Dubrovnik še naprej gojil dobre odnose z Bosno in redno je plačeval svetodimitarski davek. Kralj Stjepan Tomaš je 7. januarja 1456 Republiki izdal listino, s katero dubrovniškim trgovcem dopušča svobodo trgovanja.[48]

---

45 Ljubić: *Listine* IX, str. 411–413.

46 Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 465–469; Stojanović: *Stare srpske povelje*, str. 72–75.

47 Več o zgodovini Dubrovnika glej Foretić: *Povijest Dubrovnika*.

48 Privilegiji so veljali za vse dubrovniške trgovce z izjemo hiše Stipašinovića in Latinčića. Stojanović: *Stare srpske povelje*, str. 121.

Novec Stjepana Tomaševića

Poleti leta 1461 je umrl Stjepan Tomaš in nasledil ga je sin Stjepan Tomašević.[49] Ta je takoj, ko je sedel na prestol, dubrovniškim trgovcem potrdil vse pravice in privilegije z listino, izdano 23. novembra 1461.[50] Že dva ni pozneje je izdal naslednjo listino in potem jih je sledilo še nekaj. Z eno je dovolil trgovanje po svojem *»rusagu«*,[51] z drugo pa je dovolil, da dubrovniški denar nemoteno kroži po Bosni. Z dvema listinama je obljubil, da bo poravnal dolg svojega očeta in tudi kralja Tvrtka (dolg za srebro).[52] Tako lahko sklepamo, da so Dubrovčani na veliko trgovali s srebrom.

Konec srednjeveške Bosne

Sledila sta zlom Bosne[53] in smrt zadnjega bosanskega kralja leta 1463. Hercegovina se je še nekaj časa držala. Pravega miru med hercegom in Dubrovčani že od podpisa mirovne pogodbe leta 1454 ni bilo. Dubrovčani so se pritoževali, da njihove karavane na hercegovem ozemlju napadajo ... in poleg vsega so ga prikazovali kot okorelega turškega vazala. Herceg je dojel, da vazalska politika do Turkov ne bo obrodila sadov, kajti Turki so začeli vpadati in pustošiti tudi po njegovem ozemlju. Tudi njegov sin Vladislav mu je zopet obrnil hrbet in stopil na turško stran. Čez nekaj časa pa se je spet pobotal z očetom. Vse te nesrečne okoliščine so začele hercega približevati Dubrovniku. Prosil jih je za orožje, posojila ... Dubrovčani so glede na okoliščine uslišali njegove prošnje oziroma so jih zavrnili. Zaradi nevarnosti turškega napada na Dubrovnik so tudi prošnje bosanskega kralja za vojaško pomoč ostale neuslišane, kajti niso se želeli izpostavljati.

Zlom Bosne je odmeval v Hercegovini. Herceg je sinu Vladislavu na njegovo zahtevo prepustil najprej četrtino, potem pa še več (v celoti tretjino) svojega ozemlja. Tako je Vladislav zavladal ločeno od očeta.[54]

Leta 1463 so Turki pustošili po Hercegovini, vendar jih je hercegu uspelo izriniti. Dve leti pozneje so ponovno vdrli in na zasedenih območjih vzpostavili svojo oblast. Osvajali so tako hercegovo ozemlje kot Vladislavovo. Tako so se Turki zelo približali Dubrovniku. Po smrti hercega Stjepana (1466) ga je nasledil sin Vlatko. Dubrovčani so sklenili izkoristiti zmedo, ki so jo delali Turki na Balkanu, in zasedli otok na Neretvi – Posrednico (1471). Ta je pripadal hercegovemu ozemlju. Vlatko se je pritožil Porti, vendar brez uspeha. Neretva je bila zelo vroč teren, kajti bila je v središču boja med ogrsko-hrvaškim kraljestvom in Turčijo. Tako so Dubrovčani leta 1472 sklenili zapustiti Posrednico. Na njej so pripadniki kralja Matije Korvina zgradili trdnjavo in jo poimenovali Koš. Ta se je obdržala tudi po padcu Hercegovine.

Herceg Vlatko je imel zelo omejeno oblast, malo močnejša utrdba je bila Novi. Tu je bila posadka, ki jo je poslal kralj Matija Korvin, ki se je imel za vrhovnega poglavarja Hercegovine. Dubrovčani so pomagali tako Košu kot Novemu. Pomoč Košu je ostala v tajnosti, žal pa se je za pomoč Novemu razvedelo. Tako so bili Dubrovčani prisiljeni odpovedati svojo pomoč Novemu. Vojaki so po mirni poti predali mesto Turkom in Dubrovčani so poslali svoje ladje (na turško zahtevo), da bi odpeljale vojake iz Novega. Večina vojakov je vstopila v službo Dubrovčanov in tudi ostala. Vdaja Novega je pomenila tudi konec Hercegovine (1482). S tem se je tudi končala diplomatska dejavnost med Dubrovnikom in Bosno oziroma nadaljevala se je v okviru turškega gospostva.

Viri za zgodovino bosansko-dubrovniških odnosov

Zahvaljujoč svojemu položaju ter živahnim gospodarskim in preostalim povezavam s sosedi je Dubrovniška republika zbrala raznovrstno dokumentacijo, ki je bila skrbno zabeležena v številnih knjigah dubrovniške pisarne in notariata. Državni arhiv v Dubrovniku je tudi sicer najbogatejši arhiv za bosansko zgodovino in seveda je najbogatejši arhiv za zgodovino bosansko-dubrovniških odnosov.[55]

[49] Več o vladavini Stjepana Tomaševića glej Perojević: Stjepan Tomašević.

[50] Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 485–488.

[51] Rusag označuje ozemlje bosanske države (op. a.).

[52] Miklosich: *Monumenta Serbica*, str. 485–491; Stojanović: *Stare srpske povelje*, str. 162–167.

[53] Bolj podrobno glej Ćirković: *Istorija Bosne,* str. 307–341.

[54] Dinić: Zemlje hercega svetoga Save, str. 244–248.

[55] Glej tudi Kovačević-Kojić: Dubrovački arhiv kao izvor za istoriju srednjevjekovne bosanske države.

Prvi pisani dokument, ki se nanaša na odnose Bosne in Dubrovnika, je listina bosanskega bana Kulina iz leta 1189, ki med drugim dovoljuje trgovino z dubrovniškimi trgovci. To je tudi najstarejši ohranjen dokument v slovanskem jeziku, kjer se omenja mesto Dubrovnik.

Listine in pisma, ki so izhajali iz odnosa Dubrovniške republike do srednjeveške bosanske države so z desetletji postajali številnejši in vsebinsko raznovrstnejši. Njihovo število se je začelo večati, ko je sredi 14. stoletja prišlo do gospodarske, verske, cerkvene, politične, družbene in kulturne krepitve države in oblasti v srednjeveški Bosni. Listine, ki so bile namenjene predvsem Dubrovniški republiki, so izdajali kralj in tudi bosanski fevdalci ter velmožje.

Iz obdobja do konca tridesetih let 13. stoletja je evidentiranega le malo gradiva, za čas do konca 13. stoletja pa skoraj ne najdemo dokumenta, ki bi se nanašal na bosansko državo. V času vladavine bosanskega bana Stjepana II. Kotromanića (1322–1353) so s priključitvijo humskega ozemlja in pomikanjem meja bosanske države proti Jadranskemu morju odnosi med Dubrovnikom in Bosno postali bolj aktivni. Tako je tudi arhivskega gradiva iz obdobja od konca 14. stoletja več.

Posebno pomembne so odločbe vseh treh svetov Dubrovniške republike: Acti Consilii Minus, Acti Consilii Maioris, Acti Consilii Rogatorum. Te odločbe osvetljujejo politične odnose med Dubrovnikom in Bosno. Ohranjenih je 34 knjig, in sicer za obdobje od 1253. do 1415. Razdeljene so na naslednja obdobja: 1301–1306, 1331–1336, 1343–1353, 1356–1368, 1378–1392, 1395–1399, 1402–1404, 1407–1415. Za zgodovino srednjeveške Bosne (posebno za obdobje druge polovice 14. in 15. stoletja) je zanimiv del arhivskega gradiva v seriji Leterae et comissioni di Levante. Ta serija zajema obdobje od leta 1359 do leta 1808. Tu so shranjena vsa pisma in navodila, ki jih je Dubrovnik pošiljal svojim poslancem, ter tudi njihovi odgovori. Pomembni sta tudi seriji Acta Cancellariae at Notariae in Acta et diplomata, kjer je zbrano vse tisto, kar je Dubrovniška republika prejela od leta 1022 do leta 1808. Seriji Testamenta Notariae in Distributiones Testamentorum pa nam razkrivata marsikaj zanimivega, posebno v zvezi z materialno kulturo. Tu so namreč oporoke Dubrovčanov.

Seveda je za osvetlitev tistega časa in tudi bosansko-dubrovniških odnosov pomembno tudi gradivo v drugih arhivih, med drugim v Vatikanu, Benetkah in Budimpešti. Veliko število virov pa je bilo tudi objavljeno.[56]

Zaključek

Odnosi obeh držav so v prvi vrsti sloneli na trgovini. Z zasedbo Huma je prišla Bosna v neposredno zaledje Dubrovnika, to pa je botrovalo tesnejšim in močnejšim trgovskih vezem in trgovinski izmenjavi. V času bosanskih banov Kulina in Ninoslava so Dubrovčani prosto trgovali brez plačevanja kakršnih koli davkov. Februarja 1326 je Stjepan II. Kotromanić to spremenil in se odločil, da bo jemal desetino vrednosti vsega blaga, ki bi ga dubrovniški trgovci uvozili v njegovo deželo. Od tega trenutka dalje se je plačevanje carine ustalilo, v Bosni pa so postopoma uvajali carinski sistem.[57]

Za Bosno so bili pomembni razni davki, ki jim jih je moral Dubrovnik plačevati. Najstarejši davek je bil *mogoriš*, latinsko 'margarisium', 'mogorisium'; plačevali so ga na Miholjev dan. Večji davek je bil srbski davek, ki ga je Dubrovnik plačeval na Mitrov dan v višini 2000 perperjev. Ta davek so Dubrovčani plačevali kot odkupnino za »trgovino« srbskim vladarjem, ko pa je Tvrtko prevzel naslov srbskega kralja, je ta davek pripadel Tvrtku in njegovim naslednikom, čeprav niso bili vladarji Srbije.

Pomemben davek za bosansko krono pa je bil stonski davek. Leta 1325, ko je bil Ston z rtom in humskim ozemljem še srbsko ozemlje, ga je Dubrovčanom uspelo odkupiti z 10.000 perperjev in obvezali so se plačevati po 500 perperjev na leto (kupili so Ston s celotnim Pelješcem). Davek so plačevali na Veliki dan. Ko pa je ban Stjepan Kotromanić osvojil humsko ozemlje, je Dubrovniku potrdil lastništvo Stona in ta mu je podaril 1000 zlatih perperjev in obljubil, da bo plačeval stonski davek.

Tudi pravni odnosi med Dubrovnikom in Bosno so bili urejeni. Že listina bana Kulina opredeljuje pravni odnos, pomembnejša pa je listina bana Stjepana Kotromanića (23. september 1332), ki podrobneje opredeljuje bosansko-dubrovniške pravne odnose.

Dejstvo je, da je potreba nerazvite bosanske države v najzgodnejši dobi svoje zgodovine našla najboljšo rešitev v trgovski povezavi z Dubrovnikom. Bolj ko so se krepili odnosi med njima, več listin je nastajalo, torej je več ohranjenih in več raznovrstnih. Število teh se je še povečalo, ko sta se

[56] Seznam nekaj zbirk objavljenih virov glej v Škoro: Viri in Literatura, Objavljeni viri, *Gost Radin;* Šišić: Izvori bosanske povijesti, str. 1–38.

[57] Glej Kovačević: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, str. 15, 16; Kovačević-Kojić: Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države, str. 101; Kovačević: Razvoj i organizacija carina u srednjevjekovnoj Bosni.

konec 15. stoletja začeli ekonomska in politična krepitev večjih bosanskih fevdalcev. Ti so začeli sami izdajati svoje listine, namenjene Dubrovniku.

Viri in literatura

Objavljeni viri

Jorga, Nikola: *Notes et extraist pour servir a l'histoire des crisades au Xve siecle*, II. Paris : 1899–1902.

Ljubić, Šime: *Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i mletačke republike III.* Zagreb : 1868–1891.

Miklosich Franz: *Monumenta Serbica: spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii.* Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1964 (Editiones monumentorum slavicorum veteris dialecti).

Stojanović, Ljubomir: *Stare srpske povelje i pisma* I. Beograd: 1929.

Literatura

Ćirković, Sima: *Istorija Bosne.* Beograd 1964.

Čorović, Vladimir: *Sandalj Hranić u Dubrovniku.* Beograd : Bratstvo sv. Save, XVII, 1923.

Dinić, Mihajlo: Zemlje hercega svetoga Save. *Glas Srpske akademije* 182. Beograd 1940, str. 151–257.

Foretić, Vinko: *Povijest Dubrovnika do 1808.* Prvi dio. Zagreb 1980.

Kovačević-Kojić, Desanka: Dubrovački arhiv kao izvor za istoriju srednjevjekovne bosanske države. *Arhivist* 1–2. Dubrovnik : Zbornik Historijskog arhiva u Dubrovniku, 1979, str. 69–73.

Kovačević-Kojić, Desanka: Privredni razvoj srednjevjekovne bosanske države. *Društvo i privreda srednjevjekovne bosanske države. Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I,* Sarajevo : Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine, 1987 (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine; knj. 79. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 17), str. 85–190.

Kovačević, Desanka: Razvoj i organizacija carina u srednjevjekovnoj Bosni. *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, VI. Sarajevo 1954, str. 230–233.

Kovačević, Desanka: *Trgovina u srednjevjekovnoj Bosni.* Sarajevo 1961.

Perojević, Marko: Stjepan Ostojić. *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* Knjiga prva. Sarajevo : Napredak, 1942, str. 452–461.

Perojević, Marko: Stjepan Tomaš Ostojić. *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* Knjiga prva. Sarajevo : Napredak, 1942, str. 505–554.

Perojević, Marko: Stjepan Ostojić. *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* Knjiga prva. Sarajevo: Napredak, 1942, str. 555–592.

Perojević, Marko: Stjepan Tvrtko II. Tvrtković. *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* Knjiga prva. Sarajevo: Napredak, 1942, str. 462–504.

Šišić, Ferdo: Izvori bosanske povijesti. *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* Knjiga prva. Sarajevo: Napredak, 1942, str. 1–38.

Škoro, Aida: *Gost Radin: [magistrsko delo].* Ljubljana: [A. Škoro] 2005.

Štih, Peter: Celjski grofje kot dediči bosanske krone – listina bosanskega kralja Tvrtka II. Kotromanića za Celjskega grofa Hermana II. iz leta 1427. *Med srednjo Evropo in* Sredozemljem : Vojetov zbornik. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 79–103.

Truhelka, Ćiro: Konavoski rat. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni I Hercegovini.* Sarajevo 1917.

Splet

Hercegovina v 15. stoletju (slika): zemlja Hercegovina_u_15_stoljecu-Marica_Drazenovic-_%281%29.jpg [11. 10. 2010]

Novec Stjepana Tomaševića (sliki): http://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Bosznia_c%C3%ADmere [11. 10. 2010]

Zusammenfassung

DIE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN BOSNIEN UND DUBROVNIK (2. TEIL)

Nach dem Tod von König Stjepan Ostoja, dessen Macht sehr gering war, folgte ihm dessen Sohn Stjepan Ostojić auf dem bosnischen Thron nach. Es kam zu einer Doppelregierung – zugleich betrat auch Tvrtko II. den bosnischen Schauplatz. Nach 1421 ist keine Erwähnung von Ostojić mehr zu finden, und Tvrtko II. blieb der einzige bosnische König. Dubrovnik verlangte von beiden die gleiche Urkunde, die alle Privilegien bestätigte, die es schon von den bosnischen und serbischen Feudalherren erlangt hatte. In dieser Zeit wurde die

Frage von Konavle aufgeworfen. Es kam zum Krieg, der mit dem Ergebnis endete, dass Dubrovnik Konavle, Obod und Cavtat behielt. Eine Erweiterung des Territoriums gelang aber nicht. In der Zeit des Konavle-Krieges betrat Radivoj, der Sohn des verstorbenen Königs Ostoja, den Schauplatz der bosnischen Geschichte. Den Dubrovniker Chroniken zufolge soll er von Ishakbeg nach Bosnien gebracht und zum König ausgerufen worden sein. 1435 starb Sandalj Hranić, dessen Nachfolger sein Neffe Stjepan Vukšić Kosača wurde. Zweifelsohne war der Tod von Hranić einer der wichtigsten Ereignisse, da der verstorbene Herzog trotz aller Missverständnisse seit 1403 gute Beziehungen mit Dubrovnik unterhalten hatte. Der neue Herzog Vukšić Kosača verhielt sich anfangs sehr tolerant gegenüber Dubrovnik, jedoch begannen die Beziehungen mit der Zeit immer gespannter zu werden. 1435 bestätigte er alle Privilegien, die es von seinen Vorgängern erhalten hatte, damit auch Konvale; Dubrovnik reihte ihn unter seinen Adel. 1443 starb Tvrtko II, dem Stjepan Tomaš auf dem Königsthron nachfolgte. Der türkische Druck auf die Balkanvölker erhöhte sich, und auch Dubrovnik bekam ihn zu spüren. 1458 verlangte Porta von Dubrovnik die Entrichtung einer jährlichen Abgabe. Es waren schwere Zeiten auch für Bosnien, das seit dem großen Türkeneinfall (1414–1416) eine zögerliche Haltung zwischen dem Westen und den Türken einnahm. Ein Teil der Bevölkerung war für die Türken, denen der bosnische König einmal Abgaben entrichtete und ein andermal wieder nicht. Für Porto war Bosnien ein Vasallenstaat. Die diplomatischen Beziehungen zwischen Dubrovnik und Bosnien waren wegen der Türkengefahr auch fruchtbarer. Die Notwendigkeit des unterentwickelten bosnischen Staates fand in der Frühphase seiner Geschichte die beste Lösung in den Handelsverbindungen mit Dubrovnik. Je mehr sich die Beziehungen zwischen ihnen festigten, umso mehr und umso verschiedenartigere Urkunden finden wir. Deren Anzahl vergrößerte sich noch, als es Ende des 15. Jahrhunderts zu einer wirtschaftlichen und politischen Stärkung der einflussreicheren bosnischen Feudalherren kam, die für Dubrovnik bestimmte Urkunden selbst ausstellten. Dank seiner Lage und seiner lebhaften wirtschaftlichen und sonstigen Beziehungen mit den Nachbarn trug die Republik Dubrovnik vielfältige Unterlagen zusammen, die in zahlreichen Büchern von Dubrovniks Kanzlei und Notariat sorgfältig festgehalten wurde. Das Staatsarchiv in Dubrovnik ist auch sonst das reichste Archiv für die bosnische Geschichte und natürlich auch für die Geschichte der Beziehungen zwischen Bosnien und Dubrovnik.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 274(497.4Maribor)"1528"
Prejeto: 11. 4. 2011

Mariborska »postaja« v protokolu deželnoknežje *vizitacije* in *inkvizicije* na Štajerskem leta 1528: prvi zapisi o prisotnosti reformacijskih idej v mestu in njegovi bližnji okolici*

ŽIGA OMAN
mag. zgodovine
Ulica Moše Pijada 23, SI-2000 Maribor
e-pošta: zigaoman@gmail.com

IZVLEČEK

V prispevku so analizirani mariborski »postaji« posvečeni zapisi iz protokola deželnoknežje vizitacije in inkvizicije na Štajerskem leta 1528, ki, kot je pokazala analiza, pričajo o prvih pojavih tedaj nove vere tudi v Mariboru in njegovi bližnji okolici. Ker je v slovenski historiografiji doslej prevladovalo nasprotno mnenje, vsebuje prispevek tudi krajši pregled objav, ki so temu botrovale.

KLJUČNE BESEDE: Maribor, Limbuš, Malečnik, Kamnica, Slivnica, mariborska okolica, deželnoknežja vizitacija 1528, reformacija in protireformacija, vizitacije, zgodnji novi vek, zgodovina, cerkvena zgodovina

ABSTRACT

THE MARIBOR »STATION« IN THE STYRIAN PROVINCIAL PRINCELY VISITATION REGISTERS OF 1528: THE FIRST RECORDS OF REFORMATION IDEAS IN MARIBOR AND ITS SURROUNDINGS

The article analyses records included in the Styrian provincial princely visitation registers of 1528, which refer to the Maribor visitation »station« (Geleger). The analysed records bear witness of the new religion making its first appearance in Maribor and its surroundings even prior to 1528. Since the opposite has so far been accepted as a fact by Slovenian historiography, the article also includes a short list of publications that have contributed to this misconception.

KEY WORDS: Maribor, Limbuš, Malečnik, Kamnica, Slivnica, the surroundings of Maribor, provincial princely visitation of 1528, Reformation and Counter-Reformation, visitations, Early Modern Times, history, church history

* *Inkvizicija* tukaj ni mišljena v ožjem oziroma v pogovornem pomenu besede, temveč v širšem pomenu, kot izpraševanje v duhovnih in verskih zadevah.

Protokol deželnoknežje *vizitacije* in *inkvizicije* na Štajerskem leta 1528 je neprecenljiv vir za začetno obdobje širjenja in uveljavljanja reformacijskih idej na celotnem ozemlju nekdanje vojvodine, pri čemer tudi Maribor in deloma tudi njegova bližnja okolica, kot bo razvidno iz nadaljevanja, nista nobeni izjemi. Vendar je v slovenski historiografiji[1] doslej prevladovalo nasprotno mnenje, zato naj za boljše razumevanje tega, kako je do tega prišlo, kot uvod služi krajši pregled temeljnih del, ki so se viru posvetila.

Na začetku je treba poudariti, da je dejstvo, da je znanstvena objava celotnega vira izpod peresa Antona Albrecherja izšla šele leta 1997, treba jemati z rezervo. Že Ignacij Orožen je vir, ki ga sicer ni komentiral, glede Maribora, deloma pa tudi njegove okolice, namreč navajal dovolj podrobno, da do poznejših sklepov skorajda ne bi smelo priti.[2] Josip Gruden se je *vizitacije* še komaj dotaknil,[3] nato pa je Franc Kovačič podal povsem kontradiktorno razlago, ki je več kot očitno zaznamovala tudi kasnejše raziskave, namreč, da *»V mestu še takrat o luteranstvu ni bilo nič znano [...]. Pač pa so bile tod že razširjene luteranske knjige [...]«*.[4] Iz njegovih besed je razvidno, da je zgolj povsem nekritično povzel Orožnovo navajanje vira, in sicer zapis *vizitacijske* komisije, da v mestu – kljub zaseženi reformacijski literaturi – v veri ne med duhovščino ne nasploh, ni naletela na nobene zmote.[5] Malce bolj zadržan je bil avstrijski zgodovinar Erich Winkelmann, ko je zapisal, da v mestu leta 1528 še ni bilo zaslediti omembe vredne razširjenosti novega nauka, s čimer pa je tudi sam pravzaprav samo povzel Orožna.[6] Nič kaj bolj se v vir ni poglobil niti Jakob Richter, ki si je našteta dela zadal dopolniti, glede *vizitacije* pa nato povzel zgolj Kovačiča: *»Ugotovila je sicer [komisija] v mestu versko mlačnost, toda luteranstvo še tukaj ni pognalo korenin«*.[7] Mnenje, ki je nato tudi obveljalo.[8] Vendar je že Gabrijel Majcen skorajda sočasno s Kovačičem zapisal, da se z *vizitacijo »ni dalo izvedeti nič točnega in se je samo sežgalo nekoliko verskih knjig; vzlic temu komisija ni mogla dvomiti, da se je luteranstvo v mnogih duhovnikih in meščanih že globoko vkoreninila,«*[9] s čimer je presegel nekritično povzemanje vira.

Deželnoknežja *vizitacija* in *inkvizicija* na Štajerskem leta 1528

Najstarejši znani ohranjeni vir, ki priča o pojavu reformacijskih idej v Mariboru in njegovi bližnji okolici, je protokol deželnoknežje *vizitacije* in *inkvizicije* na Štajerskem iz leta 1528.[10] Nadvojvoda Ferdinand I. (1521–1564) je po več letih nespoštovanja njegovih ukazov zoper širitev novih naukov[11] želel dobiti pregled nad duhovnim in materialnim stanjem župnij v svojih deželah. Njegova glavna skrb je bila pri tem namenjena predvsem ohranitvi cerkvene in verske enotnosti njegovih dežel ter zatrtju prekrščevalcev. Zaradi finančne odvisnosti od dežel,[12] zlasti torej v veliki meri že evangeličanskega plemstva, enega najpomembnejših akterjev uveljavljanja novih idej,[13] resnejših ukrepov proti reformaciji namreč ni mogel izvesti. Štajerski deželani so se medtem že na januarskem deželnem zboru v Gradcu leta 1528 izrekli zoper Ferdinandovo delovanje proti reformaciji in mu dali jasno vedeti, da imajo njegovo ravnanje za nastop proti svojim svoboščinam. S tem se je izjalovil še zadnji poskus deželnega kneza, da bi jih pridobil na svojo stran.[14]

Prvi korak k *vizitaciji* je bil storjen 22. marca

---

1 O tolmačenju celotnega vira, vendar skoraj izključno v avstrijski historiografiji, glej: Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 50–54.

2 Orožen: *Das Bisthum*, str. 568–570.

3 Gruden: *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 606; prim. npr. tudi Kerčmar: *Evangeličanska cerkev*, str. 63–65; Mlinarič: *Mariborska župnija*, str. 244; Ožinger: *Kriza cerkvenega življenja*, str. 99.

4 Kovačič: *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, str. 265; prim. isti: *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 254.

5 Prav tam; Orožen: *Das Bisthum*, str. 569.

6 Winkelmann: *Zur Geschichte des Luthertums*, str. 99–100.

7 Richter: *Maribor v reformacijski dobi*, str. 90.

8 Prim. npr. Mlinarič: *Maribor od začetkov*, str. 189; isti: *Župnija sv. Janeza Krstnika*, str. 142.

9 Majcen: *Kratka zgodovina Maribora*, str. 41–42.

10 Arhidiakonat Spodnja Marka, največji salzburški arhidiakonat, v času nadškofijske vizitacije arhidiakonatov v letih 1523–1525, namreč ni bil vizitiran. Tukajšnji arhidiakon, Jakob Mangk, se je potrebe po vizitaciji sicer zavedal, vendar se mu zaradi grozeče osmanske nevarnosti trenutek zanjo ni zdel primeren. Preglavice sta mu obenem že povzročala tudi dva izmed prvih tukajšnjih pristašev Luthrovih idej, pridigarja Janez Werder in Ivan Egkenperger, katerih delovanje pa na ozemlju tedanje Spodnje Štajerske ni izpričano. Ob njiju se je arhidiakon pri nadškofu pritožil še čez oviranje duhovščine s strani posvetnih oblasti, razširjenost zakonolomstva in zahteve duhovščine, ki je pred podeljevanjem zlasti velikonočnih zakramentov, vnaprej zahtevala vsaj 3 kr plačila (Amon: *Die Salzburger Archidiakonenvisitation*, str. 6, 15, 18–19, 33, 35 in 39–40; Winkelmann: *Zur Geschichte des Luthertums*, str. 99; Richter: *Maribor v reformacijski dobi*, str. 89).

11 Zlasti wormskega edikta (1521) in regensburške odredbe (1524), ki je slednjega v avstrijskih dednih deželah tudi uradno vpeljala (Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 48–49).

12 O kompleksnih odnosih med deželnim knezom in stanovi glej Burkert: *Landesfürst und Stände*.

13 Deželnoknežji ukazi zoper novo vero so bili prav zaradi vpliva, ki so ga na podložnike imeli tako njihovi zemljiški gospodje kot njihovi uradniki in upravitelji, bolj ali manj zgolj bob ob steno (Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 56).

14 Prav tam, str. 56–60; Amon, Liebmann: *Kirchengeschichte der Steiermark*, str. 139–140.

1528, ko je Ferdinand na Dunaju sklical sestanek s svojimi 41 najpomembnejšimi svétniki. Sestanek je prinesel imenovanje štirih komisarjev za spopad z novo vero, njihov prvi ukrep pa je bila prav odredba *vizitacije* dolnjeavstrijskih dežel.[15] Čeprav so komisarji neznani, za avtorja najpomembnejših prvih ukrepov proti širjenju reformacijskih idej velja Johannes Fabri, Ferdinandov svetovalec v cerkvenopolitičnih zadevah in rektor dunajske univerze. Cilj *vizitacije* je bil pregled dejanskega stanja cerkve in napredovanja reformacijskega gibanja na terenu, da bi lahko deželnoknežje in cerkvene oblasti primerno ukrepale. Izbira trenutka za *vizitacijo* – Ferdinand je ukazal za njeno izvedbo izdal 24. marca – ni bila najugodnejša, saj so minila manj kot tri leta od silovitih kmečkih uporov,[16] nenehno pa je grozila tudi nevarnost osmanskih vpadov.[17]

Praviloma so bili za vsako deželo za *vizitacijske* komisarje imenovani trije do štirje Ferdinandovi svétniki. Za Štajersko so bili to Jošt Truchseß, deželni komtur dolnjeavstrijske balije nemškega viteškega reda, Wolfgang Tannrädl, deželnoknežji svétnik v deželi Avstriji nad Anižo in Wolfgang Institor, župnik v Stubenbergu, kot njun sekretar. Sprva so bila zanje v ostri kraljevi[18] instrukciji, ki se sicer ni ohranila, kasneje pa je bila tudi bistveno omiljena, mišljena zelo široka pooblastila. Nova in blažja instrukcija je bila vizitatorjem, ki so morali biti v svojih uradnih dejanjih naslonjeni na wormski edikt in regensburško odredbo, nato naložena 12. aprila. Iz instrukcije je razvidno, da je deželnega kneza zanimalo predvsem, kako se ljudje držijo njegovih ukazov in ali je komisija morda odkrila prekrščevalce, ki jim je bila namenjena posebna pozornost. Najmanj pozornosti je instrukcija medtem namenila samostanom, saj so se morali komisarji zgolj pozanimati, kako se v njih držijo stare vere, ne pa tudi zasliševati posameznikov. Sicer je bilo komisiji ukazano, naj, čeprav so vsi deželnoknežji ukazi seveda ostali v veljavi, z milino nastopa povsod, kjer prekrški niso bili novi oziroma do njih ni prišlo šele po izdaji omenjenih odredb. Kljub temu je morala pomilostiti tudi takšne prestopnike, če niso bili voditelji uporov ali prekrščevalci. Ob prekrščevalcih so morali biti komisarji pozorni zlasti na trgovce, da bi ugotovili, ali morda ne trgujejo z reformacijsko literaturo oziroma niso vešči v njej zapisanih naukov. Duhovščino so medtem morali izprašati predvsem po številu in nalogah beneficiatov, ustanoviteljih in trenutnih patronatskih gospodih beneficijev, ohranjenosti njihovih nadarbin ter obremenitvah in prejemnikih dajatev z le-teh. Iz tega je razvidno, da je šlo deželnemu knezu ne le za skrb za enotnost cerkve, temveč tudi za informacije finančne narave, saj je predvsem zaradi preteče osmanske nevarnosti, želel vedeti kje ima kakšne denarne rezerve. Prijave zoper plemstvo je komisija medtem morala zadržati v tajnosti.[19]

Kot deželnoknežja je bila *vizitacija* kljub svojemu namenu instrument posvetne[20] in ne cerkvene oblasti. Ferdinandu je moralo biti že povsem jasno, da se cerkev sama ni več zmožna zoperstaviti širitvi novih idej, čeprav je to v preteklih letih že poskušala tudi z lastnimi vizitacijami, denimo z vizitacijo salzburških arhidiakonatov v letih 1523–1525. Deželni knez se je tudi pri pripravah na *vizitacijo* na cerkvene oblasti obrnil šele tik pred začetkom le-te in celo vplivni salzburški nadškof, kardinal Matej Lang pl. Wellenburg[21] (nadškof 1519–1540), je bil o njej obveščen šele tik pred zdajci. Kljub temu se je podvizal in svoja človeka, doktorja prava Ambrozija Volandta in doktorja sv. pisma dominikanca Vincenca Fürpecka, v komisijo imenoval 27. aprila.[22]

Lang jima je, ker ob imenovanju še nista prejela kraljeve, naložil lastno instrukcijo. Zoper duhovščino in druge posvečene osebe, ki bi jih *»okužila herezija«,* sta morala nastopati zelo ostro, s kaznimi zoper *»telo in življenje«.* Obenem sta morala o predaji cerkvenih zadev posvetnim oblastem odločati sama, takšno početje mimo apostolske stolice pa naj bi narekovale neurejene razmere v Rimu, kamor se je papež vrnil šele jeseni leta 1528. Podobno, prav tako mimo papeških pooblastil, sta lahko podeljevala tudi odvezo vsem spokorjencem, oboje pa je, kot je zapisal Lang, izviralo iz nujnosti zadeve in ne iz nespoštovanja papeževe avtoritete. Volandt in

15 Ohranjen je zgolj vizitacijski protokol za Štajersko (Amon, Liebmann: *Kirchengeschichte der Steiermark*, str. 140).

16 T. i. kmečke vojne (Burkert: *Landesfürst und Stände*, str. 171–186).

17 Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 57–58.

18 Kot kralj Ferdinand I., od leta 1526 češki in madžarski kralj (Prav tam, str. 167).

19 Prav tam, str. 59–60.

20 Kot takšna je bila to prva tovrstna *vizitacija* v habsburških dednih deželah sploh. Posvetno intervenciranje v cerkvenih zadevah se je sicer uveljavilo že v 15. stol., ko je tudi papežem postalo jasno, da cerkev sama več ni bila zmožna zaustaviti propadanja cerkvenih oblasti. Obenem pa je tudi štajersko plemstvo že od leta 1518 naprej opozarjalo na nered v cerkvenih zadevah, duhovščina pa, obratno, na vmešavanje posvetnih oblasti v le-te (Prav tam, str. 44–46).

21 Dne 3. februarja 1506, leto zatem, ko je postal krški škof, je škofiji uspel z bulo papeža Julija II. inkorporirati mariborsko župnijo in njej pripadajoče kamniško, selniško in malečniško. S tem so krški škofi postali mariborski župniki in položaj zadržali do leta 1859, z *de facto* izjemo v letih 1545–1553, ko si je župnijo lastilo mesto (Richter: *Inkorporacija in prodaja*, str. 204 in 213–218).

22 Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 60–61.

Fürpeck sta obenem morala biti pozorna na vmešavanje dežele in uradništva v cerkvene zadeve, ki bi lahko bilo posledica razrahljane duhovne oblasti. Na ozemlju oglejskega patriarhata svoje duhovne oblasti medtem nista smela vršiti, temveč sta lahko delovala zgolj kot svetovalca deželnoknežjih komisarjev. Tudi na ozemlju sekovske, krške (Gurk) in lavantinske škofije, za katero sta bila opolnomočena, sta morala najprej stopiti v stik s tamkajšnjimi škofi, da ne bi prihajalo do kršitev njihovih pristojnosti. Glede samostanov sta se medtem morala ravnati po kraljevi instrukciji in se podobno kot deželnoknežji komisarji brzdati pri plemstvu. Predvsem pa jima je Lang ostro ukazal, da se z reformatorji nikakor ne smeta spuščati v kake dispute. Vendar je iz *vizitacijskega* protokola razvidno, da sta se tudi nasploh držala kraljeve instrukcije.[23]

Vizitacijska komisija je z delom pričela 8. maja 1528 v Gradcu, kamor se je, potem ko je naredila več kot tisoč kilometrov poti po deželi, vrnila 14. julija in devet dni kasneje tudi uradno zaključila svojo nalogo.[24]

Delovanje komisije na terenu je potekalo po natančni shemi. Že pred prihodom v župnijo je poslala župniku, beneficiatom, pomožni in preostali duhovščini poziv, v katerem jim je bilo naloženo, naj se sami ali, če bi kdo zbolel, njihov zastopnik, ob določenem času in na določenem kraju javijo pred njo, sicer bodo kaznovani. Drug tak poziv je šel sodnikom, ključarjem in drugim uradnikom v župniji. Zaslišanja so potekala po enakem vzorcu. Najprej so komisarji zaslišali duhovščino, nato pa laike ter predstavnike župljanov. Vizitatorje je zanimalo, kako se v župniji ravnajo glede vere v Boga, devico Marijo in svetníke ter glede zakramentov, maš, posta in praznikov, zadušnic itd. Zatem so imeli zaslišani priložnost predstaviti svoje pritožbe, zaslišanja pa so se končala z njihovimi prisegami, nakar je komisija preverila še njihove izjave. Če je ugotovila, da so se prekršili zoper vero, so morali zaslišanci preklicati svoje »zmote« in se spokoriti, pri disciplinskih prekrških pa je izrekla opomin ali ukazala zaporno kazen ob kruhu in vodi. Hkrati je morala komisija zabeležiti tudi število obhajancev in vse tiste, ki že dolgo niso prejeli obhajila; ukrep je bil bolj finančne kot pa verske narave. *Vizitacija* župnije se je tudi končala shematsko. Komisija se je pohvalila, da je zaslišance utrdila v stari veri, pri pritožbah pa je opozarjala na regensburško odredbo. Ugotovljene nepravilnosti je sicer »odpravljala« z neposrednimi, vendar povečini zelo splošnimi odredbami v vsaki župniji posebej, saj vsega ni mogla urediti na mestu samem, sicer bi *vizitacija* ne potekala tekoče.[25]

Sam protokol svojemu izrednemu pomenu navkljub tako zaradi več razlogov ne nudi popolnega vpogleda v tedanje cerkvene in duhovne razmere v deželi. Eden poglavitnih je prav shematski in zaradi časovne stiske dokaj površinski, mestoma celo površen pregled, ki ga je komisija opravila. Drugi, vsaj enako pomemben, pa je dejstvo, da zaslišanci vsemu spoštovanju deželnoknežje avtoritete navkljub zagotovo niso povedali vsega, kar so vedeli ali mislili, še posebej, ko bi jih to lahko spravilo v težave.[26]

Po večini so bile nepravilnosti, o katerih so komisiji poročali iz vseh trinajstih župnij mariborske »postaje«, sicer posledica splošnih duhovnih, družbenih, cerkvenoupravnih in gospodarskih razmer, ki so Štajersko in preostale dolnjeavstrijske dežele pretresale deloma še iz časov pred začetkom reformacije. Sem gre šteti zakonolomstvo, spore o višini določenih plačil za duhovno oskrbo, gospodarjenje z župnijskim premoženjem in podobno. Pri kršitvah posta, odsotnosti ob prejemanju obhajila in slabi skrbi za beneficije je že lažje govoriti tudi o vplivu reformacijskih idej. Te sta tako plemstvo kot meščanstvo že začela izrabljati tudi za kratenje in prisvajanje cerkvenih dohodkov, vendar je k zmanjševanju teh pogosto pripomoglo več različnih dejavnikov. Zanimivo je, da je največ pritožb na račun stanja beneficijev je prišlo prav iz tedanje Spodnje Štajerske.[27]

Ozemlje današnje Republike Slovenije je komisija vizitirala med 21. junijem in 5. julijem,[28] z izjemo župnij Ptuj, Sv. Lovrenc v Slovenskih goricah (Juršinci) in Sv. Marjeta niže Ptuja. Ob Lipnici

23 Prav tam, str. 62–63.

24 Prav tam, str. 65.

25 Prav tam.

26 Prav tam, str. 43–44 in 54.

27 Prav tam, str. 79-149.

28 In sicer iz »postaj« v Radljah ob Dravi, Slovenj Gradcu, Celju, Žičah, Mariboru in Radgoni (Bad Radkersburg; danes v Republiki Avstriji), od koder so ob že naštetih (izvzemši mariborsko »postajo«) bile vizitirane v sledečem vrstem redu naslednje, danes v Republiki Sloveniji ležeče župnije: Remšnik, Vuzenica, Muta, Brezno ob Dravi, Škale, Šoštanj, Sv. Martin pri Šaleku, Šmiklavž pri Vodrižu, Št. Ilj pod Turjakom, Šmartno pri Slovenj Gradcu, Kotlje, Št. Janž pri Dravogradu, Sv. Vid nad Valdekom, Šmartno ob Paki, Mozirje, Rečica ob Savinji, Rogaška Slatina, Pilštanj, Podčetrtek, Sv. Peter pod Svetimi Gorami, Podsreda, Planina, Šmarje pri Jelšah, Šentjur pri Celju, Laško, Rogatec, Sv. Jernej v Zibiki, Prebold, Žalec, Polzela, Vitanje, Braslovče, Vransko, Tehanje, Nova Cerkev, Grižе, Gotovlje, Ljubno ob Savinji, Slovenske Konjice, Slovenska Bistrica, Črešnjevec, Laporje, Ormož, Središče, Sv. Miklavž, Ljutomer, Apače, Sv. Benedikt v Slovenskih Goricah in Sv. Jurij v Slovenskih goricah (Prav tam, str. 231–259).

(Leibnitz) v današnji Republiki Avstriji so bile to edine[29] župnije, ki niso bile vizitirane. Komisija je v skladu s kraljevo instrukcijo delovala iz t. i. *Geleger*, denimo »postaj«, v večjih krajih, včasih tudi v samostanih, iz katerih ni vizitirala zgolj rezidenčne, temveč, sicer zgolj posredno, prek pričevanj tamkajšnje duhovščine in predstavnikov župljanov tudi le-tej bližnje župnije.[30]

Vizitacija mariborske »postaje« 2. in 3. julija 1528

Mariborska »postaja« je nosila zaporedno številko 24 (od skupaj 30) in *vizitacijska* komisija je v njej delovala dva dni, od četrtka, 2., do petka, 3. julija 1528. Ob mariborski, ki je na vrsto prišla kot zadnja, so bile po tem vrstnem redu vizitirane še župnije: Sv. Lovrenc na Dravskem polju,[31] Limbuš, Hoče, Majšperk, Slivnica, Spodnja Polskava, Sv. Peter pri Mariboru (Malečnik), Jarenina, Lučane (Leutschach; danes v Republiki Avstriji), Svečina, Lenart in Kamnica. Komisija si je torej zadala pregledati stanje v kar 13 župnijah v zgolj dveh dneh, od tega v vseh, z izjemo mariborske, zgolj po poročilih tamkajšnje duhovščine in predstavnikov župljanov. Iz naštetih župnij vizitatorjem niti o verskih zmotah niti o drugih nepravilnostih niso poročali zgolj iz Hoč, Spodnje Polskave in Lenarta.[32]

Vsekakor pa je že za pridobitev nekega sicer omejenega vpogleda v tedanje stanje na cerkveno-upravnem in duhovnem področju primeren seveda tudi pregled nepravilnosti, ki niso bile nujno ali pa sploh niso bile povezane s širjenjem reformacijskih idej.

Iz prvo vizitiranega **Sv. Lovrenca na Dravskem polju** ni bilo nobenega poročila o zmotah v nauku, zgolj glede darovanja je komisija ukazala, naj se v župniji držijo splošne[33] odredbe.[34]

Tudi v **Limbušu** po poročilu tamkajšnjega župnika Mateja Ernnbergerja[35] sodeč komisija sprva ni našla nobenih nepravilnosti ne v verskem nauku ne siceršnjih. Še istega dne pa je eden izmed kasnejših zaslišancev domnevno urejeno podobo župnije spremenil.[36] Mariborski beneficiat Valentin Tolant[37] je namreč med *vizitacijo* mariborske župnije poročal, da je limbuškemu župniku vezal več »lutrovskih«[38] knjig, ta pa jih je nato več – število očitno ni bilo prav majhno, če mu ni posodil lastnih knjig – poslal tudi Krištofu Händlu[39], še enemu mariborskemu beneficiatu.[40] Knjige sta tako Ernnberger kot Händl predala komisiji. Kasneje so jih s preostalimi, ki so jih v mestu našli, sežgali.[41] Da so s takšno lahkoto tudi med tukajšnjo duhovščino krožile prepovedane knjige, je gotovo treba pripisati predvsem medsebojnemu poznanstvu omenjenih beneficiatov. Vendarle oziroma prav zato je lahko ta primer eden izmed reprezentativnih vzorcev širjenja (katerihkoli!) novih idej.

Iz **Majšperka** ni bilo poročil o nepravilnostih v zvezi z naukom. Edina pritožba se je nanašala na krstne pristojbine (*tauffgeld*), ki so bile očitno previsoke, saj je komisija ukazala, naj se v župniji ravnajo po splošni odredbi[42] pri določanju le-teh.[43]

---

29 Za župnijo Kaindorf (danes v Republiki Avstriji) medtem kaže, da se je izgubil koncept zanjo in da zato manjka v protokolu (Prav tam, str. 67).

30 Prav tam, str. 54, 60 in 65–67.

31 V sami ediciji vira je nato pomotoma zapisano, da gre za Lovrenc na Pohorju (Prav tam, str. 250).

32 Prav tam, str. 250–254.

33 Odredba je določala, da gre od darov perutnine, drobnice in mladih živali ter drugega, kar ni darovano na oltar, župniku tretjina, enako vse, kar je darovano na oltar, z izjemo oblačil, za katera je bilo določeno, da gredo kot darovana velika živina cerkvi. Odredba je veljala povsod, razen tam, kjer je komisija izrecno odredila drugače (Prav tam, str. 125–126).

34 Prav tam, str. 250.

35 Tudi Erenberger. Leta 1524 je postal beneficiat beneficija Naše ljube gospe pri kapeli na Lebarjih, pogoreli pred letom 1542, ki je stala pred severozahodnim delom mariborskega mestnega obzidja (Mlinarič: *Beneficiji*, str. 83– 85).

36 Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 250 in 325.

37 Leta 1525 izpričan kot laični duhovnik v službi Salzburga (Weiss: *Die Bürger von Marburg II*, str. 328).

38 Zapisnik *vizitacijske* komisije uporablja izraz »lutrovski« (*lutrische*) za vse zgodnjereformacijske ideje in gibanja, tudi če so pripadale oz. sledile Zwingliju, Rhegiusu, Ockolampadu idr. Razlike med njimi za *vizitacijsko* komisijo niso bile pomembne, zato podatkov o morebitni kompleksnosti in diverziteti zgodnjereformacijskih idej in gibanj na Štajerskem iz tega časa ni (Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 52).

39 Leta 1520 je kot duhovnik in član bratovščine sv. Duha s privoljenjem mariborskega župnijskega provizorja ustanovil beneficij vernih duš pri oltarju karnerja sv. Mihaela – domnevno je stal nekje na mestu današnjega gledališča – na župnijskem pokopališču. Beneficij je bil zadnji ustanovljen v Mariboru pred letom 1600, vendar že v letih 1571 in 1598 ni bil več omenjen (Mlinarič: *Beneficiji*, str. 64–66, 69 in 90).

40 Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 250, 325 in 327.

41 Prav tam, str. 327.

42 *Vizitacijska* komisija je za vso deželo določila plačilo takse ob krstu v višini enega krajcarja za čas med veliko nočjo in binkoštmi, dva krajcarja za nezakonske otroke, sicer pa naj bi se ravnali po starih običajih. Zakramenti so bili na ozemlju salzburške nadškofije denimo obvezno plačljivi od leta 1490 naprej (Prav tam, str. 92–93), čeprav je Majšperk seveda ležal na oglejskem ozemlju.

43 Prav tam, str. 251.

Dravsko polje proti koncu 17. stoletja (Vischer: Karte der Steiermark).

Limbuški grad proti koncu 17. stoletja (Vischer: Topographia Ducatus Stiriae).

Vikar iz **Slivnice** Boštjan Geinschitz je komisiji medtem poročal, da ima v župniji kar 60 župljanov, ki niso prejeli obhajila.[44] Ena najvišjih številk v vsej deželi[45] je tudi v sami Slivnici pomenila okoli 10% vseh obhajancev.[46] Za kršitelje je komisija ukazala, da jih je treba po vikarjevi pisni prijavi citirati pred deželskega sodnika (v Mariboru[47]), da jih bo le-ta

[44] Prejemanje obhajila je bilo sicer že pred reformacijo zreducirano na le nekajkrat na leto (npr. ob poroki, pred porodom ali romanjem, ob boleznih, sicer pa predvsem ob veliki noči), a se je število do leta 1528 še zmanjšalo. Vendar je o vplivu reformacijskih idej na to večinoma še težko govoriti in nasploh so bili vzroki za po večini eno- ali dveletni izostanek zelo raznoliki (Prav tam, str. 95–98).

[45] Komisija je v deželi skupaj naštela ok. 250 ljudi, ki niso prejeli obhajila (Prav tam, str. 96). Od teh jih je bilo več kot 75 iz Maribora in njegove okolice, torej vsaj – število tistih iz Malečnika namreč ni znano – slaba tretjina vseh v deželi! Slivniški vikar je obenem imel v pomoč le enega pomožnega duhovnika, kasnejšega mariborskega vikarja (pred 1547 in 1552–1553) Lovrenca Lubšeta (*Lupsche*) (Prav tam, str. 251; Richter: *Inkorporacija in prodaja*, str. 214–218; Mlinarič: *Mariborska župnija*, str. 249).

[46] Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 95 in 416.

[47] Mariboru je vse pravice do deželskega sodišča malo pred letom 1498 izročil Maksimiljan I., jih je pa mesto dotlej že nekajkrat imelo tudi v zakupu (Hozjan: *Mariborsko prebivalstvo*, str. 32).

kaznoval s po tremi dnevi zapora ob kruhu in vodi, nakar naj v 14 dni gredo še k obhajilu.[48] Če tega ne bi storili, naj jim zemljiški gospod zaseže zemljo, sami pa se naj, da se izognejo hujšim kaznim in še večji (!) nemilosti, podajo iz dežele. Vendar vikar kršilcev ni nikoli pisno prijavil,[49] tako da izvršitve najbolj drastičnega ukaza, izdanega v Mariboru, na koncu ni prišlo.[50]

Podobno so tudi v **Malečniku** tamkajšnjemu župniku Juriju Zwellfferju[51] naročili, naj preda pisno prijavo zoper vse kršitelje, o katerih je poročal, pristojnemu deželskemu sodniku, to pa je tudi storil. Po drugi strani pa so se tudi tukajšnji župljani pritoževali nad višino krstnih pristojbin. Število tistih, ki niso prejeli obhajila, ni navedeno, je bil pa mariborskemu mestnemu sodniku izročen seznam kar 11 zakonolomnih župljanov, ki so živeli bodisi s svojimi deklami bodisi s tujimi zakonskimi ženami in podobno, eden menda celo s svojo zakonsko ženo in še eno žensko hkrati. Skupaj je bilo v župniji resda okoli 900 obhajancev, vendar pa je število tovrstnih kršitev predstavljalo kar dobro šestino[52] vseh (od šestdesetih), ki so bile komisiji prijavljene v vsej deželi![53]

Tudi v **Jarenini** so, vendar kot kaže zgolj pod vplivom prejšnjih prijav, župniku Juriju Schefft-schitzu naročili, naj pisno prijavi vse zakonolomce in tiste, ki niso bili pri obhajilu, saj v protokolu ni nobenega zapisa, da bi o njih poročal sam. Nepravilnosti so bile najdene zgolj pri zadušnicah[54] (*Seelgeratth*). Zanje župljani niso več dajali toliko denarja kot dotlej, komisija pa je odredila, naj se pri tem ravnajo »po starem«.[55]

Več težav so imeli v **Lučanah**, kjer komisija sicer ni našla zmot v veri, kljub temu pa je vikar Jurij Goll poročal, da 14 njegovih župljanov (od okoli 1.400 obhajancev) ni prišlo k obhajilu. Tudi Goll pisne prijave pri pristojnem deželskem sodniku ni vložil, čeprav mu je bilo to naročeno. Več pritožb čez župnijo so imeli župljani. Poročali so, da morajo župniku, ki v župniji ni bival, plačevati veliko denarja zaradi njegove odsotnosti, župnišče in njemu pripadajoči vinogradi pa so medtem vidno propadali. Komisija je zato naročila, naj vse nepravilnosti prijavijo »Ljubljančanu« (*dem von Laybach*) – najverjetneje je bil mišljen ljubljanski in sekovski škof Krištof Ravbar[56] – da bo župnik naposled le uredil razmere.[57]

Tomaž Schaff, župnik v **Svečini**, je medtem poročal, da župljani ne dajejo več 12 denaričev snopovne desetine[58] (*garben traid*) za kaplane. *Vizitacijska* komisija je zato ukazala oddajo denarja, saj župnik sicer ne bi mogel vzdrževati tukajšnjih treh kaplanov, hkrati pa župniku naročila, naj s prižnice izrecno objavi, da gre pri tem za ukaz »kraljevih vizitatorjev«.[59]

---

48 Navadno je komisija v teh primerih kršiteljem dala naložiti tri do osem dni zapora ob kruhu in vodi, nakar so morali v treh dneh do osmih tednih vendarle prejeti tudi obhajilo (Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 95).

49 V teh primerih je bil nedvomno odločilen prav vpliv zemljiškega gospoda, ki je imel nadzor nad kršitelji (Prav tam). Patronat nad slivniško župnijo je imel samostan dominikank iz Studenic (Koropec: *Ob urbarju*, str. 236), ki pa ga komisija ni vizitirala. O razmerah v njem se je zgolj pozanimala, vendar o zmotah v nauku očitno ni bilo poročil (Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 403). Hkrati morda ni nepomembno, da so bili zemljiški gospodje na slivniškem gradu od konca 15. stol. Kolonići, iz Hrvaške izvirajoča plemiška rodbina, ki je bila evangeličanske veroizpovedi že vsaj od druge polovice 16. stol. naprej (Pirchegger: *Die Untersteiermark*, str. 118; Koropec: *Ob urbarju*, str. 239). Povsem mogoče je namreč, da so bili Kolonići že v času *vizitacije* privrženci reformacijskih idej, s tem pa bi ob morebitnem pritisku morda lahko pojasnili tudi izostanek vikarju izrecno naročene pisne prijave kršiteljev. Seveda pa je možno na zaplet gledati tudi s povsem gospodarskega stališča, saj bi lahko zemljiški gospod ob morebitni pisni prijavi vsaj začasno izgubil več deset podložnikov.

50 Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 251.

51 Župnik v Malečniku je ostal do leta 1539, nasledil pa ga je Jurij Zwalz (Mlinarič: *Župnija sv. Peter*, str. 286).

52 Ob tako visokem deležu zakonolomstva v deželi se zdi teza o tedaj »značilni ljudski nravnosti« (Kovačič: *Zgodovina Lavantinske škofije*, str. 255) sicer pretirana, vendar pa je ne gre povsem zavreči (prim. spodnjo opombo).

53 Tovrstne kršitve so bile tudi vsaj med duhovščino na ozemlju salzburške nadškofije v letih 1519–1525 bistveno bolj razširjene, čeprav prebivalstvo v nravnem življenju svoje duhovščine večidel ni videlo napak, na to pa kaže že to, da so leta 1528 iz vse dežele poročali zgolj o treh primerih konkubinata. Zanimivejši je izostanek tovrstnih poročil v mestih (Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 115, 251–252, 326–327 in 416).

54 Reformacija je sicer že najkasneje leta 1525 zavrnila srednjeveško idejo o vicah, vendar to še ne pomeni, da so bili podložniki, ki so v tem času dajali manj ali sploh ničesar več za spominske maše, tudi sami privrženci novih idej. Seveda pa so gotovo rade volje sprejeli vsako razbremenitev, četudi je prišla kot moralni ali siceršnji pritisk njihovih reformacijskim idejam že privrženih zemljiških gospodov. Pretiranim obredom za umrle je sicer iz teoloških razlogov ponekod nasprotoval tudi del katoliške duhovščine (Prav tam, str. 87–90).

55 Prav tam, str. 88 in 252.

56 Leta 1509 je postal administrator sekovske škofije, v kateri je ostal do leta 1536, v sekovskega škofa pa je bil posvečen verjetno šele leta 1520 (Amon, Liebmann: *Kirchengeschichte der Steiermark*, str. 101–102).

57 Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 118, 252, 369 in 416.

58 Spori glede desetine, na katere so vizitatorji naleteli leta 1528, so najverjetneje izvirali še iz sporov, starejših od pojavov prvih reformacijskih idej na Štajerskem (Prav tam, str. 120–121).

59 Prav tam, str. 252–253.

Maribor proti koncu 17. stoletja (Vischer: Topographia Ducatus Stiriae).

Čeprav tudi iz **Kamnic**e ni bilo poročil o zmotah v verskem nauku, je bilo v župniji kar nekaj težav. Tako se je župnik Nikolaj Grosman pritožil, da župljani kaplanom v podružničnih cerkvah nočejo več dajati hrane. Komisija je zato odredila, naj kaplanu, ko pride v cerkev, dajo jesti oziroma po stari navadi en goldinar ali pa lahko kaplan ostane doma.[60] Težava je bila tudi s ključarji, saj le-ti niso želeli izstaviti obračuna svojih prihodkov in odhodkov. Več pritožb so imeli župljani. Ti so poročali, da župnišče zaradi pogostih menjav župnika močno propada ter da je namesto nekdanjih sedmih sedaj le še šest duhovnikov, ki župniku pomagajo pri petju in vodenju bogoslužja. Tudi ustanovljenih maš trije duhovniki niso več vodili v skladu z ustanovitvenimi pismi. Obenem so se župljani pritoževali še nad župnikovim nedovoljenim odvažanjem vinskega posodja (sodov in škafov) iz župnišča. Komisija se je še enkrat zadovoljila zgolj z zahtevo, naj se v župniji držijo nekdanjega reda, v sporu zaradi odvoza vinskega posodja pa naj se obe strani pogodita pred pristojno instanco.[61]

Maribor je bil kot »postaja«, iz katere je *vizitacijska* komisija v mestu in njegovi okolici delovala, vizitiran natančneje kot okoliške župnije že zato, ker se je komisija o tukajšnjem stanju do določene mere lahko prepričala tudi na lastne oči. Vendar pa se v dveh dneh, ki ju je imela na voljo, tudi v Mariboru v podrobnosti ni pretirano vtikala. Tako, denimo, ni vizitirala edinega samostana v mestu, torej minoritskega. O stanju v njem se zgolj posredno pozanimala, pri tem pa naj na zmote v nauku ne bi naletela.[62] Prvi dan, v četrtek, 2. julija 1528, je komisija zaslišala cerkvene predstavnike, naslednjega dne pa še mestnega sodnika in nekatere, brez dvoma pomembnejše, meščane.[63]

Pri vikarju Janezu Haubensacku[64] komisija ni našla zmot v verskem nauku, kot tudi ne pri nobenem izmed enajstih beneficiatov. Izjemi sta, čeprav nista bila zabeležena kot zmotna v nauku (!), sicer pravzaprav bila že omenjena Valentin Tolant in Krištof Händl. Slednji je komisiji tudi dejal, da bo izročil svoj delež knjig, kasneje pa je bil zapisan še tik za seznamom malečniških zakonolomcev, to pa kaže, da je bil kaznovan tudi on. Tudi preostale duhovnike so izprašali glede »lutrovskih« knjig in same »sekte« v mestu. Glede tega je beneficiat – ker je omenjen tik za vikarjem, gre morda za kaplana, ki, začuda, ni nikjer omenjen – Janez (Ivan) Jämsitz[65] dejal, da imata v mestu »lutrovske« knjige Ivan Stackhaimer in sam (večkratni) mestni sodnik Krištof Willenrainer (tudi Wildenrainer), bodoči branilec mesta med osmanskim obleganjem[66]. Jämsitz je obenem poročal, da je v župniji le malo du-

60 Nasploh je bil finančni položaj štajerske nižje duhovščine ob začetku reformacijskega obdobja večidel zelo negotov (Prav tam, str. 129).

61 Prav tam, str. 118, 253–254.

62 Prav tam, str. 403.

63 Prav tam, str. 325–326.

64 Pred letom 1528 je bil beneficiat, vendar ni znano, pri katerem beneficiju, vikar pa je bil najdlje do leta 1531; nasledil ga je Ožbalt Waitzler (Mlinarič: *Mariborska župnija*, str. 244).

65 Tudi Jantzetz oz. Janntschitz. Že leta 1520 in tudi pred letom 1542 je bil beneficiat beneficija sv. Marije Magdalene in Marte pri oltarju obeh svetnic v župnijski cerkvi (Mlinarič: *Beneficiji*, str. 70, 85–86).

66 Hozjan: *Mariborsko mesto*, str. 310–311; Mlinarič: *Turki in Maribor*, str. 253.

hovnikov, ki mašujejo, in tudi malo ljudi, ki hodijo v cerkev. Pri tem je bil Maribor v deželi očitno izjema, saj od drugod podobnih poročil ni bilo. Zadnji poimensko navedeni beneficiat, Krištof Weiss, pa je trdil, da v zvezi z »lutrovskimi« zadevami ne ve za nikogar.[67]

Sledi že v uvodu omenjeni zapis, da komisija niti pri duhovščini niti v duhovnih in verskih zadevah nasploh ni našla nobenih zmot (*Es ist zwisschen geistlichen undt des glaubens halben khain irrung befunden worden*).[68]

Glede siceršnjih nepravilnosti je vikar poročal, da k obhajilu ni prišel zgolj mojster Konrad Palbierär[69] – za župnijo s 1.100 obhajanci vsekakor zanemarljiv podatek – hkrati pa, da mu, namreč vikarju, župljani ne želijo več oddajati ječmenske in vrtninske desetine. Pritožbo je komisija ukazala urediti mestnemu sodniku. Na drugi strani so župljani poročali, da se beneficiati niso več držali ustanovitvenih pisem.[70]

Naslednjega dne, v petek, 3. julija 1528, je *vizitacijska* komisija zaslišala mestnega sodnika Krištofa Willenrainerja in 16 drugih meščanov, najverjetneje mestne svétnike in pomembnejše uradnike. Willenrainerju je komisija predala zapis omenjene pritožbe, ki jo je moral urediti, obenem pa z zaporom ob kruhu in vodi kaznovati tudi nekega brivca Ivana, ker je med postom[71] jedel meso. Mestnemu sodniku je bilo ukazano tudi kaznovanje zakonolomcev iz Jarenine in Malečnika, medtem ko sam zaradi posesti reformacijske literature, kot kaže, ni bil kaznovan. Od zaslišanih meščanov sta se v protokolu znašli zgolj dve poročili. Primož Hürnass, tudi on podobno kot Willenrainer večkratni mestni sodnik,[72] je tako poročal, da je v (zagotovo župnijski) cerkvi med pridigo prišlo do silovitega spora zaradi »lutrovskih« pridig (*vill krieg gehalldtn von wegen der luthrisschen predigen*) med nekim mojstrom Ivanom, med *vizitacijo* vikarjem v Lipnici, in nekim doktorjem iz minoritskega samostana, med *vizitacijo* gvardijanom na Ptuju, nakar naj bi Hürnass mojstra Ivana sam odvlekel iz cerkve. Drugi meščan, čigar poročilo je zabeleženo, je bil Ožbalt Pruelinger, ki pa je zgolj trdil, da o »lutrovskih« zadevah, o katerih so ga povprašali, ne ve ničesar. Medtem ne Klemen Neuschwert ne preostalih 13 meščanov, ki poimensko niso navedeni, očitno niso dejali ničesar, kar bi se komisiji zdelo vredno protokoliranja.[73]

Zelo pomenljiv je medtem vsekakor zapis, da je v mestu deloval trgovec s knjigami Ivan Singer[74] iz Innsbrucka, ki je tukaj prodajal – iz vira ni razvidno, ali tudi ali izključno – »lutrovske« knjige. Te so mu zaplenili in jih sežgali, sam pa se je obvezal, da se bo v 14 dneh pojavil na zaslišanju pred glavarjem v Gradcu, kateremu je komisija 5. julija iz Radgone pisala tudi v tej zadevi.[75]

V Gradec so nato tudi mestnemu sodniku Andreju Frölichu, raztrgane in zavite v zapečaten prt, kasneje iz Maribora poslali še preostale knjige, ki so jih – glede na način, na katerega so jih poslali, najverjetneje v manjšem število kot prvič – zasegli še po odhodu komisije. Knjige naj bi v glavnem mestu dežele počakale na nadaljnja navodila komisije – brez dvoma na sežig.[76]

Sklep

Iz protokola deželnoknežje *vizitacije* in *inkvizicije* iz leta 1528 sicer ni razvidno, v kakšni meri so se v Mariboru in njegovi bližnji okolici zasidrale reformacijske ideje, vsekakor pa so bile dobro desetletje po Luthrovem nastopu že prisotne tudi tukaj.

Reformacijska literatura je, kot je razvidno iz protokola, tudi med tukajšnjo duhovščino že krožila, in to brez očitnih težav. Po več knjig so posedovali limbuški župnik in dva mariborska beneficiata, od katerih je bil vsaj Krištof Händl še vsaj osem let poprej vnet katolik. Vsi trije so tudi bili v povsem očitni navezi in najverjetneje je v protokolu prav pri njih podan eden izmed vzorčnih primerov širjenja reformacijskih idej.

---

67 Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 80, 85–86 in 325–327.

68 Prav tam, str. 326.

69 Morda pa brivski mojster Konrad (*maister Khainrat Palbierär*): Prav tam, str. 325.

70 Prav tam, str. 325 in 416.

71 Post je v tem času večidel že izgubil pomen, ki ga je imel v srednjem veku. Čemu ga je mariborski brivec kršil, iz vira ni razvidno. Neupoštevanje posta je sicer že postalo simbol privrženosti novim idejam, čeprav vsaj Luther ni bil proti postu, zgolj proti cerkveni prepovedi le-tega. Vendar večina ljudi v tem ni videla razlike in je verjetno z olajšanjem sprejela konec obremenjujoče zapovedi. V vsej deželi so medtem našteli okoli 50 kršiteljev posta (Prav tam, str. 130–131).

72 Hürnass je bil leta 1515 prvič izpričan na kakem položaju, in sicer kot ključarski mojster bratovščine sv. Duha. Položaj mestnega sodnika je nato večkrat zasedal v dvajsetih letih 16. stol., nazadnje pa leta 1551 (Weiss: *Die Bürger von Marburg I*, str. 108–109; isti: *Die Bürger von Marburg II*, str. 326–329).

73 Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 325–326.

74 S svojim poslom se je nato morda ukvarjal še naslednja tri desetletja. Vsaj če gre verjeti zapisu, da naj bi nekje neka *vizitacijska* komisija 2. januarja 1558 zabeležila, da so mu (znova) odvzeli evangeličanske knjige in jih sežgali (Kerčmar: *Evangeličanska cerkev*, str. 273).

75 Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 327.

76 Prav tam, str. 340.

Tudi med meščanstvom – in brez dvoma tudi okoliškim plemstvom, čeprav ga vir ne zajema – je moralo biti zanimanje za reformacijsko literaturo precejšnje, če je tirolski trgovec s tovrstnimi knjigami menil, da se mu v mestu splača za nekaj časa ustaviti. V Mariboru namreč gotovo ni bil zgolj po naključju prisoten prav tiste dni, ko ga je obiskala *vizitacijska* komisija.[77] Tako poročila mariborskega beneficiata Jämsitza, da imata »lutrovske bukve« pri sebi v mestu dve osebi, tudi sam mestni sodnik, nikakor ne gre jemati kot morebitno obrekovanje. Kvečjemu ga je prej potrebno razumeti kot pomanjkanje ali celo zatajevanje podatkov, saj je v mestu preprosto moralo biti več prepovedanih knjig, kot pa jih je zajel *vizitacijski* protokol. O tem jasno priča že zapis, da so jih več našli oziroma oddali še po njenem odhodu, ko so tukajšnji prebivalci že bili v varstvu določene anonimnosti pred deželnoknežjimi oblastmi. Da bi tudi tedaj bila oddana prav vsa reformacijska literatura v mestu, je zato komaj verjetno. Obenem seveda ne gre pozabiti na že omenjeno »iskrenost« ob nastopih zaslišancev pred vizitatorji.

Prisotnost reformacijskih idej v Mariboru in bližnji okolici med tukajšnjim meščanstvom in celo duhovščino je bila vsekakor dejstvo že leta 1528 – torej so sem zagotovo prišle že prej – in nikakor ni mogla biti povsem zanemarljiva. O tem ne priča zgolj dokajšnje zanimanje vsaj pismenega mestnega prebivalstva za novi nauk – pri čemer pa gotovo ni šlo (zgolj?) za kakšno morebitno (in hkrati drago!) »nedolžno radovednost« ali celo »privlačnost prepovedanega« – temveč tudi sicer edini in hkrati zgolj posredno dokumentirani srdit prepir v verskih zadevah v mestu še pred prihodom *vizitacijske* komisije. Večje število poimensko navedenih lastnikov prepovedanega čtiva med duhovščino je najverjetneje treba pripisati večji zavzetosti nadškofovih članov komisije pri odkrivanju zmot v vrstah le-te. Meščanstvo je bilo namreč vizitirano precej bolj površno, o tem priča že majhno število izjav zaslišancev. Vendar je bilo med meščanstvom gotovo več posameznikov, ki so imeli v lasti reformacijsko čtivo, kot pa med duhovščino. To dokazujeta kar dva primera zbiranja in uničenja prepovedane literature v mestu v precej kratkem času.

Razkol se je verjetno že začel kazati tudi v bratovščinah, vsaj če sklepamo na podlagi primera bratovščine sv. Duha. Ustanovitelj njenega beneficija Krištof Händl je namreč že prebiral »lutrovske« knjige in bil za to, kot kaže, tudi kaznovan, njen (nekdanji?) mojster Primož Hürnass pa je medtem nekega novim idejam privrženega pridigarja po lastnem pričevanju kar sam zvlekel iz cerkve.

Spregledati ne gre niti dejstva, da je bila mariborska župnija edina v deželi, iz katere so komisiji poročali o skromnem obisku maš. Da bi morda tukaj že šlo iskati tudi začetni vpliv reformacijskih idej, saj je bilo zanimanje za pridige v vsej deželi še zmeraj veliko, je zaradi pomanjkanja podatkov sicer vprašljivo. Kljub temu pa je težko govoriti o kakšni posebni »verski mlačnosti«, ki bi bila značilna zgolj za Maribor in če že, zakaj prav za mesto ob Dravi? Odgovor gre prej iskati v več razlogih. Enega bi morda šlo iskati v inkorporaciji župnije krški škofiji leta 1506 ter v neurejenosti razmer, ki je sledila.[78] Vendar gre največjo težo verjetno pripisati dejstvu, da ljudje v tem času niso več povsem brez zadržkov sprejemali vsega, kar so jim s prižnice ponujali teološko večinoma slabo izobraženi duhovniki, odgovorni za maše in pridige, zato so bogoslužja zmeraj bolj obiskovali tudi po lastni presoji.[79] Protokola tu verjetno torej ne kaže razumeti kot poročila o nekakšni »verski mlačnosti«, temveč prej oziroma vsaj tudi kot znamenje večje kritičnosti vernikov do duhovne oskrbe, ki so jo prejemali. Tukaj ter v tem, da so beneficiati ostajali brez denarja še zaradi propadanja in prisvajanja beneficijev s strani meščanov, se že jasneje kažejo tudi reformacijski vplivi.

Drugo pomembno vprašanje, ki se zastavlja, je, zakaj ni bil – z izjemo Händla – kaznovan noben lastnik reformacijskega čtiva. Odgovor nanj je najverjetneje treba iskati v blagih ukrepih zoper kršitelje, podanih v sami kraljevi instrukciji, ki je kazni predvidevala le v redkih primerih, denimo za prodajalce reformacijskega čtiva, o tem pa v mariborskem primeru priča kazen, predvidena za Ivana Singerja.

Na podlagi določil kraljeve instrukcije gre najverjetneje razumeti tudi zapis komisije, da v Mariboru, pa tudi v Limbušu, ne pri duhovščini ne sicer ni naletela na zmote v verskih zadevah, to pa kaže, da so se vsi, ki jih je zalotila v »zmotah«, tem očitno odrekli in se spokorili, s tem pa je bila za komisijo zadeva, kot kaže, zaključena.

Še bolj nejasna je slika tedanjih razmer na okoliškem podeželju. Zakonolomstvo in nesprejemanje obhajila sta v Malečniku in Slivnici resda predstavljala precejšen delež obeh tovrstnih kršitev v deželi, vendar so bili vzroki za oboje verjetno prej

[77] Tukaj se sicer zastavlja vprašanje, zakaj se, ob vnaprej znanem prihodu komisije v mesto, iz njega ni umaknil.

[78] Richter: *Inkorporacija in prodaja*, str. 208–209.

[79] Albrecher: *Die Visitation 1528*, str. 85–86, 109–110, 141–145 in 148.

v siceršnji neurejenosti obeh župnij kot pa v navzočnosti reformacijskih idej. Ker župnij zunaj »postaj« *vizitacijska* komisija sama ni obiskala, temveč se je zanašala zgolj na ustna poročila tamkajšnje duhovščine in predstavnikov župljanov, zagotovo ni bila obveščena o vseh sporih in nepravilnostih v njih, še najmanj o tistih, ki bi za obe sprti strani lahko imele resne posledice. Obenem pa je treba vsekakor že upoštevati tudi možnost moralnega in siceršnjega pritiska zemljiških gospodov, ki so si v posameznih župnijah še pred reformacijo že marsikje pridobili pravico do soodločanja v nekaterih bistvenih zadevah, tudi pri pastoralnem delu.[80] Takšen primer bi morda lahko bila slivniška župnija.

Viri in literatura

Objavljeni viri

Albrecher, Anton: *Die landesfürstliche Visitation und Inquisition von 1528 in der Steiermark: Edition der Texte und Darstellung der Aussagen über die kirchlichen Zustände.* Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XIII. Band. Graz : Historische Landeskommission für Steiermark, 1997.

Amon, Karl: *Die Salzburger Archidiakonenvisitation von 1523–1525 in der Steiermark.* Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XII. Band. Graz : Historische Landeskommission für Steiermark, 1993.

Literatura

Amon, Karl; Liebmann, Maximillian: *Kirchengeschichte der Steiermark.* Graz - Wien - Köln : Verlag Styria, 1993.

Burkert, Günther R.: *Landesfürst und Stände : Karl V., Ferdinand I. und die österreichischen Erbländer im Ringen um Gesamtstaat und Landesinteressen.* Forschungen und Darstellungen zur Geschichte des Steiermärkischen Landtages, 1. Band. Graz : Historische Landeskommission für Steiermark, 1987.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda.* Klagenfurt – Celovec : Družba sv. Mohorja v Celovcu, 1912.

Hozjan, Andrej: Mariborsko prebivalstvo do srede 18. stoletja. *Studia Historica Slovenica* 2 (2002), št. 1 (Maribor skozi čas I.), str. 11–41.

Hozjan, Andrej: Mariborsko mesto med 16. in 18. stoletjem. *Studia Historica Slovenica* 6 (2006), št. 2–3 (Maribor skozi čas III.), str. 309–323.

Kerčmar, Vili: *Evangeličanska cerkev na Slovenskem.* Murska Sobota : Evangeličanska cerkev v Sloveniji, 1995.

Koropec, Jože: Ob urbarju gospoščine Slivnice pri Mariboru iz leta 1608. *Zgodovinski časopis: Zwitterjev zbornik* 19/20 (1965–1966), str. 235–241.

Kovačič, Fran: *Slovenska Štajerska in Prekmurje: Zgodovinski opis. Slovenska zemlja: Opis slovenskih pokrajin v prirodoznanskem, statističnem, kulturnem in zgodovinskem oziru, VII. del.* Ljubljana : Matica Slovenska, 1926.

Kovačič, Franc: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228–1928).* Maribor : Lavantinski kn. šk. ordinariat, 1928.

Majcen, Gabrijel: *Kratka zgodovina Maribora.* Maribor : Tiskarna sv. Cirila v Mariboru, 1926.

Mlinarič, Jože: Beneficiji v mestu Maribor do konca 16. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 44=9 (1973), zv. 1, str. 60–91.

Mlinarič, Jože: Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja. *Maribor skozi stoletja* (ur. Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec). Razprave I. Maribor : Založba Obzorja, 1991, str. 147–194.

Mlinarič, Jože: Mariborska župnija do leta 1600. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 44=9 (1973), zv. 2, str. 234–262.

Mlinarič, Jože: Župnija sv. Peter pri Mariboru do ustanovitve samostojnih župnij v njenem okviru v drugi polovici 18. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 45=10 (1974), zv. 2, str. 278–306.

Mlinarič, Jože: Kamnica in njena župnija do prve polovice 18. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje: Glazerjev zbornik* 48=13 (1977), str. 91–116.

Mlinarič, Jože: Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburške nadškofije XII. stoletje–1786. *Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228–1978.* Maribor : Škofijski ordinariat, 1978, str. 120–193.

Mlinarič, Jože: Turki in Maribor v prvi polovici 16. stoletja ter družina Willenrainerjev. *Melikov zbornik : Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje.* Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001, str. 251–271.

Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Theil 1 : Das Bisthum, das Domkapitel und die Dekanate : Marburg, Mahrenberg, Jaring, St. Leonhard in W. B., Kötsch und Zirkowitz.* Maribor : Verlag des F. B. Lavant. Ordinariates, 1875.

Ožinger, Anton: Kriza cerkvenega življenja in reformacija na Slovenskem. *Zgodovina cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje : Mohorjeva družba, 1991, str. 93–112.

[80] Prav tam, str. 56, 89 in 126–127; Amon, Liebmann: *Kirchengeschichte der Steiermark*, str. 141.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte.* München : Verlag R. Oldenburg, 1962.

Richter, Jakob: Inkorporacija in prodaja mariborske župnije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 43=8 (1972), zv. 2, str. 203–219.

Richter, Jakob: Maribor v reformacijski dobi. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 45=10 (1974), zv. 1, str. 89–105.

Weiss, Norbert: *Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600: Prosophographische Untersuchung. Band 10/1, Darstellungs-, Register- und Bildteil.* Graz : Geisteswissenschaftliche Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz, 1998.

Weiss, Norbert: *Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600: Prosophographische Untersuchung. Band 10/2, Katalogteil.* Graz : Geisteswissenschaftliche Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz, 1998.

Winkelmann, Erich: Zur Geschichte des Luthertums im untersteierischen Mur- und Draugebiet. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich* 54 (1933), str. 98–117.

Slikovno gradivo

Vischer, Georg Matthäus: *Karte der Steiermark 1678 : Styriae Ducatus Fertilissimi Nova Geographica Descriptio* (priredil Walter Neunteufel). Graz : Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1976.

Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae : 1681, Band 1: Stich 1–279: A–N.* Graz : Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1976.

Zusammenfassung

DIE MARIBORER »STATION« IM PROTOKOLL DER LANDESFÜRSTLICHEN *VISITATION* UND *INQUISITION* IN DER STEIERMARK IM JAHR 1528: ERSTE AUFZEICHNUNGEN ÜBER DIE EXISTENZ REFORMATORISCHER IDEEN IN DER STADT UND SEINER NÄHEREN UMGEBUNG

Im Gegensatz zur bisher vorherrschenden Meinung in der slowenischen Historiographie, die auf einer unkritischen Lesart der Quelle beruhte, zeugt das Protokoll der landesfürstlichen *Visitation* und *Inquisition* in der Steiermark im Jahr 1528 auch vom erstmaligen Auftreten und der anfänglichen Durchsetzung reformatorischer Ideen in Maribor (Marburg) und teilweise auch in seiner näheren Umgebung. Schon vor dem Eintreffen der Visitationskommission in der Stadt war nämlich in der hiesigen Pfarrkirche ein heftiger Streit zwischen den gegenüber den Reformationsideen aufgeschlossenen Predigern und einem Teil der Gemeinde entstanden. Vor allem in Maribor und zumindest im nahe gelegenen Limbuš kursierte ganz ungestört auch Reformationsliteratur, und zwar offensichtlich in nicht geringem Umfang. Literatur, die unter anderem (nachweislich) auch von den Buchhändlern mitgebracht wurde, besaß ein Teil des hiesigen Klerus sowohl in der Stadt als auch auf dem Land, aber auch ein Teil des Bürgertums, sogar der Stadtrichter. Zehn Jahre nach Luthers Auftritt waren die neuen Ideen in Maribor jedenfalls schon existent, es besteht nur die Frage, bis zu welchem Ausmaß sie sich durchsetzen konnten. Der schlechte Besuch der Predigten in der Stadt ist unterdessen vermutlich eher der auch immer kritischeren Haltung zuzuschreiben, die die Gemeindeglieder gegenüber alldem eingenommen hat, was ihnen von der Kanzel geboten wurde, als einer speziellen, nur für Maribor charakteristischen »Lauheit des Glaubens«. Die in der ländlichen Umgebung registrierten Verfehlungen der bäuerlichen Bevölkerung waren in den meisten Fällen eine Folge der allgemeinen ungeordneten Verhältnisse in den einzelnen Pfarreien und standen nicht unbedingt in einem Zusammenhang mit der Reformation. Die neuen Ideen setzten sich unter dem lokalen Adel vermutlich zwar rascher durch als in der Stadt, jedoch lässt sich ein von der Reformation ausgehender Druck auf die Untertanen gegebenenfalls nur in der Pfarrei Slivnica feststellen.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 091(497.4)"16/17"
Prejeto: 19. 4. 2011

Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma: zgodovinski kontekst nastanka in njeni idejni vzori

TINE GERM
dr., izredni profesor za občo umetnostno zgodovino
Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: martin.germ@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek poskuša odgovoriti na vprašanje idejnih zgledov za Spominsko knjigo ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, ki so jo zasnovali člani Akademije Združenih v Ljubljani. Na osnovi študija baročnih emblemskih knjig in zgodovinskih povezav ljubljanskih izobražencev poznega 17. stoletja z italijanskimi akademijami avtor izpostavlja spominsko knjigo bolonjskih akademikov Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna kot najverjetnejši vzor za ljubljansko. Primerjava koncepta in zasnove obeh knjig, članskih vpisov z emblemi ter dejstvo, da je bil idejni snovalec Spominske knjige ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma Janez Gregor Dolničar tudi član bolonjske Accademie dei Gelati, kažejo, da je navdih za spominsko knjigo najverjetneje prišel iz Bologne.

KLJUČNE BESEDE: Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma; Janez Gregor Dolničar; Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna; baročna emblematika

ABSTRACT

THE ALBUM OF THE LJUBLJANA NOBLE SOCIETY OF ST DISMAS: THE HISTORICAL CONTEXT AND IDEA POSSIBLE MODELS

The article aims to answer the question of what might have been the possible models for the Album of the Ljubljana Noble Society of St Dismas created by the members of Academia unitorum (Academy of the United) in Ljubljana. Based on the study of the Baroque emblem books and considering the historical connections between the Ljubljana intelligentsia and the Italian academies of the late 17th century, the author draws attention to the album of the Bologna academics titled Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna which most probably served as a model upon which the Album was based. By comparing the concept and design of both books, the method of entering members by means of their emblems, and considering the fact that Janez Gregor Dolničar, the concept designer of the Album of the Ljubljana Noble Society of St Dismas, was also a member of the Bologna Accademie dei Gelati, it is possible to assume that the inspiration for the Ljubljana Album most probably came from Bologna.

KEY WORDS: The Album of the Ljubljana Noble Society of St Dismas, Janez Gregor Dolničar, Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna, Baroque emblematics

Ko je leta 2001 izšel faksimile *Spominske knjige ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma*, sta se strokovna in laična javnost spraševali, kako je mogoče, da dragocena rokopisna knjiga, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije, tako dolgo ni bila deležna večje pozornosti raziskovalcev slovenske kulturne in umetnostne dediščine.[1] Resnici na ljubo je treba povedati, da je bil iluminirani rokopis, ki ga pogosto poenostavljeno imenujemo *Kronika bratovščine sv. Dizma* ali kar *Dizmova kronika*,[2] vse do prelomnega leta 2001 znan razmeroma ozkemu krogu strokovne javnosti, zapisi o njem pa so presenetljivo redki in skopi.[3] Prve sistematične študije so bile objavljene v spremnem zvezku k faksimilni izdaji, prispevali pa so jih vidni slovenski strokovnjaki kulturne in umetnostne zgodovine.[4] V njih je *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma* osvetljena iz različnih zornih kotov, ki bistveno poglabljajo naše védenje, objavljene razprave in večja dostopnost kodeksa v faksimilni izdaji pa so ob uspešnem zaključku projekta vzbudili upanje, da bodo strokovnjaki nadaljevali raziskovanje tega neprecenljivega iluminiranega rokopisa in poskušali najti odgovore na številna še odprta vprašanja. Žal se to ni zgodilo in upanje Emilijana Cevca, ki v zaključku svoje študije izraža prepričanje, »*da bo 'prizorišče družbe sv. Dizma' odgrnilo še prenekatere zastore*«, je ostalo neizpolnjeno.[5] Vsaj za slovensko umetnostnozgodovinsko stroko se zdi, da je nekoliko »pozabila« na *Theatrum Memoriae Nobilis ac Almae Societatis Unitorum*, pa čeprav gre za vrhunski spomenik slovenskega knjižnega slikarstva, ki še ni bil deležen primerjalnih analiz in ustrezne postavitve v evropski prostor. Presenetljivo je ne nazadnje tudi to, da se niti avtorji razprav (ki so, kot kažejo integralni prevodi v angleški in nemški jezik, namenjene tudi mednarodni javnosti) niso resneje lotili raziskav kulturno- in umetnostnozgodovinskega konteksta nastanka *Spominske knjige*, ki bi lahko ponudile razlago za njeno vsebinsko zasnovo in odkrile morebitne tuje zglede zanjo.

Ljubljanska plemiška družba sv. Dizma v času in prostoru, kratek zgodovinski oris izpod peresa Jožeta Kastelica,[6] sicer predstavlja kulturni in umetnostni položaj baročne Ljubljane v evropskem okviru in opozarja na vlogo plemiške družbe sv. Dizma kot predhodnice bolj znane Akademije operozov, z nastankom spominske knjige ali morebitnimi evropskimi zgledi pa se ne ukvarja. Kodikološka analiza Nataše Golob skladno s temo razprave osrednjo pozornost namenja kodikološkim platem in v tem pogledu vzpostavlja primerjavo s *Knjigo Bratovščine Marije Vnebovzete* z začetka 17. st., ki je prav tako shranjena v Arhivu Republike Slovenije.[7] Mogoče je najbolj presenetljivo dejstvo, da iskanju starejših vzorov ni posvetil pozornosti niti Emilijan Cevc, avtor osrednje in najbolj celostne študije, posvečene *Dizmovi kroniki*, ki v smislu vpetosti v evropski prostor na kratko omenja razvoj poznorenesančne in baročne emblematike, a se zadovoljuje s posplošeno ugotovitvijo, da je na iluminacije v *Spominski knjigi ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma* vplivala baročno zrela oblika emblemov.[8]

Prav raziskovanje razvoja baročne emblematike je ena od poti, ki vodijo k odgovorom na vprašanja o morebitnih evropskih zgledih za *Dizmovo kroniko*, saj ne kaže prezreti dejstva, da gre za rokopis, v katerem je zbranih kar 182 emblemov.[9] Čeprav ne

---

1 Izvirnik je v Arhivu Republike Slovenije hranjen pod oznako AS 1073, I/1r. Faksimile *Spominske knjige*, ki ga je izdala Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, je pospremljen z dvema študijskima zvezkoma (ur. Lojze Gostiša). V prvem (*Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*, I) sta kompletna transkribcija in prevod knjige z dodatki (*Dolničarjeva konceptna knjiga*, *Protokol*, *Disma-Philogia – Knjižici ljubljanske plemiške družbe* in *Seznam članov ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma leta 1801*). V drugem zvezku (*Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*, II) so razprave, posvečene rokopisu.

2 V različnih zapisih se uporabljata tudi poimenovanji *Matrikula bratovščine sv. Dizma* ali *Knjiga Dizmove bratovščine*. Popolni naslov dela v originalu je: *Theatrum Memoriae Nobilis ac Almae Societatis Unitorum das ist Schau Bühne der Gedächtnuß der Adelichen und Gottseeligen Geselschäfft der Vereinigten zu stätts wherenden Andenken eröffnet in der Uhralten Haubt Statt Laybach 1688*. Od tu naprej citirano: *Spominska knjiga*.

3 Edina resnejša umetnostnozgodovinska študija pred izdajo faksimila je članek Polonce Vrhunc, ki pa *Dizmove kronike* ne obravnava celovito, ker se osredotoča le na Grahovarjev slikarski prispevek (Vrhunc: Simon Tadej Volbenk Grahovar (1710–1774), str. 107–132. Ostali zapisi večinoma le omenjajo nastanek knjige ali jo na kratko opišejo. Glej: Cevc: Iluminirani kodeks ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, str. 67.

4 Spremne študije za zvezek razprav (*Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*, II) so prispevali: Jože Kastelic (*Ljubljanska plemiška družba sv. Dizma v času in prostoru*), Nataša Golob (*Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma – Kodikološke študije*), Emilijan Cevc (*Iluminirani kodeks ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma*) in Marijan Smolik (*Pregled članstva ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma*). Jože Kastelic je obenem avtor kataloga *Emblemi v ikonografskem ogledalu*.

5 Cevc: Iluminirani kodeks ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, str. 79.

6 Kastelic: Ljubljanska plemiška družba sv. Dizma v času in prostoru, str. 21–26. Za ljubljansko plemiško družbo sv. Dizma z navedbo starejše bibliografije glej tudi: Lavrič: *Societas Unitorum* – Akademija Združenih, str. 27–30.

7 Golob: Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma – Kodikološke študije, str. 42–43.

8 Cevc: Iluminirani kodeks ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, str. 68.

9 Poudariti je treba, da v resnici ne gre za emblеme v pra-

gre za knjigo emblemov v ožjem pomenu besede, temveč za spominsko knjigo družbe izobražencev, se ljubljanski rokopis tudi v svetovnem merilu uvršča med pomembne spomenike emblematike.[10] Pregled najpomembnejših emblemskih knjig, ki so nastajale v Evropi od pionirskega dela Andrea Alciatija *Liber emblematum* iz leta 1531[11] do 1689, ko je začela nastajati *Spominska knjiga*, razkriva, kako bogat razcvet je v tem času doživljala emblematika. Publikacije, ki v takšni ali drugačni obliki negujejo umetnost emblemov, so številne in raznovrstne, saj je bila ta duhovita govorica podob in jedrnatih izrekov med tedanjimi izobraženci izjemno priljubljena. S stališča iskanja povezav z našim rokopisom pritegne posebno pozornost knjiga, ki jo bibliografske baze s področja emblematike uvrščajo med emblemske knjige, čeprav je takšna klasifikacija le deloma ustrezna, saj gre (enako kot pri *Dizmovi kroniki*) za spominsko knjigo, v kateri pa emblemom, natančneje impresam, pripada pomembna vloga. V mislih imamo spominsko knjigo članov bolonjske Akademije zmrznjenih[12] *Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna*, ki je 1672 izšla v Bologni.[13]

List z vpisom Janeza Pavla Qualize, 1689.
Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, fol. 45r, ARS, AS 1073, I/1r.[14]

vem pomenu besede, temveč za imprese. Emblem je namreč sestavljen iz treh delov: sličice (*imago* ali *pictura*), gesla (*inscriptio* ali *motto*) in verzov, ki razlagajo geslo (*carmen* ali *subscriptio*). V nasprotju z emblemom ima impresa preprostejšo zgradbo, saj jo sestavljata samo sličica in geslo. Ker se je v slovenski umetnostnozgodovinski literaturi ob razlagi impres v *Dizmovi kroniki* uveljavilo poimenovanje emblem (ki ga je mogoče sprejeti, ker imprese spadajo v širše področje emblematike), se avtor študije drži uveljavljenega poimenovanja.

10 *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma* je sicer vključena v posamezne specializirane bibliografske indekse s področja emblematike, vendar je v mednarodni strokovni javnosti žal skoraj povsem neznana in doslej ni bila deležna študijskih obravnav. Edina izjema je predstavitev rokopisa na mednarodnem ikonografskem simpoziju na Reki, kjer pa je bil natančneje predstavljena le ikonografska plat. Glej: Germ, Tine: *Readings and misreadings in iconography: emblematic animals and their interpretation in the Album of the Ljubljana Noble Society of St Dismas*. Animal symbolism in Christian art and literature, Rijeka, 23.–24. 5. 2008 : Simbolismo degli animali nell'arte e nella letteratura, Rijeka, 23.–24. 5. 2008, Filozofski fakultet – Sveučilište u Rijeci; Zagreb: Teologija u Rijeci – područni studij KBF Sveučilišta u Zagrebu, 2008.

11 Andrea Alciati: *Emblematum liber*, Augsburg, 1531. Delo, ki predstavlja inkunabulo renesančne emblematike, je doživelo velikanski uspeh in bilo večkrat ponatisnjeno še za avtorjevega življenja. Pred letom 1550 je tako izšlo več kot desetkrat, med drugim v Benetkah, Parizu in Lyonu. Glej: Abbondanza: La vie et les œuvres d'André Alciat, str. 93–106; Daly: *Andrea Alciato and the Emblem Tradition*; Alison, Adams, Rawles, Stephen, Saunders, Alison: *A Bibliography of French Emblem Books of the Sixteenth and Seventeenth centuries*.

12 *Accademia dei Gelati*, ustanovljena v Bologni leta 1588. Glej: Maylender: *Storia delle Accademie d'Italia*, str. 81–86.

13 [Valerio Zani], *Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna, Raccolte nel Principato del Signor Conte Valerio Zani Il Ritardato*. In Bologna: per li Manolessi, 1672. Glej: Praz: *Studies in Seventeenth-century imagery*, str. 245. Danes je delo dostopno tudi v elektronski obliki na spletni strani:
http://www.archive.org/details/memorieimpreseer00acca.

14 Stran z vpisom zdravnika Qualize, ki je opravljal funkcijo podpredsednika plemiške družbe, je klasičen primer zasnove vpisa, kakršna je prevladovala v zgodnjem obdobju nastajanja *Spominske knjige* od leta 1689 do Dolničarjeve smrti 1719. V sredino je umeščen v bogatem baročnem slogu naslikan grb, pod njim pa je kartuša z imenom člana, podatkom, da gre za prvega zdravnika kranjskih deželnih stanov, in datumom vstopa v družbo (15. september 1689). V zgornjem delu lista je emblem v klasični obliki: miniaturna sličica (*pictura*) v kartuši in geslo (*motto*) na napisnem traku nad njo, celoto pa dopolnjuje izbrano članško ime (*Der Muntere – Čuječi*) na napisnem traku pod sličico.

ACCADEMICI GELATI. 181

GIO. LODOVICO SCHÖNLEBEN.

SERVAT TRANSLATA VIRORES

IL RITIRATO

Nelle fuora de' confini d'Italia hà ſtiſe le radici la noſtra Selua, e nel principio della Germania ne viue oggi vna dottiſsima Pianta. Queſta è Gio: Lodouico Schön leben figliuolo di Padre dell'Ordine Senatorio nella Città di Lubiana, il quale dopo eſserui ſtato due volte Giudice, e ſette volte Conſolo, principaliſsimi

Z onori

Stran z vpisom Janeza Ludvika Schönlebna.
Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna, Raccolte nel Principato del Signor Conte Valerio Zani Il Ritardato. In Bologna: per li Manolessi, 1672, str. 181.[15]

Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna je Valerio Zani spisal, da bi za vselej ohranil spomin na člane in njihova dela v znanosti in umetnosti, opozoril na njihovo vlogo v družbi, na prizadevanja v širjenju znanja in seveda na njihovo krepost, izobraženost, kultiviranost in zanimanje za umetnost, s katerimi so lahko za zgled prihodnjim rodovom.[16] Ista ideja je botrovala tudi nastanku ljubljanske spominske knjige. Res je sicer, da je v *Dizmovi kroniki* močno izpostavljena skrb za dušni blagor pokojnih članov, saj je izrecno poudarjena naloga darovanje svetih maš za preminule člane, vendar je osrednji namen knjige povsem nedvoumno opredeljen že v uvodni besedi Janeza Gregorja Dolničarja, prvega tajnika družbe. Druščina izobražencev se je, kot piše Dolničar, »*odločila, da kakor na razstavi ali v gledališču predstavi krepostno življenje vseh članov, njihove simbole in grbe, in to z namenom, da bi svoje naslednike spodbudila k posnemanju vsakovrstnih visokih kreposti in da bi se jih potem, ko bodo po smrti odtegnjeni pogledu, spominjali in o njih premišljevali.*«[17]

Člani ljubljanske plemiške družbe in bolonjski akademiki so stremeli k istemu cilju in se naloge lotili na podoben način. Idejni koncept knjige s tipsko oblikovanimi vpisi za člane, kot ga je zasnoval avtor bolonjske spominske knjige, se je, kot kaže, zdel primeren tudi ustanoviteljem ljubljanske družbe *Societas Unitorum*. Valerio Zani je za svojo knjigo izoblikoval dobro premišljen model zapisa, ki ga ohranja v predstavitvi vseh članov *Accademie dei Gelati*: člani naj bi bili zastopani s popolnim imenom in plemiškim naslovom, z izbranim članskim imenom, družinskim grbom, portretom, osebno impreso in impreso akademije, s kratkim življenjepisom in seznamom pomembnih znanstvenih ali umetniških del. Najopaznejši odmik od takšne sheme je vključevanje portretov – kot pojasnjuje tajnik Giambattista Capponi v predgovoru, so portreti dodani le pri pokojnih članih akademije.[18]

Odvisno od tega, ali je član zastopan tudi s portretom, se spreminjata vloga osebne imprese in grba. Če je vključen portret, sta osebna impresa in grb vpeta v bogat baročni okvir ali pritaknjena ob robu portreta. Če portreta ni, imata osebna impresa in grb osrednje mesto in zavzemata približno polovico strani, pri tem glavna vloga pripada impresi, grb pa je lahko vključen vanjo ali natisnjen ob njej.[19] Osebna impresa ima klasično obliko: sličica (*pictura*), ki je lahko ujeta v kartušo, heraldični ščitek

[15] Prva stran zapisa, posvečenega Janezu Ludviku Schönlebnu, je značilen primer vpisa brez portreta, pri katerem ima osrednje mesto impresa. Bakrorezna ilustracija je umeščena na sredo strani, pod ime člana, izpisano v velikih črkah, in nad začetek besedila, v katerem je podrobneje predstavljen. V razgibanem baročnem okviru je impresa, ki kaže pusto zimsko krajino z golimi drevesi in templju podobno uto. V zavetju ute stoji velik vrč, v katerega je posajeno drevesce z bujno krošnjo. Nad streho lope se vije napisni trak z geslom, pod njo pa trak s Schönlebnovim članskim imenom (*Il Ritirato – Odmaknjeni*). V spodnjem delu sta vključena grb in širši napisni trak z imenom člana in njegovim nazivom.

[16] Glej predgovor tajnika akademije G. Capponija (*Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna, Raccolte nel Principato del Signor Conte Valerio Zani Il Ritardato*, str. 8–12, neoštevilčeno).

[17] *Spominska knjiga*, fol. 4v, navedeno po: *Spominska knjiga* I, str. 13.

[18] Vseh portretov je 31, samostojnih impres pa 68. Za pojasnilo zastran vključevanja portretov glej predgovor tajnika akademije, (*Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna, Raccolte nel Principato del Signor Conte Valerio Zani Il Ritardato*, str. 8–12, neoštevilčeno).

[19] Izjemoma je lahko impresa tudi celostranska kot ob pesnikih Francescu Marii Caccianemiciju (str. 150) ali Nicoloju Coradiniju (str. 336).

ali svobodneje zasnovan okvir, je dopolnjena z geslom (*motto*) in akademskim imenom člana. Takó geslo kot akademsko ime sta izpisana v dekorativno vzvalovanem in zavitem napisnem traku: geslo praviloma nad sliko ime pa pod njo. Na tak način zasnovani uvodni strani sledita življenjepis člana in seznam njegovih objavljenih del.

Podobna idejna in strukturna zasnova zaznamujeta tudi *Spominsko knjigo ljubljanske plemenite družbe sv. Dizma*. Seveda ni mogoče spregledati razlike, da v ljubljanskem kodeksu člani niso predstavljeni s portretom. Edina izjema je ustanovitelj družbe, Wolfgang Sigismund Künpach, a poudariti je treba, da je ta portret izjema, saj ni vključen neposredno v poglavje, v katerem je Künpach predstavljen kot član, temveč je umeščen na začetek knjige (fol. 7r) pred *Statut družbe* (fol. 8r). S tem mu je izkazana posebna čast kot ustanovitelju, njegov vpis v knjigo pa je enak kot pri preostalih članih. Druga razlika je v tem, da v *Spominski knjigi* večina članov nima življenjepisa. Vendar tu ne gre za razliko v konceptu, ampak za preprosto dejstvo, da po smrti prvega tajnika družbe, Janeza Gregorja Dolničarja († 1719), ki je vestno zapisoval življenjepise umrlih članov, njegovi nasledniki tega niso več počeli. Ključni razliki med knjigama *Theatrum Memoriae Nobilis ac Almae Societatis Unitorum* in *Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna* sta v resnici dve: medij oziroma izvedbena oblika ter specifika okoliščin nastanka. Bolonjski primerek je tiskana knjiga, klasičen italijanski tisk druge polovice 17. stoletja, dopolnjen z bakroreznimi ilustracijami, *Dizmova kronika* pa je rokopis z razkošnimi celostranskimi barvnimi iluminacijami, ponekod dopolnjenimi s pozlato. Prva je sklenjena enota, v katero so vključeni člani iz obdobja do leta 1672, ko je bilo delo natisnjeno, druga pa je nastajala kontinuirano v razponu 112 let in tako so v njej vidne tudi spremembe v slogu in okusu dobe, v kateri so nastajali posamezni vpisi. Prav tako je bilo zaradi načina nastajanja ljubljanske spominske knjige možno, da je v predstavitveno stran vključen tudi lastnoročni podpis člana in da so lahko vpisani (tj. pozneje pripisani) posamezni podatki, največkrat letnica smrti.

Dejstvo, da gre za iluminiran rokopis in kontinuirano nastajanje, je odločilno vplivalo na izoblikovanje značilne strani s spominskim vpisom člana. Osnovni model, ki je bil vzpostavljen s prvimi vpisi leta 1689, ostaja v vsebinski zasnovi skorajda nespremenjen vse do zadnjega vpisa leta 1801. Ne glede na leto vpisa so vidne vse ključne prvine: emblem, izbrano članske ime, grb in kartuša z imenom člana, njegovim plemiškim naslovom, položajem oziroma službo, ki jo je opravljal, ter datumom, ko je bil sprejet v družbo. V likovnem pogledu so spremembe opaznejše. Slogovne razlike, ki izvirajo iz okoliščine nastajanja v razponu, daljšem od stoletja, in postavke, da so miniature izdelali različni avtorji, so s stališča primerjave idejnega koncepta manj pomembne. Edina razlika, ki je z ikonografskega stališča zares pomembna, je v razvoju emblema. Emblemi, ki so bili izdelani še v času, ko je bil tajnik družbe Janez Gregor Dolničar, to je v letih 1689–1719, imajo »klasično« obliko: *pictura* je ujeta v okvir (oblike lahko variirajo, najpogostejša je ovalna kartuša), geslo in članske ime pa sta izpisana vsak na svojem napisnem traku. Odmiki od uveljavljene sheme so redki in se pojavijo le v dveh primerih od skupaj osemindevetdesetih.[20] Po Dolničarjevi smrti se je začela zasnova značilne strani rahljati in ob »klasičnem emblemu« se je pojavil t. i. »odprti emblem«, simbolična slika torej, ki ni ujeta v kartušo ali kako drugo obliko okvirja, temveč je odprta in se včasih razširi v celostransko miniaturo. Geslo in članske ime sta lahko zapisana na različne načine. Napisni trak sicer ostaja najpogostejši, uveljavili pa so se tudi svobodnejši pristopi, tako da je zapis bolj organsko vključen v ilustracijo: »izklesan« je lahko na kamnitem podstavku, napisni tabli, izpostavljenem delu arhitekture, velikem kamnu, ki leži v pokrajini, ali vstavljen na različne druge domiselne načine. Vendar je treba poudariti, da opisana sprememba ne vpliva na vsebinski koncept vpisov, saj ta ohranja bistvene prvine z ustaljeno navedbo podatkov o članu.

Ob prelistavanju razkošnega iluminiranega rokopisa, ki naj bi ovekovečil življenja in dela članov ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, se lahko prvi trenutek res zdi, da ga težko vzporejamo z veliko preprosteje natisnjeno spominsko knjigo članov bolonjske Akademije zmrznjenih. Primerjava idejnega koncepta in strukturne zasnove pa kaže, da gre za sorodna spomenika, ki imata skupne vse bistvene elemente emblemske spominske knjige. Predpostavka, da je knjiga *Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna* v resnici navdihnila ljubljanski *Theatrum Memoriae Nobilis ac Almae Societatis Unitorum*, ima podporo tudi v zgodovinskih okoliščinah nastanka obeh knjig. Dovolj je, da se spomnimo povezave med ljubljanskimi izobraženci in člani *Accademie dei Gelati*. Janez

[20] Gre za vpis grofa Janeza Henrika Watzenberga iz leta 1690 (fol. 63r), pri katerem manjka *pictura*, geslo pa je izpisano na traku, ki ga ima orel na grbu zavezanega okrog vratu, in vpis barona Zaharije Gotfrida Webersperga iz leta 1691 (fol. 69r), pri katerem emblema ni in je v arhitekturni niši naslikan le grb, ki ga pridržujeta dve ženski figuri.

Gregor Dolničar, prvi tajnik ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, eden njenih najaktivnejših članov in idejni avtor spominske knjige, je bil tudi član bolonjske Akademije zmrznjenih. *Academia Gelatorum* mu je odprla vrata leta 1679, verjetno na priporočilo strica Janeza Ludvika Schönlebna, ki je bil njen član od leta 1670. Ker je bil Schönleben član bolonjske akademije še pred izdajo spominske knjige (leta 1672), je vključen vanjo s polnim zapisom in impreso.[21] Janez Gregor Dolničar zaradi poznejšega vstopa v bolonjsko akademijo seveda ni vključen v knjigo *Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna*, a jo je zanesljivo poznal. O tem priča zapis na koncu njegove konceptne knjige, kjer predlaga, da naj se v prihodnosti zbrani življenjepisi članov ljubljanske plemiške družbe izdajo kot javni tisk v kvartu, kot so to leta 1672 storili *Academici Gelati* iz Bologne in knjigo naslovili z: »*Memoriae Impressae e Ritratti de Signori Academici Gelati*«.[22] Zapis je izjemno dragocen, saj ne samo dokazuje, da je Dolničar poznal bolonjsko spominsko knjigo, ampak tudi potrjuje, da je mislil nanjo, kot pravi, v kontekstu »slave in časti naše plemenite družbe«, ker bi tiskana knjiga dosegla širši krog bralcev. Res je, da iz leta 1688, ko se je Dolničar zagotovo že ukvarjal z idejnim konceptom *Theatra memoriae*, nimamo arhivsko izpričanih zapisov, ki bi potrjevali zgledovanje po bolonjski knjigi.[23] Vendar to ne pomeni, da je ni poznal, preden se je lotil načrtov za knjigo ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma. Primerjava koncepta obeh spominskih knjig in tipiziranih oblik vpisov z emblemi to nedvoumno potrjuje.

Viri in literatura

Viri

Semeniška knjižnica Ljubljana
Konceptna knjiga, Rkp. 6.

[Valerio Zani], *Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna, Raccolte nel Principato del Signor Conte Valerio Zani Il Ritardato.* In Bologna: per li Manolessi, 1672.

Arhiv Republike Slovenije
Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma (*Theatrum Memoriae Nobilis ac Almae Societatis Unitorum das ist Schau Bühne der Gedächtnuß der Adelichen und Gottseeligen Geselschäfft der Vereinigten zu stätts wherenden Andenken eröffnet in der Uhralten Haubt Statt Laybach 1688*), AS 1073, I/1r.

Literatura

Abbondanza, Roberto: La vie et les œuvres d'André Alciat. *Pédagogues et juristes. Congrès du Centre d'Études Supérieures de la Renaissance de Tours* (1960). Pariz : Vrin, 1963.

Alison, Adams, Rawles, Stephen in Saunders, Alison: *A Bibliography of French Emblem Books of the Sixteenth and Seventeenth centuries.* Vol. 1. Ženeva : Droz, 1999.

Baraga, France: Dolničarjeva konceptna knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, Uvodna pojasnila. *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*, I (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana : Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001.

Cevc, Emilijan: Iluminirani kodeks ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma. *Spominska knjiga ljub-*

[21] Schönlebnov vpis je v *Memorie, Imprese, e Ritratti de' Signori Accademici Gelati de Bologna* vključen na straneh 181–184.

[22] »*Mein Rath war, daß man künftig dise lebens Beschreibungen etwa in der zahl 120 oder mehr soll in offentlichen Drukh (zu grossen Ruhm und Afunemben unser Adelichen Geselschafft) ausgehen lassen. und zwar in 4to, als die Academici Gelati di Bologna, intitulirt Memoriae Impressae e Ritratti de Signori Academici Gelati, Anno 1672 gethan haben.*« (*Konceptna knjiga*, Semeniška knjižnica, Rkp. 6, 3. del, fol. 7.)

[23] Na naslovnem listu konceptne knjige je letnica 1688, to pa nakazuje, da jo je Dolničar zastavil istega leta, kot je bila ustanovljena družba sv. Dizma in so stekle priprave za spominsko knjigo. Temu v prid govorijo tudi prve skice emblemov, ki jih je narisal Dolničar in so se v bolj dovršeni (ali delno spremenjeni) obliki pojavile v *Spominski knjigi* že pri prvih vpisih v letu 1689. To lahko, kot pravi France Baraga v uvodnem pojasnilu k prevodu Dolničarjeve konceptne knjige, »*navaja k predstavi, da gre za knjigo konceptov, iz katere naj bi se pozneje življenjepisi prepisovali v spominsko knjigo*«. Vendar isti avtor na osnovi analize pisav sklepa, da je Dolničar konceptno knjigo zasnoval šele leta 1711, da so prve skice emblemov starejše od konceptne knjige in pozneje vključene vanjo. (Glej: Baraga: Dolničarjeva konceptna knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, Uvodna pojasnila, str. 236.) Konceptna knjiga je nastajala več let in Dolničarjev zapis z omembo namena, da bi življenjepise izdali v tiskani obliki, je najverjetneje iz leta 1718 ali iz časa malo pred tem. Notica je namreč v konceptni knjigi tik pred vpisom z letnico 1718, v katerem je zabeležena smrt člana družbe, zdravnika Marka Grbca. Dolničar hkrati s predlogom o natisu piše tudi, da je življenjepisov okrog 120. Glede števila življenjepisov se verjetno moti, saj je bilo do konca leta 1718 v spominsko knjigo vpisanih sedemindevetdeset članov in tudi tik pred Dolničarjevo smrtjo 3. oktobra 1719 ni preseglo števila devetindevetdeset. (Za število članov in podatke o njihovem vstopu v družbo glej: Smolik: Pregled članstva ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, str. 263–275.) Vendar omemba visokega števila življenjepisov, ki naj bi jih natisnili, kaže na pozno letnico omenjenega zapisa v konceptni knjigi.

ljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801, II (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana : Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001.

Chatelain, Jean-Marc: *Livres d'emblèmes et de devises : une anthologie (1531–1735)*. Pariz : Klincksieck, 1993.

Andrea Alciato and the Emblem Tradition : Essays in Honor of Virginia Woods Callahan (ur. Peter Daly). New York : AMS Press, 1989.

Golob, Nataša: Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma – Kodikološke študije. *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*, II (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001.

Henkel, Arthur; Schöne, Albrecht: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Stuttgart : Metzler, 1967.

Kastelic, Jože: Ljubljanska plemiška družba sv. Dizma v času in prostoru. *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*, II (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001.

Maylender, Michele: *Storia delle Accademie d'Italia*. Bolognav: Cappelli, 1926–1930.

Praz, Mario: *Studies in Seventeenth-century imagery*. Rim : Edizioni di storia e letteratura, 1975.

Smolik, Marijan: Pregled članstva ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma. *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*, II (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana : Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001.

Schöne, Albrecht: *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*. München : C. H. Beck, 1993.

Societas Unitorum – Akademija Združenih. *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve* (ur. Ana Lavrič). Ljubljana : Založba ZRC, 2003.

The Art of the Emblem : Essays in Honour of Karl Joseph Hoeltgen (ur. Michael Bath, John Manning in Alan R. Young). New York : AMS Press, 1993.

Vrhunc, Polonca: Simon Tadej Volbenk Grahovar (1710–1774). *Zbornik za umetnostno zgodovino* 8 (1970), str. 107–132.

Zusammenfassung

GEDENKBUCH DER LAIBACHER ADELSGESELLSCHAFT DES HL. DISMAS: HISTORISCHER KONTEXT DER ENTSTEHUNG UND POTENZIALE VORBILDER

Der Beitrag beschäftigt sich mit der Genese des Gedenkbuches der Laibacher Adelsgesellschaft des hl. Dismas (ARS, AS 1073, I/1r) im europäischen Kontext und versucht, dessen potenziale Vorbilder zu finden. Die kulturhistorischen Umstände der Entstehung der Adelsgesellschaft des hl. Dismas und die Verbindungen ihrer Mitglieder mit italienischen Akademien zeigen, dass die Antwort in parallelen Projekten italienischer Intellektuellen- und Künstlervereinigungen zu suchen ist. Die Tatsache, dass Janez Gregor Dolničar, der erste Sekretär der Laibacher Adelsgesellschaft und Anreger ihres Gedenkbuches, zugleich Mitglied der Bologneser *Accademia dei Gelati* war, stellt ein starkes Argument für die These dar, dass das Gedenkbuch der Bologneser Akademiker *Memorie, Imprese, e Ritratti de´ Signori Accademici Gelati de Bologna,* das 1672 in Bologna erschien, das wahrscheinlichste Vorbild ist. Ein Vergleich des Konzepts und der Anlage beider Gedenkbücher, der Struktur der Mitgliedseintragungen mit Emblemen sowie eine Analyse der Embleme selbst bestätigen das. Ein zusätzliches Argument stellt eine Aufzeichnung in Dolničars Konzeptbuch dar, in dem dieser Überlegungen darüber anstellt, wie die Tätigkeit der Mitglieder der Adelsgesellschaft des hl. Dismas einer breiteren Öffentlichkeit präsentiert werden könnte. Da er sich bewusst war, dass das Gedenkbuch der Adelsgesellschaft in Form einer wertvollen illuminierten Handschrift nur einem engen Kreis von Eingeweihten zugänglich ist, schlug er vor, die Biographien der Mitglieder auch in gedruckter Form herauszugeben, wie dies von den Bologneser Akademikern ausgeführt wurde. In seiner Aufzeichnung führt er das Bologneser Gedenkbuch direkt an und zeigt damit, dass er das Buch gut kannte. Die Kenntnis des Bologneser Gedenkbuches ist auch angesichts der Tatsache verständlich, dass Dolničars berühmter Onkel Janez Ludvik (Johann Ludwig) Schönleben seit 1670 Mitglied der *Accademia dei Gelati* war.

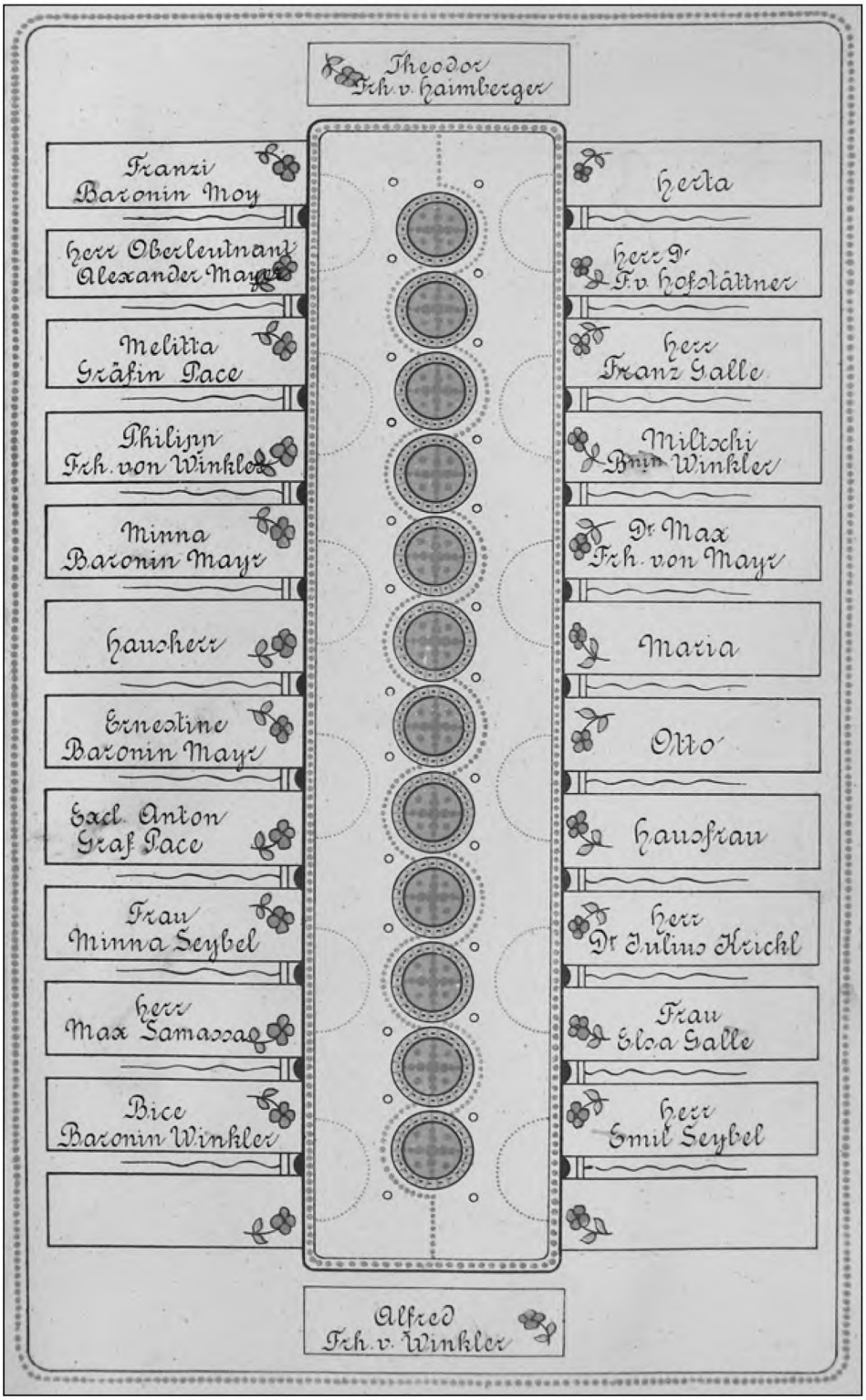

Sedežni red poročne večerje mladoporočencev barona in baronice Mayr, 11. april 1912. Zasebni arhiv Elisabeth grofice Henckel-Donnersmarck, rojene baronice Mayr, Avstrija (foto Barbara Žabota, ZAL).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 27-789(497.4Ljubljana):75
Prejeto: 3. 5. 2011

Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Bratovščine pri redovnih cerkvah

ANA LAVRIČ
doc. dr., znanstvena svetnica
Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU
Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: lavric@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na bratovščine, ki so bile ustanovljene po ljubljanskih redovnih cerkvah (izvzete so jezuitske kongregacije, ki so bile predstavljene v Arhivih 33/2). Ker z jožefinskimi reformami niso bile le ukinjene, ampak se je z zatrtjem večine samostanov, pri katerih so delovale, razgubila ali uničila tudi njihova materialna ostalina, je predstavitev njihovega umetnostnega naročništva in likovnih ambicij zgolj fragmentarna. Iz ohranjenega gradiva pa je vendarle razvidno, da so naročale dela pri kvalitetnih umetnikih. Grafike in slike omogočajo tudi vpogled v ikonografijo, značilno za posamezne bratovščine, ki so na Slovensko uvedle vrsto novih tipov, zlasti marijanskih.

KLJUČNE BESEDE: bratovščine, redovi, ikonografija, baročna umetnost, Ljubljana, Mihael Kuša (Cussa), Franc Jelovšek, Valentin Metzinger, Frančišek Karel Remb

ABSTRACT

THE BAROQUE CONFRATERNITIES IN LJUBLJANA AND THEIR ART COMMISSIONS. CONFRATERNITIES AT MONASTIC CHURCHES

The paper focuses on the confraternities founded at monastic churches in Ljubljana (with the exception of the Jesuit congregations, which were discussed in more detail in the previous issue of Arhivi 33/2). The presentation of their art commissioning and artistic ambitions is merely fragmentary, as they were not only abolished by Josephian reforms but their material remains were also lost or destroyed due to the dissolution of their monasteries. Still, it is obvious from the objects preserved that confraternities commissioned quality artists. Graphic arts and paintings give us an insight into iconography typical for each individual confraternity, as they introduced a number of new types, particularly Marian, into the Slovenian art.

KEY WORDS: confraternities, monastic orders, iconography, baroque art, Ljubljana, Mihael Kuša (Cussa), Franc Jelovšek, Valentin Metzinger, Frančišek Karel Remb (Remp)

Pomen in materialna dediščina redovnih bratovščin

Prispevek obravnava bratovščine, ki so bile ustanovljene po samostanskih cerkvah (izvzete so le jezuitske kongregacije).[1] Po večini so bile marijanske ali pa pod zaščito redovnih svetnikov.[2] Redovi so z njimi uspešno vodili katoliško prenovo v Ljubljani in širše na Kranjskem, saj so imele veliko članov in so zajele vse družbene plasti.[3]

Z jožefinskimi reformami so bile v resnici dvakrat spodrezane, saj niso bile le ukinjene, ampak je bila z zatrtjem večine samostanov, pri katerih so delovale, razgubljena ali uničena tudi njihova materialna ostalina. Na osnovi skromnih reliktov in večkrat zelo okrnjene arhivske dokumentacije je predstavitev njihovega umetnostnega naročništva in likovnih ambicij zgolj fragmentarna.

Največ škode sta povzročila sekularizacija in podrtje cerkva (podrte so bile frančiškanska, klariška, diskalceatska in kapucinska cerkev), posledice pa sta pustili tudi spremembi lastništva (avguštinsko cerkev so prevzeli frančiškani) in pastoralne funkcije cerkve (uršulinska in nova frančiškanska sta postali župnijski). Med ohranjenim gradivom je največ grafičnih podobic, slike in oltarji so maloštevilni, značilnih bratovščinskih kipov in inventarja po doslej znanih podatkih ni. Kljub temu lahko rečemo, da so bratovščine naročale dela pri kvalitetnih umetnikih, med katerimi srečamo tudi zveneča imena. Grafike in slike omogočajo vpogled v ikonografijo, značilno za posamezne bratovščine; te so na Slovensko uvedle vrsto novih tipov, zlasti marijanskih (Rožnovensko Mater Božjo, Mater Božjo rjavega škapulirja oz. Karmelsko, Marijo Tolažnico ali t. i. Marijo črnega pasu oz. pasu sv. Monike in sv. Avguština idr.).

Bratovščine pri avguštincih eremitih

V cerkvi Marijinega oznanjenja pri avguštincih eremitih so delovale tri bratovščine: (nad)bratovščina sv. rožnega venca, bratovščina večnega rožnega venca za umirajoče in (nad)bratovščina t. i. črnega pasu oz. Marije Tolažnice.

Kot prva je začela delovati **bratovščina sv. rožnega venca**. Ustanovitev družbe je ljubljanskemu konventu po prizadevanjih p. Jurija Jurešiča leta 1634 odobril general dominikanskega reda; slovesno je bila vpeljana leta 1639.[4] Sedež je imela v kapeli pri rožnovenskem oltarju, ki ga je že 1634. dal postaviti svétnik Martin Wuriack de Waineck.[5] Potem ko so avguštinci zgradili novo cerkev, je oltar dobil prostor v prvi kapeli na južni strani. Morda proti koncu 17. stoletja, še verjetneje pa na začetku naslednjega, so ga zamenjali z novim marmornim nastavkom, ki je bil formalno blizu opusu Mihaela Kuša,[6] sodeč po času (posredno) dokumentiranih posegov pa ga je prejkone izdelal Luka Mislej.[7]

Rožnovenske bratovščine po svojem izvoru segajo v srednji vek; bile so monopol dominikancev, na Slovenskem pa so jih širili predvsem avguštinci. Zgodovina njihovega nastanka je povezana z legendo, po kateri se je sv. Dominiku prikazala Marija in mu izročila rožni venec z obljubo, da bosta s to molitvijo premagani hudobija in herezija, pomnožile pa se bodo kreposti in milosti.[8] Iz te legende izhaja tudi ikonografski motiv Rožnovenske Matere Božje s sv. Dominikom in (običajno pridruženo) sv. Katarino Siensko, obdane z vencem petnajstih rožnovenskih skrivnosti, kakršnega je propagirala matična nadbratovščina.[9] Takšna je morala biti tudi slika na ljubljanskem avguštinskem oltarju.[10] Njeno kompozicijo naj bi posnemala bratovščinska podobica, če smemo tako sklepati iz

1 Za jezuitske kongregacije gl. Lavrič: Ljubljanske baročne bratovščine, str. 251–286. Ker se zdi smiselno skupno predstaviti redovne bratovščine, bodo tiste, ki so delovale pri neredovnih cerkvah, obravnavane v eni od naslednjih številk revije *Arhivi*.

2 Za redovne bratovščine je bilo značilno, da so za člane kot vidni znak pripadnosti uporabljale konkretne simbole (npr. pas, škapulir ipd.).

3 Prim. Menašc: *Marija*, str. 44–45.

4 Resman: Oltarna oprema, str. 303, 342; prim. ARS, AS 7, šk. 212, seznam bratovščin; prim. Dolničar: *Zgodovina*, str. 276.

5 Resman: Oltarna oprema, str. 303, 312, 314.

6 Resman: Kipa frančiškanskih svetnikov, str. 52 (s fotografijo), 59–60; Resman: Oltarna oprema, str. 312–314. Nastavek, ki ga danes poznamo le po fotografiji, so v začetku 20. stoletja nadomestili z novim.

7 Dela v kapeli sv. Rožnega venca so posredno dokumentirana z nakupom opeke pri ljubljanskem magistratu leta 1707, gl. ZAL, LJU 488, Cod. XIII., šk. 98, knjiga prejemkov 1707, fol. 49v: *der Kapellen des H: Rosenkranz Gwelb 150, Maur 1000, Maur 2000*.

8 Prim. Menašc: *Marija*, str. 180.

9 Znan je primer iz cerkve na Savi na Jesenicah, kjer so leta 1623 ustanovili rožnovensko bratovščino, motiv za njeno podobo pa je ustanovna listina eksplicitno določala: »... *Hočemo in ukazujemo, da se na častiti podobi omenjene kapele naslika petnajst svetih skrivnosti našega odrešenja, kakor tudi v potrditev za dano priznanje, naj se naslika podoba našega svetega očeta Dominika, kako na kolenih prejema rožni venec iz rok prečastite Device Marije.*« Listini je bila priložena tudi slika, gl. Šerbelj: *Nicola Grassi*, str. 32–33; prim. Lavrič: *Vizitacije*, str. 86.

10 Njeno naslednico, ki je zelo verjetno ponavljala isti tip, je naslikal Potočnik in je v tronu ostala vse do leta 1860, gl. Resman: Kipa frančiškanskih svetnikov, str. 60; Resman: Oltarna oprema, str. 314.

Rožnovenska Mati Božja s sv. Dominikom in sv. Katarino Sienske, podobica nadbratovščine sv. rožnega venca, 1766, Semeniška knjižnica, Ljubljana.

podnapisa *Imago Archi: Confraternitatis Sanctissimi Rosarij Apud P: P: Augustinianos Labaci. 1766.*[11] Grafika z dokaj stereotipno upodobitvijo je nastala leta 1766, ko je združba pridobila status nadbratovščine.[12]

Člani so opravljali skupne tedenske pobožnosti in vsak mesec priredili rožnovensko procesijo;[13] od leta 1689 so jo z dovoljenjem ljubljanskega škofa vodili mimo špitalske cerkve do kapele Žalostne Matere Božje pred stolnico.[14] Udeleževali so se tudi drugih cerkvenih slovesnosti; 10. maja 1707 so v procesiji obiskali novoposvečeno ljubljansko stolnico.[15] Pri avguštincih se je pobožnost rožnega venca tako ukoreninila, da so želeli tudi po ukinitvi bratovščine nadaljevati z javno molitvijo ob bratovščinskih dneh, vendar od škofije za to niso dobili dovoljenja.[16]

Leta 1640 je bila pri ljubljanskih avguštincih z **bratovščino večnega rožnega venca za umirajoče** uvedena posebna oblika molitve, ki se je začela ok. 1634/35 v Bologni in bila pozneje deležna posebnih papeških privilegijev (1656, 1686, 1703, 1709, 1716, 1723, 1730). Člani te t. i. bratovščine *Rosarii perpetui* (nemško Stundbruderschaft) so se obvezali eno uro na leto moliti za tiste, ki tisto uro umirajo.[17] Ljubljanska bratovščina je bila poleg istoimenske salzburške, ustanovljene leta 1641,[18] ena najstarejših v nemškem cesarstvu.

Narodni muzej Slovenije in Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta hranita primerka bratovščinske pristopnice oz. izkaznice, na kateri so natisnjena pravila in molitve, zapisana pa sta tudi ime osebe, ki se je vključila v to trajno molitveno zvezo, in ura, ob kateri se je obvezala moliti za umirajoče.[19] V razlagi namena bratovščine je poudarjen pomen smrtne ure, za katero ne vemo, kdaj, kje in kako pride, pa je vendar odločilna za človekovo večno usodo (tako je apostol Juda Iškarijot navsezadnje umrl kot izdajalec, desni razbojnik kot spreobrnjenec). Tako naj bi tudi vsak član vsako leto namenil molitvi eno uro, in sicer tisto, ki mu je pripadla po naključju in je ni mogel sam izbrati. Časa, zapisanega v izkaznici, se je moral točno držati, zamudo pa »odkupiti« z naročilom svete maše. Če sam ni mogel opraviti sprejete obveznosti, je moral zadolžiti drugo osebo, pred molitvijo pa je bil dolžan opraviti spoved in obhajilo ali vsaj obuditi popolno kesanje. Po smrti molivca je njegovo uro prevzel drug član, tako da je molitev za umirajoče (ob zadostnem številu članov) še naprej tekla noč in dan, brez prekinitve.[20] Predpisani so bili vsi trije deli rožnega venca, pri vsaki veliki jagodi pa

11 Grafiko hrani SKL, gl. Lozar Štamcar: Prispevek, str. 77–78.

12 Novi status se očitno nanaša na ustanovitev konfederacije.

13 Glavni rekvizit članov je bil rožni venec. V tej zvezi je zanimivo, da je pravico za posvečevanje rožnih vencev, ki so jo sicer imeli le dominikanci, leta 1731 dobil tudi ljubljanski škof Schrattenbach, gl. ŠAL/Šk. prot. fasc. 17, št. 34, p. 146, 10. april 1732, prepis listine z dne 4. dec. 1731.

14 ŠAL/Šk. prot. fasc. 9, št. 15a, fol. 351, 21. nov. 1689, škof dovoljuje avguštincem, da mesečno procesijo, ki je zaradi blata in hrupa niso več hoteli voditi po predmestju, speljejo drugje.

15 KAL/Kap. seje 3, p. 2; ŠAL/Šk. prot. fasc. 12, št. 24, p. 80: 8.–15. maj 1707; Dolničar: *Zgodovina*, str. 199, 354. Bratovščina se je udeležila tudi slovesnosti ob prenosu sv. Rešnjega telesa v novo stolnico, ki so potekale od 22. avgusta do 5. septembra 1706, gl. Dolničar: *Zgodovina*, str. 185, 187, 189, 340, 342, 343.

16 ŠAL/Šk. prot. fasc. 22, št. 43, p. 195, 10. febr. 1784.

17 *Lexikon für Theologie* 8, stp. 993 (geslo: Rosenkranz); Klieber: *Bruderschaften*, str. 328.

18 Prim. Klieber: *Bruderschaften*, str. 326–328. Ljubljanska bratovščina je bila torej celo leto starejša od salzburške.

19 Pristopnica nosi naslov: *Bericht, Urkund, Gedenkzeichen des ewigen Rosenkranzgebeths, so von der heiligen Erzbruderschaft Rosarii für die Sterbende im 1640. Jahre zu Laybach aufgericht, und einverleibt. Grätz, gedruckt bey den Widmanstätterischen Erben.*

20 Da bi bili umirajoči nenehno deležni molitvene pomoči, bi morala zveza šteti 8.760 članov.

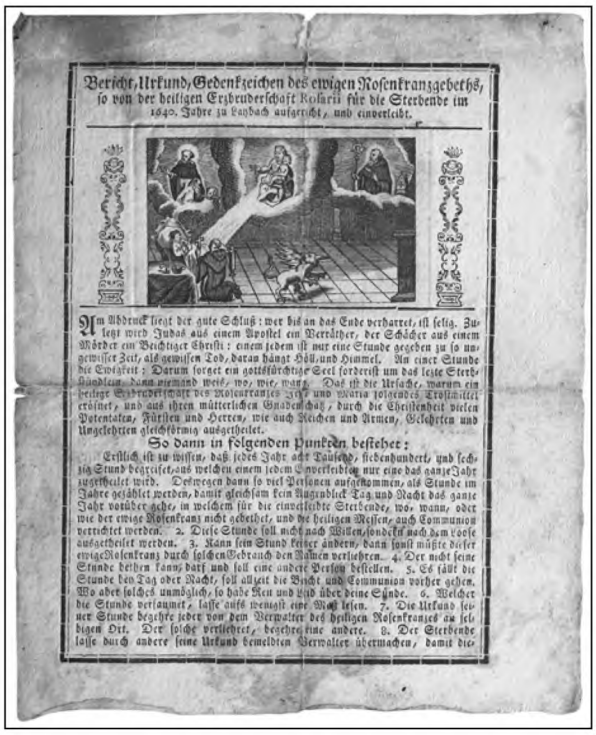
Bericht, Urkund, Gedenkzeichen des ewigen Rosenkranzgebeths, so von der heiligen Erzbruderschaft Rosarii für die Sterbende im 1640. Jahre zu Laybach aufgericht, und einverleibt.

Am Abdruck liegt der gute Schluß: wer bis an das Ende verharret, ist selig. Zu letzt wird Judas aus einem Apostel ein Verräther, der Schächer aus einem Mörder ein Beichtiger Christi: einem jedem ist nur eine Stunde gegeben zu so ungewisser Zeit, als gewissen Tod, daran hängt Höll und Himmel. An einer Stunde die Ewigkeit: Darum sorget ein gottförchtiger Seel fordersts um das letzte Sterbstündlein, dann niemand weiß, wo, wie, wars. Das ist die Ursache, warum ein heilige Erzbruderschaft des Rosenkranzes Jesu und Maria sorgender Trostbrief eröffnet, und aus ihren mütterlichen Gnadenschatz, durch die Christenheit vielen Potentaten, Fürsten und Herren, wie auch Reichen und Armen, Gelehrten und Ungelehrten gleichförmig ausgetheilet.

So dann in folgenden Punkten bestehet:

Erstlich ist zu wissen, daß jedes Jahr acht Tausend, siebenhundert, und sechzig Stund begriffen, aus welchen einem jedem Sterbenden nur eine das ganze Jahr zugetheilet wird. Derowegen dann so viel Personen aufgekommen, als Stunde im Jahre gezählet werden, damit gleichsam sein Augenblick Tag und Nacht das ganze Jahr vorüber gehe, in welchem für die einwelchende Sterbende, wo, wann, oder wie der ewige Rosenkranz nicht gebethet, und die heiligen Messen, auch Communion verrichtet werden. 2. Diese Stunde soll nicht nach Willen, sondern nach dem Loose ausgetheilet werden. 3. Kann kein Stund keiner ändern, dann sonst müßte dieser ewige Rosenkranz durch solchen Gebrauch den Namen verlohren. 4. Der nicht seine Stunde bethen kann, darf und soll eine andere Person bestellen. 5. Es fällt die Stunde den Tag oder Nacht, soll allzeit die Beicht und Communion vorher gehen. Wo aber solches unmöglich, so bete Reu und Leid über seine Sünde. 6. Welcher die Stunde versaumet, lasse aufs wenigst eine Meß lesen. 7. Die Urkund seiner Stunde begehre jeder von dem Verwalter des heiligen Rosenkranzes an seligen Ort. Der solche verliehret, begehre eine andere. 8. Der Sterbende lasse durch andere seine Urkund bemelden Verwalter übermachen, damit die-

Pristopnica bratovščine večnega rožnega venca, natisnili Widmanstätterjevi dediči v Gradcu, Umetnostnozgodovinski inštitut F. Steleta, Ljubljana.

poleg očenaša še vera in prošnja Jezusu.[21] Pri Widmanstätterjevih dedičih v Gradcu v 18. stoletju natisnjena pristopnica je likovno zelo skromna: ljudsko preprosta upodobitev kaže umirajočega na smrtni postelji, ob njem kleči avguštinski pater in ga s križem v roki blagoslavlja, na mizici so odloženi rekviziti za previdenje z zakramenti. Hudobni duh v podobi zmaja poražen odhaja, iz nebes sijejo na umirajočega svetli žarki milosti, ki izhajajo od Marije z Detetom in rožnim vencem v rokah. Asistenca sv. Dominika in sv. Avguština je vsebinsko povezana s pobožnostjo rožnega venca in avguštinskim redom.

Najpopularnejša bratovščinska organizacija, ki so jo pri svojih redovnih cerkvah ustanavljali avguštinci eremiti, je bila **bratovščina pasu sv. Avguština in sv. Monike oz. Marije Tolažnice**, na kratko bratovščina črnega pasu. Njeno izhodišče sta bili dve bratovščini, ustanovljeni v Bologni v 15. stoletju: prva, *Confraternitas Cincturatorum et Cincturatarum S. Augustini et S. Monicae*, je pri tamkajšnjih avguštincih zaživela leta 1439, druga, *Beatae Mariae Virginis de Consolatione*, pa 1495. Leta 1575 ju je redovni general Taddeo di Perugia združil pod skupnim imenom in preosnoval v duhu tridentinskega koncila; prenovljeno združbo je papež Gregor XIII. že naslednje leto povzdignil v nadbratovščino. Potem ko je Pavel V. leta 1606 dovolil ustanavljati tovrstne bratovščine tudi svetni duhovščini, seveda s privoljenjem generalnega priorja avguštincev, so se močno razmahnile po vsem katoliškem svetu. Ljudi so k vstopu privabljali zlasti odpustki in velike milosti, povezane z nošenjem pasu. Te so izhajale iz poznosrednjeveške legende, po kateri se je sv. Moniki, ko je žalovala za umrlim možem in v skrbeh molila za sina Avguština, prikazala Marija, jo potolažila in ji izročila črn usnjen pas, s kakršnim je bila tudi sama opasana, ter obljubila posebno tolažbo in varstvo vsem, ki bodo takšen pas nosili.[22]

Ustanovitev bratovščine sv. pasu, tj. Marije Device Tolažnice, sv. Avguština in pasu sv. Monike pri ljubljanskih avguštincih, ki se je pridružila nadbratovščini v cerkvi sv. Jakoba v Bologni, je (po pričevanju samostanske kronike) potrdil njihov generalni prior 22. junija 1670, ljubljanski škof pa dovolil 10. novembra 1676.[23] V ljubljanskih pontifikalnih protokolih o slednjem ni nobenega podatka, obstaja pa zapis, da je škof omenjeno bratovščino potrdil 28. maja 1690 in hkrati redovnikom izdal dovoljenje za uvedbo procesije na nedeljo po prazniku sv. Avguština ter za objavo pravil, odpustkov, privilegijev in drugih duhovnih koristi, ki jih je Sveti sedež podelil nadbratovščini (upoštevajoč določila Klemena X. in Inocenca XI.).[24] Razhajanj v podatkih ni mogoče zadovoljivo pojasniti; za uradno ustanovitev bratovščine v letu 1690 govori bratovščinski oltar (zdaj posvečen sv. Trem kraljem) v nekdanji avguštinski, zdaj frančiškanski cerkvi, ki ga je v letih 1690–1691 napravil kamnosek Mihael Kuša in v katerem je bila prvotno slika z značilnim motivom izročanja pasu sv. Moniki.[25]

[21] Besedilo je nemško, ob koncu teksta pa je v slovenščini dodan kratek napotek za molitev: *Visha te Molitve. Moli s'vsem trem Tailam en zeu S. Roshenkranz sraven premishluite XV. Skriunoste. Sa vsakem Ozha Nazham rezi to veiro, inu sa vsako veiro rezi toku: O dobrutlove Jesus! skus tvoje Sapushenie, katero si ti na svetmo Krishu prestavou, na sapusti mene, inu vse taiste, kateri leto Uro v'zugo leshe. Amen.*

[22] Gavigan: *The Austro-Hungarian Province*, str. 50–52; Smolik: Objavljeni viri, str. 214; Klieber: *Bruderschaften*, str. 260–275.

[23] Resman: Oltarna oprema, str. 310, 343.

[24] ŠAL/Šk. prot., fasc. 9, št. 16, pp. 136–137, 28. maj 1690. Bratovščina, ki je bila v slavnejših nemških mestih že vpeljana, naj bi tudi v Ljubljani pospeševala bogoslužje in reševala duše vernikov; za bratovščino gl. tudi Menaše: *Marija*, 192–193.

[25] Oltar je plačal Janez Danijel Erber, ki si je v kapeli izgovoril družinsko grobnico, gl. Resman: Oltarna oprema, str. 310–312; Slika izročanja pasu (za ikonografijo gl.

Mihael Kuša, oltar nadbratovščine črnega pasu (zdaj sv. Treh kraljev), 1690–1691, Ljubljana, avguštinska (zdaj frančiškanska) cerkev (repr. po: Frančiškani v Ljubljani, str. 311).

Na osnovi doslej znanih arhivskih virov ni mogoče podati natančnejšega pregleda nad delovanjem bratovščine, po analogijah s podobnimi združbami drugod pa je zagotovo slovesno obhajala godove svojih patronov, tj. sv. Avguština, sv. Monike, Marije Tolažnice in sv. Nikolaja Tolentinskega, opravljala bogoslužje za mrtve člane, vsak mesec vodila procesijo z bratovščinskim kipom itd.[26]

Marija Tolažnica izroča pas sv. Moniki in sv. Avguštinu, podobica nadbratovščine črnega pasu, vrezal Bernhard Johann Herrmann, 1716, Grafični kabinet Narodnega muzeja Slovenije.

Članom je bratovščina ob vstopu podeljevala pristopnice, tj. grafične liste; nekaj primerkov se je ohranilo v Grafičnem kabinetu Narodnega muzeja Slovenije in v ljubljanski Semeniški knjižnici.[27] Ikonografsko so sorodni grafikam istoimenskih bratovščin drugod po Evropi. Muzejsko podobico (en primerek je odtisnjen z že precej obrabljene plošče) je vrezal graški bakrorezec Bernhard Johann Herrmann, predstavlja pa Marijo Tolažnico (z zvezdo na rami) z Detetom; Jezušček izroča pas sv. Moniki, Marija sv. Nikolaju Tolentinskemu, navzoč je

Menaše: *Marija*, str. 192–193) je zdaj nadomeščena s Herrleinovo, ki predstavlja poklon sv. treh kraljev. V avguštinski cerkvi je bil sv. Nikolaju Tolentinskemu posvečen še poseben oltar, gl. Resman: Oltarna oprema, str. 303, 315.

[26] Bratovščina se je udeleževala tudi skupnih cerkvenih slovesnosti, npr. ob prenosu sv. Rešnjega telesa v novo ljubljansko stolnico leta 1706 in ob posvetitvi stolnice leta 1707, gl. Dolničar: *Zgodovina*, str. 185, 187, 189, 199, 340, 342, 343, 354.

[27] Grafični kabinet Narodnega muzeja Slovenije, G-9975, G-9976, G-2435, G-2436.

tudi sv. Avguštin, ob katerem sta našla zavetje dva člana bratovščine, plemiško opravljen mladenič in starejša ženska, medtem ko se druga dva na milostni prizor z zaupanjem ozirata iz vic. Podnapis sporoča dan, tj. 20. januar 1716, ko je pobožna združba postala nadbratovščina.[28] Opisani grafiki zelo sorodna pristopnica se razlikuje le v detajlih.[29] Podobica z nemškim podnapisom, ki nima neposredne zveze z bratovščino, a najbrž izhaja iz njene zapuščine, pa je nekoliko drugačna: Dete z ročico blagoslavlja, medtem ko Marija izroča pas sv. Avguštinu, on sv. Moniki, ta sv. Nikolaju Tolentinskemu, od njega pa se spušča k dušam v očiščujočem ognju vic.[30] Zanimivejši je tudi semeniški primerek (z letnico 1716 in enakim podnapisom kot na muzejskih primerkih),[31] ki je razdeljen na tri nivoje: na nebu Marija in Jezušček izročata pasova sv. Avguštinu in Moniki, dva angela prinašata pasove na zemljo, kjer klečijo predstavniki avguštinskega reda (s sv. Nikolajem Tolentinskim na sredini), dve redovnici, papež, škof in kralj, v vicah pa skupina rajnih prosi za pomoč.

Marija Tolažnica izroča pas sv. Moniki in sv. Avguštinu, podobica nadbratovščine črnega pasu, vrezal Bernhard Johann Herrmann, 1716, Semeniška knjižnica, Ljubljana.

Z ukinitvijo bratovščine je vlada priorju avguštincev prepovedala vpisovanje novih članov in prodajo pasov, razglaševanje praznikov in odpustkov, pridige na omenjeno temo in izpostavljanje kipa sv. Monike.[32]

Potem ko so avguštinsko cerkev prevzeli frančiškani in jo priredili svojim potrebam tudi z novimi titularji oltarjev, je v njej vendarle ostal spomin na bratovščino svetega pasu. Zanj je poskrbel Matevž Langus, a ne v nekdanji bratovščinski kapeli; prizor izročanja pasu je med letoma 1848 in 1855 naslikal na zahodno steno kapele z oltarjem, ki je bil prvotno posvečen sv. Nikolaju Tolentinskemu,[33] pozneje pa ga je izpodrinil Paskal Bajlonski.[34]

[28] Pod prizorom je zapisano: *Archi Confraternitas sacrae corrigiae D: P: Augustini et Monicae Sub inuocatione B: V: Mariae de Consolatione erecta a P: P: Augustinianis Labaci, die 20. Januar 1716 / Herrmann sc: Graecy.* Za komentar k letnici 1716 gl. Kemperl: *Romanje*, str. 174 (paginacija po izvodu v knjižnici Teološke fakultete).

[29] Gre za sprejemnico Marije Skublik, ki je bila vpisana v bratovščino leta 1745. Obrazec je slovenski: *Sapisan.... ta ... dan Mesza ... 17... imash usaki dan moliti trinaist Ozha nashou, inu trinaist Ave Marii is Salve Regino, oku pak te nasnash, perstavi she pet Ave Marii.*

[30] Podnapis se glasi: *Erz-Bruderschafft der Schwarz Ledernen Gürtl Under dem Titl Mariae v*[on] *Trost.*

[31] Lozar Štamcar: Prispevek, str. 73, 77. V napisnem polju stoji: *Archi Confraternitas Sacrae corrigiae D: P: Augustini et Monicae Sub invocatione B. V. Mariae de Consolatione erecta a P. P: Augustinianis Labaci, die 20 Januar. 1716 / Herrmann sc. Graecy.*

[32] ŠAL/Šk. prot. fasc. 22, št. 43, p. 104, 20. junij 1783.

[33] Langus je upodobil izročanje pasu sv. Moniki in Nikolaju Tolentinskemu. Svetnico razlagajo tudi kot Katarino Genovsko, prim. Koršič-Zorn: *Frančiškanska cerkev*, str. 40.

[34] Po spremembi titularja je sv. Nikolaj Tolentinski ohranil svojo pozicijo v atiki oltarja, kjer je bila prvotno podoba vernih duš (motiv se navadno nanaša na bratovščine); Kleinertova slika zdaj povezuje oba motiva; prim. Resman: Oltarna oprema, str. 315.

Matevž Langus, Marija izroča pas sv. Moniki in sv. Nikolaju Tolentinskemu, 1848–1855, Ljubljana, avguštinska (zdaj frančiškanska) cerkev.

Od leta 1764 je pri avguštincih delovala tudi bratovščinska zveza (*confoederatio*) **Matere Božje dobrega sveta**.[35] Povezana je bila z istoimensko podobo, ki so jo na oltar ob slavoloku postavili leta 1770.[36] Med pobožnostmi, ki jih je obhajala, je izpričana devetdnevnica.[37] Ker v seznamih bratovščin pred ukinitvijo ni več omenjena bratovščina večnega rožnega venca, se zdi verjetno, da jo je omenjena zveza nadomestila.

Podobica Matere Božje dobrega sveta, Semeniška knjižnica, Ljubljana.

Bratovščine pri bosonogih avguštincih

V diskalceatski cerkvi sv. Jožefa sta delovali dve bratovščini: mrtvaška oz. (nad)bratovščina za rajne, pod naslovom Žalostne Matere Božje in sv. Nikolaja Tolentinskega, ter bratovščina Svete družine oz. sv. Jožefa.[38]

Mrtvaško bratovščino Žalostne Matere Božje in sv. Nikolaja Tolentinskega so ljubljanski diskalceati nameravali ustanoviti že leta 1657, ko so začeli graditi mrtvaško kapelo; tedaj so za dovoljenje prosili škofa Otona Friderika Buchheima z utemeljitvijo, da takšna združenja delujejo tudi po

35 Za letnico ustanovitve gl. Golia: *Janez Karel*, preglednica št. 1; prim. Dolinar: Župnija, str. 473.

36 Resman: Oltarna oprema, str. 329. Prenesli so jo z nekega oltarja na moški strani.

37 ŠAL/Šk. prot. fasc. 21, št. 41, p. 231, 21. jun. 1780, p. Navigij Ule, vodja konfederacije Marije dobrega sveta, prosi dovoljenja za izpostavljanje Najsvetejšega ob devetdnevnici v čast zavetnici.

38 Obe bratovščini je na podlagi virov precej podrobno obdelal Vrhovnik: Zatrte nekdanje cerkve, str. 292–293, 316–317, 331–332, 340–341.

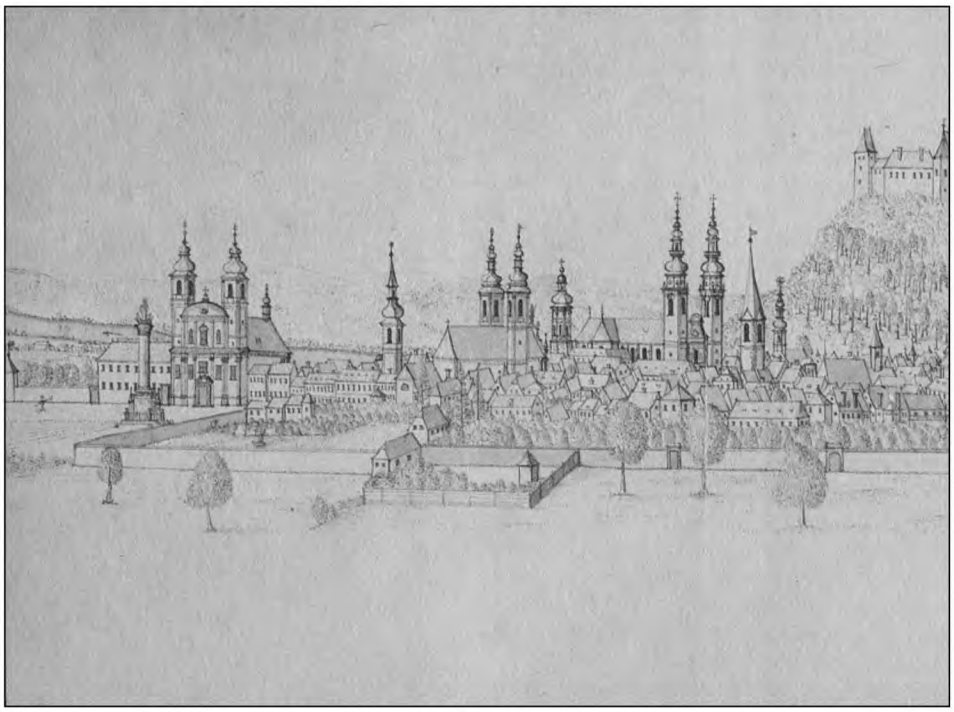

Friedrich Bernhard Werner, Ljubljana, izrez (na levi diskalceatska cerkev s prizidano mrtvaško kapelo), 1732 (repr. po: Ljubljanske vedute, str. 65).

drugih cerkvah njihovega reda.[39] Ker so zaradi namere prišli navzkriž s sosednjimi avguštinci eremiti, ki so podobno bratovščino že imeli,[40] se je postopek precej zavlekel. Ko je bila mrtvaška kapela sezidana (blagoslovljena je bila 7. marca 1664), je papež Aleksander VII. 6. maja 1665 njihovo bratovščino vendarle potrdil,[41] dovoljenje krajevnega ordinarija pa so pridobili šele 2. februarja 1687, ko je Žiga Krištof Herberstein ugodil njihovi dolgoletni želji.[42] Za ustanovno so šteli leto papeške potrditve, saj so stoletnico obstoja obhajali leta 1765.[43] Da bi pomnožili privilegije in pobožnost bratovščine, so jo diskalceati leta 1735 pridružili rimski nadbratovščini pod naslovom Jezusa, Marije in Jožefa za duše v vicah; ob tej priložnosti so ustanovili konfederacijo z dvesto člani in pridobili status nadbratovščine.[44]

Svoj sedež je (nad)bratovščina imela v mrtvaški kapeli, kjer je stal katafalk in so sprva vsak ponedeljek, pozneje pa vsak petek dopoldan peli rekviem za duše v vicah, popoldne pa litanije. Mesečne procesije so potekale na prvi ponedeljek v mesecu.[45] Glavni bratovščinski praznik je bil dan vernih duš, ki so ga obhajali vso oktavo, sekundarni pa so bili prva postna nedelja, praznik najdenja sv. križa, druga nedelja v juniju, četrta nedelja v avgustu in dan obglavljenja sv. Janeza Krstnika. Praznike so obhajali s slovesnim bogoslužjem in pridigo, z godbo in petjem, poskrbeli pa so tudi za okras in razkošno razsvetljavo. Člani so se udeleževali tudi skupnih cerkvenih slovesnosti.[46]

Mrtvaška kapela (postavitev sta s prispevki podprla cesar Leopold in nadvojvoda Leopold Viljem) je bila zgrajena po zgledu kapele v matični provincialni, t. i. dvorni cerkvi na Dunaju. Leta 1742 jo je poslikal Franc Jelovšek, 1744. so jo povišali, obokali in na novo prekrili,[47] 1753. pa je dobila nov oltarni nastavek, v katerem je prestolovala slika Žalostne Matere Božje izpod čopiča Sebastijana

[39] ŠAL/Šk. prot., fasc. 2, št. 4, p. 139, junij 1657; *Diskalceatska kronika*, pp. 81–82; Vrhovnik: Zatrte nekdanje cerkve, str. 292–293.

[40] Prim. Lavrič: Ljubljanske baročne bratovščine, str. 252.

[41] Vrhovnik: Zatrte nekdanje cerkve, str. 292, zaradi nejasnosti kot možno navaja tudi letnico 1664. Kemperl: Cerkveni ustanovi, str. 113, ustanovitev bratovščine povezuje s cesarico Eleonoro, ki je istoimensko bratovščino ustanovila v dunajski dvorni cerkvi že leta 1638.

[42] ŠAL/Šk. prot. fasc. 9, št. 15, p. 150, 2. febr. 1687.

[43] *Diskalceatska kronika*, p. 441; Vrhovnik: Zatrte nedaknje cerkve, str. 292.

[44] ŠAL/Šk. prot. fasc. 17, št. 34, p. 378, nov. 1735; *Diskalceatska kronika*, pp. 255–256.

[45] *Diskalceatska kronika*, pp. 255–256.

[46] Vrhovnik: Zatrte nekdanje cerkve, str. 292–293.

[47] Resman: Mački, str. 94, domneva, da je obok kapele pozidal Gregor Maček.

Verporta iz leta 1682.[48] Za stoto obletnico kapele in njene bratovščine (slovesno so jo obhajali v avgustu 1765) so kapelo prebelili in na novo okrasili, oltar praznično ozaljšali in razsvetlili, napraviti pa so dali tudi dva slavoloka, enega pred vhodom v kapelo in drugega pred cerkvenimi vrati.[49]

Bratovščina sv. Jožefa, imenovana tudi bratovščina Svete družine oz. Jezusa, Marije in Jožefa, je po zgledu istoimenskih, po nemških deželah dotlej že razširjenih združb začela delovati pri diskalceatih leta 1679.[50] Ustanovitev je redovnikom 26. februarja t. l. dovolil ljubljanski škof Jožef Rabatta, pozneje pa odobril papež Inocenc XI., ki jim je podelil tudi pravico do popolnega odpustka.[51]

Titularni praznik so obhajali na god sv. Jožefa, sekundarne pa drugo nedeljo v maju, na god sv. Ane, drugo nedeljo v oktobru in na dan sv. Janeza Evangelista. Bratovščinsko mašo, pobožnosti in procesije so imeli vsako tretjo nedeljo v mesecu. Od leta 1750 so s škofovim dovoljenjem v procesiji nosili bratovščinski kip in bandera.[52] Poleg mesečnih so tedaj uvedli slovesnejšo procesijo na tretjo velikonočno nedeljo in ker jim to ni zadostovalo, so leta 1756 izprosili od škofa, da jim je dovolil procesijo še na četrto velikonočno nedeljo; takrat so jo prvič vodili po mestu. Za sprevode so pripravili nova bandera z Metzingerjevimi slikami, izrezljano bratovščinsko palico in imeniten kip sv. Jožefa z Jezuščkom na prestolu, ki ga je izdelal kipar Anton Schwarzl. Nosače so ovenčali z zelenimi venci in oblekli v nove uniforme iz modrega platna z rumenimi ovratniki in pasovi. Za okras cerkve ob teh priložnostih pa so kupili dragocen ornat in stenske zastore, ki so jih dali poslikati v Gradec, in sicer s prizori iz Jožefovega življenja. Ko je bilo z ukinitvijo bratovščin po vladni odredbi prepovedano javno uporabljati njihove znake in kipe, diskalceati niso smeli več javno izpostavljati Jožefovega kipa niti za njegov praznik; to jim je škofijski ordinariat že na začetku leta 1783 izrecno prepovedal.[53]

ALBVM
CONFRATERNITATIS
SANCTI IOSEPHI
IN ECCLESIA
FF: Eremit: Discalceat: S. Augustini
noviter erecta à SS. D. N
INNOCENTIO nominis huius
XI. singularib, Indulgentijs
& privileqijs Concessæ, &
à Celsi: Principe Dño Dño
IOSEPHO, Tit: Ordinario
confirmatæ & publicatæ
M.DC.LXXIX
Labaci.

Album diskalceatske bratovščine sv. Jožefa, frontispic, Biblioteka SAZU.

Tako kot druge sorodne združbe je tudi Jožefova bratovščina z grafikami poskrbela za spomin in širjenje podobe svojega zavetnika. Podobica, ki jo je po risbi Johannesa Kiliana Fleischmana vrezal Matija Greischer, se veže na ustanovitev bratovščine (njena dejavnost se je začela v letu kuge, kar je razvidno tudi iz besedila), druga, ki jo je po risbi Valentina Metzingerja izdelal Johann Christoph Winckler, pa ohranja spomin na uničeno oz. izgubljeno Metzingerjevo oltarno sliko (iz leta 1735). Poleg podobic je pozornosti vreden tudi ohranjeni fragment bratovščinskega albuma, tj. snopič enajstih listov s celostranskimi iluminacijami.[54] Dragocena dediščina je seveda tudi knjižica Sebastiana Sailerja, ki jo je leta 1769 v slovenskem prevodu pod naslovom *Marianske Kempensar* za člane bratovščine izdal Marko Pohlin.[55]

48 Vrhovnik: Zatrte nekdanje cerkve, str. 197–198; Steska: Slike, str. 50–51; Kemperl: Cerkveni ustanovi, str. 116, 118.

49 Vrhovnik: Zatrte nekdanje cerkve, str. 292–293.

50 Umetnostno naročništvo bratovščine sv. Jožefa obravnava Lavrič: Kult, str. 383–400. V pričujočem prispevku je zato predstavitev skrčena na kratek povzetek.

51 Lavrič: Kult, str. 389–390.

52 Bratovščina je prav leta 1750 dobila novo spodbudo s t. i. bratovščinsko zavezo.

53 ŠAL/Šk. prot. fasc. 22, št. 43, p. 39, 14. marec 1783.

54 Snopič hrani Biblioteka SAZU; več o tem Lavrič: Kult, str. 383–400.

55 V predgovoru je Pohlin objavil pravila družbe in pogoje za prejem odpustkov.

Bratovščine pri frančiškanih

V frančiškanski cerkvi Marijinega vnebovzetja so delovale bratovščine Škapulirske oz. Karmelske Matere Božje, sv. Antona Padovanskega in sv. Frančiška Asiškega.[56]

Milostno podobo Škapulirske Matere Božje v frančiškanski cerkvi so, kot je na podlagi samostanskih virov zapisal Janez Gregor Dolničar, častili že pred ustanovitvijo bratovščine, in sicer od leta 1444.[57] **Škapulirska oz. karmelska bratovščina**, ki je ob njej opravljala svoje pobožnosti, naj bi bila zaživela leta 1648,[58] morda že prej.[59] Med ljudmi je bila zelo priljubljena. Njeni člani so ob sprejemu prejeli škapulirje, ki so jih z dovoljenjem predstojnika (oz. namestnika) karmeličanov že od leta 1615 smeli blagoslavljati frančiškanski provincial in gvardijani samostanov province sv. Križa.[60]

Mihael Kuša, Škapulirski oltar (zdaj oltar sv. Janeza Nepomuka), 1699, Rakulik, p. c. sv. Janeza Nepomuka.

Bratovščina je imela sedež pri škapulirskem oltarju v kapeli sv. Križa.[61] Za preurejeno kapelo je leta 1699 kamnosek Mihael Kuša izklesal oltar z razgibano stebrno arhitekturo in tronom, v katerem je odtlej prestolovala milostna podoba; ob razprodaji opreme frančiškanske cerkve je oltar prešel v Rakulik.[62]

Pri bratovščinskem oltarju se je ob četrtkih brala maša za pokojne člane, vsako drugo nedeljo v mesecu pa so priredili procesijo, ki se je sprva vila le znotraj samostanskega območja, od leta 1736 dalje pa tudi po mestu.[63] Prvo javno procesijo so s škofovim dovoljenjem organizirali za praznik Karmelske Matere Božje leta 1704,[64] v mestu pa so se udeleževali tudi raznih slovesnosti, leta 1707 npr. posvetive ljubljanske stolnice.[65]

Osnutek za podobico Škapulirske Matere Božje je bratovščina naročila v Ljubljani pri Francu Jelovšku, vrezati pa jo je dala mojstroma Josephu in Johannu Klauberju v Avgsburgu.[66] Jelovškova lavirana perorisba kaže Marijo, ki z Detetom v

56 Pri vseh frančiškanskih samostanih province sv. Križa sta obstajali vsaj bratovščina pasu sv. Frančiška in škapulirska, večina jih je imela tudi Antonovo, gl. Škofljanec: *Observanti*, str. 96, 161–162. Za frančiškanske bratovščine gl. Fajdiga: *Bosnia Seraphica*, pp. 328–344; Mlinarič: Frančiškanski samostan, str. 135–136.

57 Dolničar: *Marianale*, fig. 2; Steska: Kranjska Marijina božja pota, str. 120.

58 Valvasor: *Ehre*, XI., str. 697; ARS, AS 7, šk. 212, seznam bratovščin; Škofljanec: *Observanti*, str. 161.

59 Mlinarič: Frančiškanski samostan, str. 136, kjer piše, da je bila bratovščina pri frančiškanih »*vsaj že leta 1648*«.

60 Škofljanec: *Observanti*, str. 161. Z ukinitvijo bratovščine so postali nezaželeni tudi vsi simboli, mdr. tudi škapulir, gl. ŠAL/Šk. prot. fasc. 23, št. 46, p. 176, 1788.

61 Oltar je bil posvečen leta 1716, gl. Lesar: Nekdanji ljubljanski frančiškanski samostan, str. 169, 190; prim. ŠAL/Šk. prot. fasc. 22, št. 42, p. 251, 28. febr. 1782, poročilo gvardijana Jordana Zirrerja.

62 Resman: *Barok v kamnu*, str. 21, 48, 130 (sl. 5). Oltar je imel prvotno le dve angelski figuri in glavice, kipa frančiškanskih svetnikov pa so dodali šele ob prenosu v Rakulik.

63 Mlinarič: Frančiškanski samostan, str. 136; Škofljanec: *Observanti*, str. 161.

64 Npr. ŠAL/Šk. prot. fasc. 12, št. 23, p. 79, 14. jul. 1704: prošnja za škapulirsko procesijo; prim. Mlinarič: Frančiškanski samostan, str. 136.

65 ŠAL/Šk. prot. fasc. 12, št. 24, p. 81, 8. maj 1707; Dolničar: *Zgodovina*, str. 200, 354. Za njeno udeležbo pri slovesnostih ob prenosu sv. Rešnjega telesa v novo stolnico leta 1706 gl. Dolničar: *Zgodovina*, str. 185, 187, 189, 340, 342, 343.

66 Mikuž: Slogovni razvoj, str. 282; Hlepcè: Risbe, str. 156, 163, 168, 171–172, sl. 49; Lozar Štamcar: Prispevek, str. 78. Podobica je označena z napisom: *Wahre abbildung der glorwürdigsten Königin des Heyll. Skapuliers bey denen B. B. E. E. P: P. Franciskanern zu Laybach*. Levo spodaj stoji signatura: *F. Illovscheg inv. et. del.* Podobico hrani Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani, inv. št. G-9859; Šerbelj: *Izzvenevanje*, str. 228–229, kat. št. 16.1.

Joseph in Johann Klauber po Francu Jelovšku, Škapulirska Mati Božja, podobica škapulirske bratovščine, Narodni muzej Slovenije, Grafični kabinet.

Franc Jelovšek, Škapulirska Mati Božja, osnutek za podobico škapulirske bratovščine, Narodni muzej Slovenije, Grafični kabinet.

naročju sedi na prestolu pod baročno razgibanim baldahinom, nad katerim žari Marijin monogram; kip je odet v razkošno svileno obleko in nosi na glavi krono, pred njim klečita putta s svečnikoma v rokah. Grafika v detajlih delno odstopa od osnutka. Isti Marijin lik je Jelovšek upodobil tudi na drugi lavirani perorisbi, ki je dejansko načrt za izvedbo oltarčka oz. baldahina;[67] z variiranjem okrasja na levi in desni polovici trona ter z dvema variantama tlorisa omogoča izbiro med resnejšo in bolj igračkasto obliko. Pripis *Den 18ten Jener 1763 Verglichen pr fl: 45 T: W: Apfaltrern m.p.* razkriva, da je bil naročnik član družine Apfaltrern. Osnutek je težko povezati z mestom češčenja milostne podobe v Kuševem oltarju, lahko pa si ga razložimo kot načrt za procesijsko nosilnico, s kakršnimi so se v tem času opremljale bratovščine; izpostavljale so jih tudi v cerkvi, kjer so lahko imele funkcijo začasnega oltarčka. O tem, kateri kipar naj bi bil Jelovškovo zamisel uresničil, viri žal molče.

Škapulir, ki ga je 16. julija 1251 Marija izročila sv. Simonu Stocku, generalu karmeličanskega reda, naj bi vse, ki so ga pobožno nosili, varoval pred pogubljenjem; t. i. sabatinska bula papeža Janeza XXII. iz leta 1322 pa jim je dodatno zagotavljala rešitev iz vic na prvo soboto po smrti.[68] Prizor izročanja škapulirja, večkrat razširjen še z opozorilom na sabatinsko bulo, je bil zato priljubljen

[67] Hlepcè: Risbe, str. 163–164, 168, 172, sl. 58, z navedbo, da gre za osnutek oltarčka.

[68] Poleg rjavega karmeličanskega škapulirja obstajajo tudi črni, modri, beli in rdeči; po njih se imenujejo tudi bratovščine.

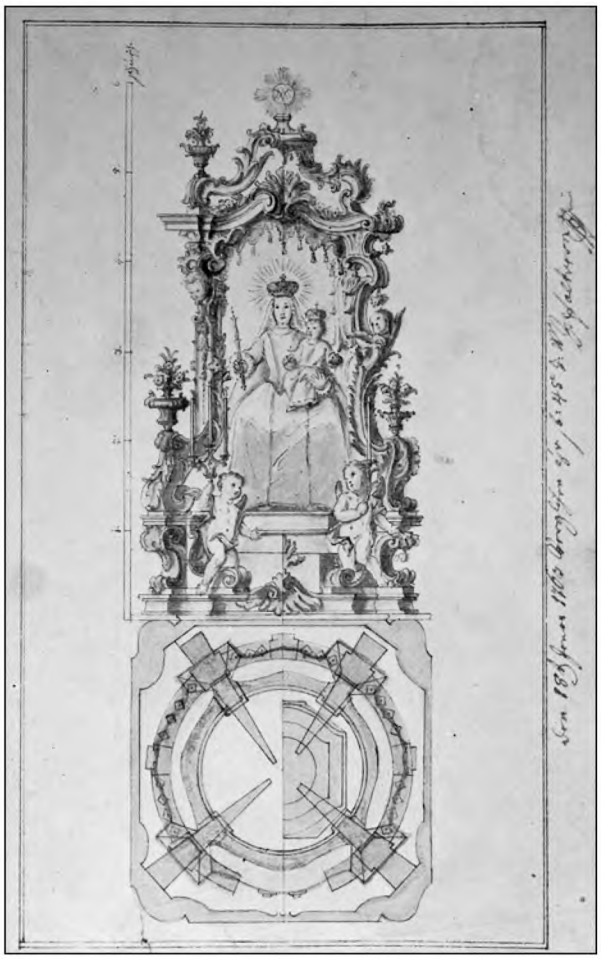

Franc Jelovšek, osnutek za tron Škapulirske Matere Božje (repr. po: Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. 1, sl. 58).

motiv bratovščin;[69] gotovo ga je imela tudi ljubljanska, četudi o tem ni podatkov.[70]

Po Nemčiji in Avstriji so se okoli srede 17. stoletja zelo razširile bratovščine sv. Antona Padovanskega; sedež so imele skoraj izključno v frančiškanskih cerkvah.[71] Pri ljubljanskih frančiškanih je bila **bratovščina sv. Antona Padovanskega** ustanovljena leta 1660,[72] sedež pa je dobila v kapeli, ki je bila prva na Kranjskem posvečena sv. Antonu. Leta 1655 jo je dal zgraditi ter dragoceno in razkošno okrasiti deželni glavar Volf Engelbert Auersperg.[73] Anonimni pisec knjižice *Deliciae orbis thaumaturgi*, ki jo je dala bratovščina leta 1666 natisniti v Münchnu, ga v posvetilu z značilno baročno patetičnostjo hvali, češ da je sv. Antonu postavil sijajen prestol, ki zaradi nenehnega češčenja presega odličnost Salomonovega, in še, da je svetnika v deželni prestolnici postavil na svetilnik, s katerega sveti po vsej vojvodini Kranjski.[74] Zares sta kapela in bratovščina dali odločilne spodbude, da se je kult dotlej na Kranjskem skoraj neznanega padovanskega čudodelnika naglo razcvetel in razširil po vsej deželi.

Antonov oltar s sliko Janeza Frančiška Gladiča, ki je najbrž postala likovno izhodišče za naše zgodnje upodobitve svetnika, že po nekaj desetletjih ni več ustrezal okusu, zato so leta 1704 postavili drugega, tega pa 1757. spet nadomestili z novim.[75] Žal doslej ne poznamo niti bratovščinske grafike niti drugih na bratovščino vezanih umetnostnih ostalin, razen temeljev kapele in arheoloških najdb, ki so jih pred kratkim izkopali na Vodnikovem trgu.

Bratovščina je opravljala pobožnosti v kapeli, in sicer ob torkih in petkih, ko je imela tudi litanije s privatno bratovščinsko procesijo,[76] udeleževala pa se je tudi skupnih cerkvenih slovesnosti.[77]

69 Menaše: *Marija*, str. 189–190.

70 Metzingerjeva slika in Jelovšku pripisana slika s tem motivom, ki danes visita v ljubljanskem frančiškanskem samostanu, izvirata iz Brežic, gl. Cevc: *Valentin Metzinger*, str. 345, kat. št. 74, in Murovec: Zbirka slik, str. 363–365. Jelovškova risba Marije, ki sv. Simonu Stocku v navzočnosti sv. Terezije Avilske izroča škapulir, je skica za oltarno podobo, katere pa žal ni mogoče povezati s kako konkretno lokacijo, gl. Hlepcè: Risbe, str. 164, 168, 173, sl. 59; Šerbelj: *Izzvenevanje*, str. 226–227, kat. št. 15.1.

71 Kleinschmidt: *Antonius von Padua*, str. 274–276; Klieber: *Bruderschaften*, str. 248. Na Dunaju in v Innsbrucku je bila Antonova bratovščina ustanovljena leta 1652, v Gradcu 1654., v Salzburgu pa 1669., torej za ljubljansko.

72 Valvasor: *Ehre*, IX., str. 67–68; ARS, AS 7, šk. 212, seznam bratovščin; Škofljanec: *Observanti*, str. 161–162.

73 V kapeli je dal Auersperg urediti družinsko grobnico, gl. Valvasor: *Ehre*, XI., str. 692; Mlinarič: Frančiškanski samostan, str. 134, 136. Za kapelo gl. Lesar: Nekdanji ljubljanski frančiškanski samostan, str. 160, 161, 167, 188, 194.

74 *Deliciae orbis thaumaturgi*, str. 7–10; Aljančič: Najstarejša bratovščina, str. 240–241. Bratovščinsko knjižico hrani frančiškanski samostan v Ljubljani pod sig. 10746, 23 f 21. Vsebuje izvleček ustanovitvene bule o odpustkih, razne molitve, pobožnosti in himno v čast sv. Antonu, razlago responzorija, svetnikov življenjepis (v obliki vprašanj in odgovorov), zarotovanja proti kugi ipd.

75 Lesar: Nekdanji ljubljanski frančiškanski samostan, str. 188.

76 ŠAL/Šk. prot. fasc. 22, št. 42, p. 251, 28. febr. 1782, poročilo gvardijana Jordana Zirrerja.

77 ŠAL/Šk. prot., fasc. 5, št. 8/I, p. 322, 16. sept. 1679, ko so po vladnem ukazu molili za srečno potovanje cesarja, so se pobožnosti udeležile tudi bratovščine, med njimi (izrecno imenovana) Antonova.

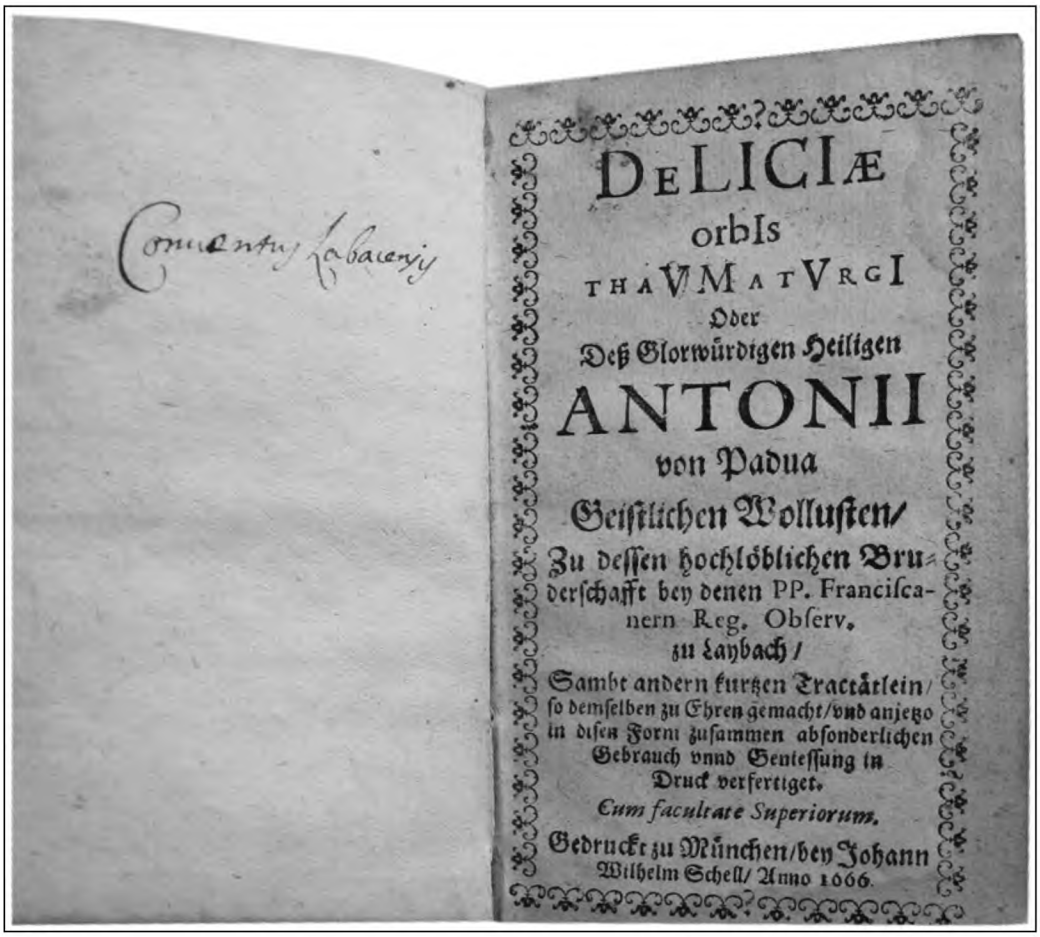
DELICIÆ
orbis
THAVMATVRGI
Oder
Deß Glorwürdigen Heiligen
ANTONII
von Padua
Geistlichen Wollusten/
Zu dessen hochlöblichen Bru-
derschafft bey denen PP. Franciscanern Reg. Observ.
zu Laybach/
Sambt andern kurtzen Tractätlein/
so demselben zu Ehren gemacht/vnd anjetzo
in diser Form zusammen absonderlichen
Gebrauch vnnd Gentessung in
Druck verfertiget.
Cum facultate Superiorum.
Gedruckt zu München/bey Johann
Wilhelm Schell/ Anno 1666.

Naslovnica knjige Deliciae orbis thaumaturgi iz leta 1666, Frančiškanski samostan, Ljubljana.

Leta 1682 se je prejšnjima dvema pridružila še **bratovščina pasu sv. Frančiška**, ki velja za nekakšno transformacijo tretjega reda.[78] Matična bratovščina je bila ustanovljena v Frančiškovi cerkvi v Assisiju leta 1585; papež Sikst V. jo je obdaril s popolnim odpustkom za člane, ki naj bi po zgledu redovnikov in redovnic razvejane Frančiškove družine nosili blagoslovljen pas.[79] Hčerinske bratovščine, ki so kmalu postale zelo številne, so sprva smeli ustanavljati samo minoriti, od 1607 pa tudi frančiškani v krajih, kjer minoriti niso imeli svojega samostana.[80] Vrhovno predstojništvo frančiškanov je leta 1688 odredilo, da mora biti bratovščina vpeljana v vse samostane njihovega reda.[81]

Ljubljanska bratovščina je imela sedež pri oltarju sv. Frančiška. Oltar je bil posvečen leta 1716, novega, ki sta ga 1767. v frančiškanski podobarski delavnici izdelala Aleš Rivalta in Evangelist Wurzer, pa je posvetil škof Herberstein leta 1772.[82]

Pri oltarju so se člani vsak ponedeljek udeleževali maše, vsako prvo nedeljo v mesecu pa še procesije v okviru samostanskega kompleksa. Najslovesneje so obhajali porcijunkulo (2. avgust), ki je bila njihov glavni praznik.[83] Na ta dan se je vsako leto v bratovščino vpisalo veliko število novih ča-

78 Škofljanec: *Observanti*, str. 96. Ljubljanski frančiškani so vodili tudi tretji red sv. Frančiška, gl. Mlinarič: Frančiškanski samostan, str. 136.

79 Bren: Bratovščina pasu sv. Frančiška, str. 171; prim. Mlinarič: Frančiškanski samostan, str. 135.

80 Bržčas se na to letnico navezuje zapis, po katerem naj bi bila ljubljanska bratovščina ustanovljena leta 1607, gl. ARS, AS 7, šk. 212, seznam bratovščin.

81 Bren: Bratovščina pasu sv. Frančiška, str. 171, 200.

82 Stele: Ljubljanska frančiškanska podobarska delavnica, str. 168; Resman: Kipa frančiškanskih svetnikov, str. 62; Lesar: Nekdanji ljubljanski frančiškanski samostan, str. 188, 190, 191.

83 Bren: Bratovščina pasu sv. Frančiška, str. 170–172, 199–200; prim. Škofljanec: *Observanti*, str. 96–97, 162. Za porcijunkulski odpustek gl. tudi ŠAL/Šk. prot. fasc. 22, št. 42, p. 164, 17. jul. 1781. Bratovščina se je udeleževala tudi raznih cerkvenih slovesnosti, tako npr. leta 1706 prenosa sv. Rešnjega telesa v novo stolnico in leta 1707 njene posvetitve, gl. Dolničar: *Zgodovina*, str. 185, 187, 189, 200, 340, 342, 343, 354.

nov; v drugi polovici 18. stoletja jih je bilo že precej nad tri tisoč.[84] Porcijunkula je bila nadvse priljubljena zaradi popolnega odpustka; tega je bil pod določenimi pogoji lahko deležen vsak vernik, ki je 1. ali 2. avgusta obiskal cerkev Frančiškovega reda.[85] Člani bratovščine so popolni odpustek lahko pridobili tudi ob vstopu v zvezo, na godove nekaterih redovnih svetnikov in ob smrti.[86]

Frančiškani v Ljubljani so vodili tudi tretji red sv. Frančiška, ki ni bil bratovščina, je pa pred ukinitvijo bratovščin prišel na njihov seznam.[87] V popisih iz tega časa je omenjena tudi bratovščina sv. Mihaela, o kateri pa ni drugih podatkov.[88]

Bratovščine, zlasti škapulirsko in rožnovensko, so s svojimi pridigami propagirali tudi kapucini;[89] sami sicer niso vodili nobene, so pa v sodelovanju z ljubljansko bratovščino Kristusa Odrešenika vsako leto na veliki petek izvedli spokorno (pasijonsko) procesijo.

Bratovščina pri klarisah

Leta 1702 je bila klariški cerkvi sv. Mihela prizidana kapela, ki jo je dal zgraditi Janez Andrej Mugerle pl. Edelhaimb; prva na Kranjskem je bila posvečena presvetemu Srcu Jezusovemu[90] – nastala je komaj dvanajst let po smrti Marjete Marije Alacoque, pobudnice češčenja Jezusovega Srca.[91] V novi kapeli je dobila sedež hkrati ustanovljena istoimenska **bratovščina**, ki jo je ljubljanski ordinariat potrdil 2. marca 1702;[92] za bratovščinami **Srca Jezusovega** na področju srednje Evrope ni zaostajala, ampak je mnoge za nekaj let prehitela.[93] Dne 23. junija 1702 je obhajala svoj prvi praznik; na naslovno temo je pridigal p. Filip Hoffstetter iz Družbe Jezusove,[94] ki je tudi sama vneto pospeševala češčenje presvetega Srca. Klarise so omenjeno pobožnost širile tudi s tiskom, med drugim s knjigo, ki je bila leta 1727 natisnjena za bratovščino Srca Jezusovega pri uršulinkah v Celovcu.[95]

Frančišek Karel Remb, Srce Jezusovo, 1702, Nadškofijska palača, Ljubljana.

84 Mlinarič: Frančiškanski samostan, str. 135; Škofljanec: *Observanti*, str. 96–97, 162; prim. Bren: Bratovščina pasu sv. Frančiška, str. 171, ki navaja, da se je na vsako porcijunkulo vpisalo do dva tisoč novih članov.

85 Strle: Porciunkula, str. 272–274; Canonici: Porziuncola, stp. 1521–1525. Porcijunkulski odpustek je bil sprva vezan le na obisk asiške cerkvice Marije Angelske, imenovane Porcijunkula. Sv. Frančišek ga je razglasil na dan njene posvetitve 2. avgusta 1216. Odobril mu ga je papež Honorij III., k njemu pa ga je napotil sam Jezus, ki se mu je prikazal skupaj z Marijo.

86 Bren: Bratovščina pasu sv. Frančiška, str. 200. Popolni odpustek so lahko dobili na godove sv. Frančiška, sv. Klare in sv. Antona Padovanskega ter na dan stigmatizacije sv. Frančiška (17. september). Člani naj bi vsak dan zmolili po dvanajst očenašev.

87 Golia: *Janez Karel*, preglednica št. 1; Mlinarič: Frančiškanski samostan, str. 136. Člani tretjega reda so se shajali k bogoslužju v kapeli sv. Križa, gl. ŠAL/Šk. prot. fasc. 22, št. 42, p. 250, 28. febr. 1782, poročilo gvardijana Jordana Zirrerja. Osnutek za t. i. diplomo tretjega reda (ustanovljen leta 1728) je narisal Franc Jelovšek, gl. Hlepcè: Risbe, str. 167.

88 ARS, AS 115, fasc. 4, seznami iz let 1782–1783, z navedkom *Bruderschaft S: Michaelis bey der Franciscanern zu Laybach*.

89 Benedik: *Die Kapuziner*, str. 263; Menaše: *Marija*, str. 44; prim. Janez Svetokriški: *Sacrum promptuarium*, str. 298–340.

90 *Spominska knjiga* I, str. 48/49–50/51.

91 Kragl: Začetki pobožnosti, str. 39.

92 ŠAL/Šk. prot. fasc. 12, št. 22, p. 144, 2. marec 1702.

93 Prim. Hochenegg: *Bruderschaften*, str. 206; Klieber: *Bruderschaften*, str. 428; Mazegger: *Bruderschaftsbildwerke*, str. 44. V Švici bratovščine Srca Jezusovega srečamo že leta 1702, na Bavarskem 1706., v Salzburgu 1705/1706.

94 *Diarium Ministri* I/35r, fol. 642r, 23. jun. 1702; Steska: Dolničarjeva ljubljanska kronika, str. 94; Vrhovnik: Zatrte nekdanje cerkve, str. 19–20.

95 Kragl: Začetki pobožnosti, str. 41. Bratovščine Srca Jezusovega so pogosto delovale po uršulinskih samostanih, v Ljubljani pa so jih v tem prehitele klarise, prim. Klieber: *Bruderschaften*, str. 428.

Sedež bratovščine je bil oltar Srca Jezusovega, za katerega je leta 1702 podobo naslikal radovljiški umetnik Frančišek Karel Remb.[96] Predstavlja žareče, s trnjem obdano srce na tronu, zraven pa angele adorante, kakršne srečujemo v prizorih sv. Rešnjega telesa. Pri adorantih se je mladi umetnik, kakor ugotavlja Georg Matthias Lechner, neposredno naslonil na kompozicije Guida Renija, zlasti na sliko Svete Trojice v rimski cerkvi SS. Trinità dei Pellegrini, centralni motiv trona pa naj bi bil prevzel po grafičnem listu dunajske bratovščine Srca Jezusovega (datiran ok. leta 1699).[97] Ta je bil pozneje pogost tudi v tiskih na Slovenskem,[98] razširil pa se je prav tako v tabelnem slikarstvu.[99] Po zatrtju klariškega samostana Rembova slika ni bila več izpostavljena javnosti. Leta 1941 jo je na podstrešju nekdanje vojaške bolnišnice (v nekdanjem samostanskem poslopju) našel Viktor Kragl[100] in jo izročil škofu Antonu Vovku, ta pa jo je prepustil škofiji.[101] Gre za umetniško pomembno pričo o naši preteklosti.

O delovanju ljubljanske bratovščine ne vemo veliko, ker arhivski viri o njej niso ohranjeni. V splošnem sta bila glavni namen tovrstnih pobožnih združb, ki so v velikem številu nastale prav na začetku 18. stoletja, poleg običajne molitvene in karitativne dejavnosti posvetitev Srcu Jezusovemu in zadoščevanje za žalitve Jezusovega Srca.[102]

Bratovščini pri uršulinkah

Dne 14. julija 1711 je Lukrecija Perko, roj. Papler, v oporoki volila ljubljanskim uršulinkam za načrtovano ustanovitev **bratovščine sv. Uršule** oz. za razsvetljavo in druge cerkvene potrebe 250 goldinarjev, vendar s pogojem, da poskrbe za krasitev kapele Rožnovenske Matere Božje pri avguštincih pred Špitalskimi vrati in zato redovnikom od omenjene glavnice izplačujejo polovico letnih obresti. V imenu oporočiteljice je Jakob Schellenburg 10. oktobra 1711 denar izročil redovnicam, da bi poskrbele za varno naložbo in izplačale dolžni delež avguštincem.[103] Škof Franc Karel Kaunitz je fundacijo odobril 5. novembra 1712, ustanovitev sama pa se je za več let zavlekla. Bratovščino je 22. maja 1723 potrdil papež Inocenc XIII. in hkrati podelil njenemu oltarju privilegij, da se z mašo, opravljeno pri njem na dan vernih duš in v sledeči oktavi ter vse sobote v letu, reši dušo umrlega člana iz vic. Pobožna družba je bila vpeljana šele 21. oktobra 1726, potem ko je bila novozgrajena redovna cerkev dokončana in slovesno blagoslovljena. Naslednji dan, ko so obhajali god sv. Kordule, spremljevalke sv. Uršule, so prvič izvedli enajsturno pobožnost; začeli so jo z izpostavitvijo Najsvetejšega in zaključili z litanijami.[104]

Ob otvoritvi »sijajno sezidane« (*herrlich auffgefuehrt*) cerkve so dale uršulinke za člane natisniti priročnik, ki so ga posvetile svoji dobrotnici in (so)ustanoviteljici Ani Katarini Schellenburg.[105] V njem so predstavile zgodovino bratovščine, ki so jo že v srednjem veku ustanovili kartuzijani v Kölnu, od tam pa se je kmalu razširila po Nemčiji, nato na Poljsko in naprej, celo do Indije. Člane naj bi pod varstvom sv. Uršule in njenih tovarišic vodila k pobožnemu življenju in srečni smrti. Vsak je lahko opravljal molitve oz. pobožnosti po svoji izbiri, pod predpisanimi pogoji pa je mogel pridobiti različne odpustke.[106] V spomin na Uršulo in njenih enajst tisoč tovarišic so se molitve na tak ali drugačen način umerjale po omenjenem številu.[107] Med pobožna dela sta sodila tudi obisk cerkve ter darovanje cvetja in drugega okrasja zanjo.

V usnje vezana bratovščinska knjižica, ki jo hranijo ljubljanske uršulinke, navaja število vpisanih in seznam umrlih članov po posameznih letih ter znesek zbranih prispevkov (evidenco so vodili le do leta 1738).[108] Na začetku delovanja je imela

[96] Iz arhivskih dokumentov je vidno, da so številne osebe v oporokah volile sredstva za krašenje oltarja in za spominske maše pri njem, gl. Hančič: *Klarise na Kranjskem*, str. 445.

[97] Lechner: Der Barockmaler, str. 26–27.

[98] Žibert: Češčenje, str. 65–68. Za grafično podobico gl. Lozar Štamcar: Prispevek, str. 78.

[99] Motiv je v obsežnejše zasnovani kompoziciji s svetniki prevzel anonimni avtor slike Češčenje Srca Jezusovega pri uršulinkah, gl. Veider: Slike, str. 134, št. 251, ki sliko datira v 18. stoletje.

[100] O tem Kragl: Začetki pobožnosti, str. 39–42.

[101] Škof Anton Vovk je 9. aprila 1953 sliko opremil s pismom, v katerem je podal kratek historiat, izročitev v last ljubljanske škofije pa pospremil z željo, naj »*spominja Slovence, da so bili že naši predniki vneti častilci božjega Srca!*« Sliko (olje/platno, 133 x 92 cm) hranijo v Nadškofijski palači.

[102] Hančič: *Klarise na Kranjskem*, str. 445–446.

[103] AUL j, fasc. 3, IV/2, ustanova za bratovščino sv. Uršule in škofova ratifikacija.

[104] AUL j, fasc. 6, VIII/1, Samostanska kronika, leto 1726, p. 142; Kogoj: *Uršulinke na Slovenskem*, str. 92.

[105] *Außerlesenes Handt-Büchlein.*

[106] Popolni odpustek so člani lahko pridobili ob stopu v bratovščino, na praznik sv. Simona in Juda in ob smrti, delne pa za praznike sv. Uršule, sv. Petra in Pavla, sv. Matija ter na svečnico, prav tako pa tudi, če so se udeležili procesij in pogrebov, poskrbeli za uboge, odpustili sovražnikom, grešnike spravili na pravo pot, nevedne poučili o božjih zapovedih in molili za umrle člane.

[107] Vsakdo je lahko v krajšem ali daljšem obdobju zmolil enajst tisoč očenašev in zdravamarij.

[108] AUL j, fasc. 3, bratovščinska knjižica. Po letu 1738 sta bili vpisani v knjižico samo še dve naložbi kapitala pri deželi, in sicer 500 fl leta 1775 ter 100 fl leta 1777. Denar so redovnice privarčevale za razsvetljavo pri Marijinem oltarju.

Sv. Uršula, podobica bratovščine sv. Uršule, vrezal Bernhard Johann Herrmann, Semeniška knjižnica, Ljubljana.

Sv. Uršula s tovarišicami, podobica bratovščine sv. Uršule, Semeniška knjižnica, Ljubljana.

bratovščina 404 člane, v naslednjih letih se je število na novo vpisanih vrtelo sprva okoli sto, pozneje jih je bilo manj (leta 1733 npr. samo 30). Prevladovale so ženske, tako plemkinje kot meščanke, med njimi srečamo tudi klarise in dominikanke, med moškimi pa nekaj odličnikov, kot npr. ljubljanskega škofa Viljema Leslieja, stolnega dekana Frančiška Gotfrida Polhograjskega, deželnega upravitelja Orfeja Strassolda idr. Glavni praznik je bratovščina obhajala na dan sv. Uršule, sekundarnega na sv. Kordulo, bogoslužje za verne duše pa drugi (oz. tretji) petek v novembru. Zdi se, da je prvotna gorečnost članov sčasoma ugasnila; leta 1735 so jo uršulinke poskušale spodbuditi z uvedbo devetdnevnice v čast zavetnice.[109]

Na patrono bratovščine, priprošnjico za srečno zadnjo uro, so člane spominjale podobice, ki naj bi jih nosili s seboj in z njimi spodbujali k češčenju tudi druge. Nekaj primerkov hrani Semeniška knjižnica, nekaj pa tudi zbirka ljubljanskih uršulink.[110] Grafika z upodobitvijo sv. Uršule, ki na široko razgrinja svoj plašč, pod katerim je zbrana množica njenih tovarišic mučenk, ni signirana, označuje pa jo napis: *Sancta Vrsula cum Societate sua.*

[109] ŠAL/Šk. prot. fasc. 17, št. 34, p. 383, 1. dec. 1735, prošnja za ustanovitev devetdnevnice v čast sv. Uršuli.

[110] Za primerke v SKL gl. Lozar Štamcar: Prispevek, str. 84.

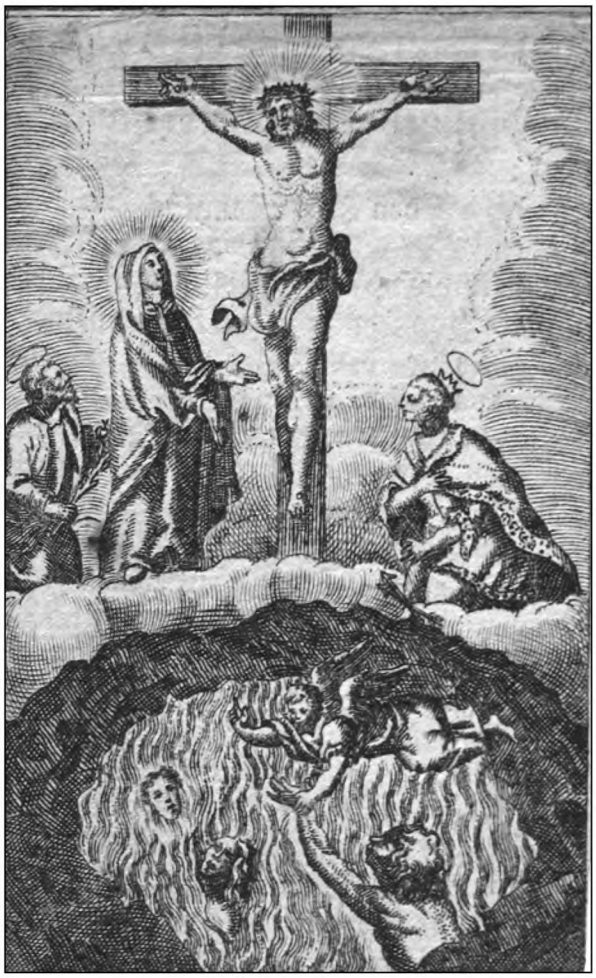

Sv. Uršula kot priprošnjica, podobica bratovščine sv. Uršule, Semeniška knjižnica, Ljubljana.

Specia[lis] *Patrona morientium.*[111] Druga varianta, ki kaže svetnico v tričetrtinskem izrezu, s palmovo vejo in puščicama v rokah (odtisnjeno ima tudi kratko molitev), ima slabo vidno signaturo graškega mojstra Bernharda Johanna Herrmanna.[112] Na tretji podobici, ki opozarja na svetničino posredniško vlogo, prosi sv. Uršula, klečeča ob Križanem skupaj z Marijo in Jožefom, za dušo, ki jo vleče angel iz zubljev vic.[113] Za bratovščinski oltar, ki ga je v današnji obliki okoli sredine 18. stoletja izdelal Joseph Gebhardt s skupino wessobrunskih štukaterjev in s plastikami dopolnil Urban Gaber,[114] pa je leta 1749 Valentin Metzinger naslikal imenitno oljno sliko umirajoče sv. Uršule (ta se močno zgleduje po sliki, ki jo je za prejšnji oltar napravil Peter Averex);[115] prikazana je v trenutku, ko je, smrtno zadeta s puščico, omahnila v roke angelov, ki sta jo zadržala.[116] Prepričljiva podoba svetničinega umiranja je bila vzornica tudi naslednici omenjene bratovščine (ta je bila ustanovljena leta 1899 in je imela sedež pri ljubljanskem Sv. Jakobu),[117] zato se je na Metzingerja leta 1900/01 oprl Ivan Grohar, ko je naslikal *Smrt sv. Uršule* za šentjakobsko cerkev.[118]

Joseph Gebhardt (s sodelavci) in Urban Gaber, oltar sv. Uršule, Ljubljana, ž. c. sv. Trojice, sreda 18. stol.

111 SKL, zbirka podobic; AULj, v zbirki je le deformirana zrcalna risba.
112 SKL, zbirka podobic.
113 SKL, zbirka podobic. V zbirki je tudi pristopnica za bratovščino.
114 Resman: *Kiparstvo*, str. 137, 139–140, 188.
115 Murovec: Galerija slik, str. 269, 273.
116 Cevc: *Valentin Metzinger*, str. 391, kat. št. 268.
117 Dolinar: Bratovščina sv. Uršule, str. 8.
118 Smrekar: Pozabljena slika, str. 81–82.

Valentin Metzinger, Smrt sv. Uršule, Ljubljana, ž. c. sv. Trojice, 1749.

Ustanovitev **bratovščine Kraljice miru** je povezana z milostno podobo, ki jo je uršulinkam podaril oče Luitgarde in Hedvike Knäs iz Mühldorfa; ko sta namreč njegovi hčeri leta 1736 v ljubljanskem samostanu napravili zaobljube, je prednici Ani Karolini Böck obljubil posnetek božjepotne Marijine podobe iz Dorfna na Bavarskem.[119] Slika je prinesla v redovno skupnost večjo slogo;[120] uršulinke so jo najprej častile v oratoriju, nato pa prenesle v cerkev, kjer je dobila prostor na zadnjem oltarju na evangeljski strani. Leta 1738 je škof Feliks Schrattenbach dovolil pri oltarju opravljati lavretanske litanije vse sobote med letom, Ernest Amadej Attems pa je 1743. dodal še dovoljenje, da se sme pri njem pridigati na vigilijo nekaterih Marijinih praznikov (brezmadežno spočetje, oznanjenje, svečnica in rojstvo Device Marije), in 1744. odobril slovesno devetdnevnico v oktavi Marijinega vnebovzetja ter litanije na večer pred Marijinimi prazniki. Milostna podoba Marije, ki je bila deležna vedno večjega češčenja in so ji nadeli ime Kraljica miru (*Regina pacis*), je bila leta 1743 kronana. Leta 1747 je sledila ustanovitev bratovščine z enakim imenom; papež Benedikt XIV. jo je potrdil 14. avgusta, ljubljanski ordinariat pa 23. septembra 1747.[121] Zanjo se je zelo zavzemal zlasti ljubljanski generalni vikar Karl Peer, ki je sam plačal ustanovitvene stroške. Namen bratovščine je bila prošnja molitev h Kraljici miru za mir z Bogom in med ljudmi.[122]

Milostna podoba Kraljica miru, Ljubljana, ž. c. sv. Trojice, pred 1736.

[119] Milostna podoba iz Dorfna ni slika, ampak kip, gl. Menaše: *Marija*, str. 218.

[120] Vpliv Marijine milostne podobe na samostansko skupnost je mdr. viden iz vizitacij, gl. Lavrič: Škofovske vizitacije, str. 62.

[121] ŠAL/Šk. prot. fasc. 19, št. 36, p. 1028, 23. sept. 1747.

[122] Veider: Kraljica miru, str. 244–246; Golia: *Janez Karel*, str. 55–56; Kogoj: *Uršulinke na Slovenskem*, str. 86–87; Menaše: *Marija*, str. 217–218, sl. 196.

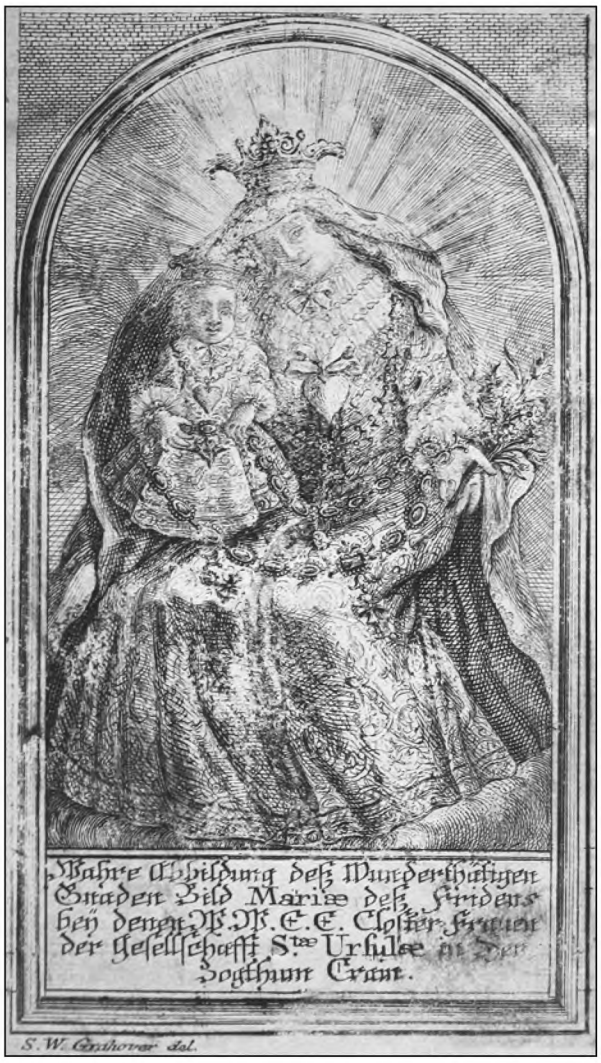

Simon Tadej Volbenk Grahovar, Kraljica miru, podobica bratovščine Kraljice miru, Semeniška knjižnica, Ljubljana.

Kraljica miru, podobica bratovščine Kraljice miru, vrezal Christoph Dietell, Semeniška knjižnica, Ljubljana.

Na titularni praznik, ki so ga obhajali na nedeljo pred velikim šmarnom (s slovesno mašo ter slovensko in nemško pridigo), so člani dobili popolni odpustek, na Marijino darovanje, obiskovanje in rojstvo pa odpustek 7 let in 7 kvadragen. Leta 1748, ko je bilo praznovanje še posebno slovesno, se je v bratovščino vpisalo 1.150 ljudi.[123]

Bratovščina je podobo svoje zaščitnice razširjala s številnimi grafikami, narejenimi po predlogi Simona Tadeja Volbenka Grahovarja. Vrezala sta jih graška mojstra Christoph Dietell in Bernhard Johann Herrmann. Obstaja več različic, nekatere so tudi kolorirane.[124] Podobica z Grahovarjevo signaturo se od drugih loči predvsem po bisernem nizu, ki ga Marija in Dete držita namesto preprostejšega rožnega venca.[125] Podoba predstavlja značilen tip Božjepotne Matere Božje, ki s t. i. pokrovom poudarja vlogo zaščitnice in priprošnjice.[126]

Ustanovitev bratovščine in pridobljeni oltarni privilegiji so bržčas spodbudili željo po novem oltarnem nastavku za milostno podobo; skupaj s tremi drugimi oltarji ga je sredi 18. stoletja napravila trojica wessobrunskih štukaterjev pod vodstvom Josepha Gebhardta in s sodelovanjem kiparja Urbana Gabra.[127] Iz podarjene in prihranjene miloščine je bratovščina leta 1770 s kapitalom 200 goldinarjev napravila ustanovo za branje dveh maš

123 AULj, fasc. 6, VIII/1, Samostanska kronika, leto 1712, pp. 230–231, 233.

124 Veider: Kraljica miru, str. 246, ki omenja okrog deset različnih vrst.

125 Vrhunc: Simon Tadej, str. 127–128, sl. 19; Lozar Štamcar: Prispevek, str. 64, 78. Večje število podobic Kraljice miru v različnih variantah hrani SKL, nekaj jih je tudi v zbirki AULj. Podobica ima napis: *Wahre Abbildung deß Wunderthätigen Gnaden Bild Mariae deß Fridens bey denen W.W. E.E. Closter Frauen der Gesellschafft S.tae Ursulae in Herzogthum Crain.*

126 Menaše: *Marija*, str. 217–218.

127 Za oltarje gl. Resman: *Kiparstvo*, str. 137, 139–140, 188.

na mesec, in sicer ene za žive in ene za mrtve člane.[128]

***

O ljubljanskih redovnih bratovščinah in njihovem umetnostnem naročništvu bo na podlagi nadaljnjih raziskav gotovo mogoče povedati še kaj več. V primerjavi z gradivom bratovščin, ki so delovale v redovnih cerkvah po drugih krajih na Slovenskem in v tujini, bo tudi ljubljanska ostalina, obravnavana v širšem kontekstu, dobila bolj celostno podobo in bo lahko pravilno ovrednotena.[129]

Viri in literatura

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1073, Zbirka rokopisov I/21r: *Ursprung, Anfang und Eingang RR. PP. Eremit. Discalceat. S. P. Augustini in daß Herzogthumb Crain*, 1642 [= *Diskalceatska kronika*]

AS 1073 – Zbirka rokopisov I/38r, *Diarium Ministri*

AS 7, Deželno glavarstvo za Kranjsko, Ecclesiastica, šk. 212

AS 115, Kresijski urad, Ljubljanska kresija, Ecclesiastica, fasc. 4

AULj – Arhiv Uršulinskega samostana, Ljubljana

Mašne in druge ustanove, fasc. 3

Samostanska kronika, fasc. 6

PAL – Provincialni arhiv Slovenske province sv. Križa, Ljubljana

Maver Fajdiga: *Bosnia Seraphica seu Chronologico-Historica descriptio Provinciae Bosnae, dein Bosnae Croatiae, nunc Provinciae S. Crucis Croatiae Carnioliae ordinis minorum S. Francisci strictioris observantiae nuncupatae in tres partes divisa [...] congesta a P. Mauro Faidiga ejusdem Ordinis et Provinciae Alumno. Anno 1777*

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŠAL/Šk. prot. – Škofijski arhiv Ljubljana, Škofijski protokoli, fasc. 9, 12, 17, 22

KAL, Kap. seje 3

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

Zbirka podobic

SKL – Semeniška knjižnica Ljubljana,

rkp. 19: Janez Gregor Dolničar: *Marianale Carnioliae seu icones miraculis clarae magnae Dei Matris Mariae inclyti Ducatus Carnioliae*, 1691

Zbirka podobic

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana,

LJU 488 – Cod. XIII., šk. 98, *Knjiga prejemkov*

Literatura

Aljančič, Stanko Marija: Najstarejša bratovščina sv. Antona Padovanskega pri oo. frančiškanih v Ljubljani (1660–1784). *Cvetje z vrtov sv. Frančiška* 59 (1942), str. 240–241.

Außerlesenes Handt-Büchlein / zu Nutz und Trost Aller-einverleibten Brüder und Schwestern der Hoch-Löblichen Bruderschafft / Unter dem Schutz der Heiligen Jungfrau und Martyrin URSULAE, Ein frommes Leben und seeligen Todt zu erlangen. Aufgericht in der Kirchen der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit bey denen Wohl-Ehrwürdigen Geistlichen Jungfrauen der Gesellschafft S. URSULAE zu Laybach. Cum Facultate Ordinarij. Laybach / bey G. Mayr / Laa. B. 1726.

Benedik, Metod: *Die Kapuziner in Slowenien 1600–1750.* Rim 1973 (tipkopis doktorske naloge).

Bren, Hugo: Bratovščina pasu sv. Frančiška. *Cvetje z vrtov sv. Frančiška* 46 (1929), str. 170–172, 199–200.

Canonici, Luciano: Porziuncola. *Dizionario Francescano* (ur. Ernesto Caroli). Padova : Edizioni Messaggero, 2002 (ponatis), stp. 1511–1530.

Cevc, Anica: *Valentin Metzinger : 1699–1759. Življenje in delo baročnega slikarja.* Ljubljana : Narodna galerija, 2000.

[128] AULj, fasc. 3, IV/16 a,b. Na poziv Marije Terezije je prednica Marija Alojzija 30. nov. 1770 potrdila mašno ustanovo bratovščine Kraljice miru, škof Karel Herberstein pa je 19. jun. 1786 določil, da je treba namesto 24 brati le po 8 maš na leto; Maček: *Mašne in svetne ustanove*, str. 353, 357.

[129] Za možnost ogleda in objave grafičnega gradiva se zahvaljujem Narodnemu muzeju Slovenije, zlasti mag. Blaženki First in dr. Darji Mavrič, za posredovanje arhivskega in knjižničnega gradiva izrekam zahvalo s. mag. Jasni Kogoj, prof. dr. Marijanu Smoliku, p. dr. Miranu Špeliču ter zaposlenim v Arhivu Republike Slovenije, v Nadškofijskem arhivu Ljubljana in v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, za možnost fotografiranja slike Srca Jezusovega mag. Mateju Pavliču in mag. Iztoku Petriču, za pripravo fotografskih posnetkov za objavo kolegu Andreju Furlanu, za pregled besedila kolegu dr. Blažu Resmanu, za prijazno potrpežljivost pa uredniku *Arhivov* Juretu Volčjaku.

DeLICIae orbIs thaVMatVrgI Oder Deß Glorwürdigen Heiligen ANTONII von Padua Geistlichen Wollusten / Zu dessen hochlöblichen Bruderschafft bey denen PP. Franciscanern Reg. Observ. zu Laybach / Sambt andern kurzen Tractätlein / so demselben zu Ehren gemacht / vnd anjetzo in disen Form zusammen absonderlichen Gebrauch vnnd Gentessung in Druck verfertiget. / Cum facultate Superiorum. Gedruckt zu München / bey Johann Wilhelm Schell / Anno 1666.

Dolinar, France: Podoba ljubljanske škofije v rimskih poročilih škofa Jožefa Rabatte (1664–1683). *Bogoslovni vestnik* 40 (1980), str. 368–387.

Dolinar, France.: Bratovščina sv. Uršule za srečno smrt. *Naša luč* 47/10 (1998), str. 8.

Dolinar, France: Župnija Marijinega oznanjenja v Ljubljani. *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ur. Silvin Krajnc). Ljubljana : Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000, str. 454–484.

Dolničar, Janez Gregor: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve, Ljubljana 1701–1714* (ur. Ana Lavrič). Ljubljana : Založba ZRC, 2003.

Gavigan, Johannes: *The Austro-Hungarian Province of the Augustinian Friars, 1646–1820, 2: Development, Studies, Baroque Brilliance 1646–1725.* Roma : Analecta Augustiniana, 1976 (Studia Augustiniana historica, 3).

Golia, Modest L.: *Janez Karel grof Herberstein, XX. ljubljanski škof in njegova doba. Doneski h kulturni in cerkveni problematiki jožefinizma.* Metlika 1945 (tipkopis doktorske naloge).

Hančič, Damjan: *Klarise na Kranjskem.* Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 2005 (Gradivo in razprave, 26).

Hlepcè, Anica: Risbe Franceta Jelovška v Layerjevi zapuščini. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 1 (1951), str. 156–175.

Hochenegg, Hans: *Bruderschaften und ähnliche religiöse Vereinigungen in Deutschtirol bis zum Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts.* Innsbruck 1984 (Schlernschriften, 272).

Janez Svetokriški: *Sacrum promptuarium* (ur. Pogačnik, Jože; Benedik, Metod; Gantar, Kajetan; Faganel, Jože). Ljubljana : SAZU, 1998 (Razred za filološke in literarne vede SAZU, Dela 49/IV) (faksimile).

Kemperl, Metoda: *Romanje in romarske cerkve 17. in 18. stoletja v osrednji Sloveniji. Topografske študije. Gorenjska z Ljubljano.* Ljubljana 1999 (tipkopis magistrske naloge).

Kemperl, Metoda: Cerkveni ustanovi knezov Eggenbergov v 17. stoletju na Kranjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 43 (2007), str. 105–138.

Kleinschmidt, Beda: *Antonius von Padua in Leben und Kunst, Kult und Volkstum.* Düsseldorf : L. Schwann, 1931.

Klieber, Rupert: *Bruderschaften und Liebesbünde nach Trient. Ihre Totendienst, Zuspruch und Stellenwert im kirchlichen und gesellschaftlichen Leben am Beispiel Salzburg 1600–1950.* Frankfurt am Main et al. : Peter Lang, 1999.

Kogoj, Jasna: *Uršulinke na Slovenskem. Ob 200-letnici prihoda uršulink v Škofjo Loko.* Izola : Uršulinski provincialat Ljubljana, 1982.

Koršič-Zorn, Verena: *Frančiškanska cerkev v Ljubljani. Cerkev Marijinega oznanjenja.* Ljubljana : Župnijski urad Marijinega oznanjenja, 1996.

Kragl, Viktor: Začetki pobožnosti presv. Srca pri nas. *Glasnik presvetega Srca Jezusovega* 41 (1942), str. 39–42, 110–111.

Lavrič, Ana: *Vizitacije ljubljanske škofije 17. stoletja kot vir za umetnostno zgodovino.* Ljubljana 1993 (tipkopis doktorske naloge).

Lavrič, Ana: Škofovske vizitacije uršulinskega samostana v Ljubljani v 18. stoletju. *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti* (ur. Marija Jasna Kogoj). Ljubljana : Družina, 2002, str. 55–73.

Lavrič, Ana: Kult in likovne upodobitve sv. Jožefa, zavetnika Kranjske, pri ljubljanskih diskalceatih. *Kronika* 58 (2010), str. 383–400.

Lavrič, Ana: Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Jezuitske kongregacije. *Arhivi* 33 (2010), št. 2, str. 251–286.

Lechner, Georg Matthias: Der Barockmaler Franz Carl Remp (1675–1718). Wien 2010 (tipkopis doktorske naloge).

Lesar, Marko: Nekdanji ljubljanski frančiškanski samostan, njegova arhitektura in oprema. *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ur. Silvin Krajnc). Ljubljana : Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000, str. 150–200.

Lexikon für Theologie und Kirche 8. Freiburg im Breisgau : Herder, 1936.

Lozar Štamcar, Maja: Prispevek k preučevanju božjepotnih grafičnih podobic v 18. stoletju na Slovenskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 26 (1990), str. 57–84.

Maček, Jože: *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri. Urejanje, državni nadzor in premoženje duhovnih in svetnih ustanov pri cerkvah na Kranjskem in v Avstrijski Istri do leta 1809. Prispevek k obravnavi državnega cerkvenstva na Kranjskem.* Ljubljana : Celjska Mohorjeva družba, 2005.

Mazegger, Bernhard: *Bruderschaftsbildwerke im Tiroler Anteil der Erzdiözese Salzburg.* Innsbruck 2003 (tipkopis diplomske naloge).

Menaše, Lev: *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne.* Celje : Mohorjeva družba, 1994.

Mikuž, Stane: Slogovni razvoj umetnosti Franca Ilovška 1700–1764. *Dom in svet* 54 (1942), str. 273–282.

Mlinarič, Jože: Frančiškanski samostan od ustanovitve okoli leta 1240 do preselitve leta 1784. *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ur. Silvin Krajnc). Ljubljana : Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000, str. 81–148.

Murovec, Barbara: Galerija slik v ljubljanskem uršulinskem samostanu. *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti* (ur. Marija Jasna Kogoj). Ljubljana : Družina, 2002, str. 267–276.

Murovec, Barbara: Zbirka slik v frančiškanskem samostanu v Ljubljani. *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja.* Ljubljana : Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000, str. 348–373.

Resman, Blaž: *Barok v kamnu. Ljubljansko kamnoseštvo in kiparstvo od Mihaela Kuše do Francesca Robbe.* Ljubljana : Založba ZRC, 1995.

Resman, Blaž: Kipa frančiškanskih svetnikov v Šiški – Straubova ali Robbova? *Acta historiae artis Slovenica* 3 (1998), str. 51–71.

Resman, Blaž: Oltarna oprema in plastika v cerkvi Marijinega oznanjenja. *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ur. Silvin Krajnc). Ljubljana : Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000, str. 302–346.

Resman, Blaž: Mački. *Acta historiae artis Slovenica* 8 (2003), str. 85–108.

Resman, Blaž, *Kiparstvo poznega baroka na Gorenjskem.* Ljubljana : Založba ZRC, 2006 (Opera Instituti Artis Historiae).

Smrekar, Andrej: Pozabljena slika Ivana Groharja. *Acta historiae artis Slovenica* 15 (2010), str. 77–86.

Smolik, Marijan: Objavljeni viri za zgodovino avguštincev na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik* 38 (1978), str. 210–215.

Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801, 1–2 (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana : Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001.

Stele, Melita: Ljubljanska frančiškanska podobarska delavnica. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 3 (1955), str. 161–196.

Steska, Viktor: Kranjska Marijina božja pota pred 200 leti. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 9 (1899), str. 119–124.

Steska, Viktor: Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 11 (1901), str. 18–32, 69–97, 141–186.

Steska, Viktor: Slike v ljubljanskih cerkvah okoli l. 1715. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 12 (1902), str. 49–57.

Stopar, Ivan: *Ljubljanske vedute.* Ljubljana : Arterika, 1996.

Strle, Anton: Porciunkula. *Leto svetnikov* 3. Ljubljana : Zadruga katoliških duhovnikov, 1972, str. 272–274.

Šerbelj, Ferdinand: *Nicola Grassi 1682–1748. Tri oltarne podobe.* Ljubljana : Narodna galerija; Jesenice : Muzej, 1992 (Knjižnica Narodne galerije. Študijski zvezki, 1).

Šerbelj, Ferdinand: *Izzvenevanje nekega obdobja. Oris poznobaročnega slikarstva na Kranjskem.* Ljubljana : Narodna galerija, 2011.

Škofljanec, Jože: *Observanti province sv. Križa in slovenske pokrajine od konca 15. do srede 18. stoletja.* Ljubljana 2008 (tipkopis doktorske disertacije).

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain.* Laibach-Nürnberg 1689.

Veider, Janez: Kraljica miru pri uršulinkah v Ljubljani. *Bogoljub* 40 (1942), str. 244–246.

Veider, Janez: Slike v uršulinskem samostanu v Ljubljani. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 20 (1944), str. 98–136.

Vrhovnik, Ivan: Zatrte nekdanje cerkve in kapele ljubljanske. *Danica* 1 (1903), str. 45–47, 102–103, 107–109; 2 (1904), str. 14–15, 19–21, 142–144, 150–152, 157–158, 181–182, 197–198, 221–222, 227–229, 236–237, 261–263, 284–285, 292–293, 316–317, 331–332, 340–341, 348–350, 356–357, 364–365, 373–375, 396–397, 406–407, 414–416, 421–422.

Vrhunc, Polonca: Simon Tadej Volbenk Grahovar (1710–1774). *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 8 (1970), str. 107–132.

Žibert, Jakob: Češčenje Srca Jezusovega – vsebina krščanstva. *Glasnik presvetega Srca Jezusovega* 41 (1942), str. 65–68.

Zusammenfassung

LAIBACHER BRUDERSCHAFTEN DES BAROCK UND IHRE KÜNSTLERISCHEN AUFTRÄGE. BRUDERSCHAFTEN BEI DEN ORDENSKIRCHEN

Der Beitrag konzentriert sich auf die Bruderschaften, die in den Ordenskirchen gegründet wurden (ausgenommen sind die Jesuitenkongregationen, die wir in der Nummer 33/2 der Zeitschrift *Arhivi* behandelt haben). Mit den Josephinischen Reformen wurden sie zweimal unterbunden, sie waren ja nicht nur aufgelöst worden, durch die Unterdrückung der meisten Klöster, bei denen sie wirkten, war auch ihr materielles Erbe verloren gegangen oder der Zerstörung anheimgefallen. Aufgrund der mageren Überreste und einer mehrmals sehr verstümmelten Archivdokumentation ist die Präsentation der künstlerischen Aufträge der Bruderschaften und ihrer Kunstambitionen lediglich fragmentarisch.

Den größten Schaden verursachten die Säkularisation und der Abriss der Kirchen (abgerissen wurden die Kirchen der Franziskaner, der Klarissen, der Augustiner-Discalceaten und der Kapuziner), und Folgen hatten auch Veränderungen der Besitzverhältnisse (die Augustinerkirche wurde von den Franziskanern übernommen) und der pastoralen Funktion der Kirche (die Ursulinen- und die neue Franziskanerkirche wurden Pfarrkirchen). Unter dem erhaltenen Archivmaterial sind grafische Andachtsbilder am zahlreichsten, Tafelbilder und Altäre gibt es wenig, typische Bruderschaftsstatuten und ein Inventar sind nicht vorhanden. Trotzdem können wir sagen, dass die Bruderschaften ihre Aufträge an gute Künstler vergaben, unter denen auch bekannte Namen zu finden sind. Die Grafiken und Gemälde ermöglichen einen Einblick in die für die einzelnen Bruderschaften charakteristische Ikonographie. Die Bruderschaften führten im slowenischen Raum eine Reihe neuer Typen ein, vor allem marianische (Muttergottes vom Rosenkranz, Muttergottes vom braunen Skapulier bzw. vom Berge Karmel, Maria Trost oder die sogenannte Maria vom schwarzen Gürtel bzw. vom Gürtel der hl. Monika und des hl. Augustin u. a.).

Bei den Laibacher Augustiner-Eremiten wirkten die Bruderschaft vom hl. Rosenkranz (gegründet 1634, eingeführt 1639), die Stundbruderschaft (1640) und die sogenannte Bruderschaft vom schwarzen Gürtel bzw. Maria Trost (gegründet 1670, endgültig bestätigt 1690). An die erste erinnert ein Andachtsbild von 1766, ein Anfang des 18. Jahrhunderts in der Tradition des Steinmetzen Mihael Kuša (Cussa) gefertigter und mit einem Tafelbild der Muttergottes vom Rosenkranz ausgestatteter Altar ist nicht erhalten. Von der zweiten Bruderschaft, die denselben Altar benutzte, ist eine bei den Widmanstätter Erben in Graz gedruckte Beitrittserklärung erhalten, und von der dritten ein Altar von Kuša aus den Jahren 1690–1691, doch ohne Tafelbild mit der Darstellung der Überreichung des Gürtels. Seit 1764 wirkte bei den Augustinern auch die Bruderschaftskonföderation der Muttergottes vom guten Rate.

Die Discalceaten gründeten die Bruderschaft der Schmerzhaften Muttergottes, genannt Toten-Bruderschaft (gegründet 1665, bestätigt 1687), und die Bruderschaft der Heiligen Familie bzw. des hl. Joseph (1679). Erstere besaß einen Sitz in der Kapelle, die nach dem Vorbild der in Wien in der Mutter- und Provinzialkirche, der sogenannten Hofkirche, erbaut wurde; 1742 wurde sie von Franc Jelovšek ausgemalt, den Altar von 1753 schmückte ein Bild von Sebastijan Verport (von 1682). Das Aussehen der Kapelle ist auf alten Darstellungen erhalten, von der Bruderschaft gibt es aber keine Spuren. Mehr Material blieb von der Josephbruderschaft. Ein nach einer Zeichnung von Johannes Kilian Fleischman von Matija Greischer in Kupfer gestochenes Andachtsbild steht im Zusammenhang mit der Gründung der Bruderschaft, ein anderes, das nach einer Zeichnung von Valentin Metzinger von Johann Christoph Winckler stammt, bewahrt das Andenken an das zerstörte bzw. verloren gegangene Altarbild von Metzinger. Wertvoll sind auch Fragmente eines illuminierten Bruderschaftsalbums. Die Chronik der Discalceaten berichtet noch von einer Prozessionsstatue (Anton Schwarzl, 1750), von Kirchenfahnenbildern (Metzinger, 1750) und einer Gelegenheitsdekoration (unter anderem in Graz bemalte Vorhänge und ein 1740 von Franc Jelovšek bemalter Triumphbogen).

In der Franziskanerkirche wirkten die Bruderschaft der Muttergottes vom Skapulier bzw. vom Berge Karmel (1648), die Bruderschaft des hl. Antonius von Padua (1660) und die Bruderschaft des hl. Franz von Assisi (1682). Von der künstlerischen Tätigkeit der Skapulier-Bruderschaft zeugen zwei Zeichnungen von Franc Jelovšek, und zwar eine Skizze für einen Marienthron (Trage) und eine Skizze für ein Andachtsbild, das von den Augsburger Meistern Joseph und Johann Klauber in Kupfer gestochen wurde. Der 1699 von Mihael Kuša gefertigte Altar dieser Bruderschaft gelangte nach dem Verkauf der Ausstattung der Franzis-

kanerkirche nach Rakulik. Die Antonius-Bruderschaft besaß einen Sitz in der Kapelle, die 1655 vom Landeshauptmann Wolf Engelbert Auersperg errichtet worden war und die erste mit diesem Patrozinium in Krain war. Obwohl die Bruderschaft großen Einfluss hatte, sind von ihr wie auch von der Bruderschaft des hl. Franz von Assisi keine besonderen Kunstwerke erhalten.

Bei den Klarissinnen wirkte die Bruderschaft vom Herz-Jesu (1702), von der ein Altarbild von Frančišek Karel Remb (Franz Karl Remp) von 1702 erhalten ist (nach Ermittlungen von Georg Matthias Lechner lehnte sich der Künstler in der Komposition unmittelbar an Guido Reni an).

Die Ursulinen leiteten die Bruderschaft der hl. Ursula und die Bruderschaft der Friedenskönigin. Erstere (gegründet 1723, eingeführt 1726) besaß einen Sitz beim Altar, der in seiner heutigen Form Mitte des 18. Jahrhunderts von Joseph Gebhardt mit einer Gruppe Wessobrunner Stuckateuren gefertigt und mit Statuen von Urban Gaber ergänzt wurde. Das Altarbild *Tod der hl. Ursula* wurde 1749 von Metzinger geschaffen. Auch einige Andachtsbilder sind erhalten (eines wurde von Bernhard Johann Herrmann in Kupfer gestochen). Die Maria-Bruderschaft (gegründet 1747) stand im Zusammenhang mit der Verehrung des Bildes der Friedenskönigin, einer Kopie des Gnadenbildes (Statue) aus Dorfen in Bayern. Der Altar für die Bruderschaft stammt ebenso von der vorher genannten Gruppe von Meistern. Die Bruderschaft verbreitete ihr Gnadenbild mit zahlreichen, nach einer Zeichnung von Simon Tadej Volbenk Grahovar hergestellten Grafiken (die Zeichnung wurde von den Meistern Christoph Dietell und Bernhard Johann Herrmann in Kupfer gestochen).

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 377.8-055.1(497.4Koper)"1875/1909"
Prejeto: 3. 5. 2001

Slovenski oddelki Cesarsko-kraljevega moškega učiteljišča v Kopru 1875–1909

MIRJANA KONTESTABILE ROVIS
arhivska svetovalka
Pokrajinski arhiv Koper, Kapodistriasov trg 1, SI-6000 Koper
e-pošta: mirjana.kontestabile@gmail.com

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja C.-k. moško učiteljišče Koper s poudarkom na delovanju slovenskih oddelkov. Učiteljišče v Kopru je bilo ustanovljeno leta 1872, sem se je preselilo iz Rovinja. Z odlokom št. 7252 z dne 10. julija 1875 je bilo ustanovljeno edino moško učiteljišče za celotno Avstrijsko primorje v Kopru, imelo je štiri letnike. Učiteljišče je bilo trijezično, imelo je slovenske, hrvaške (ilirske) in italijanske oddelke. V prvih treh letnikih je poučevanje potekalo predvsem v materinščini. Učni jezik v slovenskih oddelkih je bil pri nekaterih predmetih v prvih treh letih slovenski, v četrtem letniku je bil učni jezik nemščina. To je edino učiteljišče slovenskih dežel, na katerem je bila raba slovenščine tako široka. Uradni jezik je bila nemščina. Na učiteljišču so delovali ugledni profesorji, med katerimi so jezikoslovec in etnolog Ivan Koštiál, starosta slovenskega zgodovinopisja Franc Kos, pisatelj Vladimir Nazor, zgodovinar in politik Vekoslav Spinčić, slikar Bartolomeo Gianelli, pedagog Viktor Bežek, fizik in matematik Belušić. Dijaki so zahtevali poučevanje v materinščini, po dijaški stavki so 1906. hrvaške oddelke preselili v Kastav, slovenske oddelke 1909 v Gorico, italijanski oddelki so ostali v Kopru, bili so ukinjeni z Gentilijevo reformo, leta 1925 je bilo italijansko učiteljišče v Kopru priključeno koprski italijanski gimnaziji. V letih 1875–1909 ga je obiskovalo 426 slovenskih in 117 hrvaških dijakov. Učitelji, ki so izšli iz te šole, so bili v krajih svojega delovanja narodni buditelji, gospodarstveniki, politiki, vodili so pevske zbore in orkestre, nekateri med njimi so bili tudi literati; najbolj znan med njimi je France Bevk.

KLJUČNE BESEDE: Cesarsko-kraljevo moško učiteljišče Koper, Cesarsko-kraljevo učiteljišče Koper, slovenski oddelek Cesarsko-kraljevega moškega učiteljišča Koper, slovenščina kot učni jezik, slovenska vadnica v Kopru, slovenske pripravnice za vpis na učiteljišče, Koper

ABSTRACT

SLOVENIAN DEPARTMENTS OF THE IMPERIAL-ROYAL MEN'S TEACHER TRAINING COLLEGE IN KOPER 1875-1909

The article presents the Imperial-Royal Men's Teacher Training College in Koper and places particular emphasis on the work of its Slovenian departments. The school was founded in 1872 and was transferred to Koper from Rovinj. Based on the decree no. 7252 of July 10, 1875 the only men's teacher training college for the entire territory of the Austrian Littoral was founded in Koper. The four-year college was trilingual and consisted of Slovenian, Croatian (Illyrian) and Italian departments. During the first three years the courses were held in the students' native languages. In Slovenian departments, the teaching of some subjects during their first three years was in the Slovenian language, whereas in the fourth year German was a language of teaching. This was the only teacher training college in Slovenian lands where the use of the Slovenian language was so extensive. The official language was German. The college employed some very distinguished professors such as a linguist and ethnologist Ivan Koštiál, a doyen of Slovenian historiography Franc Kos, writer Vladimir Nazor, historian and politician Vekoslav Spinčić, painter Bartolomeo Gianelli, pedagogical worker Viktor Bežek, physicist and mathematician Belušić. The students demanded to have their lessons in their native languages and after the students' strike the Croatian departments were transferred to Kastav in 1906, Slovenian departments were transferred to Gorica in 1909,

while Italian departments stayed in Koper and were dissolved by the Gentile reform. In 1925, the Italian men's teacher training college in Koper was incorporated into the Italian grammar school in Koper. Between 1875 and 1909 the college was attended by 426 Slovenian and 117 Croatian students. Graduates of the college went on to play active roles in places where they worked, either by raising national awareness or by becoming economists, politicians, conductors of choirs and orchestras, some of them were writers; best known among the latter is France Bevk.

KEY WORDS: Imperial-Royal Men's Teacher Training College in Koper, Imperial-Royal Teacher Training College, Slovenian department of the Imperial-Royal Men's Teacher Training College in Koper, the Slovenian language as a language of teaching, Slovenian practice room in Koper, Slovenian interns for the enrolment in the teacher training college, Koper

Slovenska Istra v drugi polovici 19. stoletja

Trst je bil od leta 1850 upravno središče Avstrijskega primorja, ki je obsegalo Istro, samostojno mesto Trst, Goriško in Gradiščansko. Vodil ga je cesarsko-kraljevi namestnik. Cesar je mestu podelil privilegiran položaj neposrednega državnega mesta ter dal občinskemu svetu kompetence deželnega zbora. Volilni cenzus v občinski svet je Italijanom zagotavljal večino mest v občinskem svetu. Leta 1857 je bil Trst z železniško progo povezan z Ljubljano in Dunajem. Trstu se je tako odprlo široko podonavsko zaledje. Mesto je doživljalo vse večji trgovinski in industrijski razcvet, sredi stoletja je štelo že več kot 120.000, leta 1913 pa že 250.000 ljudi.[1]

Po francosko-avstrijski vojni, kjer je Avstrija doživela hud poraz, je cesar Franc Jožef odpravil absolutizem in sprejeta je bila federalistična ustava, z njo so narodi dobili večjo avtonomijo. V celotnem cesarstvu so bili ustanovljeni deželni parlamenti. Avstrijsko primorje je bilo razdeljeno na deželo Istro z deželnim zborom v Poreču, na deželo Goriško-Gradiščansko z deželnim zborom v Gorici in na samostojno mesto Trst. Istrski deželni zbor je samostojno odločal o kmetijstvu, javnih zgradbah, dobrodelnih ustanovah, občinskih zakonih, cerkvenih in šolskih zadevah. Z novim državnim zakonom iz leta 1868 so bili ustanovljeni deželni šolski sveti, ki naj bi z deželnim zborom zagotavljali lokalno avtonomijo. Deželni šolski sveti so od cerkvenih oblasti prevzeli nadzor nad vzgojo, osnovnimi šolami in učiteljišči.[2]

Demokratizacijo je prinašal tudi zakon iz leta 1867, ki je omogočal javna zborovanja. Na taborih so se narodi v monarhiji zavzemali za svoje politične pravice. V Istri je bil prvi tabor 1870. leta v Kubedu. Glavni organizator tabora je bil duhovnik Franjo Ravnik. Ena glavnih zahtev je bila ustanovitev slovenske glavne šole v Kopru, ki bi učencem omogočila nadaljnje šolanje. Čeprav je bila osnovna šola namenjena vsem, so šolanje lahko nadaljevali le učenci štiriletnih glavnih in realnih šol, ki so bile po navadi v večjih mestih. Uvedena je bila tudi šolnina, tako da je bilo revnim dijakom šolanje onemogočeno. Velika ovira pa je bil tudi jezik na glavnih šolah, ki so pripravljale učence za nadaljnji študij, saj je pouk potekal v nemščini.

Šolstvo v Istri ni bilo razvito. Slovenska Istra v nasprotju s Trstom ni doživela terezijansko-jožefinskih reform, saj je bila leta 1774 del Beneške republike. Šole v Beneški republiki so bile predvsem v mestih in številnih samostanih. Šoli je bilo naklonjeno predvsem premožnejše meščanstvo. V vaseh šol ni bilo. V obdobju Ilirskih provinc je general Marmont skušal obnoviti šolski sistem, vse občine bi morale ustanoviti osnovne šole v maternem jeziku, vendar šole niso zaživele. Šele po propadu Ilirskih provinc je Avstrija korenito posegla v upravo in šolstvo nekdanjega beneškega dela Istre. Eden najstarejših in najpogosteje citiranih virov je »*Shematismo*«, popis šol Ilirskega primorja iz leta 1819. Iz njega je vidno, da so ljudske šole delovale v Ospu, Dekanih, Kortah, Škofijah ter Sv. Antonu.[3]

Zakonska osnova nastanka splošnega šolstva v Avstriji je bila zelo napredna, vendar so bile materialne možnosti za delovanje šole daleč od idealnih. Ni bilo denarja za šolske stavbe, učiteljev je bilo malo in bili so slabo izobraženi, še slabše plačani. Izobrazbo so pridobili na trimesečnih tečajih na glavnih šolah v Rovinju, Piranu in Kopru, morali so poznati nemščino. Po enem letu poučevanja so opravljali strokovni izpit. Plače so bile zelo nizke, za pokojnine ni bilo poskrbljeno. V šolah je imela prednost nemščina, v večnacionalnih okoljih so usodo šole krojili gospodarsko močnejši narodi, saj so predstavnike v občinski svet volili s premo-

1 Parovel: *Izbrisani identitet*, str. 13.

2 Žontar: Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1848 do 1918, str. 96.

3 Marušič: Slovenska šola v Istri, str. 10–33.

ženjskim cenzusom. Obisk šol je bil v drugi polovici 19. stoletja še vedno nizek.

Tretji osnovnošolski zakon

Tretji osnovnošolski zakon je bil sprejet 14. maja 1869. leta, v času ministra za kulturo in šolstvo Leopolda Hasnerja Ritterja. Po njegovem 59. členu je deželni šolski svet ustanavljal osnovne šole tam, kjer je bilo v petletnem povprečju več kot 40 otrok in so imeli 4 km do šole. Šestletna šolska obveznost se je raztegnila na osemletno. Učni načrt je bil okviren za vso državo, deželam pa je bila dana samouprava pri odločanju o jeziku poučevanja.

Deželni šolski svet je imenoval šolske inšpektorje, učitelje, pripravljal učne načrte, odobraval učbenike, predlagal letni finančni načrt za osnovne šole ter objavljal letna poročila. Leta 1870 je izšel Šolski in učni red, ki je določal začetek šolskega leta, učni čas, red in disciplino, dolžnosti učiteljev, učiteljske konference, delitev učencev v razrede, učne cilje in izpite, vrste spričeval in učila.

V okrajih so ustanovili okrajne šolske svete, ti pa so skrbeli za ustanavljanje novih šol, namestitev učitelja ter sklicevali okrajno učiteljsko konferenco. V občinah so ustanovili krajevne šolske svete. Predsednik šolskega sveta je bil župan občine. Krajevni šolski svet je skrbel za materialno stanje šol, razen za učiteljske plače.[4]

V Avstriji je bilo šolstvo organizirano centralistično, vendar to ni veljalo za Trst, kjer je šola ostajala v rokah občinske uprave, saj je imela le-ta kompetence deželnega zbora. V Trstu deželni šolski svet ni nikoli zaživel. O šolskih vprašanjih sta odločala tržaški občinski šolski svet ter cesarsko-kraljevo namestništvo. Prav tako so o šolstvu v Istri odločale občine. Deželni šolski svet je v Istri zaživel šele leta 1875, kasneje kot v preostalih delih monarhije. Sestavljali so ga cesarsko-kraljevi namestnik, trije člani deželnega zbora, duhovnik, trije učitelji, referent namestništva, ki je skrbel za finance šole, ter trije inšpektorji.[5]

S tretjim osnovnošolskim zakonom je Avstrija dobila enega najmodernejših sistemov osnovnega šolstva. Cilji zakona so bili: izboljšati obisk pouka in kurikularna prenova ter podaljšanje šolske obveznosti. Razširila se je tudi vsebina poučevanja, poleg obveznega branja, pisanja, računanja in verouka so pričeli poučevati prirodopisje, zemljepis, zgodovino, geometrijo, petje, telesno vzgojo in ročna dela za dekleta. Tak program pa je zahteval temeljito reorganizacijo izobraževanja osnovnošolskih učiteljev.[6] V začetku sedemdesetih let 19. stoletja so bila učiteljišča le v deželnih glavnih mestih.

V Istri je bilo najprej ustanovljeno učiteljišče v Rovinju. Obisk učiteljišča je bil zelo nizek. Nizek pa je bil tudi obisk pouka in je zaostajal za evropskim povprečjem. Oblasti so skušale z ustanovitvijo učiteljišča v Kopru povečati zanimanje za vpis.

Učiteljišče v Kopru

Šele leta 1849 je bila v Avstriji izvedena reforma srednjega šolstva in kot konkurenca gimnaziji je nastala realka. V nasprotju z gimnazijo realka ni pripravljala dijakov za univerzitetno izobraževanje, je pa do tretjega osnovnošolskega zakona pripravljala za poklic učitelje. Začele so nastajati tudi prve srednje poklicne šole, predvsem trgovske in obrtniške. Po tretjem osnovnošolskem zakonu se je srednjim šolam pridružilo še učiteljišče kot samostojna srednja šola.

Na učiteljišča so se vpisovali fantje, stari najmanj petnajst let, in to po opravljenem sprejemnem izpitu. Končano so morali imeti višjo ljudsko šolo, nižjo realko ali nižjo gimnazijo. Dekleta so morala imeti ravno tako dopolnjenih petnajst let in dokončano višjo dekliško šolo. Učiteljišče je trajalo štiri leta. Po prvem, drugem in tretjem letniku so dijaki opravljali končni izpit. Po četrtem letniku pa so opravili zrelostni izpit. V praksi so poučevanje vadili v vadnici, to je bila osnovna šola, imelo pa jo je vsako učiteljišče. Po končanem učiteljišču so dijaki postali pripravniki in so morali poučevati najmanj eno leto, da so lahko opravili državni izpit in tako postali učitelji. Državni izpit so opravljali pred komisijo na C.-k. moškem učiteljišču Koper.

Učiteljišče v Kopru je bilo ustanovljeno z ministrskim odlokom št. 6.157 z dne 19. 9. 1872. Z istim odlokom je bilo ukinjeno učiteljišče v Rovinju in preneseno v Koper. Najprej je prostore dobilo v mestni gimnaziji, danes v tej stavbi še vedno domuje italijanska gimnazija. Pouk se je začel 2. januarja 1873 po obnovitvenih delih.[7] Za prvega ravnatelja je bil imenovan Štefan Škarica. Glavna učitelja sta bila Franc Merkel in Ivan Milohnić. Za pripravnika je bil nastavljen Carl Treche, iz rovinjskega učiteljišča je prišel nekdanji ravnatelj Ferdinand Niederkorn, iz Milj Anton Orbanich. Leta 1873 so se učiteljskemu zboru pridružili še Johann

4 Pavlič: Osnovna šola od državnega osnovnošolskega zakona leta 1869 do prve svetovne vojne, str. 125.

5 Vatova: *La scuola in Istria all'inizio del Novecento*, str. 10.

6 Grimm: Ekspanzija in diferenciacija, str. 215.

7 Markelj: *Bericht der k.k. Lehrerbildungs – Anstalt in Capodistria*, str. 22.

von Posarelli, Anton Marincovich, Bartholomaus Gianelli, Jozef Czastka, Angelo Monfalcon in Johann Bennati.

Poleg obveznih predmetov so imeli še predmeta stenografija in slovenščina za tiste učitelje, ki naj bi poučevali v slovenski osnovni šoli. Učiteljišče je dobilo v najem vrt markiza Andreja Gravizija. Tam so opravljali praktične vaje.[8]

Leta 1874 je istrski deželni zbor sklenil, da se triletno učiteljišče spremeni v štiriletno. V šolskem letu 1874–1875 so v Avstrijskem primorju obstajala tri učiteljišča. V Trstu in Kopru je bilo učiteljišče z italijanskim učnim jezikom, v Gorici pa je bilo žensko in moško učiteljišče z italijanskim in slovenskim učnim jezikom. Na vseh treh učiteljiščih je bil obisk majhen. V Trstu je bilo v šolskem letu 1874–1875 šestnajst gojencev, v Gorici dvaindvajset slovenskih gojencev in devet italijanskih, v Kopru pa 24 gojencev. Šolsko ministrstvo na Dunaju se je odločilo za reorganizacijo učiteljišč, saj se mu je zdelo vzdrževanje treh učiteljišč drago. Z odlokom št. 7.252 z dne 10. julija 1875 so moški učiteljišči v Trstu in Gorici prenesli v Koper, tam pa je bilo odtlej edino moško učiteljišče za celotno Avstrijsko primorje.[9] Učiteljišče je z odlokom C.-k. namestnika dobilo nove prostore v samostanu sv. Frančiška. Čeprav je bil ta odlok začasne narave, je učiteljišče v prostorih današnje slovenske gimnazije delovalo od leta 1876 do ukinitve leta 1923. Samostan sv. Frančiška so Francozi leta 1805 podržavili. Od takrat ga je upravljal religijski fond. Pred učiteljiščem je v samostanu delovala italijanska osnovna šola.[10]

Konec leta 1875 je postal ravnatelj učiteljišča Ivan Relevante.[11] Učiteljišče je imelo tri oddelke, italijanskega, slovenskega in ilirskega (hrvaškega).

Na učiteljišču so poučevali verstvo, pedagogiko, nemščino, slovenščino, hrvaščino, italijanščino, geografijo, zgodovino, aritmetiko in geometrijo, prirodoslovje, prirodopis, kmetijstvo, lepopisje, risanje, violino in telovadbo.

Pouk učnega jezika je obsegal učenje slovnice, svetovne literature 18. in 19. stoletja, sposobnosti za pisno in ustno izražanje ter učenje metodike jezikovnega pouka. Za pisno in ustno izražanje so bile predpisane šolske in domače vaje. Teme vaj so bile jezikovne, posebej v četrtem letniku pa velikokrat didaktične in pedagoške. Govorne vaje so bile predvsem v prvih letnikih obnove, v četrtem letniku pa so bila to samostojno oblikovana predavanja.

Program pouka pedagogike je obsegal spoznavanje telesa in duševnosti, telesnih in duševnih sposobnosti otrok in sredstev za razvijanje le-teh. Del pouka je bil namenjen zgodovini pedagogike ter disciplini. V četrtem letniku so imeli tudi praktične vaje v vadnicah.

Pri pouku zemljepisa so spoznavali zemljevid, globus in zemeljsko površino. Poudarek je bil na geografiji Evrope. Pouk zgodovine je obsegal grško in rimsko dobo ter zgodovino Avstrije. Obsegal je tudi deželno zgodovino (*Gesichte des Heimatslandes*), poudarjena pa je bila predvsem kulturna zgodovina.

Geometrijsko in prostoročno risanje je obsegalo risanje po predlogi in naravi. V prvem, drugem in tretjem letniku je poučevanje matematike potekalo v slovenščini, italijanščini in hrvaščini po dve uri na teden. V četrtem letniku je bil pouk matematike v nemščini, potekal je po dve uri na teden.[12] Matematiko so poučevali dr. Josip Belušić, izumitelj iz Sv. Martina pri Labinu, dr. Odilo Schaffenhauer iz Gorice in dr. Martin Kušar iz Rateč pri Kranju. Poučevali so po Močnikovi knjigi posebne in občne aritmetike za učiteljišča. V knjigi lahko dobimo vpogled v zanje matematike, ki so si ga pridobili učiteljiščniki v štirih letih študija. Poleg splošnega znanja so pridobivali tudi uporabna znanja, ki jih danes premore redko kdo, kot so obrestno-obrestni račun, vodenje računovodstva, izpolnjevanje menic.

Pouk fizike in kemije je obsegal splošna znanja, potrebna za razumevanje industrije in vsakodnevnih življenjskih pojavov. Čim več fizikalnih in kemičnih pojavov naj bi spoznavali z eksperimenti. Pri pouku prirodopisa so morali gojenci spoznati osnove botanike, zoologije in mineralogije. Dijaki so morali poznati pomembnejše živalske vrste in zelo podrobno človeka.

Pouk kmetijstva je dijake seznanil z osnovami krmljenja, vzreje, osnovami ribogojništva, čebelarstva in sviloprejstva. Glasbeni pouk je razvijal učencem glasbeni posluh ter glas. Gojenci so morali poznati notni sistem, ljudske pesmi ter biti usposobljeni za vodenje večglasnega zbora. Pri po-

8 Prav tam, str. 24.

9 Ime učiteljišča je bilo štirijezično, nemško – *K.K. Lehrerbildungsanstalt*, slovensko – *C. k. možko učiteljišče Koper* ali *C. k. učiteljišče Koper*, hrvaško – *C. Kr. Muško učiteljište u Kopru* in italijansko – *I. r. istituto magistrale maschile in Capodistria*. Na pročelju šole ni bilo nikoli uradnega štirijezičnega napisa, tam je bil le grb, avstrijski orel.

10 SI PAK KP 7, Občina Koper, *Spis št. 451 o preselitvi učiteljišča*, l. 1878, šk. 154.

11 Markelj: *Bericht der k.k. Lehrerbildungs – Anstalt in Capodistria*, str. 92.

12 Strmčnik: Razvoj izobraževanja osnovnošolskega učiteljstva na Slovenskem v obdobju od leta 1869 do razpada Avstro-Ogrske, str. 350–352.

uku glasbenega instrumenta so na moških učiteljiščih poučevali predvsem violino.[13]

Uradni jezik učiteljišča je bila nemščina, pouk pa je potekal kar v štirih jezikih. Učni jezik slovenskega oddelka koprskega učiteljišča je bil slovenski in nemški. V slovenskem jeziku so poučevali vsa štiri leta verstvo, slovenščino, prirodoslovje in prirodopis. Matematiko, zgodovino in zemljepis so poučevali v slovenščini le prva tri leta, v četrtem letniku pa je pouk omenjenih predmetov potekal v nemščini. V nemščini so vsa štiri leta poučevali nemški jezik, risanje, violino in telovadbo. Pouk pedagogike je potekal v drugem, tretjem in četrtem letniku v nemščini. V nemščini so poučevali kmetijstvo v tretjem in četrtem letniku, v prvem pa risanje.[14] Ravnateljstvo je za slovenske in hrvaške dijake organiziralo tečaj italijanščine, za italijanske in slovenske dijake pa tečaj hrvaščine. Tako so se dijaki poleg nemščine tu naučili še italijanščino, hrvaščino in slovenščino. Seveda je bil pouk v materinščini v slovenščini, hrvaščini ali italijanščini odvisen od učnih moči. Na učiteljišču je delovalo petnajst profesorjev, manjkalo pa jih je še najmanj deset. Velikokrat so imeli predmete v nemškem jeziku vsi trije oddelki skupaj.[15]

V preostalih slovenskih deželah je kot učni jezik prevladovala nemščina. Na mariborskem učiteljišču je bila slovenščina le učni predmet za slovenske dijake. Na mariborskem deželnem ženskem učiteljišču je bil učni jezik nemščina, slovenski jezik kot predmet ni obstajal niti za slovenske dijakinje. Na celovškem moškem učiteljišču je bila slovenščina le kot neobvezen učni predmet v pripravljalnih razredih, žensko učiteljišče pa ni imelo slovenščine kot predmeta. Slovensko učiteljstvo je dvakrat leta 1871 in 1880 na šolsko ministrstvo poslalo zahtevo, naj postane slovenščina učni jezik na ljubljanskem, mariborskem in celovškem učiteljišču, vendar brez uspeha.[16]

Poleg učiteljišča je bila tudi vadnica. Tam so imeli dijaki praktični pouk. Leta 1875 so v Kopru poleg italijanske odprli še slovensko vadnico. Tega leta je vadnico obiskovalo le pet učencev, a se je z leti število učencev večalo. Konec šolskega leta 1894/95 je bilo v slovenski vadnici že dvajset otrok. Tik pred razpustitvijo leta 1909 je imela slovenska vadnica petinštirideset otrok. To je prva slovenska ljudska šola v Kopru, delovala pa je od leta 1875 do leta 1909. Po preselitvi učiteljišča v Gorico so vadnico ukinili in učenci so morali v italijansko osnovno šolo. Leta 1911 je Ciril-Metodova družba ustanovila slovensko osnovno šolo v Kopru.[17]

Življenje na učiteljišču je določal strog disciplinski red (*Disziplinarvorschrift*). Dijaki so morali biti dosledni pri izpolnjevanju svojih verskih obveznosti. Obiske javnih prireditev jim je lahko dovolil le ravnatelj. Niso smeli obiskovati gostiln in kavarn v mestu in okolici. Na gledališke predstave so lahko odšli le z razrednikovim dovoljenjem. Ob osmih zvečer so morali biti obvezno doma. Če so dijaki kršili disciplinski red, so bili kaznovani. Bilo je določenih osem kazni, začele so se z ukorom in sledile do izključitve iz učiteljišča.[18]

Poleg večjezičnosti je učiteljišče dijake pripravljalo na kulturno življenje. Ob državnih praznikih so prirejali bogate kulturne programe, ki so potekali v štirih jezikih, učili so se igranja violine, klavirja in orgel. Imeli so svoj tamburaški orkester. Leta 1907 je bilo ustanovljeno Tamburaško pevsko društvo Zvezda, leto kasneje pa Dramsko društvo Istra. Vodil ga je učitelj Ivan Vouk. Obe društvi sta s svojimi nastopi in gostovanji razgibali kulturno življenje Kopra in okolice. Žal je selitev slovenskega oddelka učiteljišča v Gorico okrnila delovanje društva.[19]

Proti koncu 19. stoletja je postajala vse glasnejša težnja po preselitvi slovenskega oddelka učiteljišča v Gorico. Nekdanji dijak učiteljišča Hubert Močnik je v svojih spominih zapisal: *»Od prvih predlogov in pobud dr. Henrika Tume leta 1891 pa do poznejših pritiskov dr. Antona Gregoriča, Andreja Gabrščka, Henrika Tume, drznega posega samega deželnega šolskega nadzornika Matejčiča, zahtev političnih skupin, časopisja in končno še dijaških stavk za uvedbo domačega jezikovnega pouka in premestitev učiteljišč iz Kopra je po osemnajstih letih bojev avstrijsko ministrstvo končno izdalo dekrete o pouku v maternem jeziku vseh treh narodnosti: Hrvatov, Slovencev in Italijanov ter ugodilo zahtevi, da so hrvaški oddelki šli v Kastav, slovenski v Gorico in ne v Tolmin, kot so sprva nameravali, in to po preudarnem ravnanju in zaslugi dr. Antona Gregoriča. Zgodilo se je to poleti 1909 in tako je samostojno slovensko učiteljišče, kot prvi višji srednješolski slovenski zavod, pričelo z rednim poukom septembra v Gorici v domu Simona Gregorčiča v ulici Favetti pod vodstvom ravnatelja Viktorja Bežka.«*[20] Ob selitvi obeh oddelkov se je vnela huda časopisna bitka

[13] Strmčnik: Razvoj izobraževanja osnovnošolskega učiteljstva na Slovenskem v obdobju od leta 1869 do razpada Avstro-Ogrske, str. 350–352.

[14] Markelj: *Bericht der k.k. Lehrerbildungs – Anstalt in Capodistria*, str. 40.

[15] Vilhar: *Slovensko Učiteljišče v Kopru 1875–1909*, str. 24.

[16] Seršc: Učiteljice prve izobražcnke, str. 44.

[17] Vilhar: *Slovensko Učiteljišče v Kopru 1875–1909*, str. 55.

[18] Markelj: *Bericht der k.k. Lehrerbildungs – Anstalt in Capodistria*, str. 52–55.

[19] Kramar: *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, str. 383, 390.

[20] Močnik: *Spomini in izkustva*, str. 63.

med Italijani, Slovenci in Hrvati. Italijani so nasprotovali selitvi učiteljišča iz Kopra, prav tako je goriški župan nasprotoval odprtju slovenskega učiteljišča v Gorici. V Kopru je ostal italijanski oddelek učiteljišča do 1923. leta, ko je bil z Gentilijevo reformo pridruženo koprski italijanski gimnaziji.

Profesorji in dijaki učiteljišča

Profesorji koprskega učiteljišča svojim dijakom niso bili le učitelji, temveč so se jim posvečali tudi v svojem prostem času, se z njimi pogovarjali, polemizirali in jim posojali knjige iz svojih osebnih knjižnic. Od leta 1902 do leta 1909 je v Kopru poučeval jezikoslovec prof. Ivan Koštijál, ki je številne dijake navdušil za literarno ustvarjanje. Leta 1899 je diplomiral slavistiko v Gradcu, kjer je naslednje leto opravil državni izpit usposobljenosti (strokovni izpit za profesorje) iz slovanske in klasične filologije. Učil se je pri uglednih slavistih, jezikoslovcih in folkloristih kot so Gregor Šterk, Karel Štrekelj, Fran Miklošič, Matija Murko. Prvo službo je nastopil v Novem mestu septembra 1899, leta 1900 je odšel na II. državno gimnazijo v Ljubljano, leta 1902 pa na moško učiteljišče Koper. Poučeval je slovenščino, latinščino, nemščino, francoščino, grščino, srbohrvaščino, stenografijo in bil knjižničar. Aktivno je obvladal: češčino, srbohrvaško, nemško, italijansko, madžarsko, bolgarsko, francosko, angleško, latinsko, starogrško, novogrško in staroslovensko. Pasivno je obvladal: rusko, romunsko, furlansko, sanskrt, albansko, špansko, poljsko, flamsko. Pisal je članke o besedišču, etimologiji, dialektologiji, etnologiji, folkloristiki. Objavljal je v svetovno znanih slavističnih revijah (*Anthropophytea*), slovenskih in srbohrvaških listih, časopisih, revijah in almanahih.[21]

Na učiteljišču je krajše obdobje poučeval tudi Franc Kos. Rodil se je v Selcah. Po končani osnovni in srednji šoli je na Dunaju študiral zgodovino, zemljepis in slavistiko pri Miklošiču. Doktoriral je 1881. leta. Najprej je poučeval v Ljubljani, nato na goriškem učiteljišču. Ko so premestili Spinčića na goriško učiteljišče, ga je v Kopru nadomestil Franc Kos. Nameščen je bil 28. decembra 1887. Na koprskem učiteljišču je poučeval do 13. oktobra 1890, takrat je bil namreč ponovno premeščen na goriško učiteljišče. V Kopru je postal okrajni šolski inšpektor za slovenske šole šolskega okraja Koper.[22] S svojim delom Gradivo za zgodovino Slovencev je postal starosta slovenskega zgodovinopisja. V petih knjigah je izdal prek štiri tisoč regestov in virov ter jih kritično ocenil ter opremil s pojasnili.

Vjekoslav Spinčić se je rodil 23. oktobra v Kastvu. Osnovno šolo je obiskoval v Kastvu. Nato je končal reško gimnazijo in se vpisal na bogoslovje v Gorico in četrto leto v Trstu. Leta 1871 je bil posvečen v duhovnika. Vseučilišče je obiskoval v Pragi in na Dunaju. Decembra 1875 je postal profesor zemljepisa in zgodovine na srednjih šolah s hrvaškim in nemškim učnim jezikom. Leta 1876 je postal poskusni učitelj na koprskem učiteljišču, leta 1877 pa je postal glavni učitelj. Od 1882 do 1887 je bil okrajni šolski nadzornik za italijanske, slovenske in hrvaške šole v okraju Koper. Vseskozi je bil politično aktiven. Leta 1888 so ga razrešili kot šolskega inšpektorja in ga premestili na žensko učiteljišče v Gorico. Kasneje je bil trikrat izvoljen za deželnega poslanca v Istrski deželni zbor. Na volitvah v dunajski parlament leta 1889 je bil izvoljen za poslanca. Veliko je za šolstvo v Istri dosegel tudi kot predsednik Družbe sv. Cirila in Metoda za Istro.[23]

Vladimir Nazor se je rodil 30. maja 1876 v vasi Postire na otoku Braču. Po končani gimnaziji v Splitu je končal študij fizike in matematike v Gradcu. Bil je profesor v Splitu, Zadru, Pazinu, Kopru, Kastvu in Zagrebu. Od leta 1926 do 1932 je bil ravnatelj gimnazije na Reki. Nato se je upokojil in živel v Zagrebu. Leta 1943 je s pesnikom Ivanom Goranom Kovačićem odšel v partizane. Bil je predsednik ZAVNOH-a in predsednik Ljudske skupščine LR Hrvaške. Umrl je leta 1949. V prozi je obravnaval predvsem Istro in istrsko življenje. Njegovo književno delo zajema lirične in zgodovinsko mitološke pesmi, v prozi je obravnaval predvsem Istro in istrsko življenje. Najbolj znana je njegova povest Veli Jože, katero je napisal, ko je služboval v Kopru, likovno je knjigo opremil njegov sodelavec Saša Šantel. Prav tako je v Kopru napisal Galjotovo pesem.[24]

Veliko dijakov učiteljišča je objavljalo svoja literarna dela v časopisih. Profesor Julij Kleinmayer iz Višnje Gore je poučeval na učiteljišču do upokojitve 1898. Leta 1874 je uredil drugo izdajo slovensko-nemškega slovarja. Prvi je napisal zgodovino slovenskega slovstva, ki je zajela vsa obdobja. Ivan Markelj iz Šentvida pri Stični je bil prof. prirodopisa, fizike in matematike. Od leta 1891 do 1903 je

[21] Koštial: Življenjska pot profesorja Ivana Koštiála, str. 91, 92.

[22] Markelj: *Bericht der k.k. Lehrerbildungs – Anstalt in Capodistria*, str. 90.

[23] *Edinost*, 23. oktober 1908.

[24] Ravbar: Vladimir Nazor, str. 38,39; Cergol: Koper kot referenčna točka v Nazorjevi tematiki, str. 82, 86.

bil ravnatelj koprskega učiteljišča. Izdal je knjigo Poročilo c.-kr. učiteljišča v Kopru (*Bericht der k.k. Lehrerbildungs-Anstalt in Capodistria*), v kateri je predstavil delo učiteljišča do leta 1900.

Viktor Bežek je postal ravnatelj učiteljišča leta 1904. Rojen je bil v Postojni, njegov oče je bil davčni uradnik. Osnovno šolo je obiskoval v Radovljici in jo zaključil v Ljubljani, kjer se je tudi vpisal na gimnazijo. Po klasični maturi je obiskoval univerzo na Dunaju, kjer je študiral klasično filologijo. Slavistiko je poslušal pri prof. Miklošiču. Univerzitetni študij je nato nadaljeval v Gradcu. Leta 1886 je diplomiral iz klasičnega jezikoslovja. Leta 1890 je v Gradcu opravil profesorski izpit iz slovenskega jezika. Njegova prva služba je bila v benediktinskem zavodu v Št. Pavlu na Koroškem. Nato je služboval leta 1887 na višji gimnaziji v Gorici, leta 1888 v Novem mestu in leta 1889 v Ljubljani. Nato je dve leti poučeval na nižji gimnaziji v Ljubljani. Opravil je izpit iz jezikoslovne skupine za meščanske šole in si tako zagotovil možnost, da postane glavni učitelj na učiteljišču. Leta 1892 je bil nameščen na žensko učiteljišče v Gorici. Leta 1894 je dobil službo na učiteljišču v Ljubljani. V letih 1895–1899 je bil urednik Ljubljanskega zvona. Leta 1895 se je vrnil v Gorico in tu ostal, dokler ni bil 1904 imenovan za ravnatelja učiteljišča v Kopru.[25] Bil je eden najnaprednejših in najbolj razgledanih pedagogov tistega časa. Njegovo glavno delo je »Občno vzgojeslovje z dušeslovnim uvodom«. Napisano je bilo na podlagi naprednih pedagoških osnov s poudarkom na razvojnemu načelu. Kasneje je skromno slovensko pedagoško literaturo obogatil s knjigo »Občno ukoslovje z umoslovnim uvodom«. S svojim delom je vplival na razvoj slovenske šole v Istri in na Goriškem. Za njegovo delo so ga nagradili s spomenico o bodoči slovenski univerzi leta 1918, ko je bil predlagan za univerzitetnega profesorja pedagogike.[26] Zrcalo Bežkove notranje slike pa so njegova dela in zavest nas, njegovih gojencev, da nas je ljubil in učil ljubiti mladino, ki nam bo izročena v vzgojo in pouk.[27]

Slikar Bartolomeo Gianelli je bil rojen v Kopru 20. februarja 1824. Kot nadarjen deček je dobil občinsko štipendijo, ki mu je omogočila študij na Akademiji v Benetkah. Bil je učenec priznanega Pietra Selvatica. Pri dvajsetih je bil že priznan slikar. Deloval je v Belgiji in na Dunaju. Znane so njegove poslikave cerkva v Kopru, Gradežu, na Malem Lošinju, Cresu. V cerkvici v Semedeli je naslikal koprskega škofa Legata. Njegov slikarski opus obsega portrete koprskih veljakov ter koprskih someščanov in podobe njihovega vsakdana. Slikal je tudi motive koprskih ulic, zelo znana je slika koprskega samostana sv. Ane. Izdal je knjižico svojih misli z naslovom »*Giornate d'un pittore*«. Na koprskem učiteljišču je poučeval risanje vse od njegove ustanovitve. Hudo bolan je umrl 10. decembra 1894.[28]

Josip Belušić je bil rojen 1847 v vasi Županići blizu Labina. Šole je obiskoval v Pazinu in na Dunaju. Leta 1875 se je zaposlil na moškem učiteljišču v Kopru in tam poučeval fiziko. Izumil je tahograf in taksimeter. Velocimeter je bil razstavljen leta 1900 na svetovni razstavi v Parizu, na njej pa je bil največja »zvezda« Eifflov stolp. V Parizu je bil Belušić za svoj izum nagrajen, prvi njegovi velocimetri so bili vgrajeni v pariške fijakarje že 1891. leta. Po končani svetovni razstavi se je prijavil na razpis, ki so ga v Parizu razpisali za ureditev javnega prevoza. Na tem natečaju je velocimeter tako izpopolnil, da je pokazal točen znesek plačila za potnika, in zmagal.[29]

Med najbolj znanimi dijaki, ki so obiskovali učiteljišče, je zagotovo France Bevk. Po končani osnovni šoli je obiskoval učiteljišče v Kopru in ga leta 1913 končal v Gorici. Že v srednješolskih letih je svoje literarne prispevke objavljal v dijaških časopisih. Po prvi svetovni vojni je postal urednik, do leta 1926 je vodil Narodno knjigarno v Gorici ter urejal satirični list Čuk na pal´ci. Leta 1943 je odšel v partizane in postal predsednik PNOO za Slovensko primorje.

Jože Pahor je bil rojen v Sežani 1888. leta. Leta 1906 je maturiral na koprskem učiteljišču. Andrej Gabršček (rojen 1864 v Kobaridu) je končal koprsko učiteljišče leta 1883. Leta 1889 je postal urednik časopisa Soča. Bil je novinar, politik, založnik, knjigarnar in imel lastno tiskarno. Po prvi svetovni vojni je odšel na Dunaj in tam pripravil knjigo Goriški Slovenci. Nato se je preselil v Ljubljano.

Viktor Emin Car je bil rojen leta 1870 v Kraju. Na koprskem učiteljišču je maturiral leta 1889. Najprej je poučeval v Sovinjaku pri Buzetu, nato je bil upravitelj ljudske šole v Voloskem. Leta 1897 je postal tajnik Družbe sv. Cirila in Metoda za Istro. Zavzeto je ustanavljal slovenske in hrvaške šole v Istri. Urejal je časopise Narodni list, Mladi Hrvat, Mladi Istranin in Mornar. Poučeval je na opatijski gimnaziji ter kasneje v gimnaziji na Sušaku. Kot pi-

[25] Močnik: *Spomini in izkustva*, str. 64.

[26] Strmčnik: Razvoj izobraževanja osnovnošolskega učiteljstva na Slovenskem v obdobju od leta 1869 do razpada Avstro-Ogrske, str. 408.

[27] Močnik: *Spomini in izkustva*, str. 63.

[28] Semi: *Istria e Dalmazia*, str. 312.

[29] Jakovljević: Josip Belušić i velocimetar, str. 134.

Orkester slovenskih učiteljiščnikov v Kopru iz leta 1906. V sredini stoji učitelj glasbe Ivan Sprachman, za njim v beli obleki Srečko Kumar. (Vir: arhiv Gimnazije Koper)

satelj je v svojih delih opisoval gospodarsko propadanje Jadrana, D'Annunziev pohod na Reko. Pisal je tudi drame in mladinska dela. Umrl je 1963. leta v Opatiji.[30]

Srečko Kumar se je rodil 9. aprila 1888 v Kojskem v Goriških brdih. Leta 1909 je končal C.-k. moško učiteljišče v Kopru, po diplomi iz klavirja leta 1913 na konservatorju v Trstu je odšel na izpopolnjevanje v Leipzig k pianistu Josephu Pembauerju. Leta 1906 je bil ustanovitelj in voditelj orkestra slovenskih učiteljiščnikov v Kopru. Bil je pobudnik izdaje otroške pesmarice Otroške pesmi, leta 1933 je izdal prvo mladinsko zborovsko revijo Grlica. Tesno je sodeloval z Emilom Adamičem. Pred fašistično oblastjo se je umaknil v Ljubljano, kasneje v Zagreb in Beograd. Leta 1948 se je ponovno vrnil v Portorož in tu leta 1948 ustanovil prvo slovensko glasbeno šolo.[31]

Ta kratki seznam ne zajema vseh znanih in uglednih osebnosti, ki so povezane z delovanjem koprskega učiteljišča. S pomočjo tega seznama naj bi bila vidna pomen in vpliv, ki so ga koprski profesorji in dijaki imeli na svoje okolje in širšo skupnost.

Učitelji so se povezovali v društva. Leta 1881 je bilo ustanovljeno Slovensko učiteljsko društvo za koprski okraj s sedežem v Dolini (*Slovenisce Bezirkslehrer Verein in Dolina*). Društvo se je včlanilo v Zvezo slovenskih učiteljskih društev in Zvezo avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev. V društvu so skrbeli za pedagoško in didaktično izobraževanje učiteljev ter za svoj finančni položaj. Posebna skrb je bila namenjena dobrim učencem, ki bi lahko nadaljevali šolanje na učiteljišču. Zavzeli so se tudi za ustanavljanje knjižnic, namenjenih ljudstvu. Kasneje je bilo ustanovljeno še Katoliško društvo slovenskih učiteljic na Primorskem ter Učiteljsko društvo za Trst in okolico. Hrvaški učitelji so bili povezani v Učiteljskem društvu okraja Volosko in v Narodni prosvjeti v Pazinu. Italijanski učitelji so bili povezani v Federaciji italijanskih učiteljev (*Federazione regionale degli'insegnanti italiani*).[32]

Učitelji, ki so končali koprsko učiteljišče, so bili nosilci kulturnega življenja v krajih, v katerih so poučevali. Nekateri so se ukvarjali tudi z gospodarskimi vprašanji in sodelovali pri ustanavljanju hranilnic. Osnovna šola v Istri je postajala vse bolj razvita in se je lahko primerjala s preostalimi pokrajinami, obisk pouka se je povečal. Ta vzpon pa je prekinila prva svetovna vojna.

[30] Jakovljević: Učiteljska škola u Kopru i školovanje hrvatskih učitelja, str. 219.

[31] Gombač: Srečko Kumar – vnet glasbeni organizator, str. 69–71.

[32] Kramar: *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, str. 327.

Kako se je gibalo število dijakov v slovenskih, hrvaških in italijanskih oddelkih?

V prvem šolskem letu (1872/73) je koprsko učiteljišče obiskovalo 14 dijakov, 6 jih je bilo v hrvaškem oddelku, 4 pa v slovenskem.[33] Iz šolskega leta 1875/76 so ohranjene le redovalnice italijanskega oddelka. V prvem letniku je bilo 20, v drugem 23 in v tretjem 11 dijakov.[34] Prvo šolsko leto, iz katerega so ohranjene vse redovalnice slovenskih, hrvaških in italijanskih oddelkov, je bilo 1876/77. Vsak oddelek je imel štiri letnike, leta 1879/80 pa je postal četrti letnik skupen. Kaj nam kaže primerjava števila dijakov slovenskih, italijanskih in hrvaških oddelkov v letih 1876/77, 1879/80, 1883/84, 1887/88, 1891/92, 1895/96, 1899/1900, 1903/1904 vsaka štiri leta?[35]

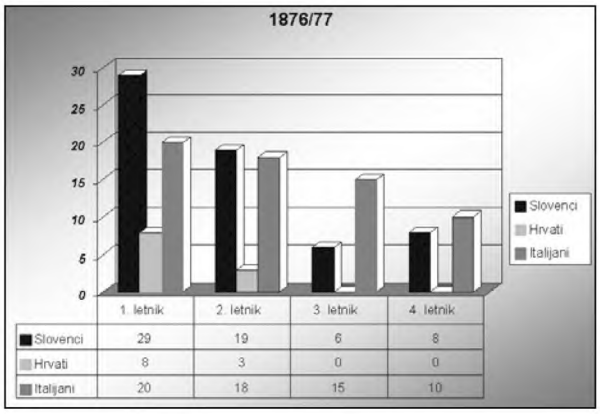

Populacija učiteljišča 1876/77

V prvi letnik slovenskega oddelka se je vpisalo kar 29 dijakov, v drugem jih je bilo 19, v tretjem 6 in v četrtem 8. Skupaj so predstavljali skoraj 46% vseh dijakov. Hrvati so v tem šolskem letu predstavljali le 8-odstotni delež vseh dijakov. Italijanski dijaki so predstavljali 46-odstotni delež populacije. Dijaki, ki so se preselili s tržaškega na koprsko učiteljišče, so v tem letu prvič imeli pouk v nemščini in ne več le v italijanščini.

Leta 1879/80 je predstavljal delež slovenskih dijakov kar 53% vse populacije učiteljišča in je bil za 7% večji kot leta 1876/77. Delež italijanskih dijakov je bil 35 %, hrvaških pa 12%. Avstrija je dijake spodbujala s štipendijami, v šolskem letu 1876/77 je koprsko učiteljišče za štipendije dobilo podporo v višini 23.400 kron. Štipendijo so dobivali vsi di-

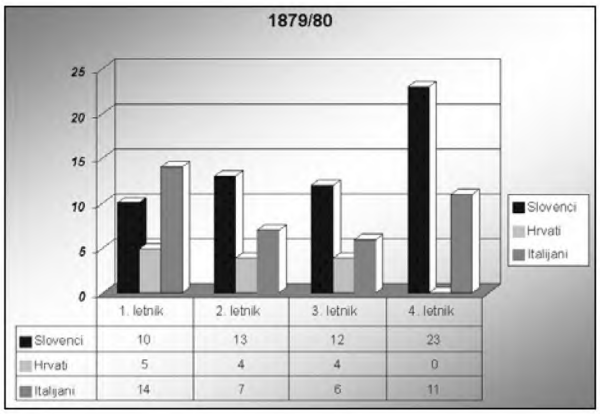

Populacija učiteljišča 1879/80

jaki, razen privatistov in ponavljavcev. Zneski štipendij so bili različni, celotna štipendija je znašala 400 kron, polovična 200, nizka pa manj kot 200 kron, obstajala pa je tudi minimalna štipendija. Do leta 1879/80 je večina dijakov prejemala polovično štipendijo, v tem letu je učiteljišče dobilo največjo vsoto za štipendije, kar 25.850 kron. V tem šolskem letu je 31 dijakov prejemalo polno štipendijo, 21 polovično, 28 nizko in 8 minimalno. V prejšnjih šolskih letih je celotno štipendijo dobivalo le od 2 do 8 dijakov. Lahko sklepamo, da so na zvišanje obiska dijakov leta 1879/80 vplivale štipendije. V italijanskem oddelku se je število dijakov zmanjšalo, verjetno zato ker je postal pouk nemščine obvezen, v četrtem letniku pa je poučevanje potekalo le v nemškem jeziku. Italijanske dijake je to zelo motilo in prizadevali so si doseči, da bi pouk potekal v italijanščini vsa štiri leta.

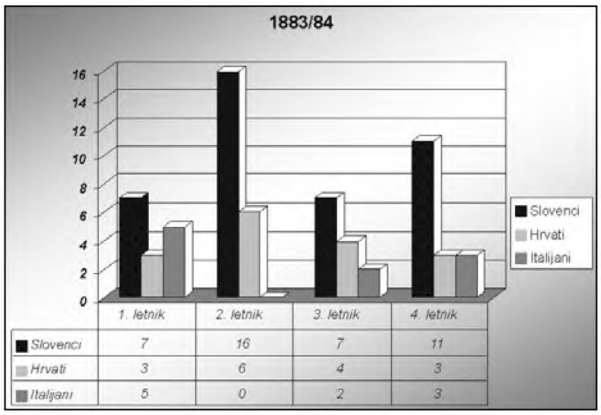

Populacija učiteljišča 1883/84

V šolskem letu 1883/84 se je število italijanskih dijakov zelo zmanjšalo; zmanjševanje se je začelo že v letu 1879/80. V vseh štirih letnikih skupaj jih je bilo le 10. V šolskem letu 1876/77 jih je bilo 63. Da bi obisk italijanskega oddelka izboljšali, so 1885

33 Vilhar: *Slovensko Učiteljišče v Kopru 1875–1909*, str. 21.
34 SI PAK KP 100 Učiteljišče Koper, t. e. 25.
35 Prav tam, škatle 25–32.

leta razširili poučevanje v italijanščini tudi v 4. letnik. Tako je pouk v nemščini potekal le še pri nemščini, zgodovini in geografiji v 4. letniku, pri kmetijstvu v 3. in 4. letniku ter pri poučevanju glasbenih instrumentov in telovadbi. V nasprotju z italijanskimi dijaki so slovenski dijaki 1883 predstavljali 61% vse populacije, vendar jih je bilo manj kot pred leti in bi to lahko povezali z zmanjšanjem zneskov štipendij, saj je večina dijakov prejemala manj kot 200 kron. Hrvaški dijaki so predstavljali 24% populacije, bilo pa jih je takrat izjemoma več kot Italijanov.

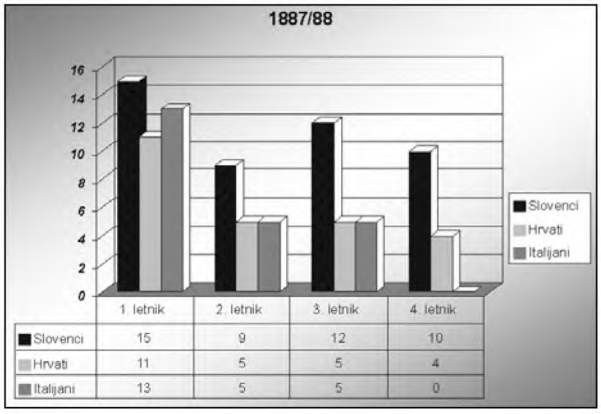

Populacija učiteljišča 1887/88

V naslednjih letih se je zmanjšalo število slovenskih dijakov. V šolskem letu 1887/88 so jih predstavljali Slovenci še vedno 49% ali polovico vseh dijakov, Italijani le 24% in Hrvati 25%. Obisk italijanskih dijakov se je po sprejetju odloka, ki je razširil poučevanje v maternem, jeziku iz leta v leto vztrajno povečevalo. Povečal se je tudi obisk v slovenskih oddelkih, čeprav je bila štipendija nižja in je znašala manj kot 200 kron.[36]

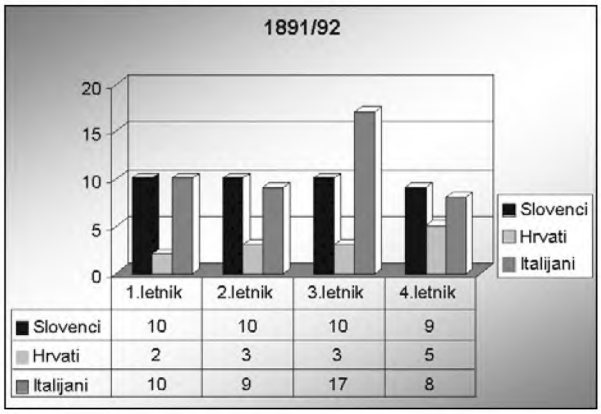

Populacija učiteljišča 1891/92

V šolskem letu 1891/92 je bil delež italijanskih dijakov 45-odstoten, tako pa je ostajalo vsa prihodnja leta. To zvišanje lahko pripišemo širši rabi italijanščine pri poučevanju predmetov v vseh štirih letnikih ter ustanovitvi dveh novih pripravljalnic v Pulju in Gradiški. Število slovenskih dijakov je bilo najmanjše glede na preostala šolska leta, bilo jih je le 41%. To pa je povsem v skladu s štipendijami, ki so bile to leto najnižje, saj je učiteljišče za štipendije dobilo le 10.714 kron, torej se je prvotna vsota zmanjšala za polovico. Večina dijakov je prejemala le minimalno štipendijo.[37] Hrvaških dijakov je bilo skoraj za polovico manj kot leta 1887/88, predstavljali so 14% vpisanih.

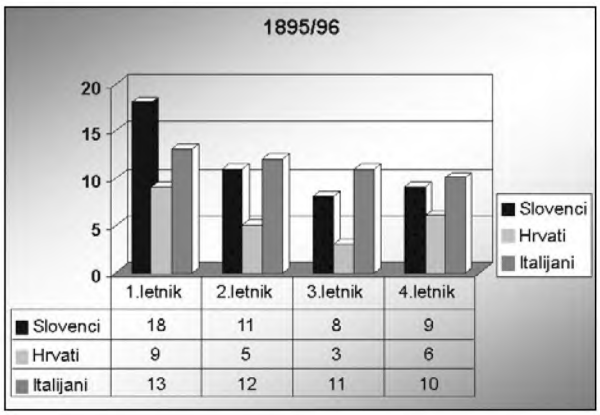

Populacija učiteljišča 1895/96

V šolskem letu 1895/96 se je obisk slovenskih dijakov izboljšal, vsota, namenjena štipendijam, se je dvignila na 12.274 kron. Še vedno jih je večina prejemala minimalne štipendije. Italijanski dijaki so predstavljali 49-odstotni delež populacije, hrvaški pa 20-odstotnega.

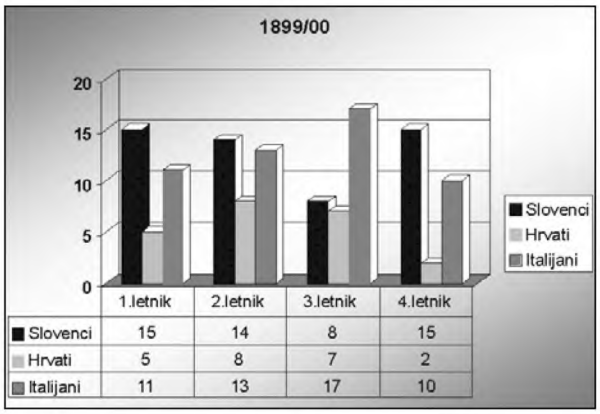

Populacija učiteljišča 1899/00

[36] Markelj: *Bericht der k.k. Lehrerbildungs – Anstalt in Capodistria*, str. 105.

[37] Markelj: *Bericht der k.k. Lehrerbildungs – Anstalt in Capodistria*, str. 105.

Lahko ugotovimo, da se po triindvajsetih letih deleži niso bistveno spremenili. Na prelomu stoletja sta bila deleža italijanskih in slovenskih dijakov približno enaka, 41% populacije, hrvaški dijaki pa so bili v manjšini, njihov delež je znašal 18%. Slovenski oddelek je imel več kot 50 dijakov in ga lahko primerjamo z letom 1879/80, ko je bilo vpisanih kar 58 slovenskih dijakov.

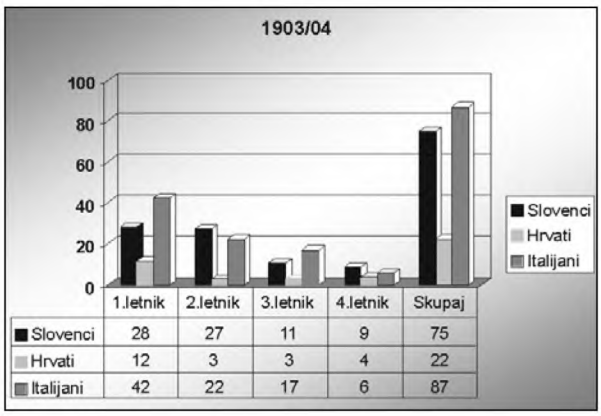

	1.letnik	2.letnik	3.letnik	4.letnik	Skupaj
Slovenci	28	27	11	9	75
Hrvati	12	3	3	4	22
Italijani	42	22	17	6	87

Populacija učiteljišča 1903/04

Zadnje šolsko leto, za katero obstajajo popolni podatki, tako da lahko primerjamo populacije vseh treh narodov med seboj, je šolsko leto 1903/04. Število slovenskih in italijanskih dijakov se je zelo zvišalo. V tem šolskem letu je bilo vpisanih kar 75 slovenskih dijakov, le v šolskem letu 1876/77 jih je bilo vpisanih 62. Niso pa ohranjeni podatki o štipendijah za to leto, zato ne morem trditi, da je bil večji vpis posledica višjih štipendij. Prav tako nisem dobila podatkov o morebitni spremembi predmetnika ali uporabe maternega jezika pri poučevanju. Iz poklicne strukture staršev pa je vidno, da je bilo proti koncu 19. stoletja vse več slovenskih dijakov iz premožnejših družin, vse manj pa iz kmečkih. Največ je bilo italijanskih dijakov, kar 47 %, hrvaška populacija pa je predstavljala 12-odstotni delež. Zadnje šolsko leto (1908/09) so se slovenski dijaki učili le v slovenščini, ko se je učiteljišče preselilo v Gorico, je postal uradni jezik učiteljišča slovensko-nemški.[38] Leta 1912 je postalo učiteljišče povsem slovensko in hkrati prva slovenska srednja šola Avstrijskega primorja.[39]

Z grafikonov je vidno, da je bilo število slovenskih in italijanskih dijakov skoraj enako, hrvaški dijaki pa so predstavljali veliko manjši delež. Z grafikonov je vidno strmo zmanjšanje števila italijanskih dijakov v letu 1883/84 ter kasnejše postopno povečevanje. Na obisk italijanskih dijakov je vplival jezik poučevanja. V Trstu so na učiteljišču poučevali v italijanščini, takoj ko so to ugodnost na koprskem učiteljišču ukinili in povečali obseg predmetov, ki so jih poučevali v nemščini, se je število italijanskih dijakov zmanjšalo. Ko so po letu 1883/84 pričeli postopno večati obseg predmetov v materinščini in so materinščino uporabljali tudi v četrtem letniku, se je število italijanskih dijakov začelo večati.

Obisk slovenskih dijakov pa lahko bolj primerjamo z višino štipendij. Dokler je učiteljišče prejemalo visoke finančne podpore za štipendije, je bilo število dijakov višje, ko pa so postajale skromnejše, se je število slovenskih dijakov pričelo manjšati. Najmanj slovenskih dijakov je bilo na učiteljišču v šolskem letu 1891/92, takrat je država učiteljišču namenila tudi najmanj sredstev za štipendije. Z grafikona je vidno, da se je v začetku 20. stoletja obisk slovenskih in italijanskih dijakov zelo izboljšal.

Iz katerih krajev so prihajali slovenski dijaki na učiteljišče Koper?

V redovalnicah koprskega učiteljišča je za vsakega dijaka naveden kraj rojstva, ta kraj v večini primerov predstavlja tudi kraj bivanja, nekateri dijaki pa so se preselili. Kraji rojstva so razvrščeni po sodnih okrajih Avstrijskega primorja, v katerih so prebivali Slovenci. To so sodni okraji Gorica, Gradiška, Sežana, Tolmin, Trst in Koper. Dodana je občina Podgrad iz sodnega okraja Volosko, ki je bila v večini slovenska. Nekateri dijaki so bili iz drugih delov Istre, nekateri pa iz Ljubljane, Celja in Maribora, te sem štela kot druge. O vpisu dijakov na učiteljišče je določala njihova dosežena izobrazba, kot pogoj je bil znanje na nižji gimnaziji ali realki, vendar le-teh učencev ni bilo veliko, jezik poučevanja pa je bil italijanski ali nemški. Da bi slovenskim dijakom omogočili vpis na učiteljišče, so leta 1874 organizirali pripravljalnice.[40] Ustanovili so jih na Proseku, v Dolini, Kobaridu, Sežani in Gorici. Tako lahko pričakujemo, da je bilo večje število slovenskih dijakov iz goriškega, tolminskega, tržaškega in sežanskega sodnega okraja.

Če pogledamo tabelo, lahko rečemo, da je bila večina slovenskih dijakov iz goriškega sodnega okraja, okrog 30% vse populacije. Veliko dijakov je bilo iz tolminskega in tržaškega sodnega okraja, zelo malo pa iz podgrajskega in gradiščanskega sodnega okraja. Lahko sklepamo, da so bile pripravljalnice temeljnega pomena za slovenske dijake, saj

[38] Vilhar: *Slovensko Učiteljišče v Kopru 1875–1909*, str. 69, 79.

[39] Gaberšček: *Goriški Slovenci*, str. 320.

[40] Strmčnik: Razvoj izobraževanja osnovnošolskega učiteljstva na Slovenskem v obdobju od leta 1869 do razpada Avstro-Ogrske, str. 360.

so jim omogočale, četudi so bili iz vaškega okolja, vpis na srednjo šolo in kasneje zaposlitev v državnih službah.

Število slovenskih dijakov *(glej tabelo)*

Razlikujeta se goriški in koprski okraj, iz goriškega okraja je bilo kar 45% vseh slovenskih dijakov, iz koprskega sodnega okraja pa le 6%. Slovensko šolstvo v koprskem okraju je bilo nerazvito, predvsem pa tu niso imeli nobene srednje šole ali pripravljalnice.

Iz katerih slojev so bili slovenski dijaki?

V redovalnicah koprskega učiteljišča je naveden tudi očetov poklic, ta pa je v prejšnjem stoletju pomenil tudi socialni status družine. Večina prebivalstva Avstrijskega primorja se je ukvarjala s poljedelstvom. Večino kmetijskih gospodarstev je predstavljala razdrobljena mala posest. Slovenski dijaki na učiteljišču so bili s podeželja, zato lahko pričakujemo, da so izhajali iz kmečkih družin. Če primerjamo podatke štiriletnih presekov (od 1879 do 1903/04) vsakokratne poklicne strukture očetov, nam za slovenske oddelke kažejo, da je na začetku delovanja učiteljišča veliko slovenskih dijakov izhajalo iz kmečkih družin. V šolskem letu 1876/77 je bilo takih 45%; v istem letu je bilo italijanskih dijakov iz kmečkih družin 11%, hrvaških dijakov pa 27%. Prav tako so bili v šolskem letu 1879/80 očetje slovenskih dijakov v večini kmetje (52%). Leta 1883/84 je bilo iz kmečkih družin 44% slovenskih dijakov, leta 1887/88 pa 39%. Zmanjševanje, ki se je pokazalo v tem letu, pa je bilo od leta 1891/92 še bolj očitno. To leto je bilo iz kmečkih družin le še 21% slovenskih dijakov, leta 1895/96 34%, leta 1899/00 27%, leta 1903/04 pa samo še 11% dijakov.

Sodni okraj	1876/77	1879/80	1883/84	1887/88	1891/92	1895/96	1899/00	1903/04	Skupaj
Gorica	23	21	8	19	12	18	13	24	**128**
Gradiška	4	2	1	1	1	3	3	2	17
Sežana	6	7	4	3	5	2	7	9	43
Tolmin	7	8	7	7	11	6	7	6	**51**
Trst	11	6	2	4	3	8	5	12	**51**
Koper	1	3	2	3	3	3	5	8	28
Podgrad	0	0	4	0	0	0	1	1	6
Ostala Istra	0	4	0	1	2	1	4	1	13
Drugi	1	0	10	6	1	2	6	12	38
Ne vem	9	7	3	2	1	3	1	0	26

Število slovenskih dijakov po sodnih okrajih.

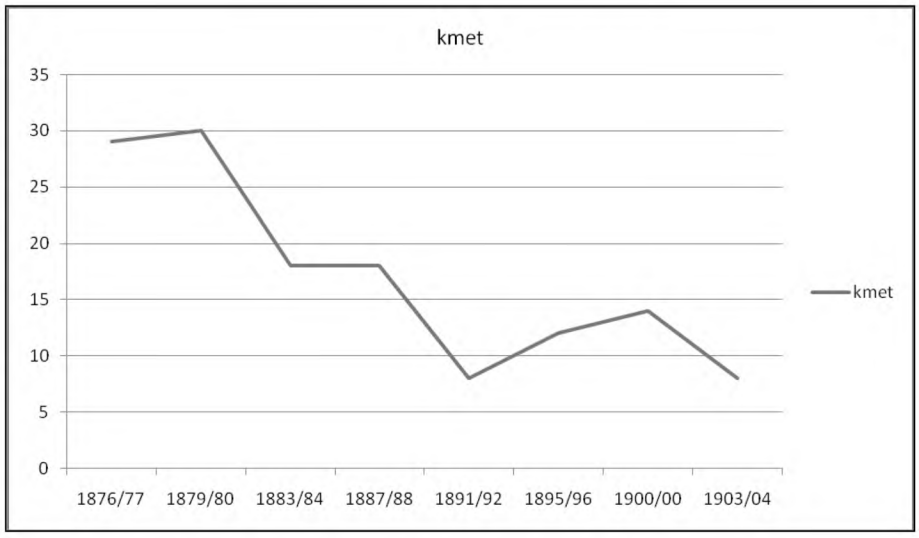

Gibanje števila slovenskih dijakov, katerih očetje so bili kmetje.

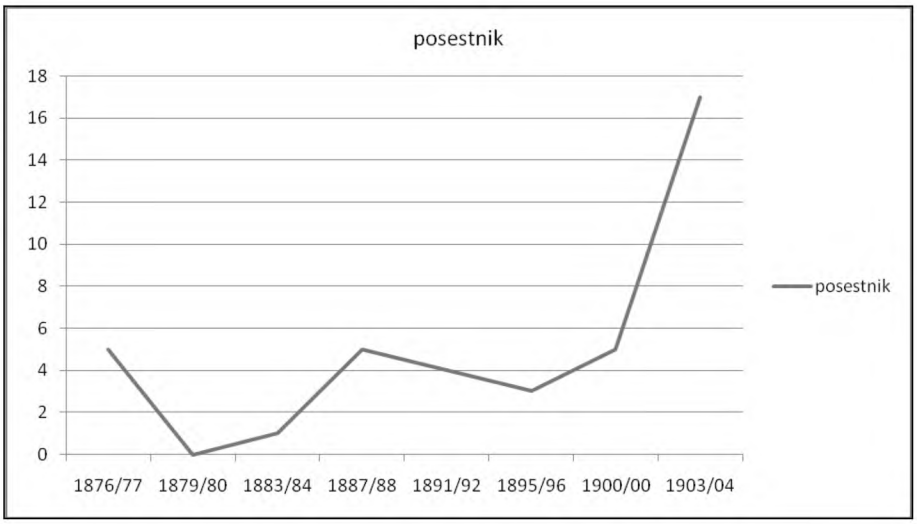

Gibanje števila slovenskih dijakov, katerih očetje so bili posestniki

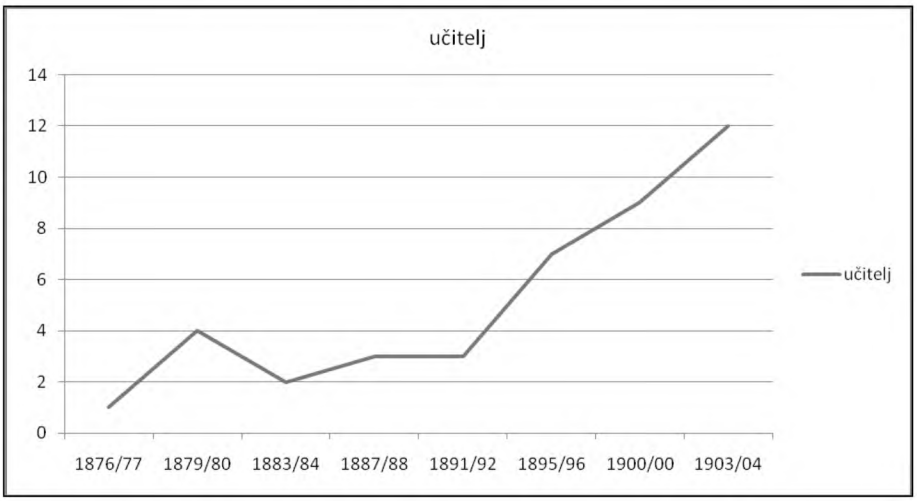

Gibanje števila slovenskih dijakov, katerih očetje so bili učitelji.

Manj slovenskih dijakov je izhajalo iz delavskih družin, predstavljali so od 4 do 11% populacije, le v letih 1887/88 in 1899/00 ni bilo slovenskih učencev iz delavskih družin. Podobno velja tudi za obrtniške družine. Slovenski dijaki, katerih očetje so bili obrtniki, so predstavljali okrog 12% populacije. Od leta 1887/88 je bilo zaznati zmanjševanje števila dijakov, ki izhajajo s kmetij, hkrati pa je zaznati povečanje števila slovenskih dijakov posestnikov. Odtlej je znašal delež dijakov iz posestniških družin okrog 10% populacije, v letih 1895/96 in 1903/04 pa kar 20%.

Med slovenskimi dijaki učiteljišča so bili tudi sinovi nižjih državnih uradnikov, predvsem poštarjev, gozdarjev in paznikov v koprski in tržaški kaznilnici. Prestavljali so od 2 do 12% populacije. Primerjamo jih lahko z dijaki, katerih starši so bili trgovci in gostilničarji. Zanimivo je, da so na učiteljišče bili slovenski dijaki, katerih očetje so bili učitelji. Kot narodno zavedni Slovenci so svoje otroke pošiljali v slovensko srednjo šolo. Že v šolskem letu 1879/80 je 7% učiteljskih sinov obiskovalo koprsko učiteljišče. V šolskem letu 1895/96 je bilo kar 20% dijakov iz slovenskih učiteljskih družin.

Že v šolskem letu 1879/80 je obiskovalo koprsko učiteljišče 7% učiteljskih sinov. V šolskem letu 1895/96 je bilo kar 20% očetov slovenskih dijakov iz učiteljskih vrst. V naslednjih letih se je ta odstotek nekoliko zmanjšal. Slovenskih dijakov iz višjih slojev skoraj ni opaziti ali pa so predstavljali zanemarljiv delež populacije.

Italijanski dijaki so bili iz različnih družin in pri njih izstopa poklic obrtnika, vendar ne v tolikšni

meri kot pri Slovencih kmet. Delež italijanskih dijakov, ki so bili iz obrtniških družin, se giblje med 16 in 18%. Veliko jih je bilo iz delavskih družin, med delavce sem prištela tudi mornarje. Delež italijanskih dijakov, ki so bili iz družin trgovcev in obrtnikov, je bil podoben kot pri Slovencih. Podobno kot slovenski učitelji so tudi italijanski svoje sinove pošiljali na učiteljišča. Delež italijanskih dijakov, ki so izhajali iz družin visokih uradnikov in vodstvenih delavcev, ni bil visok, a je bil višji kot pri slovenskih in hrvaških dijakih. Hrvaški dijaki so bili na učiteljišču manjšina. Izhajali so iz podobnih družin kot Slovenci, največ jih je bilo iz kmečkih in obrtniških družin.

Zbrani podatki nam kažejo, da je bila v začetku delovanja učiteljišča večina slovenskih in hrvaških dijakov iz kmečkih družin. Konec 19. stoletja pa se je ta usmeritev začela spreminjati, veliko slovenskih dijakov na učiteljišču je bilo iz veleposestniških in učiteljskih družin. Italijanski dijaki so bili predvsem iz obrtniških družin, proti koncu stoletja pa jih je bilo veliko iz učiteljskih.

Sklep

Iz naštetih podatkov lahko razberemo, da je sistematično delovanje avstrijskih oblasti na področju šolstva kmalu pokazalo prve uspehe, zrcalili pa so se v vse bolj razvitem šolskem sistemu. Osnovni pogoj za učinkovito delovanje šol je bil dobro izobražen učitelj. Učiteljišče Koper je imelo zelo kvaliteten izobraževalni program in kvalitetne profesorje, ki jim ni bila tuja niti akademska kariera. Dijaki so tu dobivali široko paleto znanj, ki so jim omogočala v krajih, v katerih so poučevali, delovati na kulturnem, gospodarskem in političnem področju. Neukemu prebivalstvu so pomagali pri reševanju vsakdanjih problemov, tudi pri branju in pisanju pisem. Velik pomen za delovanje učiteljišča so imele pripravnice, ki so otroke pripravile na vpis, saj realk ni bilo veliko. To kaže tudi veliko število dijakov, ki so bili iz goriškega, tolminskega, tržaškega in sežanskega okraja, kjer so delovale pripravnice. Izredno pomembna je bila finančna podpora dijakov v obliki štipendij ob vpisu na učiteljišče. Za številne slovenske dijake so bile štipendije nepogrešljive, saj so bili na začetku delovanja učiteljišča dijaki predvsem iz kmečkih družin. Med slovenskimi dijaki s konca 19. stoletja pa je mogoče zaznati spremembo, saj se je v Avstrijskem primorju okrepil sloj slovenskih veleposestnikov in učiteljev, ki so svoje sinove pošiljali na učiteljišče. Slovenski narod je v 80-ih letih 19. stoletja doživljal svoj politični, kulturni in gospodarski preporod. Pri vsem omenjenem napredku so pomembno vlogo odigrali koprski učiteljiščniki, prva večja generacija je šolanje zaključila v šolskem letu 1879/80. Njihovo delovanje je v Avstrijskem primorju pustilo globoko kulturno, gospodarsko in politično sled, a jo je potem ustavila prva svetovna vojna in kasneje fašizem.

Velik pomen je dajalo učiteljišču poučevanje v maternem jeziku, predvsem v prvih treh letnikih, saj je pouk potekal v slovenščini, italijanščini in hrvaščini. To je bila prva primorska srednja šola, na kateri je bila slovenščina že od leta 1875 učni jezik. Hkrati pa je učiteljišče povezovalo tri narode Avstrijskega primorja.

Viri in literatura

Viri

SI PAK KP 7, Občina Koper, *Spisi o selitvi koprskega učiteljišča št. 451*, leto 1878, šk. 154

SI PAK KP 100, Cesarsko-kraljevo učiteljišče Koper, šk. 25–32

Tiskani viri

C. Freiherrn von Czoering: *Die etnologishen verhaltnesse des Osterreichen Kustenlandes nach dem Richtiggestellen ergebnise der volkszahlung vom 31. dezember 1880.*

Edinost, 23. oktober 1908.

Markelj, Johann: *Bericht der k.k. Lehrerbildungs – Anstalt in Capodistria.* Capodistria, 1900.

Močnik, Hubert: *Spomini in izkustva.* Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1971.

Literatura

Cergol, Ines: Koper kot referenčna točka v Nazorjevi istrski tematiki. *Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875–1909 slovenski oddelek.* Koper : Pokrajinski arhiv Koper, 2010, str. 81–90.

Gaberšček, Andrej: *Goriški Slovenci.* Ljubljana, 1934.

Gombač, Boris: *Trst-Trieste – dve imeni, ena identiteta.* Trst : Tržaška založba, 1993.

Gombač, Marija: Srečko Kumar – vnet glasbeni organizator. *Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875–1909 slovenski oddelek.* Koper : Pokrajinski arhiv Koper, 2010, str. 69–72.

Grimm, Gerald: Ekspanzija in diferenciacija. *Šolska kronika* 7/XXXI (1998), str. 214–225.

Jakovljević, Andrea: Josip Belušić i velocimetar. *Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875–1909 slovenski oddelek.* Koper : Pokrajinski arhiv Koper, 2010, str. 129–141.

Jakovljević, Božo: Učiteljska škola u Kopru i školovanje hrvatskih učitelja. *Annales* 6 (1996), št. 8, str. 213–224.

Koštial, Rožana: Življenjepis prof. Ivana Koštiála. *Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875–1909 slovenski oddelek.* Koper : Pokrajinski arhiv Koper, 2010, str. 90–102.

Koštial, Rožana: Bibliografija prof. Ivana Koštiála. *Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875–1909 slovenski oddelek.* Koper : Pokrajinski arhiv Koper, 2010, str. 102–115.

Kramar, Janez: *Narodna prebuja istrskih Slovencev.* Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1991.

Marušič, Milan: Slovenska šola v Istri. *Zbornik ob 40-letnici obnove slovenske šole v Istri.* Koper : Založba Lipa, 1985, str. 5–36.

Marušič, Milan: *Korenine slovenske šole v Istri.* Koper : samozal., 1995.

Milanović, Božo: *Hrvatski narodni preporod u Istri* 2. Pazin: Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1973.

Parovel, Paolo: *Izbrisani identitet.* Pazin-Poreč-Pula : Istarsko književno društvo Juraj Dobrila Pazin, 1993.

Pavlič, Slavica: Osnovna šola od državnega osnovnošolskega zakona leta 1869 do prve svetovne vojne. *Šolska kronika* 7/XXXI (1998), str. 125–133.

Ravbar, M.: Vladimir Nazor. *Koledar osvobodilne fronte slovenskega naroda za tržaško ozemlje.* Trst 1950, str. 38–40.

Semi, Francesco: *Istria e Dalmazia. Uomini e tempi. Istria e Fiume.* Udine : Del Bianco, 1991.

Serše, Saša: Učiteljice, prve izobraženke. *Učiteljice v šolskih klopeh.* Nova Gorica : Pokrajinski arhiv Nova Gorica, 2005, str. 39–55.

Strmčnik, France: Razvoj izobraževanja osnovnošolskega učiteljstva na Slovenskem v obdobju od leta 1869 do razpada Avstro-Ogrske. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969.* Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1970, str. 339–413.

Vatova, Giuseppe: *La scuola in Istria all'inizio del Novecento.* Trieste : Edizioni »Italo Svevo«, 1997.

Vilhar, Srečko: *Slovensko Učiteljišče v Kopru 1875–1909.* Koper : Založba Lipa Koper, 1976.

Žontar, Jože: Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1848. do 1918. *Priročniki in karte v organizacijski strukturi do 1918.* Graz [etc.] : Steiermärkisches Landesarchiv [etc.], 1988, str. 93–105.

Zusammenfassung

SLOWENISCHE ABTEILUNGEN DER K. K. LEHRERBILDUNGSANSTALT FÜR MÄNNER IN KOPER 1875–1909

Slowenisch Istrien war bis 1797 Teil der Republik Venedig und von den theresianisch-josephinischen Reformen nicht betroffen. Die planmäßige Entwicklung des Volksschulwesens setzte auf diesem Gebiet um das Jahr 1820 ein. Aus dieser Zeit stammen Berichte über die ersten Volksschulen. In den Dörfern gab es Trivialschulen. Eine Fortsetzung des Schulbesuchs ermöglichten nur die vierjährigen Hauptschulen, die es in den größeren Städten gab, Unterrichtssprache war Deutsch oder Italienisch. Trotz der fortschrittlichen gesetzlichen Grundlage waren die materiellen und finanziellen Verhältnisse für das Schulwesen bei Weitem nicht ideal. Eine große Wende für das Volksschulwesen bedeutete das dritte Volksschulgesetz von 1868, das für die finanzielle Seite der Schulen und für eine gute Ausbildung der künftigen Lehrer sorgte. Die Lehrerbildungsanstalt übersiedelte 1872 von Rovinj nach Koper, und 1875 wurden an diese noch die Lehrerbildungsanstalt aus Triest und die männlichen Abteilungen aus Görz angeschlossen. Die K. k. Lehrerbildungsanstalt für Männer in Koper wurde von slowenischen, italienischen und kroatischen Schülern besucht. Unterrichtssprache war die Muttersprache (Slowenisch, Kroatisch und Italienisch) und Deutsch. An der Lehrerbildungsanstalt gab es slowenische, italienische und kroatische Abteilungen. Die erworbene Ausbildung war sehr breit und umfasste pädagogische, ökonomische, landwirtschaftliche und kulturelle Kenntnisse. Die so ausgebildeten Lehrer waren in verschiedenen Bereichen und nicht nur im Schulwesen tätig.

Die systematische Tätigkeit der österreichischen Schulbehörden zeitigte bald erste Erfolge in dem immer besser entwickelten Schulsystem. Die Lehrerbildungsanstalt in Koper besaß ein gutes Ausbildungsprogramm und gute Professoren, denen auch eine akademische Karriere nicht fern lag. Große Bedeutung für die Tätigkeit der Lehrerbildungsanstalt hatten die Vorbereitungsklassen, die die Kinder auf den Schulbesuch vorbereiteten, Realschulen gab es ja nicht viele. Dies ist auch aus der großen Anzahl der slowenischen Schüler ersichtlich, die aus den Bezirken Görz, Tolmin, Triest und Sežana stammten, wo es slowenische Vorbereitungsklassen gab. Der Schulbesuch der

Lehrerbildungsanstalt durch italienische Schüler wurde vor allem von der Unterrichtssprache beeinflusst. Als nach der Anfangsphase der Schulunterricht in Italienisch eingeschränkt wurde, ging die Zahl der italienischen Schüler stark zurück. Diese nahm erst nach 1884 wieder zu, als der Unterricht in Italienisch ausgedehnt wurde. Die österreichischen Behörden regten den Besuch der Lehrerbildungsanstalt durch staatliche Stipendien an. Die Stipendien waren für zahlreiche slowenische Schüler unverzichtbar, kamen doch diese zu Beginn der Tätigkeit der Lehrerbildungsanstalt vor allem aus bäuerlichen Familien. Unter den slowenischen Schülern trat gegen Ende des 19. Jahrhunderts eine Veränderung ein, da sich im Österreichischen Küstenland die Schicht der slowenischen Großgrundbesitzer und Lehrer, die ihre Söhne auf die Lehrerbildungsanstalt schickten, verstärkte.

Das slowenische Volk erlebte in den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts eine politische, kulturelle und wirtschaftliche Erneuerung. Es wurden politische Volksversammlungen gegründet, dem istrischen Landtag gehörten slowenische Abgeordnete an, das Sparkassenwesen entwickelte sich, und Gesangs-, Lese- und Konsumvereine entstanden. Bei all dem Fortschritt spielten die aus Koper stammenden Schüler der Lehrerbildungsanstalt eine wichtige Rolle, und im Schuljahr 1879/80 schloss die erste größere Generation ihre Ausbildung ab.

Iz prakse za prakso

1.04 Strokovni članek

UDK 930.25:34(497.4)
Prejeto: 22. 4. 2011

Problemi, ki nastajajo pri delu z ustvarjalci na področju pravosodja

METKA BUKOŠEK
mag., arhivska svetovalka
Zgodovinski arhiv Celje, Teharska cesta 1, Sl-3000 Celje
e-pošta: metka.bukosek@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Arhivi redno sodelujejo z ustvarjalci s področja pravosodja. Čeprav so v preteklih letih izboljšali odnos z njimi, ostaja še vrsta problemov, ki kljub nenehnim urgencam arhivske strokovne službe ostajajo nerešeni. Večina sodišč namenja sodnim arhivom neustrezne prostore, saj so bodisi v kleti bodisi na podstrešju. Poleg tega tudi njihovo kadrovanje kaže na pomanjkljivosti, saj imajo zaposleni arhivarji vrsto drugih zadolžitev. Z nekaterimi nepremišljenimi odločitvami v preteklosti pa smo arhivi pridelali veliko dodatnega dela ter stroškov.

KLJUČNE BESEDE: arhiv, sodni arhiv, arhivar, fotokopije, roki hrambe, sodno gradivo:

ABSTRACT
ISSUES INVOLVED IN WORKING WITH JUDICIAL RECORDS CREATORS

Archival institutions regularly work with judicial records creators. Although cooperation between the two has improved over the last couple of years, there are still issues that remain to be solved despite repeated interventions of the professional archival service. Most of the courts resort to storing their archives in rooms that are situated either in the basement or the attic and are as such unsuitable for the purpose of archival material storage. Their staffing is at times also an issue as their archivists tend to have a number of other tasks in addition to their primary one. By making some irrational decisions in the past archival institutions brought some extra work and costs on themselves as well.

KEY WORDS: archives, court archives, archivists, photocopies, retention periods, court records

Uvod

Ker se na področju varovanja kulturne dediščine pri javnopravnih osebah pravosodnih organov pojavlja vrsto nepravilnosti, smo se odločili preučiti zaščito in varovanje dokumentarnega gradiva posameznih sodišč. Zgodovinski arhiv v Celju je do leta 2010 poskrbel za prevzem celotnega gradiva posameznih okrajnih sodišč in okrožnega sodišča do leta 1978. Prevzel je še zemljiškoknjižne listine vseh delujočih in ukinjenih okrajnih sodišč iz obdobja do leta 1945, v posameznih primerih tudi iz obdobja do leta 1948, če so bila okrajna sodišča s tem letom ukinjena. Poleg tega mu je uspelo zbrati vse katastrske mape zemljiškoknjižnih sodišč, razen katastrskih map okrajnega sodišča Šmarje pri Jelšah. Katastrske mape tega sodišča si je prisvojila geodetska uprava in jih ne želi predati Zgodovinskemu arhivu v Celju, kljub več predlogom, da bi bilo gradivo predano arhivu. Zaradi ukinitve organa sodnika za prekrške je bilo prevzeto tudi gradivo petnajstih sodnikov za prekrške. Prevzeto je bilo gradivo tožilstev in sicer gradivo državnih tožilstev in izpostav iz obdobja do leta 1999, gradivo višjega tožilstva pa iz obdobja do leta 1988. V stari cinkarniški deponiji smo našli gradivo družbenega pravobranilstva Celja in Žalca. Prevzeli smo tudi gradivo družbenega pravobranilca samoupravljanja v Krškem, Delovnega sodišča v Celju ter Delovnega in socialnega v Ljubljani – izpostav v Brežicah, gradivo Gospodarskega sodišča v Celju in del gradiva Upravnega sodišča Dravske banovine v Celju.

Prevzemi sodnega gradiva

Zgodovinski arhiv v Celju je prevzel gradivo sodišč iz obdobja do leta 1945 v celoti. Urejeno je bilo v skladu s predpisi sodnega reda, a je bilo mnogo odstopanj. Sodišča so pri pripravi gradiva za predajo pristojnemu arhivu malo upoštevala arhivsko zakonodajo ali pa je skoraj niso. Da smo rešili pomembno gradivo pred uničenjem včasih tudi nismo upoštevali predpisanih pravil ter smo prevzeli arhivsko gradivo pri vseh delujočih in ukinjenih okrajnih sodiščih neodbrano, tehnično neopremljeno in samo okvirno popisano. Pri prevzemu arhivskega gradiva iz obdobja po letu 1945 smo zahtevali dosledno upoštevanje arhivske zakonodaje. Seveda smo doživeli pri ustvarjalcih nasprotovanje, saj jih pesti pomanjkanje kadra za opravljanje tovrstnih nalog. Okrajna sodišča v Brežicah, Sevnici in Krškem so si pri pripravi sodnega gradiva za predajo Zgodovinskemu arhivu v Celju poiskala pomoč ter nalogo s pomočjo študentk dobro opravila. Pomanjkljivosti se kažejo še v popisovanju, saj so do zdaj pripravljali le okvirne popise, v prihodnje pa bodo popisali vse zadeve, ki bodo predane zgodovinskemu arhivu.

Druga faza prevzemov je zajela sodno gradivo iz obdobja po letu 1945 do vključno leta 1978. Arhivsko gradivo Okrajnega sodišča v Celju in Okrajnega sodišča v Slovenskih Konjicah ter Okrožnega sodišča v Celju je bilo prevzeto v celoti, vključno z zapuščinskimi zadevami. Pri preostalih okrajnih sodiščih je bilo gradivo zapuščinskih zadev prepuščeno v hrambo ustvarjalcu. Prav zaradi prevzema gradiva omenjenih ustvarjalcev lahko opozorimo na probleme, ki jih prinaša prevzem »premladega« sodnega gradiva. Pri prevzemu zapuščinskih zadev smo prišli do ugotovitve, da prevzem tovrstnega gradiva prinaša arhivom obilo dodatnega dela.

Problemi z roki za oddaje sodnega gradiva pristojnim arhivom

Osnovni problem, ki se nam kaže pri prevzemanju pravosodnega gradiva, je problem rokov. Sodni red predvideva kot rok za predajo arhivskega gradiva pristojnim arhivom deset let oziroma dvajset let, arhivska zakonodaja pa je ta pojem raztegnila na trideset let (40. člen »*Javnopravne osebe morajo izročiti arhivsko gradivo arhivu najkasneje 30 let po nastanku gradiva*«). Za večino sodnega gradiva so ti roki sprejemljivi, zatakne pa se pri določenih skupinah sodnih spisov. Predvsem je tu govor o zapuščinskih zadevah, zemljiški knjigi in sodnem registru. Ob prevzemu tovrstnega gradiva smo v Zgodovinskem arhivu spremljali pospešeno dejavnost, ki ga je tovrstno gradivo sprožilo.

Staro arhivsko skladišče Okrajnega sodišča v Trbovljah II.

Staro arhivsko skladišče Okrajnega sodišča v Trbovljah III.

Največji problem predstavljajo zapuščinske zadeve. Tovrstne spise iščemo tudi za sto let nazaj, saj lahko sodišča neomejeno obnavljajo postopke. V preteklosti so arhivi posojali sodiščem originalne dokumente, to pa se ni skladalo z arhivsko zakonodajo. Spisi so prihajali s sodišč nazaj v zgodovinski arhiv v zelo slabem stanju nazaj v zgodovinski arhiv. Zgodilo se je, da je spisu manjkala celo sodba. Zato so arhivi dosegli, da lahko dobijo sodišča nazaj samo fotokopirane spise, pristojni arhiv pa jih overi. Danes mora po zaprosilu sodišča pristojni arhiv, ki hrani njihovo gradivo, poiskati spis, ga fotokopirati in vsako fotokopijo posebej overoviti. Sodišče ob uvedbi postopka nastavi nov spis in ga dopolnjuje do zaključka postopka. Ko ga zaključi, pošlje spis nazaj pristojnemu arhivu. V arhivu spis očistimo fotokopij (preverimo istovetnost z originalom) ter nove dokumente vložimo v že obstoječ spis. Danes izročajo fotokopije arhivi sodiščem zastonj – pri tem prihaja do neracionalnosti

Staro arhivsko skladišča Okrajnega sodišča v Trbovljah IV.

sodišč, saj se nikomur ne zdi več potrebno, da bi prišel pregledat spis in označit, kaj pravzaprav potrebuje, ampak zahtevajo fotokopije spisov v celoti, saj niso več nosilci stroškov in se jim ni treba obnašati varčno. Iz prakse vemo, da je teh fotokopij lahko malo ali pa več deset, odvisno od debeline spisa. Poleg povečanega obsega dela, ki ga imamo posamezni arhivi, prinaša to tudi finančne posledice – več dela posameznikov z določenimi spisi – poleg iskanja je potreben še čas za izdelavo fotokopij in overovitev fotokopij, povečana poraba papirja, tonerjev in poštnine, za konec pa še čas, da se vrnjeni spisi vložijo na svoje mesto. V tabeli je prikazan porast števila vlog s prevzemom sodnih arhivom. Opozoriti moramo na dejstvo, da imamo prevzete zapuščinske zadeve po letu 1945 le treh sodišč - Okrajnega sodišča v Celju, Okrajnega sodišča v Slovenskih Konjicah in Okrajnega sodišča v Trbovljah. Če bi prevzeli zapuščinske zadeve preostalih sodišč, bi bile številke veliko večje. V tabeli niso všteti spisi, ki so uporabljeni za raziskovalne namene, razstave ali samo na vpogled.

Statistika porasta vlog s področja pravosodja

Leto	Število vlog
2002	53
2003	204
2004	215
2005	209
2006	170
2007	225
2008	235
2009	333
2010	316

Predlagana rešitev so daljši roki za predajo sodnega gradiva, vsaj za določene zvrsti. Če bi bili ti roki daljši, vsaj petdeset ali še več let, bi bilo delo s sodnim gradivom v arhivu razbremenjeno, postopki na sodišču pa skrajšani. Podaljšano obdobje predaje sodnega gradiva bi pomenilo za sodišča drugačno organiziranost, sprotno odbiranje in tesno sodelovanje s pristojnimi arhivi. Če bi arhivi prevzeli še navedeno kritično gradivo, bi lahko iskali rešitev le v povečanem številu zaposlenih, to pa je v današnji situaciji lahko le želja brez realne rešitve. S podaljšanjem rokov prevzemov bi preprečili, da postanejo arhivi samo servis državnim organom ter ohranijo svojo prvinsko dejavnost, ki jo predpisuje arhivska zakonodaja.

Staro arhivsko skladišče Okrajnega sodišča v Trbovljah V.

Materialno varstvo sodnega arhiva

V naslednjem obdobju se bomo v arhivu posvetili dvema poglavitnima problemoma, ki pestita večino sodišč v Sloveniji – to je problemu prostorov, ki so namenjeni sodnim arhivom ter zaposlenih, ki skrbijo za sodno gradivo in so tudi odgovorni za dokumentarnega.

Materialno varstvo arhivskega gradiva je predpisano v Uredbi o varstvu dokumentarnega gradiva in arhivskega gradiva[1] in sicer je zajeto v členih 39–54.

Uredba predpisuje, da je treba arhivska skladišča uporabljati samo za hrambo arhivskega gradiva. Ločena morajo biti od drugih prostorov, zaščitena pred vdorom vode, primerno oddaljena od plinskih, vodovodnih, kanalizacijskih napeljav, kurišč, odvodov dimov, glavnih vodov centralne kurjave in podobnih nevarnih napeljav in sistemov. Zgrajena morajo biti varno pred potresi, iz materialov, ki ne gorijo. Zagotovljene morajo biti za hrambo gradiva ustrezne mikroklimatske razmere. Skladišča morajo biti ustrezno izolirana (pre vlago in vročino), zavarovana pred požarom, vlomi in strelo. Opremljena morajo biti z ustrezno električno napeljavo z napravami za izklop električnega toka v vseh skladiščih. Arhivska skladišča morajo biti opremljena s kovinsko opremo, imeti ustrezne gasilne aparate in sisteme, nameščene higrometre in termometre, naprave za javljanje požara, vloma in izliva vode. Zaščitena morajo biti tudi pred vdorom ultravijoličnih žarkov. Gradivo mora biti ustrezno tehnično opremljeno. Oprema arhivskih skladišč mora omogočati racionalno namestitev gradiva ter lahko dostopnost do njega, ga zavarovati pred poškodbami. Omogočiti mora kroženje zraka hkrati pa mora biti zagotovljeno tudi preprosto čiščenje.

Naloge, ki jih morajo opraviti posamezna sodišča v zvezi s sodnim arhivom

- Zagotoviti morajo primerne prostore, namenjene arhivu. Ustrezati morajo vsem normativom, ki jih predpisuje arhivski zakon.
- Prostore morajo tehnično opremiti, kot predpisuje arhivski zakon.
- Določiti morajo odgovorno osebo, ki bo imela nadzor nad arhivom, delavcem v njem in izvajanjem arhivske dejavnosti.
- Zagotoviti morajo delovno mesto arhivarja, ki bo to ne le po imenu, ampak bo opravljal svoje delo v arhivu poln delovni čas.

Sodni arhiv Okrajnega sodišča v Žalcu.

[1] Uredba o varstvu dokumentarnega gradiva in arhivskega gradiva. *Ur. l. RS*, št. 86/2006 z dne 11. 8. 2006.

- Na delovno mesto arhivarja morajo namestiti osebo s potrebno izobrazbo in opravljenim strokovnim izpitom.
- Omejiti morajo dostop in gibanje zaposlenim osebam, ki niso odgovorne za arhiv.
- Oddajanje in sprejemanje dokumentacije z obvezno dokumentacijo mora opravljati samo pooblaščena oseba – arhivar.
- Zagotoviti morajo finančna sredstva za nakup tehnične opreme za odbrano gradivo in poskrbeti za uničenje dokumentarnega gradiva, ki mu je potekel rok hrambe.
- Poskrbeti morajo za izobraževanje vseh delavcev, ki delajo z dokumentarnim gradivom, tudi vpisnikarjev in sodnikov.

Problemi arhivskih prostorov na sodiščih

Ker je bil v preteklosti problem sodnih arhivov popolnoma zanemarjen, čaka nekatera sodišča težavna naloga saj morajo vzpostaviti kolikor toliko normalne razmere, ki jih zahteva arhivski zakon. Prvi problem, ki ga bo morala rešiti večina okrajnih sodišč, je problem arhivskih prostorov. Ti so z redkimi izjemami popolnoma neprimerni. Že sama izbira lokacije je katastrofalna. Sodni arhivi so v kleteh ali na podstrešjih. Kletni prostori zaradi vlage, nevarnosti izlivov vode, fekalij, zaradi napeljave centralne kurjave, ki ni izolirana, nizkih mračnih prostorov, brez možnosti za pravo zračenje, ob večni umetni svetlobi, predstavljajo stalno ogroženost gradiva. Podstrešja so druga skrajnost. Vlažnost (zaradi slabe izolacije in stare strešne kritine) ali prevelika vročina v poletnih mesecih sta najneugodnejša dejavnika, ki negativno vplivata na gradivo. Drugi problem je statika, saj taki prostori pogosto ne prenesejo teže, ki jo predstavlja papir s policami. Hkrati ti prostori tudi niso varni pred ognjem. Največkrat arhive ogrožajo poplave. To se je v preteklosti že večkrat potrdilo. Okrajno sodišče v **Trbovljah** je imelo na stari lokaciji sodni arhiv v kleti. Ob hudourniški poplavi leta 1994 je klet zalila voda in preplavila arhiv. Mnogo sodne dokumentacije je bilo pri tem uničene, predvsem starejši spisi[2]. Del arhiva jim je uspelo rešiti in posušiti. Leta 2007 je sodišče spremenilo lokacijo. Preselilo se je v staro Rudisovo zgradbo, vendar v celoti prenovljeno. Arhiv so ponovno namestili v kletne prostore. Že nekaj mesecev kasneje je arhiv zalila voda, ki je zaradi slabe izolacije v prvem večjem nalivu pronicala skozi stene. Gradivo ni bilo ogroženo, vendar pa bi lahko bila vlaga v naslednjih mesecih usodna. V kratkem času je namreč plesen uničila več kot tristo arhivskih škatel, pripravljeno za predajo Zgodovinskemu arhivu v Celju. Na srečo so delavci pravočasno to opazili ter gradivo preložili v nove arhivske škatle ter jih odložili v knjižnico in pisarne. V letu 2010 je voda dvakrat zalila arhivski prostor, vendar je bilo gradivo odloženo na višje police. V sodnem arhivu se širi neznosen smrad po vlagi in plesni. Na opozorilo o nevzdržnem stanju so jim na Ministrstvu za pravosodje svetovali, naj gradiva ne odlagajo na spodnje police. Toliko o podpori Ministrstva za pravosodje.

Podoben primer predstavlja Okrajno sodišče v **Krškem**. Sodni arhiv je prav tako v kletnih prostorih. Odlično opremljen, s pomičnimi policami, ima okna, ki ležijo z ulične strani vzporedno s pločnikom. Skozi okna je voda že dvakrat vdrla v sodni arhiv. Uslužbencem je uspelo odmakniti pomične police od stene, tako da gradivo ni bilo ogroženo. Odstranjevanje vlage iz prostora pa je dolgoročen postopek, ki lahko traja več let. Sodni arhiv Okrožnega sodišča v **Krškem** ima prostore v istih kletnih prostorih, vendar mu je bil zaradi drugačne lege vdor vode bil prihranjen.

Sodni arhiv Okrajnega sodišča v Brežicah.

[2] Uničeni so bili kazenski spisi letnikov 1962,1965,1975, 1977, kazenski spisi mladoletnih oseb letnikov 1974, 1975 in 1976, spisi kazenskih poizvedb letnikov 1973 in 1976, izvršilni spisi za leto 1950, spisi Ri in sodna uprava pa v celoti.

Nevarnost izliva fekalij v sodnem arhivu Okrajnega sodišča v Celju.

Okrajno sodišče v **Brežicah** hrani dokumentarno gradivo v podstrešnih prostorih sodišča. Stavba je stara že več kot sto let in jo je potrebno sanirati. V podstrešnih prostorih so bila včasih stanovanja uslužbencev. To je še danes vidno iz obstoječega inventarja. Streha je slabem stanju, podstreha pa ogroža varnost tako ljudi kot gradiva. Ponekod je opaziti že pogrezanje tal, to pa lahko privede do katastrofalnih posledic. O sanaciji arhivskih prostorov se dogovarjamo že nekaj let. Za leto 2011 je načrtovana selitev arhiva v na novo pridobljene prostore v pritličju, a jih je potrebno ustrezno opremiti. Postavlja se vprašanje, ali bo Ministrstvo za pravosodje imelo posluh pri financiranju opreme, saj bi z ustreznimi pomičnimi regali lahko dolgoročno rešili problem arhiviranja njihove dokumentacije.

Podobno je z arhivom izpostave **Delovnega in socialnega sodišča v Ljubljani v Brežicah,** ki je na podstrešju brežiškega sodišča. Delovno in socialno sodišče je tako kot okrajno sodišče dobilo prostore za svoj arhiv v pritličju stavbe, vendar ostaja oprema prostora še vedno nerešen problem.

Okrajno sodišče v **Sevnici** je imelo še nedavno arhivske prostore v pritličju sodne zgradbe, a so imeli ugodno lego, vendar je bilo staro. Prostor je bil zaščiten pred vdorom vode in je načeloma ustrezal normativom materialnega varstva. Obstajal je edino problem opreme, saj so bili v prostoru stari, še predvojni leseni regali. Vendar arhiva niso posodobili, temveč so ga premestili v zadnji del stavbe. Pred selitvijo so obvestili Zgodovinski arhiv v Celju, ta pa je ob sodelovanju in podpori Inšpektorata RS za kulturo in medije nasprotoval selitvi arhiva. Nova lokacija naj bi bila v zadnjem delu stavbe, na dvoriščni strani. Teren pred vstopom v arhiv je dvignjen, zato obstaja nevarnost vdora meteorne vode. Okna niso bila zaščitena pred vlomom, v samem prostoru pa je bila plinska peč za ogrevanje celotnega sodišča ter priključki za vodo. Prostor je bil tudi brez elektrike. Po odpravi najvidnejših pomanjkljivosti so arhiv preselili. Prostor so opremili s kovinskimi omarami, ki niso funkcionalne in zavzemajo preveč prostora. S primerno opremo bi lahko zagotovili več prostora za shranjevanje sodne dokumentacije in tako za več let rešili problem hranjenja svojega gradiva. Mnenje arhivske stroke je bilo v tem primeru brezpredmetno.

Okrajno sodišče v **Šentjurju** ima arhiv na podstrešju sodnega poslopja. Prostor ne ustreza osnovnim načelom materialnega varstva. Oprema je lesena, sestavljena iz omar in lesenih polic. Zaradi slabe statike je uporaba kovinskih polic neustrezna. Pod vprašaj se postavlja, kdaj in kako bodo rešili problem neustreznosti arhivskega prostora.

Okrajno sodišče v **Slovenskih Konjicah** ima svoj arhiv v pritličju sodne stavbe. Prostor je zelo primeren za funkcijo, ki jo opravlja. Starejši del arhiva je opremljen z lesenimi policami, to pa je v nasprotju z določili materialnega varstva. Problem predstavlja predvsem višina polic, saj brez pomoči lestve gradivo na zgornjih policah ni dosegljivo. Drugi del arhiva so pridobili pozneje in ga opremili s kovinsko opremo. Sodišče ima možnost razširitve, vendar dodatne prostore zaseda Geodetska uprava, ta pa še ni pripravljena preseliti svojega gradiva. Ob pridobitvi tega prostora in z ustrezno opremo bi sodišča v Slovenskih Konjicah lahko rešil svojo prostorsko stisko.

Okrajno sodišče v **Žalcu** je eno izmed sodišč, ki imajo trenutno največ problemov z arhivskimi prostori. Njihov arhiv je v kletnih prostorih sodne stavbe. Največji problem predstavlja glavna peč, ki ogreva sodišče, saj je v predprostoru arhiva. Po stropu so napeljani glavni vodi kanalizacije, elektrike in vodovoda. Arhivski prostori so opremljeni z doma narejeno opremo, ki ne ustreza niti minimalnim standardom materialnega varstva. Poleg tega so bili do obiska inšpektorja tudi zanemarjeni in slabo vzdrževani. Zgodovinski arhiv v Celju je prevzel del njihovega gradiva in jih delno razbremenil, po navodilih inšpektorja pa so prostor počistili in uredili. Sodišče v Žalcu namerava zgraditi prizidek k obstoječi stavbi. Zgodovinski arhiv v Celju je ob podpori inšpektorja zahteval, da so arhivski prostori v prizidku. Strokovna služba celjskega arhiva je izrazila željo po sodelovanju pri izdelavi načrtov, da bo na osnovi standardov izdelan načrt sodnega arhiva, ki naj bi predstavljal vzorčni primer sodobnega sodnega arhiva. Projekt ta hip stoji zaradi znanih dejavnikov – pomanjkanja sredstev.

Sodni arhiv oddelka Delovnega in socialnega sodišča v Ljubljani v Brežicah.

Okrajno sodišče v **Velenju** hrani svojo dokumentacijo v kletnih prostorih. Prostor je primeren, dostop pa je otežen zaradi nizkih vrat. Ob morebitni evakuaciji ne bi bilo mogoče na hitro prenesti gradiva na varno. Oprema je zastarela, saj nekatere lesene police izvirajo še iz predvojnega časa. Prostor je primerno velik, vendar je zaradi neprimerne opreme nefunkcionalen. Vsa oprema je lesena in ne ustreza modernim standardom.

Okrajno sodišče v **Šmarju pri Jelšah** ima arhiv v kletnih prostorih sodišča. Pred leti ga je premestilo, vendar še vedno v kletne prostore. Arhiv je opremljen s kovinskimi policami, je ustrezno varovan in dosega minimalne standarde. Predvsem je čist in zračen.

Okrajno in Okrožno sodišče v **Celju** imata svoj arhiv v kletnih prostorih sodišča. Prostor je primeren in ustreza minimalnim standardom materialnega varstva. Problem predstavljajo glavni vodi kanalizacije, vode in elektrike, ki so speljani po stropu arhiva. Okrožno sodišče ima v dveh prostorih nameščene premične police, to pa omogoča dober izkoristek prostora. Lahko bi izkoristili še predprostor, v katerem imajo nameščene še lesene police: to ne omogoča optimalnega izkoristka prostora. **Okrajno sodišče** ima prav tako prostore v kleti, vendar so slabo opremljeni. Police so lesene, še nedavno pa so imeli probleme z izlivom fekalij. Zaradi poroznih kanalizacijskih cevi so odstranili gradivo z dela polic, tako da so ostale neizkoriščene. V glavnem hodniku so postavili kovinske omare, a je to slaba rešitev prostorske stiske, saj nimajo dovolj prostora za sodno gradivo. Okrajno sodišče ima del arhiva hranjenega na različnih lokacijah, to pa otežuje delo z gradivom. V kletnih prostorih gostuje interna kavarnica; namenjena ji je velika soba. Z ukinitvijo bi sodišče pridobilo prostore, prepotrebne za arhiviranje dokumentacije. Pomični regali, kar statika omogoča, bi rešili del problemov sodnega arhiviranja. Vendar tudi to ne predstavlja dolgoročne rešitve.

Sodišča se do danes niso soočila s problemom svojih arhivov. Povsod gre za kronično pomanjkanje arhivskega prostora, neustreznost depojev in slabo in nekvalitetno opremo, ki ne omogoča dobrega izkoristka arhivskega prostora. Oprema je zastarela ter popolnoma neprimerna za hrambo gradiva in je v popolnem razkoraku z določili materialnega varstva arhivskega gradiva. Kot alternativo arhiviranja vidijo sodišča v predaji svojega gradiva pristojnim arhivom.

Zavedamo se, da bo za rešitev teh problemov potrebno zagotoviti dodatna finančna sredstva, ker bomo v naslednjih letih poskrbeli za podrobno izvajanje arhivske zakonodaje. Čas je, da tudi na v pravosodju uredimo problematiko arhivov, delavcev zaposlenih v njih ter dokumentacijo, ki je v njih, podobno kot to že nekaj let izvaja uprava.

Problemi uslužbencev

Večina okrajnih sodišč ima sistemizirano delovno mesto arhivarja. Sodišča imajo v svoji sistemizaciji delovnih mest navedene delovne naloge, ki jih mora opravljati arhivar. Vsa sodišča zahtevajo za to delovno mesto srednjo izobrazbo, to pa je usklajeno tudi z arhivsko zakonodajo. Nekatera sodišča tudi predpisujejo zahtevano izobrazbo - torej ekonomsko ali administrativno. Arhivarji morajo organizirati in voditi dela v arhivu ter opravljati dela v zvezi z arhiviranjem spisov, pa tudi skrbeti za izdajanje spisov iz sodnega arhiva ter voditi evidence o tem. Organizirati morajo uničenje starejših letnikov arhiva. Fizično morajo »sortirati« spise za tekočo in trajno zbirko. Vlagati morajo vse potrebne listine v spise. Nalagajo jim tudi dvigovanje spisov za potrebe organa in strank. Sodelovati morajo pri uničenju ustreznega letnega arhiva. Izdajati in hraniti morajo uradne liste ter voditi evidence o izdaji in voditi knjižnice. V zadnji alineji imajo zapisano, da morajo opravljati druge naloge po odredbi predsednika sodišča, vodje oddelka ali sekretarja sodišča. Nikjer ni zabeleženo, da morajo opraviti odbiranje po navodilih, ki jih mora po predhodnem obvestilu o odbiranju izdati pristojni arhiv. V sistemizaciji neimenovanega sodišča je tudi alineja, ki zahteva sodelovanje arhivarja z Arhivom Republike Slovenije pri odbiranju in izročanju arhivskega gradiva. V vseh letih sodelovanja s pristojnim arhivom jim ob pisanju sistemizacije za delovno mesto arhivarja ni uspelo uskladiti pravil z ustrezno zakonodajo.

Glodavci v arhivu Okrajnega sodišča v Žalcu.

Sporen je tudi zadnji stavek, ker daje proste roke arhivarjem nadrejenim, da jim nalagajo dodatna dela, ki pa predstavljajo včasih več kot 90% obseg njihovega dela. Posledice so porazne. Neurejeni in neodbrani arhivi, umazani spisi brez evidence gradiva, to je namreč mogoče prosto prinašati v arhiv in odnašati iz njega. Dostop do arhiva je omogočen vsaki osebi, ki je zaposlena na sodišču. O sistematičnem odbiranju ne moremo govoriti. Kjer so »odbiranje« opravili, so to naredili nestrokovno. Sodno osebje je upoštevalo samo sodni red, poznavanje arhivske zakonodaje pa jim je bilo povsem tuje. Posledice takega »škartiranja« so pri nekaterih sodiščih katastrofalne. Ponekod so ohranili samo sodbe, sklepe in odločbe, celotni spisi pa so zaradi nestrokovnosti pri odbiranju romali v industrijsko predelavo. Poznamo tudi primere, ko ni bilo poskrbljeno za varstvo osebnih podatkov in so spise odvrgli v prej naročen kontejner in jih je potem veter raznašal po dvoriščih sodišč. Na sodiščih, ki so se izognila takim »sodnopočitniškim škartiranjem« (to so bile tako imenovane »udarniške« akcije, saj je sodno osebje pod nadzorom določenega sodnika odbiralo sodno gradivo med šolskimi počitnicami), je gradivo ostalo nedotaknjeno vse do danes.

Problem izobraževanja sodnih uslužbencev, ki delajo v arhivih sodišč, je pristojni arhiv rešil v preteklih letih. Seminarji, namenjenimi prav njim, so jih seznanili z arhivsko zakonodajo, ki jo kot sodni arhivarji morajo upoštevati na tem delovnem mestu. Izvedba seminarjev je bila uspešna, saj so vsi udeleženci opravili tudi strokovni izpit.

Pojavila pa se je pomanjkljivost, a jo bomo poskušali rešiti v naslednjih letih. Arhivar ne more brez podpore svojih nadrejenih uspešno opravljati svojega dela. Zgodovinski arhiv Celje si bo v naslednjih letih prizadeval, da se bodo izobraževanja udeležili tudi vsi odgovorni na posameznih sodiščih, katerih naloga je skrbeti za arhive, dokumentarno gradivo in ljudi, zaposlene v njih. Med tožilci in sodniki za prekrške (nekdanjimi) so tudi osebe, ki so prav tako uspešno zaključile izobraževanje in se lahko pohvalijo z odlično opravljenim strokovnim izpitom.

Preostali problemi

Pri rednih obiskih na sodiščih lahko opazimo problem, ki ga je prinesla sodobna tehnologija. Pred več kot dvajsetimi leti se je razširila uporaba tiskalnikov. Sodišča so uporabljala iglične tiskalnike, ki so črke na papir vtisnili. Z leti črke postopoma odpadajo, tako najdemo namesto na zapis le še na prazen list papirja. Tako se bo v naslednjih letih izgubilo mnogo pomembnih dokumentov. Problem predstavljajo tudi dokumenti starejšega datuma, poslani preko faksov, saj tudi ti zapisi izginjajo. Že vrsto let opozarjamo na uporabo neprimerne strojne opreme in neprimernega papirja, vsaj za pomembnejše zapise. Uredba[3] predpisuje za hrambo dokumentarnega gradiva arhivske vrednosti uporabo papirja trajnejših vrst, tako tudi sredstev za zapisovanje vsebine (črnila, tiskarske barve, naprave za tiskanje in kopiranje) in zaščitne emba-

[3] Uredba o varstvu dokumentarnega gradiva in arhivskega gradiva. *Ur. l. RS*, št. 86/2006 z dne 11. 8. 2006.

laže. Strokovna služba našega arhiva že dolgo opozarja na ta problem, vendar sodišča opozoril še ne upoštevajo.

Poziv odgovornim – naj obiščejo seminarje brez odziva

Zgodovinski arhiv Celje že dolgo poskuša pritegniti vodilne osebe posameznih sodišč, da bi prišli na kratko izobraževanje. Seminar bi temeljil na predstavitvi problemov, ki nastajajo pri hrambi njihovega dokumentarnega gradiva. Čeprav skrbimo za redno izobraževanje njihovih arhivarjev in oseb, ki delajo z dokumentarnim gradivom, lahko te osebe v svoji hiši le opozarjajo na probleme, večjega vpliva na reševanje teh pa nimajo. To lahko storijo le vodilne osebe, katerih dolžnost je poskrbeti za sodni arhiv, skrbeti za dosledno upoštevanje zakonodaje in vseh predpisov, povezanih s hrambo arhivskega gradiva. Razumljivo je, da bi bil velik zalogaj za Ministrstvo za pravosodje v kratkem času zagotovi razmere, primerne za hrambo na vseh sodiščih, vendar bi moralo razmišljati, kako postopoma odpraviti pomanjkljivosti, ki ovirajo normalno delo. Žal strokovna služba Zgodovinskega arhiva Celje ugotavlja, da se zadeve kljub opozorilom ne premaknejo z mrtve točke, čeprav se vmes najdejo nekatere neposrečene rešitve. Urejanje sodnih arhivov bi se bilo treba lotiti sistematično ter poskrbeti za dolgoročnejše rešitve. Rešitve vidimo v povečanju arhivskih prostorov, ustreznejši in bolj ekonomični tehnični opremljenosti skladišč, predvsem pa v arhivarjih, ki bi opravljali svoje delo v celoti. Zavedamo se, da tako radikalen poseg, kakršnega smo zasnovali delavci Zgodovinskega arhiva v Celju, pomeni veliko potrebnih sredstev, vendar je po tridesetih letih od sprejetja prve podrobnejše arhivske zakonodaje že čas, da skušamo rešiti arhive sodišč. Menimo, da je že skrajni čas, da sodišča začnejo urejanje tega žgočega problema.

Za konec

Naj opozorim še na nekaj. Če nekateri pravosodni organi ne začnejo reševati prostorskih in kadrovskih problemov v svoji hiši, je treba o tem obvestiti Inšpektorat za kulturo in medije. Zgodovinski arhiv v Celju je podal tri prijave in sicer zoper Okrajno sodišče v Brežicah, Okrajno sodišče v Sevnici in Okrajno sodišče v Žalcu. Inšpektorat je v vseh treh primerih izdal odločbo, v kateri je opozoril na pomanjkljivosti, na katere je že vrsto let opozarjala strokovna služba celjskega arhiva ter določil roke za odpravo le-teh. Žal omenjena sodišča niso upoštevala njihovih navodil. Vsa tri sodišča so izpolnila le eno zahtevo, in sicer so predala arhivsko gradivo. V Sevnici so kljub opozorilom o neprimernosti novih arhivskih prostorov preselili vanj celoten arhiv. Čeprav so nekatere navedene pomanjkljivosti odpravili, arhiv še vedno ni opremljen tako, da bi zagotavljal dovolj prostora za dolgoročnejšo hrambo arhivskega gradiva. Okrajno sodišče v Brežicah je sicer pridobilo nove prostore v pritličju stavbe, a jih morajo še opremiti. Upajmo, da bodo upoštevali kriterije materialnega varstva in z ustrezno opremo zagotovili dovolj shranjevalnega prostora. V Žalcu je položaj še vedno nespremenjen. Sodišče pripravlja dokumentacijo za dograditev prizidka, kjer naj bi bil tudi prostor namenjen arhivu. Strokovna služba našega arhiva je predlagala sodelovanje pri izdelavi projekta, saj bi tako sodelovanje lahko postalo vzorčni primer za projektiranje sodnih arhivov drugod po Sloveniji. Zaradi pomanjkanja sredstev projekti stojijo, sodno gradivo pa je še vedno shranjeno v popolnoma neprimernih prostorih. Želeli bi, da bi Inšpektorat pogosteje kontroliral izvedbo svojih odločb. V primeru neupoštevanja njegovih navodil bi moral stopnjevati pritiske, v primeru ignoriranja pa tudi zaostriti kriterije.

Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega ter arhivih (ZVDAGA)[4] predvideva kazenske določbe v členih od 92–97.

»Z denarno kaznijo najmanj 500.000–2.000.000 tolarjev se lahko kaznuje za prekršek pravna oseba:

- *če ne skrbi za dokumentarno gradivo na predpisan način, če ne dokumentira uničenja in pristojnemu arhivu ne zagotovi pogojev za delo*
- *če ne izpolni predpisanih dolžnosti v zvezi s prehodom javnega arhivskega gradiva v arhiv ter s tem povezanih materialnih, kadrovskih in finančnih pogojev za delo*
- *če ne izroči vsega javnega arhivskega gradiva pristojnemu arhivu v zakonsko določenem roku*
- *če izročeno javno arhivsko ni urejeno na predpisan način*
- *če kadarkoli pred izročitvijo javnega arhivskega gradiva pristojnemu arhivu iz tega gradiva v nasprotju z veljavnimi predpisi in strokovnimi navodili pristojnega arhiva izloči posamezne dokumente, ki imajo lastnost arhivskega gradiva*
- *če ne označi javnega arhivskega gradiva na predpisan način in v izročitvenem zapisniku ne navede rokov nedostopnosti*

[4] Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega ter arhivih (ZVDAGA). *Ur. l. RS*, št. 30/2006 z dne 23. 3. 2006.

- *z globo od 100.000 do 500.000 tolarjev se kaznuje tudi odgovorna oseba pravne osebe, ki stori prekršek iz prejšnjega odstavka*
- *z globo od 100.000 do 300.000 tolarjev se kaznuje za prekršek posameznik ali posameznica, ki stori prekršek iz prvega odstavka tega člena.*«

V prvi alineji 95. člena je zagrožena denarna kazen 500.000–2.000.000 tolarjev za pravne osebe, ki ne opravijo določenih varstvenih ukrepov. Čeprav je naše stališče, da je kaznovalna politika tisti skrajni ukrep, ko so izkoriščena vsa druga pravna sredstva, je mogoče čas za sankcije, ker naši strokovnih argumenti niso upoštevani.

Viri

Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega ter arhivih (ZVDAGA), Ur. l. RS, št. 30/2006 Uredba o varstvu dokumentarnega gradiva in arhivskega gradiva, Ur.l. RS, št. 86/2006.

Zusammenfassung

PROBLEME, DIE BEI DER ARBEIT MIT ÖFFENTLICHEN KÖRPERSCHAFTEN AUF DEM GEBIET DER RECHTSPRECHUNG AUFTRETEN

Das Archiv arbeitet mit einer Reihe von öffentlichen Körperschaften auf dem Gebiet der Rechtsprechung zusammen, was ja seine gesetzliche Verpflichtung ist. In den vergangenen Jahren hat sich die Zusammenarbeit intensiviert. Es wurde viel Archivgut gerettet, dem die Vernichtung drohte, teils wegen Unwissenheit und Unkenntnis der Archivgesetze, teils wegen Raumnot oder Desinteresse. Bei den Gerichten wurde viel bezüglich der Fachkräfte getan, da alle Gerichte über eigene Archivare mit entsprechender Ausbildung verfügen, die auf Anregung der Archive zu Seminaren und regelmäßigen Fortbildungen geschickt werden. Es ist unser erklärtes Ziel, dass die Archivare ihre professionelle Arbeit erledigen, deretwegen sie angestellt sind, und dass sie von anderen Verpflichtungen befreit werden, die die Arbeit im Archiv in den Hintergrund drängen. Leider ist es nicht gelungen, außer wenigen Ausnahmen (einige Staatsanwaltschaften, Richter für Verwaltungsübertretungen und Notare), noch andere Justizangestellte anzusprechen, an den von den einzelnen Archiven organisierten Fortbildungen teilzunehmen. Lösungen werden in einer Zusammenarbeit mit dem Justizministerium gesehen, das über die Probleme, die in seinen Einrichtungen auftreten, besser unterrichtet sein müsste. Das Ministerium müsste sich bewusst sein, dass die von ihm kontrollierten Einrichtungen eine sehr schlechte Einstellung zu den Gerichtsarchiven und zum Archivgut haben. Das Archiv der meisten Gerichte befindet sich im Keller oder im Dachgeschoss, somit an Orten, die im Grunde genommen nicht entsprechend sind. Es ist keine Lösung, dass das Schriftgut von den Gerichten in die zuständigen Archive gebracht wird. Es ist an der Zeit, zu erkennen, dass schon lange ein Archivgesetz existiert, das die Verfahren und Bedingungen, in denen die zuständigen Archive das bei den öffentlichen Körperschaften erwachsende Archivgut übernehmen, genau vorschreibt. Die Respektierung dieser Umstände muss von den Angestellten verlangt werden – dafür müssen aber die Arbeitsbedingungen gewährleistet sein. Die Organe zur Wahrung der Legalität müssten diese Funktion zuerst in ihrem eigenen Haus wahrnehmen.

1.04 Strokovni članek UDK 025:528.4(497.4)"1785/1789"
Prejeto: 21. 4. 2011

Intervento di restauro conservativo del Catasto storico dell'Imperatore Giuseppe II: Jožefinski Kataster za Kranjsko (1785–1789)

ALICE BALDIN
PhD, dott. in conservazione dei beni culturali, conservatrice
Università di Udine, Vicolo Florio 2/b, 1-33100 Udine
e-mail: Alice_Baldin@yahoo.it

LUCIJA PLANINC
Dott. di pedagogia d'arte, conservatrice-restauratrice
Centro di conservazione e restauro, Archivio della Repubblica di Slovenia, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-mail: Lucija.Planinc@gov.si

STANKA GRKMAN
Ing. in chimica, conservatrice-restauratrice
Centro di conservazione e restauro, Archivio della Repubblica di Slovenia, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-mail: Stanka.grkman@gov.si

BLANKA AVGUŠTIN FLORJANOVIČ
Dott. in biblioteconomia, conservatrice-restauratrice
Centro di conservazione e restauro, Archivio della Repubblica di Slovenia, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-mail: Blanka.Avgustin@gov.si

JEDERT VODOPIVEC
PhD, Dott. in chimica, conservatrice-restauratrice
Capo del Centro di conservazione e restauro, Archivio della Repubblica di Slovenia,
Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-mail: Jedert.Vodopivec@gov.si

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljeno delo, izvedeno v Centru za konserviranje knjig in dokumentov na papirju v Arhivu Republike Slovenije, ki predstavlja primer metodološkega in znanstvenega pristopa k konserviranju in restavriranju spisovnega arhivskega gradiva. Primer študije je predstavljen z analizo in konservatorsko-restavratorskim posegom na delu Jožefinskega katastra za Kranjsko (1785–1789). Konservatorsko-restavratorski projekt je bil razdeljen v štiri delovne faze: dokumentacija stanja objekta pred posegom, analiza materialov (papirja in črnil), konservatorsko-restavratorski poseg na objektu in trajna zaščita gradiva v arhivskem depoju.

KLJUČNE BESEDE: dokumenti, papir, analize, konserviranje, restavriranje

ABSTRACT

CONSERVATION-RESTORATION TREATMENT OF THE JOSEPHIAN CADASTRE FOR CARNIOLA (1785–1789)

The article describes a process of work that took place at the Book and Paper Conservation Centre at the Archives of the Republic of Slovenia and may serve as an example of how to take a systematic and scientific approach to conservation and restoration of archival records. Case study is presented here by means of analysis and conservation-restoration procedure on part of the Josephian cadastre for Carniola (1785–1789). Conservation-restoration project was divided into four stages: documentation of the records' condition prior to the conservation treatment, analysis of the materials (paper and ink), the actual conservation-restoration treatment and permanent protection of the records in archival repository.

KEY WORDS: documents, paper, analyses, conservation, restoration

Introduzione

Un caso di studio e di applicazione pratica, grazie al quale si e potuto acquisire delle competenze specifiche dando un contributo alle principali attività di restauro conservativo, è rappresentato da una piccola parte dell'ingente Catasto Storico dell'antica regione della Carniola (Kranjska) fatto redigere dall'Imperatore Giuseppe II il 20 aprile 1785. In generale, si tratta di interessante materiale archivistico composto da ben 354 unità (AS 175) che occupano un totale di 58 metri di scaffalature e che si trovano conservate nei depositi del Archivio nazionale di Slovenia (Arhiv Republike Slovenije). Prima di procedere con qualsiasi operazione decisionale di intervento, è stato necessario recuperare le informazioni storiche sul materiale. Tale lavoro è stato svolto a contatto con Alenka Gabrič Kačičnik l'archivista responsabile del fondo, la quale ha gentilmente curato una visita guidata ai depositi.

Il catasto di Giuseppe II, fortunatamente rinvenuto completo in tutte le sue carte, si trova oggi per la gran parte in buono stato di conservazione grazie alla ottima qualità dell'antico materiale cartaceo. Solo per alcune unità archivistiche si è ritenuto necessario un intervento di restauro, a causa soprattutto di danni meccanici e di probabili intense variazioni di temperatura e umidità nell'ambiente non idoneo alla conservazione che hanno provocato, in alcuni casi, anche lo sviluppo di attacchi biologici.

Il lavoro ha riguardato una tra le unità archivistiche danneggiate, composta in particolare da due parti: materiale documentario diviso in 75 fascicoli di oltre 350 carte e un libro. Mentre il libro è stato restaurato in precedenza, il materiale documentario è stato oggetto dei studi qui presentati.

Il progetto di restauro

Dopo aver reperito tutte le informazioni storiche sul materiale catastale, che – come si è detto – è stato svolto a contatto con l'archivista responsabile, il progetto di restauro conservativo è stato suddiviso secondo quattro fasi fondamentali:

1. le fasi preliminari, che hanno compreso la verifica della numerazione delle carte, l'analisi dello stato di conservazione del materiale e la documentazione fotografica prima dell'intervento;
2. le indagini analitiche, che hanno incluso le analisi delle carte tramite tutte le strumentazioni a disposizione, in collaborazione con gli altri centri di restauro della città (come ad esempio quelle di microscopia e spettrofotometria eseguite presso il Centro di Restauro dei beni culturali di Ljubljana);
3. il restauro manuale, che ha compreso il lavoro pratico di restauro dei singoli fascicoli che compongono l'unità archivistica (pulitura a secco, umidificazione, lavaggio in acqua, consolidamento con carta giapponese e colla d'amido, reintegrazione delle lacune, riparazione delle legature in spago), corredato da una ricca documentazione fotografica dopo l'intervento;
4. la conservazione, che ha compreso le attività relative alla conservazione futura del materiale con la realizzazione della scatola protettiva e la ricollocazione finale in deposito.

Le fasi preliminari.

Il materiale cartaceo è stato esaminato secondo una procedura standard che ha previsto tre diverse operazioni:

- la verifica della numerazione delle varie carte;
- l'analisi dello stato di conservazione dell'intero materiale;
- la documentazione fotografica prima del restauro.

La verifica della numerazione delle carte costituisce la fase iniziale più importante, in quanto ha consentito il corretto riposizionamento dei fogli dopo i diversi trattamenti. Una volta verificata la numerazione, la quale era stata inserita durante l'operazione di micro-filmaggio si è passati a considerare lo stato generale di conservazione dell'intero materiale. Le carte sono tutte di produzione artigianale, ovvero carte preparate 'a mano', con vergatura e diverse filigrane che si possono osservare in controluce. Tra di esse sono riconoscibili anche animali come il cervo e creature fantastiche, come l'unicorno.

In questa sede non è stato possibile ricostruire la provenienza delle carte, ma è noto che le cartiere slovene attive all'epoca – senza dubbio sotto il monopolio dell'Impero asburgico – erano collocate in alcuni villaggi non lontani da Ljubljana e posizionate lungo gli affluenti dei tre fiumi principali (Drava, Sava e Krka).[1]

[1] Sulla storia della diffusione della carta in Slovenia è noto che il primo documento cartaceo prodotto risale al 1544, precisamente nel villaggio di Gornji Hrušici. Tra le cartiere attive, nel 1579 è nominata la località di Fužine, mentre successivamente un'altra cartiera iniziò ad operare a Vipava. Nel 1712 è nominato il sito di Žužemberku, mentre nel 1750 anche Skofja Loka e Radeča. Novak: *Papir, karton, lepenka*, pp. 25–26.

In generale le carte, di varie dimensioni (approssimativamente 450 x 377 mm), sono di ottima qualità come dimostra sia la loro buona consistenza al tatto sia la loro provata resistenza al tempo. Il registro catastale è a stampa ed è stato compilato con vari tipi di inchiostro manoscritto che, proprio grazie alla buona qualità del materiale cartaceo, tuttavia non hanno creato danneggiamenti se non circoscritti ad alcuni fogli.

Dopo una prima osservazione, su una parte dei documenti sono state riscontrate principalmente le seguenti problematiche di degradazione:

1. lacune e buchi;
2. strappi lungo i bordi;
3. ossidazioni diffuse;
4. trasferimento dell'inchiostro dal *recto* al *verso* e, solo in alcuni fascicoli, imbrunimento dello scritto;
5. polvere e sporco;
6. gore di umidità soprattutto ai margini e negli angoli;
7. attacchi biologici, in particolare, visibili fori di tarlo;
8. rottura della legatura in spago in una decina di fascicoli.

Documentazione fotografica

Prima di procedere con le fasi successive, è stato necessario preparare una ricca documentazione fotografica dei fogli originali da sottoporre agli interventi di restauro.

Tale documentazione è stata realizzata all'interno dello studio fotografico, posizionando i fascicoli sia in uno sfondo nero sia bianco in modo da far risaltare al meglio le loro caratteristiche e i danni presenti. Le fotografie sono state eseguite utilizzando due sorgenti di luce artificiale, alle quali sono state aggiunte anche due fonti di luce naturale provenienti dalle finestre. In tal modo si è potuto creare per il materiale una corretta sorgente luminosa e ottenere una documentazione fotografica molto realistica.

In entrambi i casi, infatti, sono evidenziati i danni meccanici con le piegature e gli strappi dei fogli che erano stati compressi all'interno della scatola originaria troppo piccola per le dimensioni delle carte. Con lo sfondo bianco, inoltre, è ben visibile la rottura della legatura in spago di alcuni fascicoli.

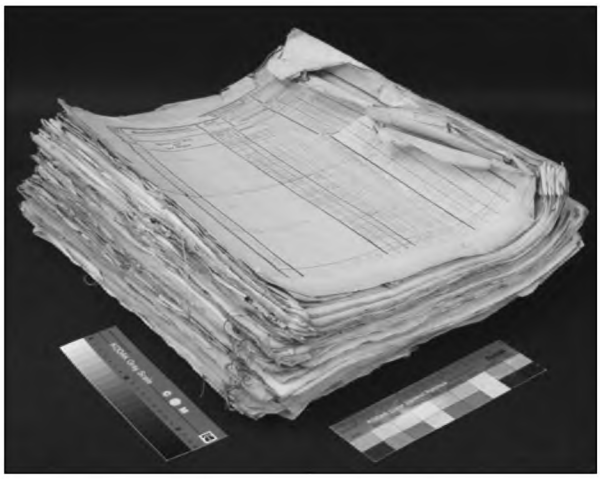

Stato del fascicolo dell'intervento (Jožefinski kataster za Kranjsko, AS 175, scatola 85).

Una seconda serie di fotografie è stata realizzata prendendo in considerazione solo le carte più danneggiate e di qualche dettaglio significativo. In particolare, le prime e le ultime carte dell'intero materiale in esame costituiscono i casi peggiori, in cui strappi, lacune e piegature hanno reso i fogli più fragili e difficili da manipolare soprattutto nei bordi e negli angoli. All'interno, tuttavia, sono state ritrovate carte molto sporche, con diverse gore di umidità e macchie di varia natura che hanno reso la carta molto fragile e feltrosa. Inoltre, in molte delle carte esaminate sono state osservate diffuse macchie di ossidazioni, di probabile natura ferrosa, che hanno portato alla corrosione della cellulosa nell'intero spessore del foglio.

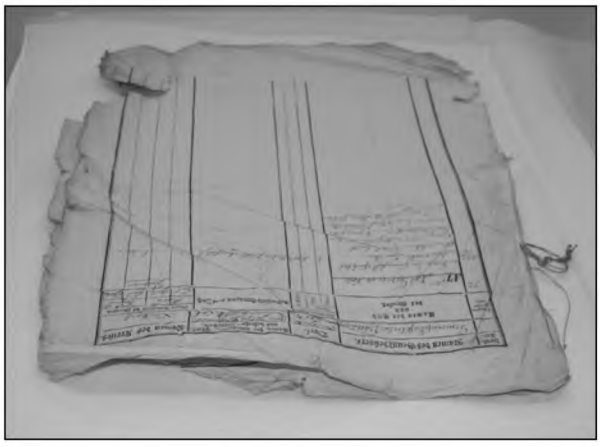

Uno dei fogli prima dell'intervento.

Per quanto riguarda gli inchiostri da manoscritto, si è potuto facilmente riconoscere due segnali di degradazione: l'imbrunimento e il trasferimento dell'inchiostro dal *recto* al *verso* del foglio.

L'approccio analitico

Il lavoro è poi proseguito con le indagini analitiche del materiale scrittorio. Questo approccio analitico è stato proposto cercando di mettere in pratica le conoscenze acquisite durante i tre anni di attività presso il laboratorio di ricerca udinese, soprattutto con l'obiettivo di dimostrare quanto sia indispensabile conoscere nel dettaglio le caratteristiche di tutti gli elementi compositivi del materiale in esame prima di un intervento di restauro. La fase analitica è stata organizzata nel modo seguente, valutando tutta la strumentazione utile a disposizione per le indagini:

1. analisi tramite stereo-microscopia;
2. analisi del pH superficiale;
3. analisi chimica tramite metodo *Graff 'C'* e microscopia ottica.
4. analisi FTIR-ATR.

Analisi tramite Stereo-Microscopy

Le indagini sono iniziate analizzando le carte attraverso la tecnica della stereo-microscopia, usando per confronto due tipi di strumenti: lo Zeiss Stemi 2000-C e lo Zeiss Stereo Discovery V8. Questi stereo-microscopi hanno permesso di ottenere una documentazione fotografica delle carte originali secondo diversi ingrandimenti. Nel primo caso l'ingrandimento massimo è stato di 5x, mentre nel secondo di 8x; tuttavia, le immagini migliori sono state ottenute nel primo caso all'ingrandimento di 2.5x, mentre nel secondo di 1x.

Per poter confrontare i risultati, sono state analizzate due tipologie di carte che ad una prima analisi visiva presentavano due colori diversi, in particolare una carta scelta per la sua colorazione comune alla maggior parte dei fascicoli e una con una colorazione azzurro-grigiastra.

Con il primo stereo-microscopio è stato utilizzato un filtro di luce gialla per mettere maggiormente in evidenza le fibre della carta e soprattutto la differenze di composizione fibrosa tra i due fogli. L'analisi con il secondo strumento, tuttavia, ha messo meglio in evidenza la presenza di fibre colorate nell'impasto della carta diversa.

Non è ben chiaro se si tratta solo di un tentativo, ma è probabile che in questa carta siano stati impiegati come materie prime anche stracci colorati in blu per dare una tonalità diversa al foglio. Una certa somiglianza ad esempio è stata riscontrata analizzando al microscopio una carta ottocentesca proveniente dallo Scartafascio di Mele (un piccolo comune della provincia di Genova), che è stata preparata artigianalmente usando appunto stracci colorati.[2]

Misure del pH superficiale

Le misure di pH superficiale sono state condotte solo su alcune carte dopo una accurata selezione. Si è deciso, in particolare, di eseguire tali analisi sulle carte che avevano subito i danni peggiori e – per comparazione – su una carta in buono stato di conservazione. Il pH è stato misurato in diversi punti dei fogli, precisamente nell'angolo in alto a sinistra e quello in basso a destra, nel centro della carta e in corrispondenza dell'inchiostro manoscritto.

Dai risultati esposti, si può dedurre che le carte in buono stato di conservazione presentano un pH leggermente sotto la neutralità, con valori variabili tra 6 e 7. Le carte danneggiate da macchie e ossidazioni, invece, hanno per lo più un pH debolmente acido a partire dal valore più basso riscontrato di 5.5, ma tuttavia rimanendo intorno a 6.

Le misure di pH superfisciale sono state condotte in diversi punti dei fogli.

In corrispondenza dell'inchiostro manoscritto, invece, il pH si è rivelato decisamente più acido aggirandosi tra i valori di 4.8 e 5.8. Si tratta, infatti, di inchiostro manoscritto di tipo ferro-gallico,

[2] L'immagine è stata fornita dal dott. Paolo Calvini, che è stato direttore del Laboratorio di Analisi e Restauro presso la Soprintendenza ai Beni Artistici e del Paesaggio della Liguria (Genova).

come verrà dimostrato in seguito anche dalle analisi specifiche eseguite tramite FTIR-ATR.

Nella maggior parte dei casi, le macchie d'acqua dovute alla misurazione sono state eliminate in modo soddisfacente asciugando il foglio rapidamente, prima tamponandolo con del cotone idrofilo umido e poi sottoponendolo all'aria non troppo calda di un piccolo phon. In altri casi, dove la misurazione del pH è stata eseguita in corrispondenza di macchie e/o imbrunimenti della carta, è stato invece necessario un lavaggio dell'intero foglio per eliminare sia il segno rimasto sia lo sporco che con la pulitura a secco non si era riusciti ad eliminare. Questo perché le carte analizzate, presentandosi in quei punti molto fragili, porose e feltrose al tatto, hanno trattenuto maggiormente la polvere e lo sporco tra le fibre che è stato in parte disciolto in acqua durante il contatto con l'elettrodo. La decisione di lavare in acqua deionizzata solo alcuni fogli (e non tutte le carte, in quanto ritenuto non necessario) non ha tuttavia creato problemi alla struttura dell'intero materiale perché costituito da singoli fascicoli non rilegati tra loro a formare un libro.[3] Inoltre, dopo il lavaggio non è stata riscontrata alcuna significativa variazione dimensionale delle carte.

Analisi chimica con il procedimento Graff 'C'

Come si è visto il procedimento detto *Graff 'C'*, standardizzato dalle norme internazionali, permette di identificare il tipo di materia fibrosa utilizzata nella preparazione della carta: pasta straccio, paste meccaniche, paste chimiche e paste semichimiche.

L'applicazione del metodo su un micro-campione di carta e la sua osservazione al microscopio hanno consentito di individuare la presenza del lino, le cui fibre – a contatto con la soluzione chimica preparata – hanno assunto una colorazione verso il rosso.

Per avere una conferma del risultato ottenuto, si è voluto utilizzare anche un nuovo metodo di analisi applicato presso il Centro di Restauro dei Beni Culturali di Ljubljana.[4] Il metodo si basa sull'osservazione di un micro-campione di fibre tramite microscopio ottico, utilizzando un filtro di luce ultravioletta (530-550 nm).[5] Infatti, poiché in generale tramite il procedimento *Graff 'C'* non è molto semplice distinguere le fibre di lino da quelle di canapa, si è voluto verificare se l'impasto della carta poteva essere costituito eventualmente da entrambe le tipologie fibrose o solo dal lino.

In questo caso l'osservazione al microscopio di diverse fibre del micro-campione di carta ha confermato la sola presenza di stracci di lino. L'identificazione è stata fatta grazie all'osservazione al microscopio del cambiamento di colore che si può notare ponendo l'immagine della fibra esaminata secondo le due posizioni verticale e orizzontale. È stato, infatti, studiato che in presenza di fibre di lino, in posizione orizzontale esse assumeranno una colorazione blu-viola, mentre in posizione verticale avranno una colorazione rossa. Viceversa, invece, risulterà per le fibre di canapa.[6]

Nonostante il risultato ottenuto, bisogna sottolineare che il metodo non è sempre applicabile a tutte le tipologie di campioni e qualche difficoltà si può riscontrare soprattutto se si analizzano fibre antiche e/o molto degradate.

Analisi FTIR-ATR

L'analisi di spettrofotometria IR è stata eseguita su alcune carte selezionate in collaborazione con il Centro di Restauro dei Beni Culturali di Ljubljana[7]. L'esame ha riguardato principalmente la carta in buone condizioni, la stessa carta ma degradata, le varie tipologie di inchiostri manoscritti osservati e l'inchiostro a stampa.

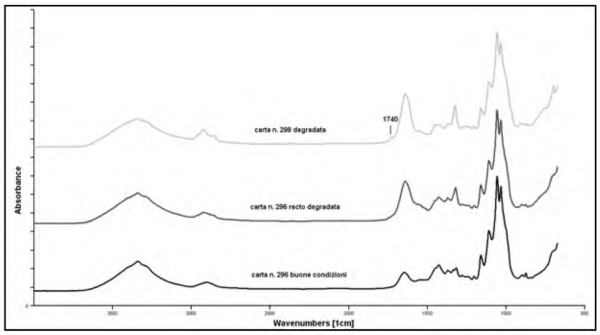

L'analisi di spettrofotometria FTIR è stata eseguita su alcune carte selezionate. L'esame ha riguardo principalmente la carta in buone condizioni, la stessa carta ma degradata.

[3] Solitamente infatti si interviene con un lavaggio sottoponendo tutti i fogli costituenti l'opera. In questo caso, dato che non si tratta di un libro ma di tanti fascicoli separati tra di loro e poiché solo alcune carte hanno subito degradazione, il lavaggio è stato riservato solo ai fogli per cui è stato ritenuto necessario.

[4] Queste analisi sono state eseguite grazie al contributo della dott.ssa Katja Kavkler.

[5] Wulfert: *Der Blick ins Bild.*

[6] Ivi, p. 352.

[7] Le analisi FTIR-ATR dei campioni sono state eseguite dalla dott.ssa Katja Kavkler.

Dall'analisi FTIR-ATR della carta artigianale settecentesca è emersa la struttura tipicamente cellulosica e una collatura con gelatina. La buona qualità della carta è anche dimostrata dall'uso di stracci di lino macerati secondo la tradizione artigianale nella calce, per cui le fibre cellulosiche contengono anche tracce di carbonato di calcio

Mettendo a confronto poi il risultato FTIR-ATR della carta in buone condizioni con quello della carta degradata, solo in un campione si sono osservate alcune differenze sostanziali (foglio n. 295). Infatti, sono stati analizzati due campioni della stessa carta degradata, ma solo in uno è stato riscontrato il picco caratteristico della cellulosa ossidata. In tale spettro, questo fenomeno ossidativo è inoltre accompagnato da altri segnali significativi. In particolare, i due picchi visibili intorno a 2900 cm^{-1} indicano la presenza di materiale lipidico (come ad esempio acidi grassi), la cui degradazione può aver causato la formazione di ossidazioni e di ossalati (1630 e 1320 cm^{-1}). Ciò potrebbe testimoniare una degradazione della gelatina animale impiegata nella collatura della carta.

I diversi tipi di inchiostro poi sono stati selezionati e sottoposti all'analisi non distruttiva. In particolare, grazie all'analisi FTIR sono stati distinti quattro tipologie di inchiostro da manoscritto, siglati con le lettere A, B, C e D. Infatti, è stato possibile identificare questi inchiostri (tranne per D) secondo la nota suddivisione in cinque classi:[8]

1. inchiostro A: classe 1;
2. inchiostro B: classe 4;
3. inchiostro C: classe 5.

Per quanto riguarda l'inchiostro A, infatti, è stato possibile individuare la classe 1 per la presenza dei soli due picchi relativi agli ossalati come prodotti di degradazione, mentre l'inchiostro B si può inserire nella classe 4 in quanto sono stati individuati i picchi relativi all'ossalato di ferro e di potassio.

L'inchiostro C è stato inserito nella classe 5. Essa mostra infatti non solo i due picchi principali degli ossalati, ma anche la presenza dei solfati.

Per quanto riguarda l'inchiostro D, come si è accennato, non è stato possibile inserirlo in nessuna delle cinque classi di suddivisione, visto che non sono presenti i picchi caratteristici degli ossalati ma solo quelli dei solfati.

Anche l'inchiostro nero a stampa è stato poi analizzato tramite FTIR-ATR. La tecnica ha rilevato la presenza dei picchi caratteristici degli oli siccativi (2800-2900 cm^{-1}), mentre non sono visibili gli ossalati come prodotti di degradazione. Al contrario, sono ben rilevati i picchi del carbonato di calcio.

Il restauro

La pulitura a secco.

Dopo questa fase iniziale si è passati all'intervento manuale di pulitura di tutte le carte. Poiché si è osservato che la gran parte dei fogli sono di buona qualità e non hanno subito gravi danneggiamenti, si è deciso per questi di operare a secco, cioè con il metodo della pulitura meccanica.[9] Tale operazione è risultata importante perché ha permesso di eliminare lo sporco e la polvere dalle carte preparando così i fogli alle successive indagini analitiche.

La pulitura a secco è stata eseguita usando due tipi di gomme per il restauro, la Magic Rub (*Sanford*) e una gomma bianca speciale (*Wishab goba*). Mentre la prima è risultata efficace nelle parti maggiormente sporche come i bordi e i margini, la seconda è stata impiegata per lo più nella superficie interna delle carte e nelle parti più fragili.

La pulitura a secco è stata eseguita usando due tipi di gomme per il restauro, la Magic Rub anford) e una gomma bianca speciale (Wishab goba)

[8] Calvini: *Analisi non distruttiva degli inchiostri ferro-gallici* articolo consultabile on-line.

[9] Per approfondimenti sugli effetti della pulitura nel restauro si veda il volume *Cleaning* in *Science for Conservators*, 2, The Conservatio Unit, Routledge, 1992.

La gomma Magic Rub, nello specifico, viene largamente utilizzata dai restauratori perché non aggredisce la carta ed è considerata la meno invasiva tra tutti i prodotti con funzione abrasiva per i supporti cartacei.[10] Per rimuovere i residui di gomma e di polvere è stata poi usata una particolare spazzola a setole morbide. Tuttavia, alcune difficoltà si sono riscontrate nell'uso di tali gomme per le carte più fragili, in quanto la tecnica a secco non permette di rimuovere lo sporco senza creare qualche danno al materiale stesso. In questi casi, come si dirà, i fogli danneggiati hanno subito un semplice lavaggio in acqua deionizzata.

Umidificazione

Dopo aver lavorato a secco per eliminare lo sporco e la polvere dalle carte, è stata effettuata l'operazione delicata di umidificazione delle parti ripiegate, strappate e raggrinzite per renderle piane e perfettamente corrispondenti tra loro. A seconda dei casi sono stati eseguiti due tipi di umidificazione: quella locale e quella con goretex.

L'umidificazione locale è stata eseguita imbevendo d'acqua una piccola spugna e passandola leggermente sopra i bordi, gli angoli e le parti ripiegate dei fogli evitando però di bagnare troppo la carta, altrimenti c'è il rischio di provocare l'insorgenza di macchie. Dopo l'umidificazione, le carte sono state ricoperte da un foglio assorbente sul fondo e sopra da un tessuto-non tessuto in poliestere (tipo 'Holitex'), il tutto sotto peso; in tal modo viene favorita l'asciugatura che deve essere sempre molto lenta. Grazie a questo espediente, è stato possibile quindi ripristinare la planarità dei fascicoli danneggiati da raggrinzimenti e piegature circoscritti ai bordi o in piccoli punti delle carte.

In altri casi, dove il foglio aveva subito strappi con piegature diffuse su tutta la superficie, si è eseguita l'umidificazione totale usando una membrana in goretex.[11] Questo metodo è particolarmente adatto nel restauro della carta, della pergamena e delle stampe fotografiche, in quanto tutti materiali molto sensibili all'acqua. Il metodo di umidificazione con goretex costituisce, inoltre, una valida alternativa alle camere di umidificazione troppo costose per la maggior parte dei laboratori.

Seguendo le istruzioni della tecnica con goretex che si possono reperire in letteratura,[12] il documento è stato inserito all'interno di un sandwich come mostrato in. L'operazione può essere eseguita sia solo su unico lato del documento oppure, se necessario, anche su entrambi i lati.

Come si può osservare, la carta da trattate viene appoggiata sopra ad un sandwich composto da un foglio protettivo tipo Holytex (in cui il documento viene avvolto), la membrana di goretex, una carta assorbente bagnata (o da un telo bagnato) e un foglio di poliestere.

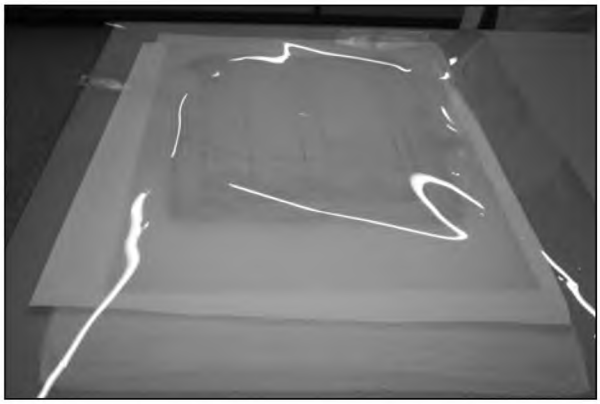

L'umidificazione delle carte usando il Goretex sandwich composto da un goglio protettivo Holytex (in cui il documento viene avvolto), la membrana di gototex, una carta assorbente bagnata (o da un telo bagnato) e un foglio di poliestre.

A seconda dei casi esaminati, l'umidificazione delle carte è stata prolungata per un tempo variabile dai 15 ai 30 minuti circa e ripetuta più volte; dopo di ché il documento è stato posto ad asciugare, sempre protetto da un foglio tipo Holytex, ricoperto da un panno di lana e, infine, sotto una tavola di legno e dei pesi.

I risultati ottenuti, sono stati molto soddisfacenti.

10 Pearlstein; Cabelli; King; Indictor: Effects of eraser treatment.

11 Il goretex ha la caratteristica particolare di permettere all'acqua di penetrare nell'oggetto con cui si trova a contatto soltanto sotto forma di gas. L'umidità che passa attraverso il materiale cartaceo continua fino a quando la carta avrà assorbito il massimo dell'umidità raggiungendo un certo equilibrio. Durante l'operazione è necessario che la temperatura rimanga costante (in quanto l'evaporazione dell'acqua dipende proprio dalla temperatura), evitando così fenomeni di condensazione. Le caratteristiche del goretex e la tecnicadi umidficazione sono descritti in: Singer, Dobrusskin, Banik: *Humidification with moisture*, pp. 155–166.

12 Delle tecniche di umidificazione con goretex si vedano gli atti del Seminario Internazionale *Water and Paper. Conservation Principles*, IADA (Ljubljana 24-25 agosto 2010).

Il lavaggio con acqua deionizzata

Poiché nei fogli più fragili non si è potuto eseguire la pulitura a secco e nei punti in cui era stata effettuata la misura di pH superficiale si erano riscontrate delle macchie d'acqua che avevano lasciato il segno, si è deciso di intervenire con un lavaggio in acqua deionizzata. Come si è accennato in precedenza, non ci sono stati problemi nella decisione del lavaggio solo di alcune carte e non di tutto il materiale, dato che si tratta di fascicoli separati (anche bifogli singoli) e non di un libro.

Prima di iniziare qualsiasi tipo di lavaggio in acqua è necessario sempre testare la solubilità degli inchiostri presenti nelle carte. Il test si esegue facendo cadere una piccola goccia d'acqua sull'inchiostro valutando, con l'aiuto di una carta assorbente, eventuali sbavature o spandimenti. Nel nostro caso l'inchiostro a base di sali ferrosi è risultato insolubile in acqua, per cui si è potuto procedere con l'operazione senza controindicazioni. Per poter eseguire un lavaggio sicuro delle carte più fragili, prima dell'immersione nella vasca, il documento è stato inserito in un tessuto-non tessuto tipo 'Holitex' e tra due reti di plastica. In questo modo non ci sono state perdite di eventuali frammenti di carta. L'immersione è stata prolungata inizialmente per circa 25 minuti e, dopo aver valutato la colorazione dell'acqua di lavaggio, si è deciso di interrompere dopo 30 minuti.

Successivamente è stata eseguita una collatura superficiale del foglio a base di metilcellulosa e amido utilizzando un particolare pennello giapponese.[13] Questa operazione serve a dare maggiore stabilità alla carta bagnata e viene sempre eseguita, presso il dipartimento di restauro sloveno, in particolare dopo il *leafcasting* Dopo varie ricerche, infatti, la combinazione metilcellulosa (Culminal MC 2000, 0.5%) e amido di frumento, infatti, è risultata essere la migliore soprattutto grazie a quanto è emerso dall'invecchiamento artificiale del materiale trattato.[14]

La ricetta base della sua preparazione prevede la miscela di 500 gr di acqua deionizzata in cui vengono sciolti circa 2.5 gr di amido e 500 gr di acqua in cui vengono sciolti 2.5 gr di Culminal MC 2000.

È poi possibile, se ritenuto necessario, aggiungere alla collatura con metilcellulosa e amido anche della riserva alcalina. La ricetta base sperimentata presso il dipartimento sloveno prevede l'aggiunta alla colla di carbonato di calcio ($CaCO_3$) nella concentrazione di 2 gr/L. Per il foglio n. 5, infatti, si è ritenuto opportuno aggiungere dell'alcalinità in quanto il pH superficiale della carta misurato in corrispondenza dell'inchiostro manoscritto risultava acido (pH 4.8).

Durante la miscelazione dei componenti per la collatura, quindi, si è deciso di aggiungere il $CaCO_3$ in una concentrazione minore (0.5gr/500mL) in modo da raggiungere valori di pH non superiori a 8, che sono stati misurati utilizzando una comune cartina tornasole.

Il risultato del lavaggio è stato ottimale sia per la rimozione della gora d'acqua che era rimasta dopo la misurazione del pH sia dello sporco stesso che, durante la pulitura a secco, non era stato eliminato con il rischio di danneggiare ulteriormente i fogli molto fragili.

La scelta delle carte da restauro

Prima di iniziare la reintegrazione delle parti mancanti dei fogli è stato necessario preparare l'agente collante da utilizzare nell'applicazione della carta giapponese e della nuova carta. L'adesivo migliore per questa fase di restauro è la colla d'amido di frumento. Infatti, secondo quanto è emerso dalle ricerche svolte presso il dipartimento sloveno, la colla d'amido di frumento resiste molto di più all'invecchiamento artificiale (ISO 80°C-65%) rispetto agli altri adesivi comunemente utilizzati nel restauro (come ad esempio il Tylose, l'amido di mais, la metilcellulosa, ecc.).

La ricetta di preparazione della colla d'amido utilizzata presso il dipartimento prevede 50 gr di amido di frumento in polvere da sciogliere in 500 gr di acqua deionizzata. La cottura della colla richiede poi circa 60 minuti, aumentando la temperatura in 3 fasi di 20 minuti ciascuna. Dopo la cottura, la colla d'amido deve essere lasciata raffreddare e poi conservata in un frigorifero. Prima dell'uso è necessario passare la colla utilizzando uno speciale setaccio e pennello per renderla meno compatta e più atta alla stesura sulla carta.[15]

La reintegrazione è stata realizzata utilizzando due tipi di carte per restauro: una carta tipo Japico 642-181, invecchiata naturalmente per 20 anni, molto simile alla carta originale dei fascicoli sia come consistenza al tatto sia come colore; una carta giapponese tipo Kozo RK-1, bianca e molto sottile.

[13] Sulle tipologie di pennelli giapponesi e le loro caratteristiche si veda Thompson: Japanese brusches for conservation, pp. 42–53.

[14] Černič Letnar, Grkman, Vodopivec: The Effect of surface coating, pp. 46–65.

[15] Thompson: Japanese brusches for conservation, p. 63.

La scelta delle carte si è basata su alcune indagini analitiche eseguite sul materiale da restauro. Infatti, si è voluto confrontare i dati tecnici forniti dal produttore con quelli ottenuti dall'analisi tramite il procedimento *Graff 'C'* delle materie fibrose.

Mentre la carta giapponese RK-1 contiene una grande quantità di fibre di kozo (80-90% circa), la carta Japico 642 181 ne contiene in piccola percentuale (20%). Nonostante la carta non risulta di elevata qualità, la presenza di cellulosa chimica non sbiancata (probabilmente del tipo *softwood*) – avendo una struttura a fibre lunghe – consente di dare alla carta maggiore consistenza nei punti più fragili.

Inoltre, diverse tipologie di carte da restauro sono state sottoposte anche a invecchiamento artificiale secondo la norma ISO 5630/3. L'analisi colorimetrica di tre carte giapponesi del tipo Japico così invecchiate ha dimostrato che tali materiali subiscono un ingiallimento più o meno marcato. Dopo 24 giorni di invecchiamento tutti i materiali cartacei hanno subito un cambiamento di colore ma, tuttavia, non così allarmante se confrontato con quello delle altre tipologie esaminate. Ad esempio, presso il dipartimento sloveno è stato valutato che la carta tipo Gampi, oltre ad imbrunire velocemente alle altre tipologie di carte giapponesi subisce anche un accorciamento delle fibre. Tra le carte analizzate che hanno subito l'imbrunimento più marcato è da segnalare la Japico 632-381 (ΔE 8.9), mentre quelle prodotte con fibre di kozo (K-34 e W15a) risultano in ogni caso le migliori.

L'ingiallimento è stato valutato sia tramite il confronto delle misure colorimetriche sia tramite l'analisi FTIR-ATR dei campioni invecchiati. L'imbrunimento è stato causato dalla presenza del picco della lignina visibile a 1510 cm^{-1}, probabilmente non eliminata del tutto durante i processi chimici di estrazione dei componenti cellulosici.

Queste analisi, quindi, sono risultate molto utili in quanto permettono di conoscere più nel dettaglio le proprietà e le caratteristiche della carta che si vuole utilizzare per il restauro. Si è deciso tuttavia di utilizzare la Japico 642 181 per il lavoro di reintegrazione perché risultata tra tutte la carta con una minore componente di giallo dopo l'invecchiamento e per la sua consistenza molto simile a quella delle carte originali, mentre la Japico 632 461 pur non avendo aumentato la componente del rosso (a*) ha raggiunto al contrario un maggiore indice di giallo (b*) dopo l'invecchiamento.

Spesso, come si è potuto notare, i dati tecnici forniti dal produttore non sono sufficienti per avere un quadro completo della tipologia di carta. La verifica al microscopio della carta invecchiata ha rivelato tuttavia una buona resistenza del materiale che non ha subito accorciamenti delle fibre.

La reintegrazione delle parti mancanti e delle lacune

Il lavoro di reintegrazione è stato eseguito utilizzando una piccola superficie luminosa (*slimlight*) molto utile per poter osservare, prima di tutto, le lacune e gli strappi da riparare. Solo dopo questa verifica è stato possibile decidere in quali parti intervenire e quali invece non risultava necessario.

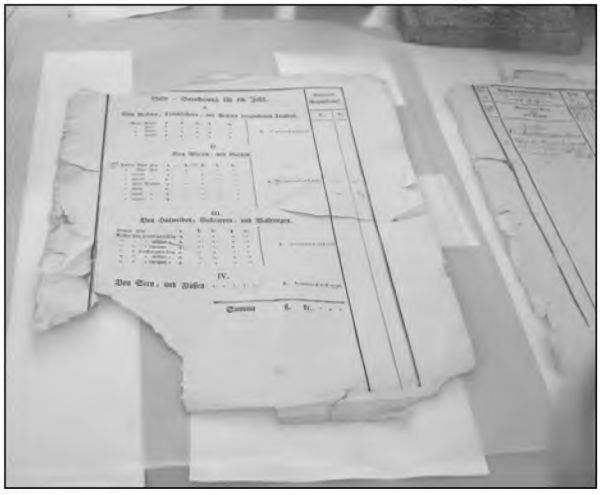

La reintegrazione delle parti mancanti e delle lacune con carta giaponese. La scelta delle carte si è basata su alcune indagini analitiche eseguite sul materiale da restauro.

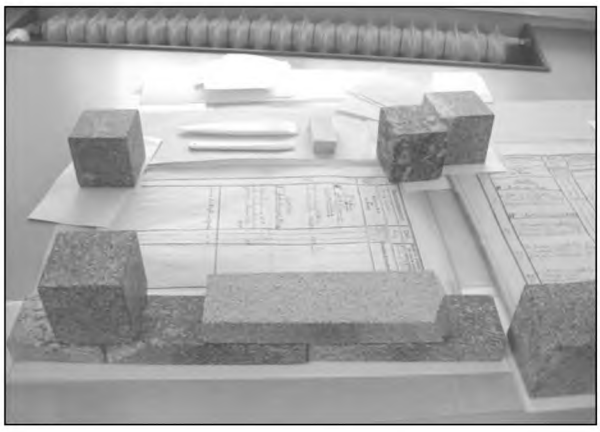

La fase dell asciugamento locale dopo la reitegrazione delle parti mancanti e delle lacune.

Questa operazione è stata eseguita incollando, con la colla d'amido preparata in precedenza, la carta per restauro sovrapponendovi la carta giapponese; il lavoro deve essere seguito seguendo il profilo della lacuna o della parte mancante del

foglio danneggiato.[16] Inoltre, occorre sottolineare che l'incollaggio deve avvenire senza bagnare troppo la carta: questo perché la colla d'amido preparata contiene molta acqua, per cui è necessario prima dell'uso stenderla quasi asciutta, altrimenti ciò può causare il formarsi di macchie proprio in corrispondenza dell'applicazione.

Per il lavoro di rinforzo dei bordi e degli angoli piegati è stata utilizzata la sola carta giapponese Kozo RK-1 applicata localmente con la colla d'amido.[17]

Ciò che è emerso alla fine del lavoro è il fatto che la reintegrazione delle lacune della carta può essere considerata tra le operazioni più difficili, in quanto richiede abilità manuali, precisione, capacità decisionali e soprattutto molta pazienza.

La riparazione della legatura in spago

Per una decina di fascicoli è stato necessario eseguire la riparazione della legatura in spago, perché rovinata o spezzata. Nel caso di altri due fascicoli, invece, si è ritenuto opportuno togliere la legatura originale per consentire la fase di lavaggio in acqua. In tali casi, prima di rimuovere lo spago è stato importante annotare il tipo di cucitura e delinearne uno schema semplificativo per poterlo riposizionare correttamente dopo il restauro.

Utilizzando un ago appropriato, quindi, si è seguito il percorso di cucitura dei diversi fascicoli partendo dal piè di pagina e, passando attraverso quattro fori, ritornando nel senso inverso sempre al punto di partenza, dove è stato applicato un nodo con l'estremità iniziale dello spago.

Non per tutti i fascicoli, però, è stato possibile riutilizzare lo spago originale, per cui questo è stato in alcuni casi sostituito con uno nuovo, di colore molto simile e di analogo spessore di quello rimosso.

Documentazione fotografica dopo il restauro

Dopo il restauro manuale si è voluto ottenere una ulteriore ricca documentazione fotografica del materiale d'archivio, eseguita con le stesse condizioni di luminosità e di background (bianco e nero) della serie precedente al restauro. In tal modo è stato poi possibile mettere a confronto le diverse immagini del prima e del dopo intervento e valutare i risultati ottenuti.

Stato del fascicolo dopo l'intervento di restauro senza la scatola protettiva.

La fase conservativa

La costruzione del box protettivo.

L'ultima fase del progetto è stata quella di creare tutte le condizioni per una corretta conservazione del materiale restaurato. Come si è già accennato all'inizio, questa fase ha previsto la costruzione della scatola protettiva per le carte e la sua collocazione nel deposito dell'archivio.

Tutte le decisioni sulla realizzazione della nuova scatola di protezione sono state prese insieme all'archivista responsabile del fondo, in quanto è stato necessario valutare prima di tutto lo spazio disponibile nelle scaffalature del deposito. Infatti, bisogna considerare che lo spazio occupato dal materiale documentario d'archivio dopo il restauro risulta sempre maggiore e ciò è dovuto alla migliore planarità dei fogli che ne fa aumentare leggermente le loro dimensioni. Spesso, inoltre, capita che molti materiali d'archivio vengano inseriti all'interno di scatole non adatte perché troppo piccole, comprimendo e schiacciando i fogli, o troppo grandi rispetto alle reali dimensioni delle carte, favorendo così l'insorgenza di strappi e piegature. Infatti, proprio i materiali d'archivio non possono essere inseriti tutti in scatole *standard*, con misure fisse e prestabilite, ma per una loro corretta conservazione devono essere collocati in contenitori creati su misura.

---

16 Il metodo è descritto nelle singole fasi nella tabella *Infilling losses – dry method* in *East meets West. Master-Class in Japanese Paper Conservation Techniques* (26 Luglio-6 agosto 2004), Northumbria University-Sorbonne, Parigi.

17 Per i dettagli di questa tecnica si veda la tabella *Creses and tears reinforcement* in *East meets West. Master-Class in Japanese Paper Conservation Techniques* (26 Luglio-6 agosto 2004), Northumbria University-Sorbonne, Parigi.

Questo è uno dei problemi più frequenti che i conservatori responsabili devono affrontare quotidianamente, accettando i cambiamenti del materiale dopo i restauri e allo stesso tempo razionalizzando lo spazio disponibile nei depositi. Per tale motivo, il primo passo è stato quello di misurare la superficie usufruibile nello scaffale e – una volta accertata – decidere insieme ai restauratori come realizzare la nuova scatola protettiva.[18]

Nel caso specifico è stato necessario però costruire un box composito, in quanto esso doveva contenere non solo i fascicoli d'archivio ma anche il libro – di cui si è detto in precedenza – appartenente alla medesima unità archivistica (AS 175 scatola 85).

Dopo aver preso gli accordi con l'archivista e registrato le misure della superficie utilizzabile presso il deposito, si è iniziato con le fasi di costruzione della scatola.

I materiali necessari alla sua realizzazione sono stati i seguenti:

1. un cartone multistrato di cellulosa chimica (*softwood* e *hardwood*) con spessore di almeno 2,5 mm.
2. colla polivinilica.
3. tessuto di cotone e lino per il rivestimento.

Per la composizione della scatola, abbiamo dovuto creare quattro diverse parti separatamente: il contenitore per i documenti e il libro, i divisori interni per i fascicoli e per il libro, la base e il coperchio. Si è iniziato a lavorare ai divisori interni. La realizzazione di tali divisori è indispensabile perché, nel caso di un box composito, è importante facilitare l'estrapolazione del materiale una volta dato in consultazione. Inoltre, è risultato fondamentale osservare con esattezza le dimensioni delle carte e del libro stesso in modo da tagliare i vari pezzi con precisione e creare una scatola perfetta. Nella costruzione del box, infatti, non sono ammessi errori. Ogni sbaglio anche se di pochi millimetri può causare una instabilità del materiale che, all'interno della scatola, con il tempo può rovinarsi con piegature o strappi.

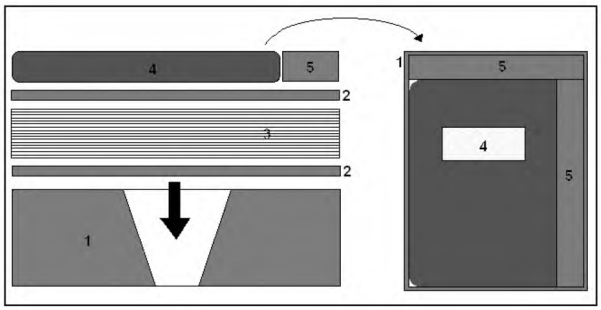

Per la composizione della scatola protettiva, abbiamo dovuto creare quattro diverse separatamente: il contenitore per i documenti (3) e il libro (4), i divisori interni per i fascicoli e per il libro (5) la base (1) e il coperchio.

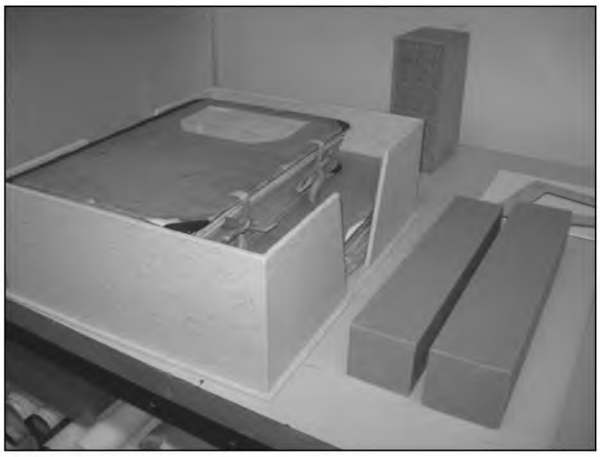

L'ultima fase del progetto è stata di creare tutte le condizioni per una corretta conservazione del materiale restauro. Questa fase ha previsto la costuzione della scatola protettiva per la carte e la sua collazione nel deposito dell'archivio.

Una volta che tutti i pezzi sono stati tagliati a misura e incollati, è necessario inserirli sotto una pressa per favorire la rapida asciugatura del cartone. Dopo di ché si è proseguito con la creazione delle due rientranze (nei lati più lunghi dei divisori) che consentono una più facile estrazione del materiale dalla scatola. In seguito, i due divisori così realizzati sono stati rivestiti con il tessuto di cotone e lino.

Dopo aver completato i due divisori, si è proseguito nella realizzazione del contenitore. Ogni pezzo deve essere tagliato e incollato con precisione in modo da ottenere l'incastro perfetto di ognuno. Anche qui sono state realizzate due aperture laterali che consentono l'inserimento delle mani per l'estrazione delle carte.

Per realizzare le pareti della scatola, l'incastro del cartone è mostrato nella seguente.

[18] La scatola è stata realizzata con l'aiuto della restauratrice Blanka Avgustin-Florianovič secondo le istruzioni fornite dal prof. Christopher Clarkson (Bodleain Library, Oxford) durante i suoi seminari tenuti presso gli Archivi Nazionali della Slovenia. Il box protettivo deve sempre essere costruito su misura in base alle dimensioni e alle caratteristiche del materiale originale.

Questa tipologia d'incastro è risultata la migliore, in quanto conferisce maggiore resistenza al contenitore soprattutto in corrispondenza degli angoli. Una volta incollate le pareti, il contenitore così ottenuto deve essere lasciato asciugare sotto peso per almeno 60 minuti. Dopo l'asciugatura, si può procedere con il suo rivestimento. Questa operazione è estremamente delicata e lunga perché è necessario incollare il tessuto una piccola parte alla volta in modo da evitare bolle d'aria tra questo e il cartone. La superficie, infatti, deve risultare perfettamente liscia e piana soprattutto negli angoli e ciò lo si può ottenere utilizzando una stecca in osso sottile e appuntita.

Terminato il contenitore, si è proseguito il lavoro con la costruzione del coperchio. Esso è composto da soli tre lati e le pareti presentano lo stesso tipo di incastro adottato per il contenitore. Dopo l'incollaggio delle pareti, il coperchio è stato lasciato asciugare sotto peso per circa 60 minuti. Infine è stato rivestito con il tessuto di cotone e lino.

Dopo aver verificato l'esattezza della costruzione fin qui ottenuta, il contenitore e il coperchio sono stati incollati ad una base (sempre di cartone e rivestita di tessuto) che consente di aprire e chiudere la scatola con facilità.

Ultima fase è stata la realizzazione dei due divisori interni per il libro. Queste parti sono state create tenendo presenti l'altezza e la base del volume (400 mm x 290 mm) e incollando uno ad uno gli strati di cartone sufficienti a chiudere la distanza tra questo e la scatola. Dopo di ché sono stati pressati e, dopo l'asciugatura, rivestiti con il tessuto di cotone e lino.

Terminata così la costruzione della scatola, si è proseguito con la composizione finale di tutti i vari pezzi ottenuti secondo lo schema mostrato nelle seguenti immagini.

Infine, sono state applicate le nuove etichette con la segnatura dell'unità archivistica su tre lati, in modo che siano visibili non solo nello scaffale del deposito nelle due posizioni orizzontale e verticale, ma anche sul lato fronte per chi ne richiede la consultazione. A conclusione di questa ultima fase sono state confrontate le misurazioni della scatola iniziale con quelle della scatola realizzata su misura. I dati, mostrati nella seguente tabella, mostrano evidenti differenze e confermano la necessità di considerare – come si è detto – il cambiamento dimensionale dopo il restauro.

Terminato così il lavoro, il box realizzato è stato consegnato all'archivista e collocato nello scaffale presso il deposito dell'archivio.

Conclusioni[19]

Il caso di studio, è rappresentato dall'analisi e di restauro conservativo di una parte dell'ingente Catasto Storico dell'antica regione della Carniola (Kranjska), fatto redigere dall'Imperatore Giuseppe II il 20 aprile 1785 e conservato nei depositi degli ARS. In generale, si tratta di interessante materiale archivistico composto da ben 354 unità (AS 175) che occupano un totale di 58 metri di scaffalature. Il lavoro ha riguardato il restauro di una delle unità archivistiche danneggiate, composta in particolare da materiale documentario diviso in 75 fascicoli di oltre 350 carte e un libro. Solo il materiale documentario è stato però oggetto degli studi qui presentati.

Dopo aver reperito tutte le informazioni storiche sul catasto grazie al contatto con l'archivista responsabile, il progetto di restauro è stato suddiviso secondo quattro fasi fondamentali. Innanzitutto la fase preliminare, che ha compreso la verifica della numerazione delle carte, l'analisi dello stato di conservazione del materiale e la documentazione fotografica prima dell'intervento. Seconda la fase delle indagini analitiche, che hanno incluso l'adozione di tecniche non distruttive (come la microscopia ottica, l'analisi FTIR-ATR, la misura del pH superficiale) e micro-distruttive (come l'analisi chimica tramite '*Graff C*'); tali ricerche hanno consentito di recuperare le informazioni sulla composizione chimica del supporto cartaceo e dei diversi inchiostri da manoscritto e a stampa. Terza la fase del restauro, che ha compreso il lavoro pratico di intervento manuale di pulitura a secco, reintegrazione delle lacune, umidificazione con *gore-tex*, lavaggio in acqua e collatura superficiale alcalina, il tutto corredato da una ricca documentazione fotografica. Infine la fase conservativa, concludendo il lavoro con la creazione di un box protettivo finalizzato alla conservazione del materiale nel deposito dell'archivio.

L'obiettivo principale di questo studio è stato quello di acquisire, dopo diversi anni di studio nel campo teorico e sperimentale del restauro, competenze pratiche ed esperienze applicative sui materiali cartacei originali e di affiancare un'equipe organizzata di restauratori e altri studiosi nelle operazioni conservative.

[19] Si desidera ringraziare Alenka Kačičnik Gabrič, Katja Kavkler, Darja Harauer, Marjana Cjuha, Mateja Kotar, Tatjana Rahovsky, per la collaborazione, e dr. Dragan Matić, direttore del Archivio della Repubblica di Slovenia per aver dato il permesso di efetuare il tirocinio.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)
SI AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko, šk. 85

Literatura

Calvini, Paolo: *Analisi non distruttiva degli inchiostri ferro-gallici in manoscritti antichi tramite Spettroscopia Infrarossa in Trasformata di Fourier (FTIR),* URL: www.itog-ve.org

Calvini, Paolo: L'analisi infrarossa del materiale bibliografico e d'archivio. *Libri e documenti. Le scienze per la conservazione e il restauro.* Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2007, pp. 669–680.

Černič Letnar, Meta; Grkman, Stanka; Vodopivec, Jedert: The effect of surface coating on the stability of leafcast paper. *Restaurator* 27 (2006), pp. 46–65.

Science for Conservators. London - New York : Routledge, 1992.

Grabnar, Marija: Half a century of the Centre for Conservation and Restoration at the National Archives of Slovenia. *International Preservation News* : IFLA 48 (2009), pp. 32–33.

Novak, Gabrijela: *Papir, karton, lepenka.* Ljubljana : Naravoslovnotehniška fakulteta, Oddelek za tekstilistvo, 1998.

Pearlstein E. J.; Cabelli, D.; King, A.; Indictor, N.: Effects of eraser treatment on paper. *Journal of the American Institute for Conservation* 22 (1982), N. 1, pp. 1–12.

Planinc, Lucija: *The Archives of Republic of Slovenia,* 3/2010. URL: http://photocons.webexone.com (reperibile fino a luglio 2011 con password).

Planinc, Lucija: *The Archives of Republic of Slovenia,* 11/2009. URL: http://photocons.webexone.com (reperibile fino a luglio 2011 con password).

Pol stoletja (ur. Jedert Vodopivec). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2006.

Singer, H.; Dobrusskin S.; Banik, G: *Humidification with moisture permeable materials.* Paper Conservation Course ICCROM. Vienna : Horn, 1993, pp. 155–166.

Thompson, Andrew: Japanese brusches for conservation. *The Paper Conservator* 9 (1985), pp. 54–65.

Water and Paper. Conservation Principles. Note del Seminario Internazionale (Ljubljana, 24-25 agosto 2010). Ljubljana: IADA, 2010.

Wulfert, Stefan: *Der Blick ins Bild : Lichtmikroskopische Methoden zur Untersuchung von Bildaufbau. Fasern und Pigmenten.* Ravensburg : Ravensburger Buchverlag ; Berlin : Seemann, 1999.

Povzetek

RESTAVRATORSKO-KONSERVATORSKI POSEG NA JOŽEFINSKEM KATASTRU ZA KRANJSKO (1785–1789)

Študijski primer, ki ga je lansko leto opravil Center za konserviranje in restavriranje knjig in dokumentov v Arhivu Republike Slovenije (ARS), obsega analizo dela Jožefinskega katastra za Kranjsko (AS 175), ki ga je 20. 4. 1785 dal izdelati cesar Jožef II. in ga hranijo v ARS. Zanimivo arhivsko gradivo je sestavljeno iz 354 fasciklov, skupno pa obsega 58 tekočih metrov. Restavratorski poseg je bil opravljen le na eni poškodovani arhivski enoti, sestavljeni iz 75 snopičev, ki obsegajo več kot 350 dokumentov in ene knjige. Predmet predstavljenega posega so bili le dokumenti.

Po pridobitvi zgodovinskih podatkov o katastru pri pristojnem arhivistu, je bil restavratorski projekt razdeljen na štiri glavne faze. Uvodna faza je obsegala pisno in fotografsko dokumentacijo stanja gradiva ob prevzemu in predlog konservatorsko-restavratorskega posega. V drugi fazi so bile opravljene analitične preiskave, ki so obsegale uporabo nedestruktivnih – neporušnih metod (kot npr. optično mikroskopiranje, analiza FTIR-ATR, površinsko merjenje pH) in mikrodestruktivne (kot npr. kemično analizo s pomočjo barvila "Graff C"). Omenjene razsikave so omogočile pridobitev informacij o kemični sestavi papirne podlage in različnih črnil, ki so bili uporabljeni za rokopise in tiskovine. Tretja faza restavriranja, ki je obsegala ročno čiščenje, zapolnitev manjkajočih delov, vlaženje z goretexom (goretex membrano), mokro čiščenje, lepljenje alkalnih površin, je bila bogato fotodokumentirana. V končni konservatorski fazi je bila izdelana zaščita in priporočila za hranjenje gradiva v arhivskem skladišču.

Po dolgoletnem teoretičnem in aplikativnem študiju restavratorskega posega je bil namen omenjene študije tudi pridobitev praktičnih znanj in uporabnih izkušenj na področju originalnih papirnatih materialov ter vzpostavitev sodelovanja med ekipo konservatorjev-restavratorjev in drugih strokovnjakov s področja arhivistike.

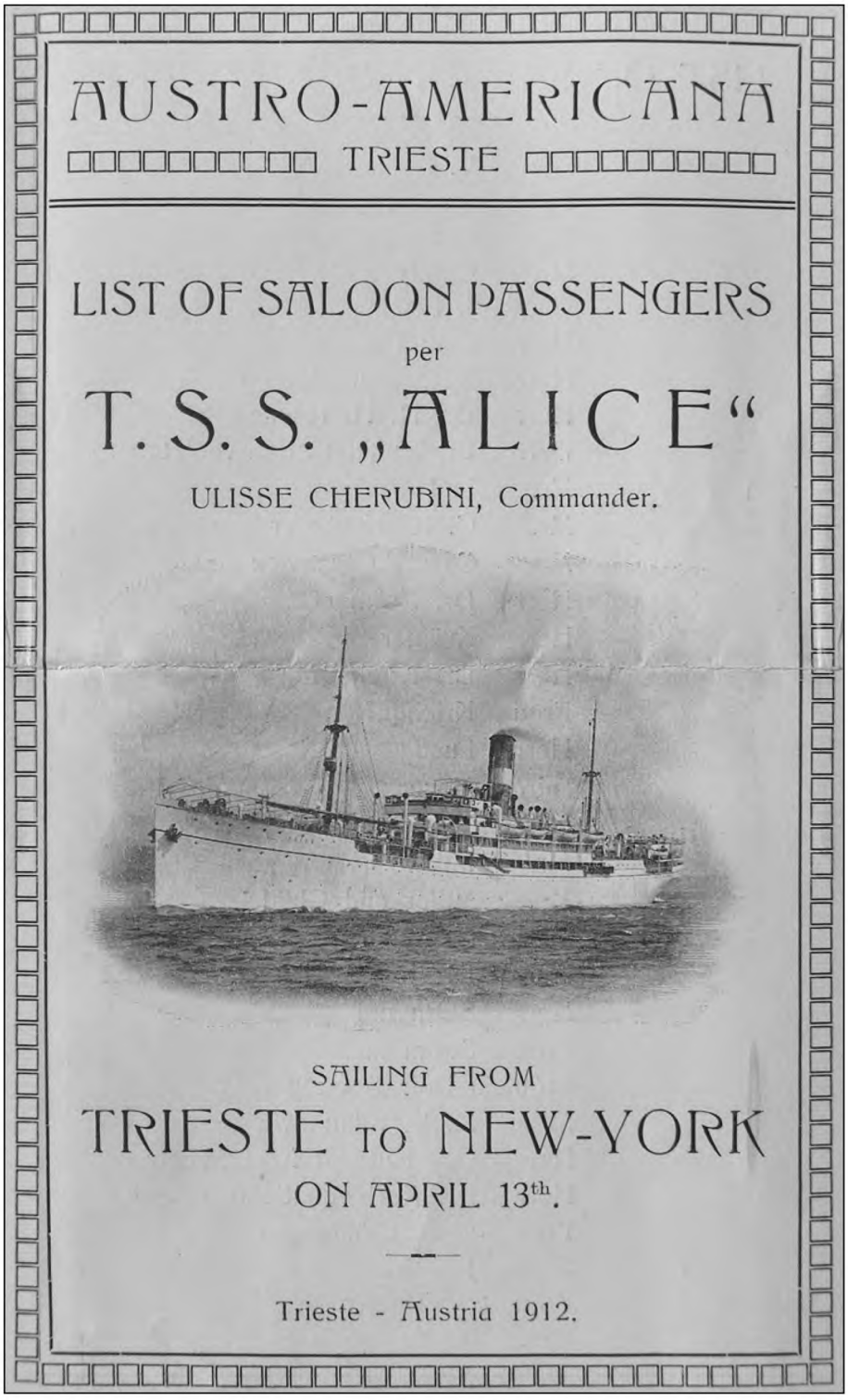

Naslovnica seznama salonskih potnikov parnika »T. S. S. Alice«, s katerim sta na poročno potovanje iz Trsta v Palermo odplula mladoporočenca baron in baronica Mayr, 1912. Zasebni arhiv Elisabeth grofice Henckel-Donnersmarck, rojene baronice Mayr, Avstrija (foto Barbara Žabota, ZAL).

Iz arhivskih fondov in zbirk

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 930.2:091"13"
Prejeto: 3. 5. 2011

Seminar iz temeljnih zgodovinskih ved, UNG 2009–2010. Listine prve polovice 14. stoletja

NIKOLA BABIČ
študent 3. letnika Kulturne zgodovine na UNG
Vojkova cesta 8, SI-5250 Solkan
e-pošta: nikola.bs@hotmail.com

ROBERT DEVETAK
študent 3. letnika Kulturne zgodovine na UNG
Ročinj 12, SI-5215 Ročinj
e-pošta: robert.9ak@gmail.com

MARTIN GARZAROLLI
študent 3. letnika Kulturne zgodovine na UNG
Dutovlje 66, SI-6221 Dutovlje
e-pošta: martin.garzarolli@siol.net

MATEJA KREGAR GLIHA
študentka 3. letnika Kulturne zgodovine na UNG
Cesta v Mestni log 58g, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: m.kregar@siol.net

PRIMOŽ SLANIČ
študent 3. letnika Kulturne zgodovine na UNG
Porabska ulica 2, SI-9250 Gornja Radgona
e-pošta: primozsl@hotmail.com

MATJAŽ BIZJAK
dr. zgodovinskih znanosti, višji znanstveni sodelavec, ZIMK ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: matjaz@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek prinaša edicije petih srednjeveških listin, ki so jih izdelali študentje tretjega letnika Kulturne zgodovine na UNG v okviru seminarja iz temeljnih zgodovinskih znanosti. Listine so objavljene v skladu s sodobnimi ekdotičnimi načeli in opremljene s krajšimi vsebinskimi komentarji, povzetimi po nalogah, ki so bile izdelane v okviru seminarja.

KLJUČNE BESEDE: listine, srednji vek, ekdotika, temeljne zgodovinske znanosti

ABSTRACT

THE SEMINAR ON BASIC HISTORICAL SCIENCES, UNG 2009–2010. DEEDS OF THE FIRST HALF OF THE 14TH CENTURY

In the article five medieval deeds are published. The work was carried out within the framework of the seminar on basic historical sciences by the third-year students of cultural history at the University of Nova Gorica. The deeds are published in accordance with contemporary ecdotic principles and accompanied with short commentaries from the papers delivered at the mentioned seminar.

KEY WORDS: deeds, the Middle Ages, ecdotics, basic historical sciences

Uvod

Na novem oddelku za kulturno zgodovino Univerze v Novi Gorici je v poletnem semestru študijskega leta 2009–2010 prva generacija študentov obiskovala predavanja iz temeljnih zgodovinskih znanosti. Predmetnik določa v sklopu predavanj tudi seminar, ki ga je bilo med številnimi vedami, ki jih vključujejo predavanja, najsmotrneje vezati na ekdotiko. Tekstna kritika v njenem najširšem pomenu in objavljanje pisnih zgodovinskih virov namreč predstavljata nekakšen skupni imenovalec praktično vseh temeljnih (ali pomožnih) zgodovinskih ved, ki študente uvajajo v samostojno delo z zgodovinskimi viri starejših obdobij. Z objavo vira so tako študentje lahko v praksi preizkusili svoja znanja, pridobljena v okviru študija paleografije, diplomatike, kronologije, heraldike in sfragistike.

Za temo tokratnega seminarja so bile izbrane listine prve polovice 14. stoletja. Naloga, ki so jo študentje pripravljali individualno ob podpori skupnih konzultacij v predavalnici, je vključevala standardno transkripcijo vira z regestom in znanstvenim aparatom (zunanje značilnosti originala, morebitne predhodne obravnave, opis pečata in potreben komentar v opombah), datiranje, osnovno diplomatično analizo in krajši vsebinski komentar. Vse obravnavane listine se nahajajo v hrambi Arhiva Republike Slovenije v Ljubljani, kjer so jih študentje v okviru informativnega obiska v sklopu predavanj imeli priložnost videti v originalu in tudi opraviti del raziskave (opis pečata, branje na kopiji teže razpoznavnih mest).[1]

Obravnavane listne nimajo skupnih vsebinskih točk, temveč so bile izbrane glede na zahtevnost pisave, okvirno dolžino in jezik, ki so se ga študentje učili v predhodnih letnikih študija. Ker gre za originalne dokumente in ne za »šolske primere« je njihova zahtevnost lahko le okvirno primerljiva, na pa povsem enaka. Prav tako je od študentov, ki se šele spoznavajo z delom na arhivskih virih, iluzorno pričakovati popoln izdelek. Namen seminarja je bil uvajanje v samostojno delo ediranja srednjeveških virov in ta je bil v celoti dosežen. Ker je smisel edicije pripraviti in dati na razpolago vir širši strokovni javnosti, se je zdelo povsem umestno in upravičeno, predvsem pa korektno do sodelujočih študentov, rezultate seminarja dejansko objaviti v strokovni publikaciji, čeprav ne gre za vsebinsko homogen sklop virov. Listine so namreč nadvse univerzalen in v medievistiki pogosto uporabljan vir, in nedvomno tudi objava v takšni obliki ne bo ostala brez koristi za zgodovinske raziskave. Objavljeni teksti so uredniško korigirane različice z dodanimi dorzalnimi noticami, ki zaradi specifičnosti novoveških pisav, le v manjši meri obravnavanih v sklopu predavanj, niso bile predmet seminarskih nalog. Prav tako so kratki vsebinski komentarji v sklopu listinskega aparata, ki temeljijo na besedilu seminarskih nalog, ustrezno (nekje bolj, nekje manj) prirejeni in dopolnjeni.

Pričujoča objava zajema pet originalnih listin, izstavljenih med leti 1323 in 1346. V izboru so zastopani zapisi različnih pravnih dejanj: v dveh primerih prodaja nepremičnine, volilo jutrnje, podelitev posesti v fevd in odkup v fevd podeljene posesti. Razen enega notarskega instrumenta (št. 3) gre v vseh primerih za pečatne listine tipa *ego/ich* oz. *nos/wir*, ki so se sredi 13. stoletja kot moderna oblika dispozitivnih poslovnih listin pojavile v t. i. južno-nemškem prostoru (termin vključuje tudi dežele na območju Vzhodnih Alp).[2] Glavno sredstvo overovitve je v vseh primerih pečat, ob tem pa vse listine z eno samo izjemo kot dodaten overovitveni element navajajo priče. Izjema je najmlajša listina (št. 5), ki izvira iz pisarne celjskih grofov, kjer so tovrstno prakso opustili dobro desetletje pred njeno izstavitvijo.[3] Vse te listine sledijo za ta tip običajnemu zgoščenemu formularju s publikacijo, ki se navezuje na intitulacijo in prehaja neposredno na dispozicijo, najpomembnejši in temu primerno daleč najobsežnejši listinski del; temu sledi koroboracija in povsem na koncu datacija. V okviru dispozicijskih formul obravnavanih listin je mogoče poleg pertinenčne formule (ali klavzule), ki je obvezni element vseh nepremičninskih transakcij, najti celo vrsto, glede na tip dokumenta različnih garancijskih klavzul; o možnosti povratnega kupa (št. 1), o odpovedi vsem zahtevam do prodane posesti (št. 1 in 4), o nudenju pravnega varstva (št. 2 in 5) oz. denarne ali pa realne odškodnine (št. 2) v primeru zapletov, o prenosu podeljene posesti na dediče v primeru prejemnikove smrti (št. 5) in o pripravljenosti podelitve posesti v fevd tretji osebi, ki bi ji jo vazal prodal ali zastavil (št. 4). Za notarski instrument je značilna nekoliko drugačna struktura, in sicer objavljeni primerek uvaja verbalna invokacija, ki ji sledi datacija (del, ki se nanaša na čas),

[1] Na tem mestu se iskreno zahvaljujem Juretu Volčjaku, oskrbniku zbirke listin v ARS, ki je za potrebe seminarja priskrbel digitalne kopije dokumentov in omogočil seminarsko delo v prostorih Arhiva Republike Slovenije.

[2] Redlich: Die Privaturkunden des Mittelalters, str. 122–123.

[3] Schwanke: Beiträge zum Urkundenwesen der Grafen von Cilli (1341–1456, str. 414.

tej pa seznam prič. Glavni del dokumenta predstavlja strnjena dispozicija, za njo se nahaja drugi del datacije (navedba kraja in podrobne lokacije), dokument pa zaključujeta notarski znak in podpis.

Listine

1.

Ulrik Perger je s kostanjeviškim opatom Janezom sklenil kupoprodajno pogodbo. Za sedemnajst mark starih oglejskih pfenigov mu je prodal dve obdelani kmetiji v Dolenji Stari vasi pri Šentjerneju. Pogodbo so sklenili v samostanu, ob prisotnosti številnih prič.

1322 december 28.

Orig. perg. v ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 78.
Reg.: Mlinarič, Topografija, str. 69, z letnico 1323.
Dorz. not.: Littera Ulrici Perrgarii pro hiis mansibus de Altendorf *(14. stol.).* — 2-bus mansibus *(16. stol.).* — Altendarf habemus duos mansos ... 1323 *(17. stol.).*

Dokument je datiran z letnico 1323, ob upoštevanju božičnega stila pa gre dejansko za leto 1322.
Listina dokumentira nek nakup posesti kostanjeviškega cistercijanskega samostana. Cistercijani so bili eden izmed pomembnejših meniških redov, razširjeni po vsej Evropi. Red je poimenovan po samostanu Cîteaux v vzhodni Franciji, ustanovljen pa je bil leta 1098 z odcepitvijo od benediktincev. Hitro se je širil in že leta 1136 so posegli na slovenska tla z ustanovitvijo samostana v Stični. 7 let pozneje mu je sledil Vetrinj na Koroškem, tretji pa je bil Kostanjevica. Ustanovno listino mu je leta 1234 podelil vojvoda Bernard Spanheimski, poimenovali pa so ga Marijin Studenec (nemško Mariabrunn). Speinheimi so samostan postavili v bližino meje z Ogrsko, da bi utrdili svojo oblast na Dolenjskem in pospešili trgovino. Leta 1249 je vojvoda Bernard potrdil posesti, ki so že takrat obsegale 221 hub na Dolenjskem, v okolici Žužemberka in na Koroškem. Poleg posesti je potrdil še razne pravice, privilegije in dohodke. Skozi čas je samostan svoje ozemlje širil, pridobival pa je tudi vse več pravic in privilegijev. Posesti so se nahajale na območju Gorjancev (večina na hrvaški strani), Šentjernejskega, Krškega in Mrzlega polja, Čateža, na Koroškem pa pri Št. Vidu ob Glini. V začetnem obdobju je tiste bolj oddaljene menjal za bližnje, nove pa je večinoma pridobil z darovnicami in nakupi od plemičev, pozneje pa tudi od meščanov. Takšen primer nakupa posesti v bližini samostana od nižjega plemiča predstavlja pričujoča listina. Njen izstavitelj, Ulrik Perger s sedežem v Krškem, je pripadal viteški klienteli gospodov Svibenskih.[4] *Že dve leti pred tem je kostanjeviškemu samostanu prodal hubo in mlin v isti vasi.*[5] *Do 15. stoletja je takšno pridobivanje posesti popolnoma usahnilo, v 16. stoletju pa je samostan zaradi turških vpadov doživel gospodarsko krizo, ki se je še poglobila z odvzemom dela posesti, na katere so se naselili uskoki. Ti so prevzeli kar tretjino posesti, večinoma na območju Žužemberka.*[5] *Samostan je bil ukinjen z dekretom dne 2. oktobra 1785.*[6]

Ich Ălreich Perger vergih offenleich mit disen gegenbærtigen prief und tuen chunt allen den, die in sehent, horent oder lesent, daz ich mit gueten willen und mit wolbedahten muet czden czeiten, da ich ez wol getuen mòht, dem ersam herren apt Johansen cze Sand Mareyn prunn[1)] pey Lantstrost[2)] und demsælben gotshaus meins rehten erbs czwo besezzen hueb dacz Altendorf[3)] mit læut und mit guet, reht und rædleich czechauffen geben han um sibentzehen march alter Aglayer phening, der ich czehant schon und erleich von im gewert pin und sohol daz vorgenant gotshaus diesælben czwo besezzen hueb czrehtem aygen ewichleich nutzen und innehaben mit læuten und mit guet, mit æchern, mit wismat und mit holtzz, mit stok und mit stayn, mit wazzer und mit gemayn und mit allem dem und darczĬe gehort unversprochenleich und unberwngenleich als ander sein guet, dazczwe demsælben gotshaus gehort. Also mit auzgenomenr red ob ich den ersam herren apt Johansen oder daz oftgenant gotshaus cze Sand Mareyn prŭnn erman von dem perhrag, der nu schierist chunftich ist inr iars vrist mit siebentzehen march alter Aglayer, so sint die egenanten czwo hueb mit allem reht von dem gotshaus mit herwider lædich und forey

---

4 Kos: *Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitnih nasilnikov*, str. 317–318; isti: *Vitez in grad*, str. 169.
5 Mlinarič: *Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234–1786*, str. 66.
6 Razen posebej citiranega povzeto po: Mlinarič: *Kostanjeviška opatija 1234–1786*; Zadnikar: Kostanjeviški klošter »*Fontis S. Mariae*«, str. 37–38.

czemeim leben. Also daz ich hinfur dieweil ich læb, diesælben tzwo hueb nieman versetzzen noch verchauffen schol noch enmach mit chaym reht. Nah meim tòd schullen die oftgenanten tzwo hueb mit allem dem reht als vorgeschriben stæt hinwieder des gotshaus cze Sand Mareyn prun rehtez aygen sein fur mein sæl und fur aller meiner vordern sæl czsælgeræt und cze urchund daz man ewichlich in demsaelben gotshaus, fur mein sael und fur meiner vordern sæl pietern schol. Geschæh auer, daz ich den vorgenanten herren apt Johansen oder daz gotshaus niht ermant inr iars vrist mit sibenczehen march phening als vor geshriben stet, so sohol ich noch chayn mein erb[a] hinfur chain ansprach noch chain gedingen nimer mer haben auf diesælben czwo hueb datz Altendorf und schol ich dieselben tzwo hueb dem gotshaus cze S[and][b] Mareyn prun ledigen und vreyn nah landes reht vor allen ansprach. Daz lob ich pay mein trewn an alle pòs list. Daz diseÏ gelub stæt und unverprochen beleiben, gib ich dem gotshaus cze Sand Mareyn prun disen prief mit hern Wilhalmen von Pischæcz[4] anhangunden insigel und mit meins herren hern Rudolfs von Scherfenberch[5] anhangunden insigel, die diser ding aller willig purgen und gezeugen sint und mit meins sælbs anhangunden insigel besigelt und beczaichent czeim stæten urchund d(er) warhait. Des sint gezeugen: her Perhtolt der pharrer czdem Hæligen Chreuz,[6] prueder Tylman der prior, her Ott von Sicherstayn,[7] Aracher cze Lantstrost, Thomas von Kotschen,[8] Philipp und Gorg Bogdans sun und ander erber læut. Der prief ist geben datz Lantstrost, do nach Christes geburd ergangen waren tousent jar und dreÏ hundert jar, darnah in dem dritten und czwaynczgisten jar an der chindlein tag cze weinahten.

Trije viseči pečati na perg. traku: 1) ščitasti grbovni pečat v naravnem vosku, v ščitu podoba zmaja; napis: ✠ S. WILHALMI [ ] PITSCHEZE. — *2) manjka (ostal samo pergamentni trak). — 3) okrogel poškodovan pečat v naravnem vosku, od gornje ploskve ostal le drobec s črko* E.

---

[a] *orig.* eerrb. [b] *zaradi madeža nerazpoznavno.*

[1] *»Marijin Studenec«, kostanjeviški samostan.*
[2] *Kostanjevica.*
[3] *Stara vas pri Šentjerneju.*
[4] *Pišece.*
[5] *Svibno.*
[6] *Podbočje.*
[7] *Grad Sicherstain, današnji Stari grad Žumberački v Gorjancih.*
[8] *Kočno, zahodno od Krškega.*

[Robert Devetak]

Pečat Viljema Pišeškega na listini 1322 dec. 28., ARS, ZL 78.

2.

Sofija Jeterbenška, poročena z Rutlibom s Hmeljnika, izpričuje, da je bratom nemškega viteškega reda v Ljubljani za enajst mark starih oglejskih denarjev prodala eno hubo in pol v Mostah pri Ljubljani.

1330 december 2.

Orig. perg. v ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 91.
Obj.: Otorepec, GZL II/11 (na več mestih skrajšana transkripcija).
Dorz. not.: Vmb I½ huben cze Pruk pey Sant Peter ... *(14. stol.).* — Kauffbrüeff von Sophia von Hertenberg ausge... über anderthalb huben, gelegen unterhalb Laybach in dem dorf zu Prukh im Talle wismatten vnd holz an das Teutsche haus zu Laybach lauthen, datum 1336. No. 36. *(16. stol.).*

Listina dokumentira prodajo plemiške posesti komendi Nemškega viteškega reda v Ljubljani. Kot prodajalka nastopa Sofija Jetrbenška. Rodbina, iz katere je izhajala, vitezi Jeterbenški, so bili ministeriali koroških vojvod Spanheimov, in sicer ena izmed viteških rodbin, ki so imele posest v okolici Ljubljane, sedež njihovega delovanja pa je bil grad Jeterbenk, po katerem so se tudi imenovali od leta 1207.[7] *Tega leta se v ohranjenih pisnih virih omenja Gerloh I. Sredi 13. stoletja je njegov sin, Gerloh II. povzročal škodo Freisingu na južnih mejah loškega gospostva, kar je vodilo do občasnih sporov. Ampak kljub občasnim sovražnostim z Freisingom je bil od konca 13. stoletja pogost gost v Škofji Loki, kot eden redkih nefreisinških vitezov. Razmere pa so se zaostrile in leta 1270 je Gundaker, maršal freisinške škofije, Gerloha II. ujel in zaprl. Konec decembra 1278 se je Gerloh II. v Škofji Loki pomiril s freisinško škofijo ter obljubil, da se ne bo maščeval za svoje ujetništvo.*[8] *Pogosto je bil tudi v Ljubljani, kjer je imela rodbina konec 13. stoletja postojanko. Po smrti kralja Rudolfa se je leta 1292 priključil zvezi proti Rudolfovemu sinu Albrehtu I. in koroškemu vojvodu ter goriško-tirolskemu grofu Majnhardu IV., kar pa ni imelo bistvenega vpliva na nadaljnjo usodo rodbine.*[9] *Njegov sin, Ulrik, Sofijin brat in porok v obravnavani listini, se pojavi v virih leta 1327. Njegovo razprodajanje posesti pa je že pričalo o pešanju gospodarske moči rodbine. Jeterbenški in njihovi sorodniki so bili med pomembnejšimi prodajalci posesti komendi nemškega viteškega reda v Ljubljani. Za primer lahko navedemo obravnavano listino, s katero je Sofija, ljubljanski komendi prodala eno hubo in pol v Mostah pri Ljubljani.*[10] *Zadnjič se Jeterbenški omenjajo leta 1375. Kaj se je pozneje dogajalo z njimi ne vemo, najverjetneje je rodbina po moški strani izumrla. Njihovo nekdanjo posest je po letu 1376 podeljeval v fevd Nikolaj Sommerecker, gradovi pa so postopoma začeli propadati.*

Tudi prisotnost Nemškega viteškega reda v Ljubljani je tesno povezana s Spanheimi. Vojvoda Bernard naj bi jih že pred letom 1228 pripeljal kot pomoč pri utrjevanju oblasti v tamkajšnjem teritorialnem gospostvu, vendar prvi zanesljivi pisni vir o obstoju ljubljanske komende datira v leto 1256, ko je redu potrdil nekatere svoboščine. Leta 1268 se prvič pojavi v listini vojvode Ulrika tudi križevniška cerkev. Sedež Nemškega viteškega reda v Ljubljani je ležal na območju današnjih Križank, kjer je bilo pred njihovim prihodom središče prejšnjega pridvornega gospostva. Tu je potekala prvotna križevniška kolonizacija, v prvih letih 14. stoletja pa so intenzivno pričeli z zbiranjem posesti v okolici Ljubljane ter na Dolenjskem, večinoma z volili in nakupi od lokalnega plemstva kot so bili omenjeni Jeterbenški.[11]

Ich Sophey von Hertenberch[1)] Ruetliebes wiertin von Hophenbach[2)] vergich offenleich unt tuen chunt mit disen prief allen den, die in sehent, lesent oder hòrent, die nu sint und hernach chunftich werdent, daz ich mit wol pedachten muet zu den czeiten, du ich ez wol getuen mocht mit gueter gunst und rat desselben meins hercen lieben wiertes Ruedliebs und meiner erben und mit rat meins herzzen lieben prueder hern Vlreichs von Hertenberch, meins recht frei erb aigen guetes anderhalb hueb gelegen niderhalb Laybach[3)] in dem darf zu Prukk[4)] mit allen den rechten und ich ez in gehabt han und ander mein vaderen und mit alle, daz darczue gehòrt, ez sein echer, wismat, holcz, waid, stoch, stain, wazzer, gemain, auztrift vnd intrift, gesuecht und ungesùcht, gepaun und ungepaun, swi ez gehaizzen sey, den erberen gaistlichen leuten den pruederen des Teuschen haus[5)] ze Laybach und demselben haus ebichlich in rechter aigens geber[a)] zu pesiczen und ze nuczen, swie in daz aller peste fueget, verchaufet han umb ainlef march

---

7 Kos: *Vitez in grad*, str. 144.
8 Volčjak: Ich N. von Hertenberch vergich ..., str. 51.
9 Kos: *Vitez in grad*, str. 145.
10 Volčjak: Ich N. von Hertenberch vergich ..., str. 57.
11 Kos: Posest ljubljanske komende nemškega viteškega reda, str. 271–275.

alter Agliger phennig, der ich von in zu hant follchlich gewert pin mit solhen auzgenomnem red und gelubden, ob dieselben erberen prueder, die nu sint oder hernach chuenftich wernt oder dazselb ier haus jeman ansprechen wolde oder ansprech und villeicht pezzer rechten gehen wolde oder gehe auf dieselben anderhalben hueben, denn ich darauf gehabt han vnd mein vaderen, von den ez mich anerpt und dieselben prueder und ier haus nu darauf habent, des schol ich oder mein erben, die ich nu han und die mier got noch geben mach, oder mein egenanter herczen lieber wiert Ruetlieb mitsamt mein lieben prueder Vlreichen son vertreten und verantburten vor allem gericht, swa dieselben prueder des pedurfen und scherm nach des landes recht cze Crain. Tàt wier des nicht und die erberen prueder und ier haus die genanten anderhalb hueben also verluren, so schol ich und mein vorgenanter lieber wiert mitsampt unseren erben, die uns nocht got geben mach, denselben erberen prùderen und iren haus in den naesten maned darnach und in dieselb anderhalb hueb anbehabt wurd, so scholt wier gepuenten sein ze geben sechcehen march alter Aglier phennig an alle widerred unferzogenelich. Taet wier des auer nicht, swelhen schaden dieselben erberen prueder und ier haus des naemen, den der cumdeuber oder der anderen prueder anier desselben haus sagte an aid und an taiding, den schùl wier in ablegen an all wiederred. Daz schuln si haben auf uns und auf allen den vnd wier haben. Dis forgenante unser gelùbde loben wier volfuern und zu laisten pei unseren treuwen an aides stat an all aegelist und schol uns daran nicht ubertragen chain itneuwer funt. Darwider dise vargeschribden gelubde mocht der funden werden und daz dise obengeschriben gelubde den oftgenanten erberen pruderen und ierem haus stet peleibe vnd vnterprochen, so gib ich vorgenante Sophei in disen offen prief, der versigelt ist mit der vargenanten meiner herzzen lieben wiertes und prueder anhagenten insigelen, daruber gib ich in ze gezeugen: Hertlein von Pillchgrez,[6] Chuernraten von Ig, Albern und sein aiden Niclau phleger in dem lant cze Chrain,[b] Lienharten den Parger, Marcùsen und sein prueder Maeclein, Lienharten Albercz sun, Gòrgen den Schremer purger ze Laybach und ander erber leut genueg. Der prief ist geben ze Laybach in dem selben Teuschem haus, du nach Christes geburt ergangen waren dreuzehenhundert jar und darnach in dem dreizgisten jar des nasten suntages nach sand Andres tag.

Dva viseča pečata na perg. traku v naravnem vosku: 1) osmerokotni, nekoliko poškodovan, v polju podoba konjske glave; napis: ✠ S RUTL[I]EB D[ER] [HOPF]ENBACH. — *2) okrogel; v polju ščit s podobo neke vzpenjajoče se živali; napis:* ✠ S WOLR[ICU]S [HER]TEN[BE]RCH.

---

[a] *recte* geben. [b] *orig.* Cchrain.
[1] *Jeterbenk.*
[2] *Hmeljnik.*
[3] *Ljubljana.*
[4] *Moste.*
[5] *Nemški viteški red.*
[6] *Polhov Gradec.*

[Primož Slanič]

3.

V notarskem zapisu, ki ga je kot poročno pismo sestavil notar Jakob de Ysnardo, Herman z Vikumberga podarja svoji nevesti Elizabeti, hčeri Franka iz Borga San Lorenzo, jutrnjo v vrednosti 400 liber beneških denarjev, krito z vsemi svojimi posestvi in dva hišna pomočnika.

1332 januar 20., Gorica.

Orig. perg. v ARS, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 97.
Reg.: Koblar, Regesti listin boštanjskega arhiva, str. 204–205.
Dorz. not.: Carta morgengabi Alsubete filie Franchi *(14. stol.).* — Leonardus de Castro Novo ... hodie *(18. stol.).*

Dokument priča o poročnem dogovoru v krogu višjega sloja prebivalcev Gorice. Razvoj tega naselja je najtesneje povezan z goriškimi grofi, ki so upravljali z goriškim ozemljem od prve polovice 12. stoletja pa vse do izumrtja leta 1500, ko je prešlo v roke Habsburžanov. V tržno naselbino, locirano pod sedežem deželnega gospoda, se je naseljevalo precej pestro prebivalstvo. Tu so živeli Slovenci, Judje in romansko, predvsem plemiško prebivalstvo z zahoda, zahvaljujoč posestvom goriških grofov na Koroškem pa je v Gorici prebivalo tudi veliko število nemških družin. Z naraščajočim pomenom funkcij regijskega trgovskega, sodnega in upravnega centra,[12] *so se v trg pod gradom polagoma naseljevali tudi ministeriali in vazali goriških grofov. Kot je razvidno iz pričujoče listine, se je v hišo goriškega tržana (?) Franka, po rodu iz Borga San Lorenzo v pokrajini Mugello severno od Firenc, priženil Herman z Vikumberga. Grad pri Dragi, SZ od Kozine, je leta 1249 na ozemlju tržaškega škofa postavil goriški ministerial Almerik iz Karsperga in ga prejel od škofa v fevd. Grad je skozi 14. stoletje ohranjal status goriškega fevda tržaške škofije, rodbina kastelanov, ki se je začela imenovati po njem Vikumberški, pa se je uvrščala v krog goriških ministerialov.*[13]

In Christi nomine amen. Anno eiusdem domini millesimo trecentesimo tricesimo secundo indictione quintadecima, die vigesimo mensis ianuarii, presentibus[a)] domino Wicardo de Raspurch[1)], Wricio filio domini Maynardi de Barbana,[2)] dicto furpas filio domini Iacobi de Cormono[3)], Iacobo dicto Merlino Anthonio et Symone Tuschis habitatoribus Goricie[4)], Mathia quondam Rappoti dicti loci, Millano de Vtino[5)] filio domini Iacobi de Paona testibus rogatis et alliis. Hermanus de Vinchembergh[6)] quondam domini Heinr(i)ci dedit, tradidit et donavit Alsubete uxori sue, filie Franchi de Burgo Sancti Laurencii de Musello,[7)] habitatoris Goricie nomine morgengabi seu antelecti quatrigentas librorum denariorum Venetorum parvulorum super omnibus bonis suis ad faciendum omnimodum suam voluntatem tam in vita quam in morte. Et insuper duos de masnata silicet vnum virum nomine Laurencium, filium Thomasii, filii Remstechorii et vnam mulierem nomine Alsubetam, filiam Artili et sororem Weli, de quibus ut super possit facere quicquid placet. Pretibus et mandatis cuius Hermani nobiles viri domini Fredericus et Gerlochus fratres de Vinchembergh, Otho et Albertus fratres predicti Hermani et Leonardus dictus Lense de Castronouo[8)] ipsi Alsubete de predictis omnibus extiterunt fideiusores se et eorum bona eidem principaliter et insolidus obligantes.

Actum in mercato Goricie in domo Franchi in camera ubi dicti iugales iacebant.

(SN) Ego Iacobus de Ysnardo de Taruisio publicus imperiali auctoritate notarius predictis omnibus interfui et rogatis hec scripsi.

---

a) naknadno vstavljeno v prazen prostor ob koncu besedila.

1) Raŝpor; nekdanji grad nad istoimensko vasjo v Čičariji.
2) Krmin.
3) Barbana v jugovzhodni Istri.
4) Gorica.
5) Videm (Udine).
6) Grad Vikumberg pri Dragi na Tržaškem.
7) Borgo San Lorenzo v pokrajini Mugello severno od Firenc.
8) Novi grad, danes razvalina Stari grad pri Podgradu.

[Nikola Babić]

---

12 Kosi: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, str. 103–104.
13 Kos: *Urbarji Slovenskega primorja* 2, str. 41–42.

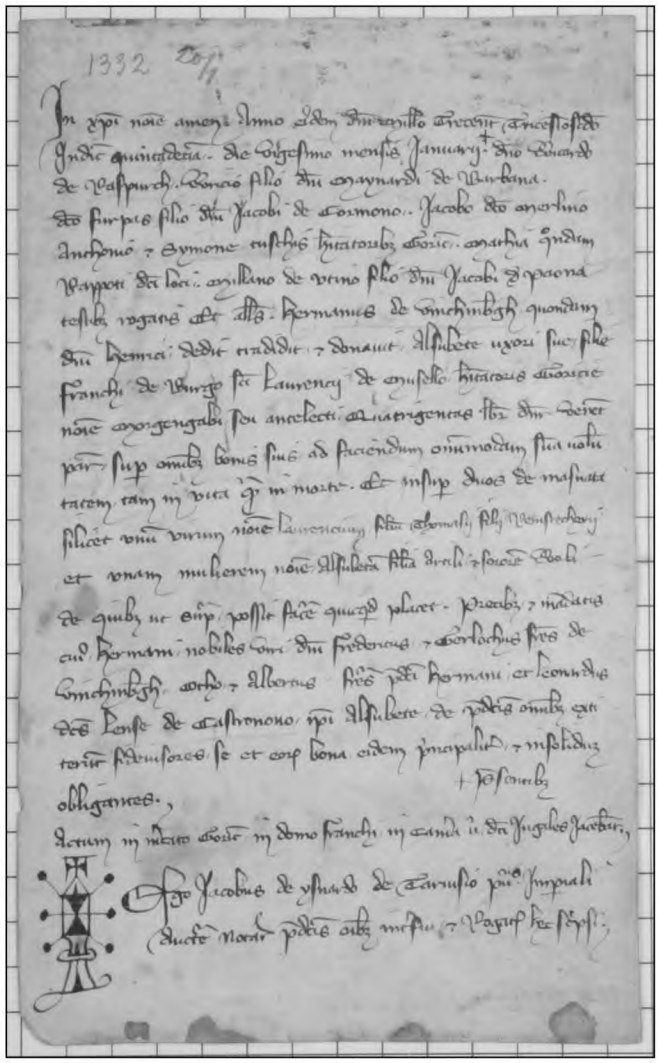

Notarski instrument goriškega notarja Jakoba de Ysnardo, 1332 jan. 20., ARS, ZL 97.

4.

Schrötel (Kranschrot) in njegova žena Hiltpurga prodata briksenskemu škofu Mateju dvor na Poljšici, tretjino jame v gozdu poleg vasi in pravico do tretjine od dveh planin v Bohinju, kar vse sta imela v fevdu od škofije.

1344 april 24.

Orig. perg. v ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 122.

Dorz. not.: Ain kaufbrieff vmb den hof [in] Poglaschicz vnd vmb ain dritten theil an aine loch, das in dem forst dabey ist mit sampt ... aine dritttail auf ain alben in der Wochein *(15. stol.).* — *nadaljevanje:* per 50 markh Agleier pfenning, de anno 1344. Bischoff Mattheusen kaufpriff. Num. 13, Lit. F *(18. stol).* — No. 19 *(19. stol.).*

Listina dokumentira odkup fevda, ki ga je opravil briksenski škof od svojega vazala na ozemlju škofijskega blejskega gospostva. Začetki tega gospostva segajo v leto 1004, ko je cesar Henrik II. podaril škofu Albuinu posestno jedro v okolici Blejskega jezera, ki je z nadaljnjimi vladarskimi darovnicami in arondacijsko ter kolonizacijsko dejavnostjo Albuinovih naslednikov preraslo v obsežen teritorialni kompleks in doseglo svoj optimalni obseg v 13. stoletju. Škofje so večino posesti ohranjali pod neposredno upravo, del pa so jo v obliki fevdov podeljevali svojim ministerialom in vazalom, ki so običajno

zasedali upravne in obrambne funkcije v okviru gospostva.[14] *Eden takšnih fevdov je bil v listini omenjeni dvor na Poljšici pri Gorjah. V tem času je bil podeljen v fevd Schrötlu, enemu od treh bratov iz rodbine Kranschrot, ki ji lahko sledimo v brisenskih virih 14. stoletja.*[15] *Čeprav je odkupljeni fevd, vključen v škofijski urbar, nekaj časa prinašal neposrdeno gospodarsko korist, je bil njegov primarni namen vendarle nagrajevanje gospoščinskih uradnikov. Škof ga je že leta 1351 podelil v fevd Diemonu, pripadniku rodbine blejskih gradiščanov iz Brunecka (Cumpene).*[16]

Ich Schròtel und ich Hiltpurch sein wirtin, wìr veriehen offenleichen fùr ùns und alle ùnser erben, sun und tòchter, die wir itzen haben oder noch gewinnen und tùn chunt allen den, die in sehent, hòrent oder lesent, daz wir dem erwirdigen unserm genedigen herren pischof Matheo, allen seinen nachomen und seinem gotzhaus ze Brichsen[1)] ùnseren hof gelegen ze Poglascitz[2)] pey der veste ze Veldes[3)] verchauft haben mit fùrtzicht willichleich recht und redleich und auch mit wolverdachten mût, rat, gunst und willen aller unserer freund mit ekchern, wismat, wayde, holtz, wazzer runst, wag und rayn, stock und stain. Sunderleich ain dritail an ainem loch, daz in dem vorst da pey ist mit sampt ainem recht eins dritails auf zwain alben, die in Vochein[4)] gelegen sint, die ich mit meinen prûdern Vlreichen seligen und Sygharten paydenhalben gehabt han mit allem dem recht und darzû gehòrt, besûcht und umbesûcht ze besetzen und ensetzen, gepawen und ungepawen und wie ez genant ist, nichtz nicht daran auf zenemen umb fûmftzich march Agleyer pfenning, der niedern zal, ie acht pfunt Perner fûr ain march zeraiten, der wìr gar und gentzichleich gewert sein mit rechter zal und davon han ich Schròtel dem vorgenanten meinem herren pyischof Matheo und seinem gotzhaus daz vorgenant gût ze Prychsen und aber Petern und Chunraden prûdern dez Diemen seligen sûn von Cumpenne ze den zeiten purgrafen ze Veldes aufgeben mit den vorgenanten rechten gar und gentzichleichen ledichleich und umbedwnngenleich, alzo daz ich noch mein vorgenant wirtin mitsampt ûnser payder erben alz si vorbenant sint dehain ansprach fûrbaz darnach ewichleich nimmer mer haben sûllen. Ez ist auch ze wizzen, daz wir daz vorgenant gût mitsampt den egeschriben rechten von unserm egnantem herren und seinem gotzhaus ze Prichsen ze rechtem lehen gehabt haben mit dem er tûn und lazzen mach swaz er will, alz mit seinem aygenleichem gût, daz wìr im scherm[en][a)] und vertreten sûllen vor aller ansprach vor gaistleichen und weltleichem recht. Wa dez nòt beschehe auch melden wir ob an dem vorbenanten prief icht vergezzen were ze schreiben, daz daz dem vorgen(anten) herren hern Matheo, seinem gotzhaus und allen seinen nach(k)omen an schade sey mit urchùnde dises priefes, der geben ist ze Veldes auf der veste, darauf diseu vorbenanten sache geschechen ist mit dez erbern ritters hern Niclau von Veldes und Syghartes meins prûders anhandengen insigeln, die daz durch ûnserer pete willen getan habent. Dez sint gezeuge: her Reyger ze den zeiten chapplan in dem Werde[5)] Wilhalm der Landenwerger, Hans sein prùder, Wùllfinch von Grimschitz[6)] Vlreich der richter von Radmansdorf [7)] und anderer erber leut genûch. Daz ist geschehen, do man zalt nach Chistes geburt und auch ergengen waren dreutzehen hundert jar, darnach in dem vier und[b)] vierzegistem jare, an sand Jorgen tag.

Okrogel grbovni pečat izstavitelja v naravnem vosku na perg. traku, v peterolistu ščit z baziliskom (?); napis: + S. NICHOLAI . D. VELS . MILITIS.

---

a) *na tem delu poškodba na pergamentu.*
b) *ponovno* und.

1) *Brixen na Južnem Tirolskem.*
2) *Poljšica pri Gorjah.*
3) *Bled.*
4) *Bohinj.*
5) *Otok na Blejskem jezeru.,*
6) *Grimšče.*
7) *Radovljica.*

[Martin Garzarolli]

---

14 Bizjak: *Urbarji briksenske škofije*, str. 47–52.
15 Pleterski: *Župa Bled*, str. 48, 101.
16 Prim. listino 1351 januar 9, ARS, AS 1063, ZL, št. 151; Bizjak: *Urbarji briksenske škofije*, str. 54.

5.

Grof Friderik I. Celjski podeljuje v fevd Hansu Širskemu, župniku na Ponikvi, desetino od zemljišča v vaseh Rečica in »Mitte« pri Laškem, ki je ta kupil od Hansa Stražberškega. V primeru Hansove smrti se Celjski zavezujejo omenjeno desetino podeliti v fevd njegovim bratom oz. njihovim dedičem.

1346 junij 14.

Orig. perg. v ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 130.
Dorz. not.: Fridrich graf von Cili zehend ertheilung an Hanss pfarer zu Ponikve, datum anno 1346 *(18. stol., na prilepljenem papirnem listku).*

Listina dokumentira fevdno podelitev desetinske posesti celjskih grofov. Rodbina, ki ji od prve polovice 12. stoletja dalje sledimo v virih kot gospodom Žovneškim, od leta 1341 pa kot grofom Celjskim, je pustila neizbrisen pečat slovenski srednjeveškiu zgodovini. Prvi pomembnejši zagon njihovemu vzponu je dalo dedovanje posesti po izumrlih Vovbrških (1322–1333) s središčem v Celju, kmalu zatem (1336) pa so na podlagi različnih posojil prejeli v zastavo obsežno gospostvo Laško v neposredni soseščini.[17] *Temu posestnemu sklopu so pripadale tudi desetine, ki jih je grof Friderik I. z dotično listino podelil v fevd Hansu Širskemu. Hans, tedaj župnik v Ponikvi, je desetine sicer kupuil, vendar je fevdna posest terjala še podelitev v fevd s strani seniorja, čigar privoljenje je bilo običajno potrebno pridobiti že pred prodajo.*

Wir graf Fridereich von Cili und unser erben veriehen mit disem offen brif allen den die in sehent oder hòrent lesen, daz wìr verleihen und verlihen haben dem erberm manne hern Hans ze den zeiten pharrer ze Ponikel[1)] den zehenten, der gelegen ist in der Reschitz[2)] und in der Mitte[3)] in dem ſ.rbar ze Tiuer,[4)] der weilen und ee hern Hans von Strazberch[5)] gewesen ist von dem in der vorgenant her Hans pfarrer ze Ponikel chaufft hat. Wir verleihen im auch den selben zehenten und haben im den verlihen mit allen den rechten und dartzù gehòrent oder gehòren sullen, wie die genant sind. Daz er sein sei gerùt gar und gentzlich und recht und redlich und sol uns noch unsrn erben dhainen dienst da von tùn. Wìr veriehn auch und loben pey unseren trewen wer daz ob der vòrgenant her Hans mit geschefft verfùr, welihen seiner brudern er den vorgenanten zehenten schùff, daz sullen wìr stet haben und sullen den oftgenanten zehenten leihen den selbn seinen brùdern und allen iren erbn, sùn und tòchtern, an alle wiederrede und an alles verczichen mit allen den rechten als in der vòrgenant her Hans ìr brùder inne gehabt hat. Wer auch des got enwelle ob der egenant her Hans an geschefte verfùr, so sullen wìr und unser erben den egenanten zehenten fùr sich seinen brùdern verleihen hern Symònn priester von Scheyer[6)] und Witlein, Petern, Heinczlein, Fridereich, Chùnczlein und Jeklein von Scheyer und allen iren erben, sùn und tochteren an alle widerrede und an alles verczichen mit allen den rechten als in her Hans ìr brùder inne gehabt hat. Wir lobn auch pey unsern trewen, daz sein brùder des ungolten sullen sein ob her Hans priester ist und an geschefft verfùre. Wenne daz geschech, des got enwelle, daz her Hans an geschеffte verfùre, so sullen wìr fùr sich den vòrgennanten zehenten seinen brudern verleihen als vòr hie geschribn stet an alle widerrede. Auch loben wìr in den vorgenanten zehenten ze schermen und ze vertreten vòr aller ansprach nach lehens recht. Wer auch ob der egenant her Hans pharrer ze Pònikel versetzen oder verchauffen wolt den vòrgenanten zehnten, da sullen wìr unsern gùten willen zù geben wenn er in versetzte oder verchaufte, dem sulle wìr in verleihen an alle widerrede, daz lob wìr pey unsern trewen. Daz daz stet und untzerbrochen beleib, daruber gebn wir disen offen brif versigelten mit unserm anhangunden insigel. Der geben ist ze Cili zu ainem ùrchund der warheit nach Cristes gepùrd dreutzehen hundert iar, darnach In dem sechs und vìrczchisten iar des mittichens an gotes leichnam abent.

---

[17] Grafenauer: Celjski grofje, str. 12–13; Kos: *Celjska knjiga listin* I., št. 160, str. 181–182.

Okrogel grbovni pečat izstavitelja v naravnem vosku na perg. traku, v šesterolistu ščit s tremi šesterokrakimi zvezdami; napis: + S. FRIDERICI . COMITIS . CILIE.

---

[1] *Ponikva, severno od Šentjurja.*
[2] *Rečica pri Laškem.*
[3] *Neidentificiran kraj v bližini Laškega.*
[4] *Laško.*
[5] *Stražberk pri Krmelju.*
[6] *Širje, pri Zidanem mostu.*

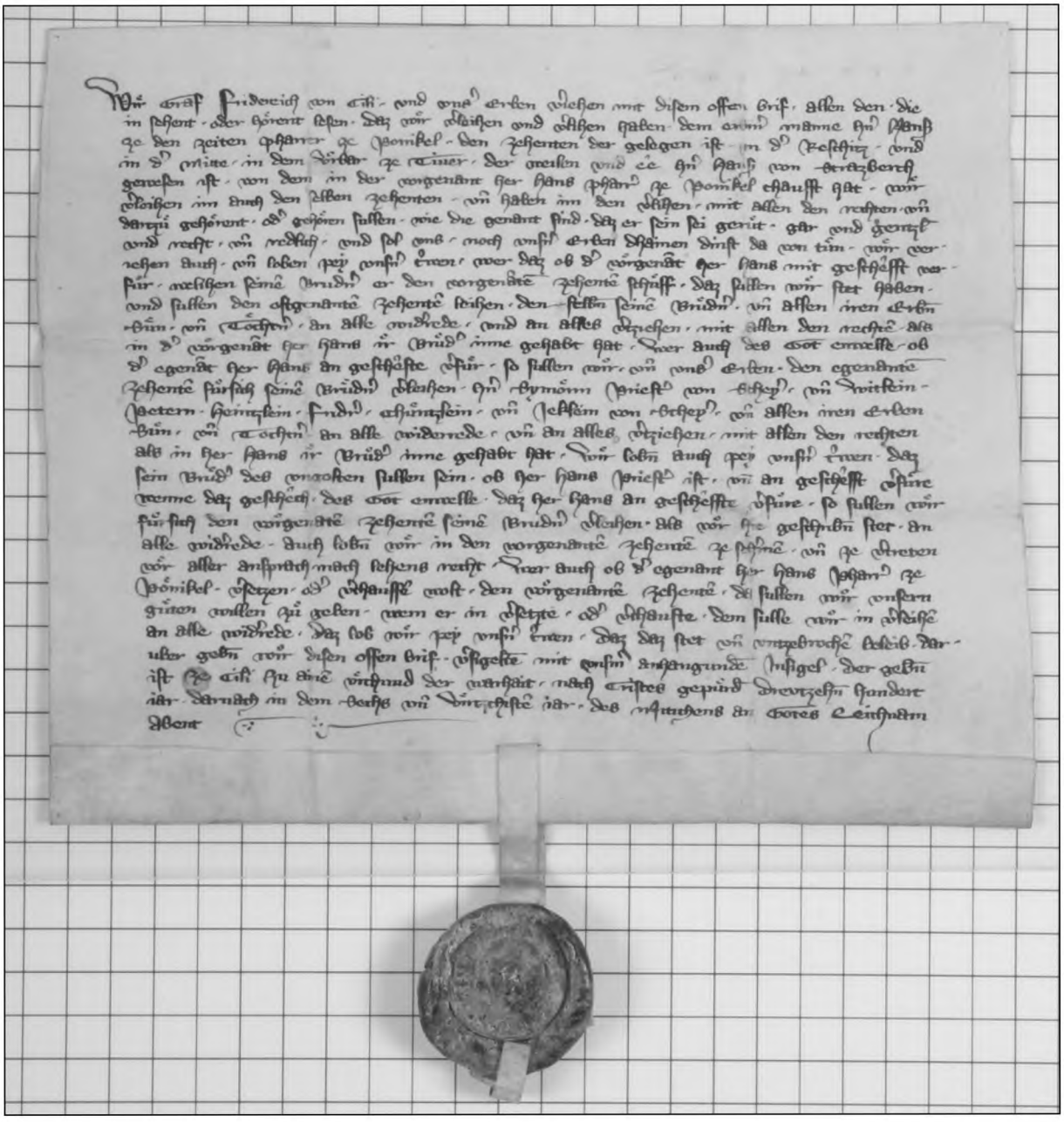

Listina Friderika I. Celjskega 1346 jun. 14., ARS, ZL 130.

Viri in Literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1063, Zbirka listin (ZL).

Objavljeni viri

Bizjak, Matjaž: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo, 5. Urbarji briksenske škofije 1253–1464.* Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006 (Thesaurus memoriae. Fontes 3).

Kos, Dušan: *Celjska knjiga listin I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341.* Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti ; Celje : Muzej novejše zgodovine, 1996.

Kos, Milko: *Urbarji Slovenskega primorja* 2. Viri za zgodovino Slovencev 3. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3. Ljubljana : SAZU, 1954.

Redlich, Oswald: Die Privaturkunden des Mittelalters. V: Erben, W.; Schmitz-Kallenberg, L.; Redlich, O.: *Urkundenlehre* III. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte IV. München – Berlin 1911.

Literatura

Grafenauer, Bogo: Celjski grofje. *Enciklopedija Slovenije* 2. Ljubljana : MK, 1988, str. 12–15.

Kos, Dušan: *Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov.* Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003 (Thesaurus memoriae. Dissertationes 1).

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kos, Dušan: Posest ljubljanske komende nemškega viteškega reda (od 13. do srede 18. stoletja). *Zgodovinski časopis* 38 (1984), št. 1–2, str. 271–290.

Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja.* Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009 (Thesaurus memoriae. Opuscula 1).

Mlinarič, Jože: *Kostanjeviška opatija 1234–1786.* Kostanjevica na Krki : Galerija Božidar Jakac, 1987.

Mlinarič, Jože: *Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234–1786.* Kostanjevica na Krki : Dolenjski kulturni festival, 1972.

Pleterski, Andrej: *Župa Bled. Nastanek, razvoj in preživitki.* Ljubljana : SAZU, 1986 (Dela 1. razreda SAZU 30 (= Dela Inštituta za arheologijo, 14).

Schwanke, Robert: Beiträge zum Urkundenwesen der Grafen von Cilli (1341–1456). *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung.* Erg.-Band 14 (1939), str. 411–422.

Volčjak, Jure: Ich N. von Hertenberch vergich ... Vitezi Jeterbenški v zgodovinskih virih. *Od Jakoba do Jakoba. O krajih in ljudeh občine Medvode.* Medvode : Zgodovinsko društvo : Občina, 2006, str. 45–64.

Zadnikar, Marijan: *Kostanjeviški klošter »Fontis S. Mariae«.* Ljubljana : Družina, 1994.

Zusammenfassung

SEMINAR ÜBER HISTORISCHE GRUNDWISSENSCHAFTEN, UNIVERSITÄT NOVA GORICA, 2009–2010.
URKUNDEN AUS DER ERSTEN HÄLFTE DES 14. JAHRHUNDERTS

An der neuen Abteilung für Kulturgeschichte der Universität Nova Gorica besuchte im Sommersemester des Studienjahres 2009–2010 die erste Generation von Studenten Vorlesungen über historische Grundwissenschaften. Der Fächerkanon legt im Rahmen der Vorlesungen auch ein Seminar fest, das unter den zahlreichen, von den Vorlesungen einbezogenen Wissenschaften am zweckmäßigsten an die Textkritik zu koppeln war. Die Textkritik in ihrer breitesten Bedeutung und die Publikation schriftlicher historischer Quellen stellen nämlich eine Art gemeinsamer Nenner praktisch aller historischen Grund- und Hilfswissenschaften dar, die die Studenten in das selbstständige Arbeiten mit historischen Quellen aus älteren Zeiträumen einführen. Mit der Veröffentlichung einer Quelle konnten so die Studenten ihre im Rahmen des Studiums von Paläographie, Diplomatik, Chronologie, Heraldik und Sphragistik erworbenen Kenntnisse in der Praxis überprüfen.

Als Thema des diesmaligen Seminars wurden Urkunden aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts ausgewählt. Die von den Studenten mithilfe gemeinsamer Konsultationen im Hörsaal individuell vorbereitete Aufgabe schloss Standardtranskription einer historischen Quelle mit Regest und wissenschaftlichem Apparat (äußere Merkmale des Originals, eventuelle Vorbehandlungen, Beschreibung des Siegels und erforderlicher Kommentar in Anmerkungen), Datierung, grundlegende diploma-

tische Analyse und kürzeren inhaltlichen Kommentar ein. Alle behandelten Urkunden befinden sich im Archiv der Republik Slowenien in Ljubljana, wo die Stundenten im Rahmen eines informativen Besuchs Gelegenheit hatten, die Urkunden im Original einzusehen und auch einen Teil der Forschungsarbeit (Beschreibung des Siegels, Lektüre schwerer erkennbarer Stellen auf Kopie) durchzuführen.

Die veröffentlichten Texte sind redaktionell korrigierte Varianten mit zusätzlichen dorsalen Notizen, die aufgrund der Spezifität der neuzeitlichen, im Rahmen der Vorlesungen nur in geringerem Umfang behandelten Schriften nicht Gegenstand der seminaristischen Aufgaben waren. Auch die kurzen inhaltlichen, auf dem Text der seminaristischen Aufgaben basierenden Kommentare im Rahmen des Urkundenapparates wurden entsprechend bearbeitet und ergänzt.

Die vorliegende Veröffentlichung umfasst fünf, zwischen 1323 und 1346 ausgestellte Originalurkunden. In der Auswahl sind Aufzeichnungen verschiedener Rechtshandlungen vertreten: in zwei Fällen der Verkauf einer Immobilie, das Vermächtnis einer Morgengabe und die Vergabe und Ablösung eines Lehnsgutes. Außer einem Notariatsinstrument (Nr. 3) handelt es sich in allen Fällen um Siegelurkunden vom Typ *ego/ich* bzw. *nos/wir*, die Mitte des 13. Jahrhunderts als moderne Form dispositiver Geschäftsurkunden im sog. süddeutschen Raum vorkamen (der Terminus schließt auch die Länder des Ostalpenraums ein). Das wichtigste Beglaubigungsmittel stellt in allen Fällen das Siegel dar, wobei alle Urkunden mit einer einzigen Ausnahme als zusätzliches Beglaubigungselement Zeugen anführen. Die Ausnahme bildet die jüngste Urkunde (Nr. 5), die aus der Schreibstube der Grafen von Zilli stammt, wo solcherlei Praxis ein Jahrzehnt vor deren Ausfertigung aufgegeben wurde. Alle Urkunden halten sich an ein für diesen Typ übliches knappes Formular mit einer Publikation, die an die Intitulatio anknüpft und unmittelbar in die Disposition übergeht, den wichtigsten und dementsprechend umfangreichsten Teil der Urkunde; daran schließen die Corroboratio und ganz am Schluss die Datierung an. Im Rahmen der Dispositionsformeln der behandelten Urkunden ist außer der angemessenen Formel (oder Klausel), die ein vorgeschriebenes Element aller Immobilientransaktionen darstellt, eine ganze Reihe bezüglich des Dokumententyps unterschiedlicher Garantieklauseln zu finden.

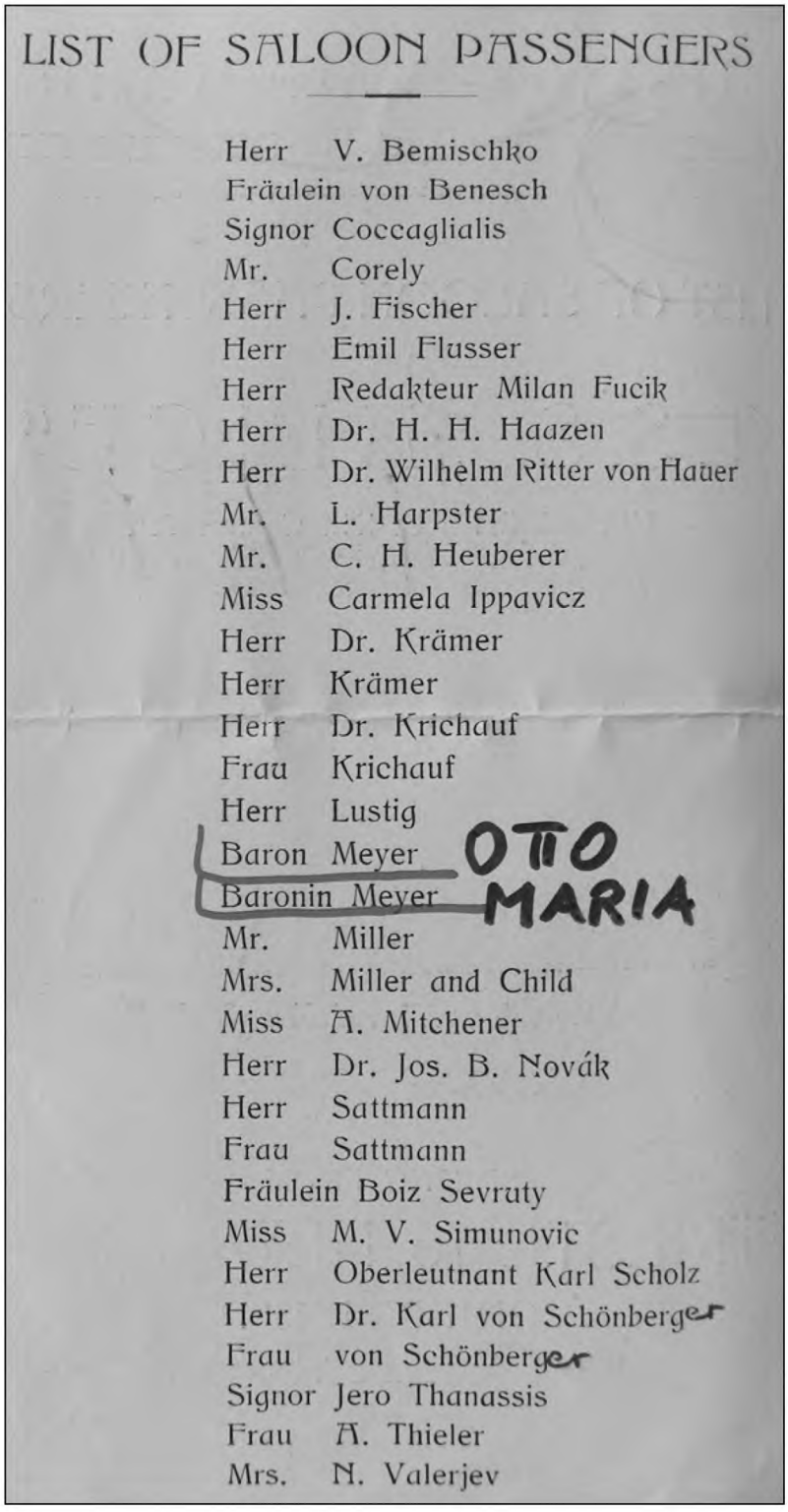

LIST OF SALOON PASSENGERS

Herr V. Bemischko
Fräulein von Benesch
Signor Coccaglialis
Mr. Corely
Herr J. Fischer
Herr Emil Flusser
Herr Redakteur Milan Fucik
Herr Dr. H. H. Haazen
Herr Dr. Wilhelm Ritter von Hauer
Mr. L. Harpster
Mr. C. H. Heuberer
Miss Carmela Ippavicz
Herr Dr. Krämer
Herr Krämer
Herr Dr. Krichauf
Frau Krichauf
Herr Lustig
Baron Meyer OTTO
Baronin Meyer MARIA
Mr. Miller
Mrs. Miller and Child
Miss A. Mitchener
Herr Dr. Jos. B. Novák
Herr Sattmann
Frau Sattmann
Fräulein Boiz Sevruty
Miss M. V. Simunovic
Herr Oberleutnant Karl Scholz
Herr Dr. Karl von Schönberger
Frau von Schönberger
Signor Jero Thanassis
Frau A. Thieler
Mrs. N. Valerjev

Seznam salonskih potnikov parnika »T. S. S. Alice«, med katerimi se omenjata tudi baron in baronica Mayr,1912. Zasebni arhiv Elisabeth grofice Henckel-Donnersmarck, rojene baronice Mayr, Avstrija (foto Barbara Žabota, ZAL).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 929Polajnar A.
Prejeto: 3. 5. 2011

Iz zlate knjige slovenskih junakov: Anton Polajnar (1890–1944) – pripadnik 97. pehotnega polka

MIHA ŠIMAC
univ. dipl. zgod. in prof. teol.,
mladi raziskovalec pri Inštitutu za zgodovino Cerkve Teološke fakultete Univerze v Ljubljani,
Vrba 26, SI-4274 Žirovnica
e-pošta: miha.simac@gmail.com

IZVLEČEK

V decembru leta 2010 je na Dunaju v samozaložbi izšla knjiga Jörga C. Steinerja z naslovom: Die Träger der Goldenen Tapferkeitsmedaille (Nosilci zlatih medalj za hrabrost). V njej je avtor predstavil 125 biografij vojakov, prejemnikov avstro-ogrske zlate medalje za hrabrost med prvo svetovno vojno (1914–1918) in objavil obširne sezname zlatih odlikovancev. Med odlikovanimi ni manjkalo slovenskih mož in fantov, ki so se s svojo hrabrostjo izkazali na različnih bojiščih prve svetovne vojne. Med temi je bil tudi Anton Polajnar, ki ga je pisec teh vrstic s kratko biografijo predstavil javnosti. V tem kratkem času pa so na plan prišla nova dognanja in novi dokumenti, ki popravljajo in bistveno dopolnjujejo naše vedenje o življenjski usodi tega hrabrega vojaka. In kdo je bil v resnici Anton Polajnar, pozabljeni junak soškega bojišča? Z obilo vztrajnosti in sreče je bilo s pomočjo časopisnih in arhivskih virov mogoče vsaj na kratko odstreti tančico pozabe s tega junaka dežele Kranjske.

KLJUČNE BESEDE: Anton Polajnar, Visoko pri Kranju, Križe pri Tržiču, 97. pehotni polk, prva svetovna vojna, Galicija, soško bojišče, odlikovanja, državni orožarski mojster puškar, Polje v Ljubljani

ABSTRACT

FROM THE GOLDEN BOOK OF SLOVENIAN HEROES: ANTON POLAJNAR (1890–1944) – MEMBER OF THE 97TH INFANTRY REGIMENT

In December 2010, a book titled Die Träger der Goldenen Tapferkeitsmedaille (Recipients of the Golden Bravery Medals) was self-published by Jörg C. Steiner in Vienna. It includes 125 biographies of soldiers, recipients of the Austro-Hungarian golden medals for their bravery during World War I (1914–1918) as well as extensive lists of golden medal holders. Among the recipients were also Slovenian men and boys honoured for their bravery on different battlefields of World War I. Anton Polajnar was one of them and in his short biography he is presented here to the public. Within a relatively short period of time, new findings and documents were discovered that change and significantly add to what we have so far known about the life journey of this remarkably brave soldier. Who was Anton Polajnar, the forgotten hero of the Soča Valley battlefield? With perseverance and some luck with reviewing a number of archival and newspaper sources, a veil of oblivion could, at least for a little while, be lifted from the memory of this hero of the land of Carniola.

KEY WORDS: Anton Polajnar, Visoko pri Kranju, Križe pri Tržiču, 97th infantry regiment, World War I, Galicia, the Soča Valley battlefield, medals, state arms master gunsmith, Polje in Ljubljana

Raziskovanje življenjske poti Antona Polajnarja se je začelo s časopisno notico. Med prvo svetovno vojno je namreč časopisje večkrat kaj zapisalo o hrabrih Slovencih, ki so se kot cesarski vojaki izkazali na frontnih črtah in zato prejemali različna odlikovanja, med njimi tudi zlate medalje za hrabrost. Časopis Slovenec je tako 14. oktobra 1915 prinesel naslednjo vest: *»Zlato hrabrostno svetinjo je dobil orožniški mojster 97. pp. Polajnar Anton.«*[1] S svojim pogumom se je torej Anton Polajnar zapisal v zlato knjigo hrabrih avstro-ogrske vojske. Toda spomin nanj in njemu podobne hrabre fante je bledel in danes skorajda utonil v pozabo. Le z obilo sreče in vztrajnosti je bilo mogoče s pomočjo arhivskih virov, časopisnih notic in ohranjenih dokumentov[2] vsaj na kratko odstreti tančico pozabe s tega junaka dežele Kranjske in ga predstaviti širši javnosti. Kdo je bil v resnici Anton Polajnar, odlikovani hrabri vojak?

Mladi Anton Polajnar. Vir: Iz zapuščine Antona Polajnarja.

[1] *Slovenec*, 14. 10. 1915, str. 4.

[2] Za sodelovanje in vso pomoč se lepo zahvaljujem njegovim sorodnikom, ki so mi prijazno omogočili pregled zapuščine Antona Polajnarja in ohranjenih fotografij, uporabljenih v tem prispevku.

Polajnarjev rod in družina

Polajnarjev rod izvira iz Preddvora. Oče Janez Polajnar je bil rojen 8. avgusta 1831 v Tupaličah. Poročil se je z Ivano Murnik in v zakonu so se jima rodili štirje otroci: Janez, Ivana, France in Marija. Žena mu je prezgodaj umrla in tako je oče ostal sam z otroki. Zato se je poročil še drugič in pred oltar popeljal Marijo roj. Cuderman. V zakonu se jima je rodilo še devet otrok: Valentin, Ana, Jože, Marija, Andrej, Alojzija, Anton, Mihael in Katarina.[3] Ker je bila družina tako številna, jo je bilo težko vzdrževati. Oče je delal kot dninar na različnih posestvih in družina se je zaradi iskanja priložnosti za večji zaslužek večkrat selila. Anton Polajnar je bil tako kot sedmi otrok Janeza in Marije rojen 7. januarja 1890 na Visokem št. 28, v župniji Šenčur pri Kranju.[4] Družina je tam živela še nekaj let po njegovem rojstvu, tako da sta bila na Visokem rojena tudi Antonov mlajši brat Mihael in sestra Katarina. Kmalu po rojstvu Katarine pa se je družina preselila v Križe, hišna št. 40. Po končani osnovni šoli je Antona pot vodila v širni svet. V februarju leta 1906 je najprej odšel v Radovljico in se tam zaposlil kot ključavničarski pomočnik. V Radovljici je ostal do 13. decembra 1907. V začetku leta 1908 je odšel na Koroško in se izpopolnjeval pri Josefu Hödlu v Št. Vidu na Glini. Kasneje ga je pot popeljala še v Innsbruck, za kratek čas tudi v Trst, poleti 1911 pa se je znova znašel pri Hödlu. Tam je delal do konca septembra tega leta,[5] ko je moral k vojakom. Sam je o svoji vojaški poti zapisal te zanimive podatke:

Od 5. oktobra 1911 do 7. januarja 1912 je služil na Malem Lošinju, od 7. januarja 1912 do 26. novembra 1912 na Dunaju, od 26. novembra 1912 do prve svetovne vojne pa v 3. bataljonu tržaškega pehotnega polka št. 97, ki je bil takrat nastanjen v Trstu.[6]

Ker je Anton Polajnar svojo vojaško pot začel na Malem Lošinju, bi lahko sklepali, da je najprej služil v 5. domobranskem pehotnem polku, potem pa je bil premeščen na Dunaj. Zanimivo je, da ohranjena vojaška matrikula tega ne potrjuje, marveč je iz nje razvidno, da so vojaške oblasti Antona

[3] Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Župnijski arhiv (ŽA) Križe, Status animarum (SA) Križe, fasc. 2: SA Križe 1910, zapis za Križe hišno št. 40, str. 79.

[4] NŠAL, ŽA Šenčur, matične knjige, RMK Šenčur, letnik 1890, str. 139, zap. štev. 2.

[5] Podatki o njegovi službeni poti so povzeti iz ohranjenih Delavskih bukvic, ki so se ohranile v zapuščini Antona Polajnarja.

[6] Prijave vojaških uradnikov, državnih mojstrov, slovenskih oficirjev l. 1941. V: Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU-502, škatla 144.

Polajnarja v glavnih matičnih listih (Haupt-Grundbuchsblatt – GBBl) vodile kot pripadnika tržaškega 97. pehotnega polka. Žal mi tega pomembnega dokumenta ni uspelo pridobiti, tako da nisem mogel razvozlati in izvedeti kaj več o teh prvih mesecih njegove vojaške službe, kakor tudi ne o njegovi napotitvi na Dunaj. Najverjetneje se je Polajnar prav na Dunaju izučil za puškarskega mojstra in se dodobra seznanil tudi s strojnimi puškami. To nalogo je kasneje opravljal tudi v 97. pehotnem polku, v katerem so sicer služili predvsem Primorci.

Vojna 1914

Po triletni vojaški službi je Anton Polajnar že čakal, da odide domov in se posveti svojemu delu. Toda tik pred iztekom vojaškega roka so 28. junija 1914 v Sarajevu odjeknili streli, ki niso obetali nič dobrega. Čez skoraj natanko mesec dni je habsburška monarhija Srbiji napovedala vojno – in v njenem kolesju se je tega poletja znašla skoraj vsa Evropa. Ob vojni napovedi so se vojaški obvezniki zbirali v garnizijah in enote so čakale na ukaze za odhod na bojišče. Tudi tržaški 97. pehotni polk, pravzaprav njegov tretji bataljon, je med prvimi odšel na rusko fronto in se je kot vsi drugi ganljivo poslovil od svojega mesta. Četovodja Filip Kosmač je slovo takole opisal:

»Dne 12. avgusta je bil naš odhod iz Trsta. Tisti dan so tamkajšnje gospe in gospodične prinašale pred kasarno cvetja in rož, vojakom v slovo. Povelje je bilo izdano, da je ob štirih popoldne odhod. Bataljonski trombentač je še posebno trobil, povdarjajoč pomembnost tega odhoda. Naš tretji bataljon 1000 vojakov z 18 oficirji odkoraka, pod poveljstvom podpolkovnika Franca Urban-a, z godbo na čelu, z vojaškega vežbališča mimo glavne straže čez vojaški trg na kolodvor. Velika množica ljudstva, pred kasarno, nas pozdravlja z gromovitimi klici »Živijo 97. pešpolk!« Obsujejo nas s cvetjem rož, potem pa s pozdravljanjem, kričanjem in jokom, nas spremljajo po ulicah do kolodvora.

Pred kolodvorom stopi bataljon v »kolono« in podpolkovnik poveljuje »Zum gebet – k molitvi!« Obred molitve je bil, da moštvo dvigne levo roko k kapi, z desno pa drži puško ob sebi, oficirji pa drže doli sabljo navzdol obrnjeno. Bataljonski trombentač pa med tem tako milo trobi daljšo molitveno melodijo, da ženske so naglas jokale pa tudi med vojaki ni bilo brez solz. Videl sem policijskega oficirja na oknju, z golo sabljo v roki, po licu so mu pa tekle debele solze. Policija je bataljon močno zastražila, da niso civilisti udrli med nas vojake. Po molitvenih obredih korakamo do vlaka in med tem zaorijo viharni klici »Živijo-Hoch-Eviva-Franc Jožef!«[7]

Podobni prizori slovesa so se vrstili po vseh krajih monarhije, iz katerih so odhajali vojaki na bojišča mislec, da bo vojna zgolj kratkotrajna epizoda. Na vseh postajah, na katerih so se vojaški vlaki ustavljali, jih je prebivalstvo bučno pozdravljalo in jih pogostilo z jedačo in pijačo. Le v Galiciji takšnih sprejemov ni bilo več, kot je opisal vojni kurat tržaškega polka, Januš Golec:[8] *»Hladno, nekako tuje in boječe so nas sprejemali v Galiciji. Na nekaterih večjih postajah ni bilo žive duše razen uradnikov. Zdi se mi. da so ti ljudje že tedaj nekako slutili, da bo vojska za nas ukajoče, pa tudi za nje – krvava svatba. Celih pet dni smo se vozili z rajanjem v duši, med bogatimi gostitvami za telo. Petega dne, pozno zvečer, v gosti megli in vlivajočem dežju smo izstopili na gališki postaji Zidaczow.«*[9]

Polk je v tem kraju ostal nekaj dni in 18. avgusta v njem praznoval tudi cesarjev rojstni dan. Nato pa je prišlo povelje, da mora naprej, in s trdim korakom je stopil negotovi prihodnosti naproti. Že v naslednjih dneh je doživel krvavi krst. Prve boje je v svojih spominih opisal Filip Kosmač:

»Solnce je že toplo obsevalo brda, ko je po cesti korakala 55. brigada v boj. Spredaj je bil naš 97. pešpolk. Nadporočnik Mülhofer z 20 vojaki, od 9. stotnije je šel naprej za prve patrole (špice), potem je jahal s konjem sam brigadni general s svojim štabom. Za njimi naša 12 stotnija, nam so sledili še drugi. Po dveurnem maršu, ob 8.45 uri pribuče prve ruske salve (streli krogel) čez nas, ko smo še marširali v koloni po cesti. Takrat se je gotovo vsak vojak priporočil božjemu varstvu, ako ni preje mogoče nikdar molil. Uvrstili smo se hitro v švarm linijo in šli Rusom nasproti v napad. Čez pol ure smo bili že v najhujšem ognju ruske pehote. Pogledam nazaj, pet korakov za menoj leži zdrav naš vojak, od mojega švarma[10]*: prileti krogla, zadene ga v prsa, se sključi, zastoka in bil je mrtev. Tega vojaka sem prvega videl mrtvega, kot žrtev te vojske.*

Med tem je začelo streljati še sovražnikovo topništvo. Razleti se šrapnel v zraku, pade hilzna na našega stotnika Jakoba Hren-a in bil je mrtev. Naš polk skokoma napreduje z silnim streljanjem na sovražnika. Čim bliže smo Rusom, tem več žrtev imamo, ranjencev in mrtvih. Videli smo zgube pri Rusih so mnogo manj kakor naših, ker oni so bili večinoma zakopani. Ob 11 uri je bila naša vrsta, švarmlinija,[11] *tako razbita, da nismo mogli več naprej. Dobili smo ojačanje, od 87. pešpolka, skupno napravimo še par skokov naprej na približno 150 korakov oddaljeno višino. Začeli smo se zakopavati v zemljo in počasi streljati.*

---

7 http://prohereditate.com/gallery2/v/clani/pinkfloyd/IR97/ (13. 7. 2009).

8 Jancz (Januš) Golec, rojen 28. 8. 1888, Polje ob Sotli; v mašnika posvečen 25. 7. 1911; umrl 24. 5. 1965, Maribor. V: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 792.

9 Golec: Vojni spomini, str. 1.

10 Schwarm (nem.) – roj ali desetina (do 12 mož).

11 Švarmlinija – bojna črta.

Sovražni ogenj je bil, čim bližje tem hujši, s puškami, strojnicami in topovi. Treskalo in pokalo je kakor v peklu.

Rusi so dosegli veliko premoč nad nami, ki smo vedno manj streljali, zaradi velikih izgub, mrtvih in ranjenih, tudi že pri 87. pešpolku iz Celja. Okoli 12. ure opoldan pride nam na pomoč še 20. lovski bataljon iz Trsta. Vojake, ki so kopali strelske jarke in so bili v jarkih ubiti, so lovci, ko pridejo nam na pomoč, vrgli mrtve vojake ven in jih sami zasedli. Kopali smo jarke naprej, se razume da leže, skrajno stisnjeni k tlem in počasi streljali na sovražnika.

Ta dan je bila sreda, 26. avgusta. Sonce je pripekalo vroče kakor pravi poletni dan. Vročina in žeja nas je mučila. Bil sem žejen, da nikdar v življenju tako. Po pravici bi lahko klical z evangeljskim bogatinom, oče Abraham pošlji Lazarja, da pomoči prst v vodo in ga položi na moj jezik – strašno žejo trpim. Ne vem kaj bi dal za požirek vode, da bi si jo napil. Ranjencem se je godilo še hujše, zaradi bolečin so trpeli strašno žejo, prva njih prošnja, ko je bil ranjen, je bila vodo, vode, oh, prosim vode, potem so šele klicali sanitetne vojake na pomoč. Ne vode ni mogel nobeden prinesti in tudi sanitejci niso mogli do ranjencev, kajti Rusi so popoldne s strašno silo streljali in to tem lažje ker z naše strani je streljanje počasi ponehalo. Naše topništvo je umolknilo, ko so jim Rusi topove razbili. Ako se je z naše strani še oglasil kakšen strel, ali, če so Rusi videli gibati kakšnega našega vojaka, so spustili v ono smer dež krogelj. Tudi lovski bataljon št. 20, ko je zadnji prišel v ogenj, je bil že uničen. Krog in krog mene sami ranjenci in mrtvi. Ranjenci, krvavi so zdihovali za žejo in bolečinami; ta je klical Boga in Marijo na pomoč, oni je klical mater, očeta ali ženo, popoldne proti večeru je vse utihnilo. Strašen je bil pogled na tolikšne žrtve, uničenih mladih ljudi, ki jih bode svojci britko objokovali. /.../ Naš podpolkovnik je z nami ostal do večera. Nekako ob sončnem zahodu je opazil, da se Rusi pripravljajo za naskok na nas. Bili smo 200–300 korakov narazen s sovražnikom. Podpolkovnik se je po tleh vlekel nazaj. Bil je kakih 25 korakov, desno od mene, dajal je znamenje za umik in potihoma klical: »Fantje nazaj, naj se reši kdor se more!« Začeli smo se umikati, na vsakih 20 korakov se je vlekel še kakšni vojak nazaj, po trebuhu do prve nižine, potem smo se spustili v največji dir. Rusi pa za nami z granatami, šrapneli, strojnicami in puškami. Streljali so kot, da se je sam pekel odprl. Mi smo pa tekli in padali kakor zdivjana in preplašena zverina. Cvet naših vojakov je pa tam ostal uničen, »za cesarja in domovino, na polju časti in slave!« kakor so nas preje učili?«[12]

Dejansko je bil tržaški pehotni polk ob teh prvih spopadih razbit in se je moral na novo zbrati ter se kar kmalu spet podati na prvo frontno črto, v nove, krvave boje. Če v grobem spremljamo njegovo pot, med drugim izvemo, da se je Anton Polajnar udeležil bojev pri Grodeku (8.–11. 9. 1914) in oktobrskega pohoda proti Przemyslu. Konec oktobra in v začetku novembra 1914 se je 97. pehotni polk bojeval pri Chyrowu in pri kraju Stary Sambor, konec novembra in v začetku decembra 1914 pa na prelazu Dukla v Karpatih. V vseh teh spopadih se je Polajnar večkrat izkazal. Njegov soborec in sokrajan Jožef Sitar je o njih in Polajnarjevem pogumu takole zapisal: *»Velikokrat se je izredno odlikoval, ko je moral vsled pomanjkanja častnikov samostojno voditi oddelek strojnih pušk. Ob neki priliki je pri mestu Jasliska*[13] *ob Duklanskem prelazu v Galiciji sam ostal z eno strojno puško in z njo krotil Ruse, ki so pretili z obkolitvijo celemu polku. Ne le, da je polku pomagal iz zagate, marveč se je nazadnje Polajnar še sam srečno rešil.«*[14]

Za ta pogumna dejanja mu je bilo večkrat obljubljeno odlikovanje, a medalje za hrabrost ali posebne pohvale takrat ni prejel. Predpostavljeni so se namreč prehitro menjavali, da bi svoje moštvo sploh lahko dodobra spoznali in najzaslužnejše predlagali za morebitna odlikovanja.

Zima in slabo vreme ter hude vojne razmere, v katerih se je znašel Polajnar, so bile krive, da je na bojišču zbolel. Sprva je imel kratek čas mrzlico, kasneje pa je spet zbolel in je moral oditi na zdravljenje. Nekaj časa se je zdravil tudi v dunajski rezervni bolnišnici št. 6 (Wiener Ziele št. 180) v šestem dunajskem okrožju. Od tam je 27. januarja 1915 pisal domačim in jih obvestil o svojem stanju ter dogodkih, ki jih je od začetka vojne doživel na bojnih poljanah. Polajnarjevo pismo je takratni kriški župnik Janez Zabukovec[15] prepisal v župnijsko kroniko in ga tako ohranil:

»Draga mama, sestre in brat! Dobil sem Vaše poslano pismo, katerega sem bil zelo vesel, ker sem izvedel nekoliko, kako se godi pri vas. Za mene se Vam ni treba bati, nisem nikamor ranjen, hvala Bogu, ki, skoraj moram reči, da je sam Bog čuval na mene, kakor sem bil v nevarnosti tolikokrat, da nobeden pri nas, kar nas je bilo pri oddelku. Sam sem ostal od 50 mož, ki smo bili zmerom v dekengah.[16] *Vsi stari, kar nas je prišlo gori, so se pogubili, nekaj ranjenih, nekaj mrtvih in nekaj ujetih. Tako sem bil sam še od starih. Drugi so vsi novi. Imel sem sedaj že šestega komandanta, ki me je povišal za narednika. Obljubil mi je trikrat, da bom dobil medaljo. In sedaj sem*

12 http://prohereditate.com/gallery2/v/clani/pinkfloyd/IR97/ (13. 7. 2009).

13 Najbrž gre za kraj Jaśliska, ki leži na jugu današnje Poljske, tik ob poljsko-slovaški meji.

14 Sitar: *Gorenjski junak*, str. 1.

15 Janez Zabukovec, rojen 14. 5. 1868 v Starem trgu pri Ložu; v mašnika posvečen 23. 7. 1891; umrl 24. 4. 1946 v Komendi. V: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 443.

16 Deckung (nem.) – kritje, zaklon.

Obranjena vojaška legitimacija Antona Polajnarja. Vir: Iz zapuščine Antona Polajnarja.

hitro zbolel. Dobil sem mrzlico in sem ostal v eni vasi, kjer sem ležal zelo bolan in čisto sam 4 dni. Ujeli bi me bili Rusi, ako bi me ne bil pravi čas rešil en vojak od 87. regimenta. Ko sem prišel nazaj k regimentu, ni bilo več tudi tistega komandanta pri nas, ki mi je obljubil medaljo. In tako se bo pozabilo na mene skoraj gotovo.

Sedaj sem čisto zdrav, samo noge me še malo bolijo. V torek 2. februarja bom šel od tukaj proč v drugo bolnišnico za kakih 8 dni. Potem pridem za en čas v Ljubljano, potem pa bom šel zopet na bojišče, ako še ne bo končano. Dobil sem vse, kar je bilo v paketu, ravno zadnji večer, ko sem bil še pri regimentu. Od botra nisem dobil nič, so ga gotovo drugi vzeli. Vprašate me za Miha, pa jaz samo toliko vem, da pri regimentu ni bil dolgo časa.[17] *Mogoče kaka dva tedna ali pa še ne. Jaz sem takoj, ko so prišli rekrutje, gledal, da sem prišel do regimenta. Povpraševal sem pri celem regimentu, kadar smo prišli kje skupaj, kje da je, pa mi ni vedel nobeden povedati. Rekli so toliko, da od rekrutov skoraj nobenega več ni pri regimentu, da so se vsi pogubili. Nekaj jih je obolelo, nekaj ranjenih in ubitih, največ pa so jih ujeli Rusi, ker so se znali premalo paziti. Tako je bilo tudi pri nas. V 14 dneh ni bilo nobenega rekruta več. Vse smo pogubili. Jaz bi sodil, da je bolj gotovo ko ne ujet ali pa mogoče, da je mrtev, pa ne vedo za njega. Pa bolj gotovo je ujet, ker so jih zelo veliko ujeli. Mogoče je v takih krajih, da ne more pisati tako hitro. V Galiciji sem videl večkrat od začetka Kofarjevega Petra,*[18] *sedaj pa tudi že ene tri mesece nič. Mogoče, da ni več pri regimentu. Z Matijevčevim*[19] *sva bila tudi enkrat skupaj, Antkovega Franceljna*[20] *sem tudi videl, pa še preden smo prišli prvikrat v ogenj. Koržmovega Joža iz Gojzda sem tudi od začetka videl dvakrat. Drugega znanega nisem videl ves čas.*

Spomenik padlim v prvi svetovni vojni 1914–1918 na pokopališču v Križah. Na njem najdemo tudi zapis o smrti mlajšega brata Antona Polajnarja. (Foto: Miha Šimac)

17 Mihael Polajnar je bil Antonov mlajši brat. Žal se upanje, ki ga je v pismu še gojil Anton, ni izpolnilo. Mihael Polajnar je padel že l. 1914. Tako ga najdemo zabeleženega tudi na spominski plošči, ki so jo po vojni postavili v spomin na vse padle farane župnije Križe.

18 Peter Teran, Kofardijev, doma iz Križev št. 13.

19 Najbrž gre za Franca Koširja, Matijevčevega, doma iz Žiganje vasi št. 9.

20 Zaplotnik France, Antkov, doma iz Križev št. 11.

Sedaj naj zadostuje, saj se bomo kmalu videli. Vam bom ustmeno še kaj povedal. Mogoče, da dobim kake 2 dni dopusta iz Ljubljane. Sprejmite mnogo pozdravov od Vam hvaležnega Antona. Pozdravite tudi Grabnarjeve, Ano in Janeza in druge prijatelje. Z Bogom!«[21]

Leto 1915 – leto junaštev Antona Polajnarja

Po okrevanju je Anton Polajnar najprej odšel domov na krajši dopust. Z dopusta pa ga je pot vodila nazaj h kadru in pristal je v X. pohodnem bataljonu 97. pehotnega polka. Ta je bil sprva nastanjen v Ljubljani, kasneje pa na Primorskem. Ob vstopu Italije v vojno 1915 se je Anton Polajnar z X. pohodnim bataljonom tako znašel na novi, jugozahodni fronti. To je bil tudi edini bataljon tržaškega polka, ki se je bojeval na soški fronti, kajti 97. pehotni polk se je sicer ves čas bojeval na ruskem bojišču. Vojaške oblasti so bile namreč zaradi večjega števila pripadnikov italijanske narodnosti, ki so služili v tem polku, nezaupljive in enote niso želele poslati na italijansko bojišče.

Sredi junija 1915 je bil X. pohodni bataljon razporejen na položaje nad Sredipoljem (Redipuglia). Že čez nekaj dni pa so bataljon premestili na položaje pri Martinščini, ki leži med Debelo Grižo (Šmihel – kota 275) in koto 197. Med obema vodi cesta v Zadravščino, ki stoji na levem bregu Soče. Takrat je bila to tudi edina cestna povezava z Doberdobsko planoto in tu so pričakovali hude boje.[22]

Prva soška bitka je 23. junija zavihrala po kraški pokrajini in jo oškropila s krvjo in svincem. Po uradnih poročilih, ki so jih prinašali časopisi, so se 4. julija 1915 na bojišču ob Soči zopet vneli hudi boji:

»Dunaj, 5. julija. Uradno poročajo: Boji ob robu doberdobske planote so se včeraj obnovili s prejšnjo ljutostjo. Zvečer je bil odbit napad dveh italijanskih divizij proti odseku bojne črte južno od Pollaza,[23] *bolj proti severu od tam še traja boj. Tudi pri Volčah in v ozemlju Krna je napadal sovražnik brez uspeha. V koroškem in tirolskem obmejnem ozemlju so bili le boji s topovi. Namestnik načelnika generalnega štaba pl. Höfer, fml.«*[24]

V tistih dneh je bil na doberdobski planoti tudi Anton Polajnar. V hudem obstreljevanju in spopadih je prav 4. julija pokazal svoj pogum ter si prislužil prvo medaljo za hrabrost. Takrat je bil s svojim strojničnim oddelkom pri srednji stotniji in v odseku, ki mu je poveljeval podpolkovnik Anton Möstl.[25] Že 5. julija 1915 je bil podpisan predlog za odlikovanje Antona Polajnarja s srebrno medaljo za hrabrost. V uradnem dokumentu med drugim piše, da je Anton Polajnar *»4. julija, ob težkem granatnem ognju, prenesel važna sporočila, vsakokrat zapustil svoje kritje, vzpodbujal moštvo k vztrajnosti in se pri tem odlikoval s pogumom in neustrašnostjo.«*[26] Bil je predlagan za srebrno medaljo za hrabrost II. razreda. Predlog so podpisali še poveljnik 58. gorske brigade, polkovnik Emil Vidalé, poveljnik 93. pehotne divizije, generalmajor Adolf von Boog[27] in poveljnik korpusa, podmaršal Heinrich Goigner.[28] Kot zadnji je prošnjo za Polajnarjevo odlikovanje podpisal tudi poveljnik 5. armade, Svetozar Boroević von Bojna.[29]

Sredi julija 1915 je Doberdob žarel od vročega poletnega sonca in zagrizenih bojev. Potekala je že 2. soška ofenziva (18. 7.–10. 8. 1915). Italijanske vojaške enote so z vso silo želele zavzeti vrh Debele Griže (Šmihel) in prodreti frontno črto na doberdobski planoti. Dobro italijansko opazovanje in posledično natančen ter silovit topniški ogenj sta močno zamajala obrambne položaje avstro-ogrskih sil. V poznem popoldnevu 20. julija 1915 so se zadnji branilci morali umakniti s kote 275 in *»steber in ključni branik doberdobskega kraškega bojišča je padel.«*[30] Toda branilci so zelo dobro vedeli, kako pomembna točka je kota 275 in zato so skušali takoj mobilizirati vse čete ter organizirati protinapad. Fantje iz Prage, pripadniki X. bataljona 28. pehot-

---

21 *Vojna kronika za Križ pri Tržiču 1914–1927*, str. 31–33. V: NŠAL, ŽA Križe, Razne knjige, fasc. 9.

22 Klavora: *Doberdob : kraško bojišče 1915–1916*, str. 62–63.

23 Pravilno Polazzo, slov. Polač.

24 *Slovenec*, 6. 7. 1915, str. 2.

25 Najverjetneje gre za podpolkovnika Antona Möstla Edlerja von Aplenhorsta. V polkovnika je napredoval 1. 5. 1916. Kasneje je bil poveljnik 2. strelskega polka.

26 V nemščini je predlog takole zapisan: »*Überbrachte am 4/7. im schwersten Granatfeuer wichtige Meldungen verließ jedesmal freiwillig seine Deckung, ermutigte die Mannschaft zum Ausharren und zeigte hervorragenden Mut u. Unerschrockenheit. Wird für die silberne Tapferkeitsmedaglie II. Kl. Vorgeschlagen. Mga * bei Mittelkompanie Oberstlt. Möstl*« V: Avstrijski vojni arhiv na Dunaju (ÖSTA/KA), Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA), Anton Polajnar, MBA 134.341; šk. 57.

27 Adolf von Boog (27. 4. 1866–15. 2. 1929) je bil v tem času generalmajor in poveljnik 93. divizije. Leta 1917 je bil povišan v podmaršala. Kratki biografski podatki v: Dr. Antonio Schmidt-Brętano: *Die k.k. bzw. k.u.k. Generalität (1816–1918)*, Dunaj, 2007. Seznam najdemo objavljen na spletu: http://www.oesta.gv.at/Docs/20.....6-1918.pdf (29. 11. 2009).

28 Podmaršal Heinrich Goiginger (5. 7. 1861–21. 11. 1927) je bil leta 1918 povišan v feldcajgmojstra. V: ibidem.

29 Svetozar Borocvić von Bojna (13. 12. 1856–23. 5. 1920), poveljnik soške 5. armade, imenovan tudi Soški lev. Nekatere novejše ugotovitve o njem glej: Nečak - Repe: *O feldmaršalu Svetozarju Boroeviću de Bojni.*

30 Mcsesnel: *Soška fronta*, str. 72.

nega polka, ki je izgubil svojo čast, ker je na vzhodni fronti brez boja prešel k Rusom, so s protinapadom uspeli pridobiti nazaj vrh Debele Griže. Njihova hrabrost na jugozahodnem bojišču je temu polku povrnila čast in znova so ga formirali. Toda zavzeti vrh je bilo eno, obdržati ga, pa drugo.

X. pohodni bataljon tržaškega pehotnega polka so 20. julija 1915 poslali prav na položaje na Debeli Griži. V njihovi bližini so se znašli tudi fantje iz celjskega 87. pehotnega polka in njihov oddelek strojnih pušk. Življenje fantov, ki so služboval v takšnih oddelkih, nam je v svoji knjigi na kratko orisal Amandus Pepernik:

»Tudi moštvo strojnih pušk ni bilo v rožnatem položaju. V začetku jih je bilo še dovolj in je še šlo, toda italijanske granate in krogle so tudi med njimi naredile velike vrzeli. Sedaj jim pomaga pri izmenjavi prostora naše moštvo. Toda tudi nas zmanjkuje in strojničarji morajo sami gledati, kako naj si pomagajo.

Če smo mi prostore zamenjali, so isto morale storiti tudi strojne puške. Mi smo to še kolikor toliko lahko prenesli, toda oni?

Pride povelje: Naval! Strelcu pri strojni puški nič drugega ne preostane, kot da vzame puško v roke ter skoči čim hitreje naprej. Proti koncu našega bivanja na Doberdobski planoti so pustili ležati varnostni ščit. Vzeli so s seboj le municijo in rezervno vodo. Ko smo dobili zopet povelje »nazaj«, je strelec, če je še bil pri življenju, sicer pa drug mož strojnih pušk, vzel svojega »otroka« zopet v roke ter ga nesel nazaj. Ker smo se sprehajali na tak način po šestkrat, osemkrat in tudi večkrat ponoči in večkrat celo neprenehoma sem in tja, se razume, da to ni bilo ravno prijetno. Ne samo, da je puška s stojalom precej težka in tla vse drugo kot asfaltirana, varuh puške tudi ni nikoli varen, da se ne zaleti v kako jamo. Kolikokrat je izgledalo, da bo puška izgubljena, ko je Italijan naglo prodiral. A vendar se je junakom tega, za nas tako pomembnega orožja vedno posrečilo, da so se pravočasno umaknili.«[31]

Med takšnimi vojaki, ki so služboval pri strojnicah in so se v teh vročih julijskih dneh znašli v hudem italijanskem obstreljevanju, je bil tudi pripadnik tržaškega pohodnega bataljona, orožni mojster 1. razreda, narednik Anton Polajnar.

Kaj so doživljali vojaki X. pohodnega bataljona v teh dneh, je opisal nadporočnik 97. pehotnega polka, dr. Maks Obersnel (1883–1972). Po prihodu na položaje so bili deležni nenehnega obstreljevanja in posameznih sovražnikovih poskusov, da bi prebil fronto. 25. julija 1915 pa se je vojakom zdelo, da se bliža sodni dan:

»Situacija je bila obupna. Grozno obstreljevanje vsega območja okrog vrha sv. Mihaela se je bolj in bolj stopnjevalo. Mučila nas je žeja. Smrt nam je pretila vsako minuto. Poleg vsega so nas nadlegovale še grde debele muhe, ki so v rojih letale od mrtvakov na žive ljudi. Da bi se zaščitil pred njimi, sem si ovil okrog obraza siv pajčolan, ki sem ga imel s seboj radi maskiranja, a sem seveda potem težje dihal. Večinoma sem ležal za tistim zidom, štel granate, ki so padale v določenem številu minut na območje v bližini, in opazoval italijansko topniško taktiko. Dolgo so padale težke granate na pobočje, za nami, kakih sto metrov od naše črte. Italijani so streljali sistematično od našega desnega krila proti levemu, vedno kakih 40 do 50 metrov dalje in potem znova od začetka, a črta njihovih zadetkov je bila v glavnem še vedno oddaljena od naše. Z grozo sem pričakoval, da bodo zdaj skrajšali razdaljo svojih strelov in začeli sistematično obdelovati našo črto. Prvikrat, odkar sem bil na bojišču, so mi začeli popuščati živci. Z gotovostjo sem pričakoval, da nas bo italijansko topništvo v najkrajšem času popolnoma uničilo.«[32]

Nadporočnik Obersnel je tega dne v resnici doživel živčni zlom in bil zato prepeljan v zaledje. Mnogi drugi možje in fantje te sreče niso imeli in so mrtvi in ranjeni obležali na položajih. Posebej hudo se jim je godilo naslednjega dne. Italijanske enote so se 26. julija znova polastile vrha in ponovila se je stara zgodba: Italijani osvojijo jarke, Avstrijci pa organizirajo protinapad in jih preženejo. Mesesnel je ob tem napisal, da je bila tega dne *»zadnja velika bitka v drugi soški ofenzivi. Konec ofenzive je bil sicer šele 10. avgusta, a boji po zadnjem uspelem naskoku na Sv. Mihael niso v ničemer spremenili položaja in se z ničimer ne morejo primerjati s silovitostjo spopadov prvih deset dni na Krasu in na goriškem mostišču.«*[33]

Vendar pa so se boji za koto 275 nadaljevali tudi še v naslednjih dneh. In prav v bojih za vrh Debele Griže se je s svojo hrabrostjo proslavil Anton Polajnar:

»Potem ko je na pododseku Sv. Mihaela na koti 275, granata s polnim zadetkom ubila strežno osebje ali ga ranila in je od stotnije v strelskem jarku ostalo bore malo živih, je puškarski nadmojster Anton Polajnar prostovoljno in brez ukaza, samozavestno in hladnokrvno, brez kritja s ščitom iz razdalje 50 {korakov} s strojnico odprl bočni ogenj na sovražnikov močan pehotni napad. Sovražniku je prizadejal velike izgube in ga zadrževal tako dolgo, da so prispele naše rezerve in so sovražnika, ki se je prav tako okrepljen z rezervami pripravljal na naskok, vrgle nazaj. Pri tem je treba pripomniti, da se je kljub bajonetnemu napadu vrnil s strojnico k bataljonu. Njegova zasluga je, da*

31 Pepernik: *Doberdob, slovenskih fantov grob*, str. 58–59.

32 Cit. po: Klavora: *Doberdob: kraško bojišče 1915–1916*, str. 106.

33 Prav tam, str. 73.

sovražnikov frontalni naskok z 2 ali 2½ bataljonoma na bataljon 97. pehotnega polka ni uspel.«[34]

Tako so Polajnarjevo hrabrost opisali v uradnem predlogu za odlikovanje z zlato medaljo za hrabrost. Predlog je podal stotnik Cosulich,[35] podprli pa so ga poveljnik 185. pehotne divizije, polkovnik Emil Vidalé, generalmajor in poveljnik 93. divizije von Boog, korpusni poveljnik nadvojvoda Jožef,[36] 23. 8. 1915 pa se je pod predlog podpisal tudi poveljnik 5. armade Svetozar Boroević von Bojna.

Zanimivo je, da na tem predlogu ni naveden dan Polajnarjevega junaštva. Naveden je zgolj kraj, kjer se je izkazal (*Mt. St. Michele, kota 275*). Datumi, ki jih najdemo na dokumentu, se vrstijo od 6. 8. 1915 do 23. 8. 1915, ko je predlog za odlikovanje potrdil poveljnik 5. armade. Prav tako na njem ni zabeleženo, da bi do tedaj že prejel kakršno koli vojaško odlikovanje. Po vsej verjetnosti zato, ker je bil prvi predlog za malo srebrno medaljo za hrabrost še v obravnavi. Kdaj je torej Polajnar pokazal ta svoj pogum, s katerim si je prislužil zlato medaljo? Deloma bi lahko našli odgovor v dogajanju na frontni črti in razporeditvah enot, v času torej, ko je X. pohodni bataljon tržaškega polka držal položaje na koti 275. Deloma pa nam na to vprašaje odgovarja že omenjeni članek, ki ga je konec leta 1915 objavil časopis *Slovenec* in ga je napisal Polajnarjev soborec in sokrajan Jožef Sitar. Iz njega je moč razbrati, da se je Anton Polajnar izkazal v bojih, ki so na koti 275 divjali 28. julija 1915.[37]

Do jeseni leta 1915 si je Anton Polajnar prislužill kar dve odlikovanji za hrabrost, ki sta mu prinesli tudi pripadajočo mesečno rento. Za zlato medaljo za hrabrost so namreč odlikovanci prejemali mesečno 30 kron, za srebrno 1. razreda 15 kron, za srebrno 2. razreda pa 7,5 krone.[38]

V oktobru 1915 se je Polajnar znašel v sestavi X. pohodnega bataljona ljubljanskega 17. pehotnega polka. X. pohodni bataljon sta takrat sestavljali dve stotniji 17. in 97. pehotnega polka, a 19. oktobra je bil ta bataljon podrejen poveljstvu 87. pehotnega polka. Pohodni bataljon je prevzel obrambo odseka od Romjana (Vermegliano) do kote 45 na državni cesti, ki je vodila proti Doberdobu. Na njegovi levi strani, južno od državne ceste in do sedla jugovzhodno od kamnoloma pri vasi Selce, je držal položaje II. bataljon 87. pehotnega polka.[39] Prav na teh položajih se je Polajnar znova izkazal. V predlogu za bronasto medaljo so takole zapisali: *»Ko je sovražnik dne 21. X. po tridnevni topniški pripravi prešel v pehotni napad, se je imenovani puškarski nadmojster prostovoljno prijavil, takoj ugotovil pravo razdaljo, zasul sovražnika z nenadnim ognjem in ga delno uničil ter razkropil. Na rezervnem položaju je neumorno delaven in uri moštvo.«*[40]

Ob vseh teh odlikovanjih se je Polajnar še večkrat izkazal in bil celo predlagan za povišanje v višjega orožarskega mojstra. Sitar je v svojem prispevku zapisal, da se to ni zgodilo, ker *»da je premlad za to.«* Je pa zato Anton prejel *»50 K nagrade, ker se je na neki patroli posebno izkazal.«*[41] Jožef Sitar še piše, da sta Antona Polajnarja na fronti oziroma v neposrednem zaledju takrat obiskala celo mati in brat. Takrat sta oba morala pred častnike, saj so želeli spoznati mater tako hrabrega vojaka. Tedaj naj bi Anton izjavil, da si želi pridobiti še veliko srebrno medaljo za hrabrost: *»Ko ga je mati prosila, naj se vendar raje bolje varuje, je odgovoril, da vojak ne sme poznati nobenega strahu in nobene nevarnosti.«*[42] Do opisanega srečanja je najbrž tudi v resnici prišlo. V predlogu za bronasto odlikovanje za hrabrost namreč najdemo podatek, ki kaže na to, in Anton Polajnar je 12. septembra 1915 za kratek čas res zapustil jugozahodno fronto.[43] Najverjetneje je takrat dobil krajši dopust, saj je bil že v oktobru spet pri svoji enoti. Če pa je do takšnega neposrednega srečanja z materjo in bratom prišlo v neposrednem zaledju soške fronte, je to moral biti poseben dogodek, saj dovolilnic za potovanje na ožje vojno območje ni bilo mogoče tako zlahka dobiti.

---

34 ÖSTA/KA, Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, MBA, Anton Polajnar, 105.878, karton 42.

35 Najverjetneje gre za Aloisa Cosulicha Edl. De Pečine. V šematizmu skupne vojske za l. 1914 ga med častniki 97. tržaškega pehotnega polka najdemo kot bataljonskega adjutanta s činom nadporočnika. V: *Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1914*, str. 572.

36 Nadvojvoda Joseph August Viktor Klemens Maria von Österreich (9. 8. 1872–6. 7. 1962) je bil leta 1915 general konjenice. Poveljeval je VII. korpusu, ki je iz Galicije prišel na novo, jugozahodno fronto. Kasneje se je kot generalpolkovnik in armadni poveljnik bojeval v Transilvaniji in Bukovini. V letu 1918 pa se je znova bojeval na italijanskem bojišču. Po koncu vojne je živel na Madžarskem, kasneje pa v ZDA. Kratko biografijo o njem najdemo v: Klavora: *Doberdob: kraško bojišče 1915–1916*, str. 75–76.

37 Sitar: *Gorenjski junak*, str. 1.

38 Prim. *Slovenec*, 29. 9. 1914, str. 2.

39 *Das X/17. Marschbataillon im Kriege gegen Italien*, II. Teil, str. 1–5. V: Kiesewetter: *Mit den Siebzehnern im Weltkrieg.*

40 ÖSTA/KA, Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, MBA, Anton Polajnar, 208.507, karton 100.

41 Sitar: *Gorenjski junak*, str. 1.

42 Prav tam.

43 ÖSTA/KA, Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, MBA, Anton Polajnar, 208.507, karton 100.

Odlikovani Anton Polajnar nekje v zaledju fronte. Vir: Iz zapuščine Antona Polajnarja.

Kje in kako je Polajnar preživel leto 1916 in prvo polovico leta 1917, mi ni uspelo ugotoviti. Upal sem, da bom vse podatke o njem našel v njegovem že omenjenem vojaškem, tako imenovanem matičnem listu (*Grundbuchblatt*), vendar je bilo iskanje tega dokumenta tako na Dunaju kot v Trstu doslej žal neuspešno.

Prav gotovo pa je Anton izkoristil možnost, ki jo je cesar Karel nosilcem zlatih medalj naklonil s cesarskim odlokom od 17. julija 1917, po katerem so se ti lahko umaknili s front v zaledje. Zlate odlikovance so vojaške oblasti potem največkrat uporabljale za izobraževanje vojaških novincev.[44] Po vsej verjetnosti bi lahko sklepali, da so tudi Antonove izkušnje in znanje skušale izkoristiti v tej smeri. Najbrž je bil inštruktor strojničnih oddelkov, možno pa je tudi, da je bil puškarski mojster in je skrbel za orožje v zalednih skladiščih. Vendar teh domnev zaenkrat ni mogoče dokazati, saj ustrezni dokumenti še niso bili najdeni.

Zanesljivo pa vemo, da je bil Anton Polajnar v začetku leta 1918 v bližini Gradca. 17. januarja 1918 se je namreč v tem mestu poročil z izvoljenko Ano Gutman.

Poročna fotografija Antona Polajnarja in Ane Gutman. Vir: Iz zapuščine Antona Polajnarja.

[44] Prim. *Tedenske slike*, 21. 11. 1917, str. 556–557.

Na ohranjeni poročni fotografiji je lepo videti vsa odlikovanja, ki jih je Anton Polajnar prejel med prvo svetovno vojno. Med njimi je na zadnjem mestu tudi Karlov četni križec.

Anton si je ustvaril družino, v kateri so zrasli trije otroci: Valter, Irma in najmlajši Anton.

Po razpadu monarhije je ostal v vojaških vrstah. Kot državni orožni mojster–puškar je od 1. decembra 1918 do 10. oktobra 1920 služboval v Mariboru, od tam pa je odšel v Zagreb. Tam je bival le do 9. julija 1921. Takrat se je vrnil v Ljubljano in pristal v ubojnem skladišču v topniški vojašnici. Tam je delal vse do razpada jugoslovanske vojske leta 1941.[45]

Po vrnitvi v Ljubljano se je z družino naselil v Mariji Devici v Polju (danes Ljubljana Polje), kjer so si zgradili hišo. Življenje njegove družine bi teklo mirno, če se ne bi znova razbesneli *viharji vojne* in povzročili nove morije. Druga svetovna vojna s svojimi grozotami Antonu Polajnarju žal ni prav nič prizanesla. Nazadnje je opravljal službo vratarja, poleti leta 1942 pa je odšel v pokoj.[46] Toda tega ni dolgo užival. Prav tistega poletja leta 1942 so partizanske enote v okolici Ljubljane večkrat napadle okupatorjeve položaje. Udarni bataljon Tomšičeve brigade in četi iz 2. skupine odredov so tako v noči na 30. avgust 1942 izvedli napade na italijanske straže na Rudniku, Belgijsko vojašnico, karabinjersko postajo na Vevčah in tamkajšnjo vevško papirnico. V tem napadu so med drugim močno poškodovali tovarniški dimnik v Vevčah in zažgali dve skladišči papirja. Naslednjo noč so napad ponovili in uničili še skladišče lesa na nasprotni strani tovarne. Obenem se je brigada odpravila sabotirat še železniško postajo v Zalogu in nekatere druge objekte na obrobju Ljubljane.[47] Partizanske akcije so izzvale hudi jezo in represalije italijanske vojske nad civilnim prebivalstvom v okoliških vaseh. Že v naslednjih dneh so namreč odpeljali veliko število mož v internacijo. Janez Grum je dogodke o tem italijanskem ravnanju opisal takole:

»V ponedeljek 31. avgusta so italijanski vojaki prečesali poljsko občino od Save do Ljubljanice. Vojaki so bili razporejeni v strelcih 4–5 m narazen in s puškami na strel. Skupino moških, ki so jih vojaki prignali iz hiš v središču Polja (pribl. 60 moških), med njimi so bili tudi župnik Kete,[48] *oba kaplana*[49] *in župnik-begunec z Gorenjske Andrej Šavli*[50] *(Keteja so kmalu izločili, ko pa je hotel kot župnik posredovati, so ga ostro zavrnili), so postavili pred hišo mizarskega mojstra Svetka, na sredo ceste pred nas pa kakih 15 vojakov s puškami na strel in na obeh koncih po eno težko strojnico. Čez kake četrt ure se je postavil pred nas neki italijanski polkovnik, precej visok in zavaljen, začel vpiti, da smo vsi, tudi duhovniki, komunisti, da smo vsi odgovorni za partizanske napade in požige in da zaslužimo najhujšo kazen. /.../ Ko je zazvonilo poldne, so duhovniki in bližnji moški odmolili angelovo češčenje in kaplan Lamovšek je dejal, kolegoma: »Pripravimo se, da bomo dali generalno odvezo.« Vendar so nas čez pribl. 15 minut odgnali na ograjeno telovadišče prosvetnega doma. /.../ Italijani so izpustili tudi omenjene tri duhovnike. Na prošnjo zastopnika vevške papirnice pa tudi tiste delavce, ki so delali v drugi ali tretji nočni izmeni. Ostalo skupino so vojaki med 4. in 5. uro popoldne odvedli na železniško postajo v Zalog, še isti večer s tovornim vlakom odpeljali v Ljubljano v belgijsko kasarno ter jih po treh dneh z vlakom odpeljali na otok Rab.«*[51]

Na seznamu interniranih in poslanih v taborišče na Rab se je znašel tudi Anton Polajnar.[52] Vse grozote in trpljenje v tamkajšnjem taborišču je preživel in se po zlomu Italije vrnil domov. Slabe razmere in hudi napori pa so vendarle pustili posledice in 30. aprila 1944 je umrl zaradi kapi v domači hiši. Poslednji počitek je našel na pokopališču v Polju, kjer še danes najdemo lepo urejen družinski grob Polajnarjevih.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije (AS)

AS 1840, Zbirka gradiva o žrtvah italijanskih okupacijskih oblasti: XI. armadni korpus: Internacije, taborišča, vojni ujetniki, šk. 1079.

Avstrijski vojni arhiv na Dunaju (ÖSTA/KA)

Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, Mannschaftsbelohnungsanträge (MBA), Anton Polajnar, MBA 134.341; šk. 57.

45 Prijave vojaških uradnikov, državnih mojstrov, slovenskih oficirjev l. 1941. V: ZAL, LJU 502, šk. 144.

46 Interniranci (PI.-PU) 1942–1945. V: ZAL, LJU 502, šk. 168.

47 Strle: *Tomšičeva brigada 1942–1943*, str. 169–174.

48 Župnik v župniji D. M. v Polju je bil tedaj Janez Kete, roj. 16. 9. 1888 na Planini pri Vipavi; v mašniška posvečen 15. 7. 1912; umrl 27. 7. 1951 v Gradcu, Avstrija. V: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 445.

49 Kaplana sta bila tedaj Anton Vukšinič in Matija Lamovšek.

50 Duhovnik Andrej Šavli, roj. 14. 6. 1894, Ljubljana; v mašnika posvečen 2. 6. 1918; umrl 24. 3. 1956, Trata–Gorenja vas. V: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 448.

51 Grum: *Ustanovitev vaške straže pri D. M. v Polju*, str. 94–95.

52 Arhiv Slovenije (AS) 1840, Zbirka gradiva o žrtvah italijanskih okupacijskih oblasti; *XI. armadni korpus: Internacije, taborišča, vojni ujetniki,* šk. 1079.

Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, MBA, Anton Polajnar, 105.878, karton 42.

Belohnungsakten des Weltkriegs 1914–1918, MBA, Anton Polajnar, 208.507, karton 100.

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL)

Župnijski arhiv (ŽA) Križe, Razne knjige, fasc. 9: Vojna kronika za Križ pri Tržiču 1914–1927, str. 31–33.

ŽA Kovor, Status animarum (SA) Križe, fasc. 2: SA Križe 1910, zapis za Križe hišno št. 40, str. 79.

ŽA Šenčur, RMK Šenčur, letnik 1890, str. 139, zap. štev. 2.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)

LJU 502, šk. 144: Prijave vojaških uradnikov, državnih mojstrov, slovenskih oficirjev l. 1941.

LJU 502, šk. 168: Interniranci (PL-PU) 1942–1945.

Časopisi

Slovenec, 29. 9. 1914.

Slovenec, 14. 10. 1915.

Tedenske slike, 21. 11. 1917.

Internet

http://prohereditate.com/gallery2/v/clani/pinkfloyd/IR97/ (13. 7. 2009).

http://www.oesta.gv.at/Docs/20.....6-1918.pdf (zapis z dne 29. 11. 2009).

Literatura

Golec, Januš: Vojni spomini. *Slovenski Gospodar*, 28. 12. 1916, str. 1.

Grum, Janez: Ustanovitev vaške straže pri D. M. v Polju. *Zaveza : glasilo Nove slovenske zaveze* 12 (dec. 2002), št. 4, str. 94–95.

Kiesewetter, Otto: Mit den Siebzehnern im Weltkrieg: Infanterie-Regiment Nr. 17 1914–1918. Wien & Klagenfurt, 1934.

Klavora, Vasja: *Doberdob : kraško bojišče 1915–1916*. Celovec : Mohorjeva založba, 2007.

Kosmač, Filip: V spomin na mojo vojaško službo 1912–1918 in nekaj opisov o poteku vojne. URL: http://prohereditate.com/gallery2/v/clani/pinkfloyd/IR97/ (13. 7. 2009).

Letopis Cerkve na Slovenskem 2000, stanje 1. januar 2000. Ljubljana : Nadškofija, 2000.

Mesesnel, Janez: *Soška fronta*. Ljubljana : Prešernova družba, 1987.

Nečak, Dušan – Repe, Božo: *O feldmaršalu Svetozarju Boroeviću de Bojni*. Ljubljana : Filozofska fakulteta v Ljubljani, 2010.

Pepernik, Amandus: *Doberdob, slovenskih fantov grob*. Ljubljana : Karantanija, 2005.

Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1914. Amtliche Ausgabe. Wien 1913.

Sitar, Jožef: Gorenjski junak. *Slovenec*, 12. 12. 1915, str. 1.

Strle, Franci: *Tomšičeva brigada 1942–1943*. Ljubljana : Borec : Partizanska knjiga, 1986.

Zusammenfassung

AUS DEM GOLDENEN BUCH DER SLOWENISCHEN HELDEN: ANTON POLAJNAR (1890–1944), ANGEHÖRIGER DES 97. INFANTERIEREGIMENTS

Die Zeitung *Slovenec* brachte am 14. Oktober 1915 folgende Meldung: »Mit der goldenen Tapferkeitsmedaille wurde Polajnar Anton, Waffenmeister des 97. Infanterieregiments, ausgezeichnet.« Mit seinem Mut hat sich also Anton Polajnar in der Tat in das goldene Buch der tapferen Soldaten der österreichisch-ungarischen Armee eingetragen. Doch wer war in Wahrheit dieser tapfere Soldat? Woher kam er und welches Lebensschicksal war ihm beschieden? Mit viel Ausdauer und Glück konnte mithilfe von Zeitungs- und Archivquellen wenigstens ein paar Antworten auf die gestellten Fragen gefunden werden. Anton Polajnar wurde 1890 in Visoko bei Kranj (Krainburg) geboren. Schon nach einigen Jahren übersiedelten die Polajnars nach Križe bei Tržič (Neumarktl), wo Anton die Volksschule besuchte. Von dort führte ihn der Lebensweg in die weite Welt. Zunächst machte er eine Schlosserlehre, 1911 leistete er seinen Militärdienst ab und gelangte schließlich zum 3. Bataillon des 97. Triester Infanterieregiments. Bei Ausbruch des Ersten Weltkrieges im Sommer 1914 rückte er mit seinem Regiment an die russische Front und erlebte mit ihm seine blutige Feuertaufe. Im Dezember 1914 wurde er krank und zur Behandlung nach Wien geschickt. Nach einem Kurzurlaub wurde er dem X. Infanteriebataillon des Triester Regiments zugeteilt, das bei der Kriegserklärung Italiens als einziges Bataillon dieses Regiments an die neue Südwestfront geschickt wurde. An der Isonzofront bewies Anton Polajnar mehrmals seine Tapferkeit und wurde für seinen Einsatz in den Kämpfen auf dem Gipfel der

Debela Griža mit der goldenen Tapferkeitsmedaille ausgezeichnet. Er erhielt noch die silberne Tapferkeitsmedaille 2. Klasse und die bronzene Tapferkeitsmedaille. 1918 heiratete er Ana Gutman. Nach dem Zerfall Österreich-Ungarns und der Errichtung des neuen jugoslawischen Staates blieb er als Waffenmeister beim Militär und war dort bis zur italienischen Okkupation und bis zum Zusammenbruch der jugoslawischen Armee im Zweiten Weltkrieg tätig. 1942 wurde er auf der Insel Rab interniert, von wo er 1943 nach dem Zusammenbruch des faschistischen Italien nach Hause zurückkehrte. Schon im März 1944 starb er in seinem Elternhaus an einem Herzinfarkt und wurde auf dem Friedhof in Ljubljana-Polje begraben.

1.02 pregledni znanstveni članek UDK 930.25:343.349(497.4Maribor)"1940/1941"
Prejeto: 29. 3. 2011

Primeri »propagandne vojne« v aktih Okrožnega sodišča v Mariboru med letoma 1940 in 1941 (kazniva dejanja zoper »Uredbo o zavarovanju nevtralnosti glede tiska«)

MARKO ŽURAJ
mag. zgodovine,
Arnolda Tovornika 10, SI-2000 Maribor
e-pošta: marko.zuraj2@triera.net

IZVLEČEK

Avtor v razpravi obravnava kršitve Uredbe o zavarovanju nevtralnosti glede tiska z dne 16. maja 1940, ki so jo sprejeli zaradi mednarodnih razmer (vojne). Inkriminirala je izražanje stališč oziroma zapisov (pozitivnih ali negativnih) v korist katere izmed držav, ki so bile v vojni, širjenje sovraštva, neresničnih ali izmišljenih poročil v tisku (tudi s slikami, karikaturami, fotografijami), na predavanjih, v govorih, s filmskimi in zvočnimi posnetki. Čeprav so delikti, ki so kršili uredbo, ohranjeni v zanemarljivem številu (v vseh primerih so bili to delikti v tisku) so zanimivi, saj predstavljajo tedanje (družbeno-politične) razmere oziroma prepad med uradno (zapovedano) državno doktrino in prepričanjem državljanov.

KLJUČNE BESEDE: Kraljevina Jugoslavija, kazenska zakonodaja, Uredba o zavarovanju nevtralnosti glede tiska, Okrožno sodišče Maribor 1930–1941

ABSTRACT

EXAMPLES OF »PROPAGANDA WAR« IN THE CASE ACTS OF MARIBOR DISTRICT COURT BETWEEN 1940 AND 1941 (CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE »REGULATION ON THE PROTECTION OF PRESS NEUTRALITY«)

In the article the author discusses violations of the Regulation on the Protection of Press Neutrality of May 16, 1940, which was adopted due to international circumstances (the war). It criminalized any expression of viewpoints or records (positive or negative) in favour of any of the countries involved in the war. It also criminalized the spreading of animosity, false or fabricated reports in the press (including pictures, caricatures, photographs), in lectures, speeches, on film and sound recordings. Although there are only a handful of such offences against the Regulation preserved to this day (and all of them occurred in the press) they are nevertheless fascinating as they bear witness of the then (social and political) conditions and the gap between the official (commanded) state doctrine and the conviction of the citizens.

KEY WORDS: Kingdom of Yugoslavia, penal legislation, Regulation on the Protection of Press Neutrality, Maribor District Court 1930–1941

Uvod (politični delikti)

Politični delikti v širšem smislu obsegajo vsak napad na državo, na oblast; neposreden odgovor nanje je kazenska politična represija države. Takšna razmerja lahko opazujemo v vsej zgodovini, prav od začetkov.[1]

Koncept političnega delikta se je v zgodovini nenehno ožil, kot posledica pa se je večala politična represija države. Težnja po povečanju državne represije je bila opazna že na koncu 19. stoletja, prevladujoča je postala zlasti v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja zaradi razvoja treh totalitarizmov: komunizma v Sovjetski zvezi, fašizma v Italiji in nacizma v Nemčiji. Takrat so številne evropske države poleg uveljavljene kazenske zakonodaje sprejele še stranske kazenske zakonodaje za učinkovitejše zatiranje državi sovražnih gibanj (komunistov, socialistov, anarhistov, nacistov, fašistov ...) oziroma za svojo zaščito. V obdobju med svetovnima vojnama so v kazenski zakonodaji številnih držav nastale spremembe, ki so vključevale razširitev kriminalne cone na ogroževalne delikte in pripravljalna dejanja, širile so krivdni odnos storilca vse do naklepa, njegovega notranjega prepričanja ali stališča, razširile so pojmovanje vseh oblik udeležbe, zlasti pa napeljevanja, torej vsakršnega predloga, sporočila ali zamisli morebitnemu storilcu, ki so bile kaznive same po sebi. Značilni odsev razmer je bil novi pojem ideološko kaznivo dejanje. Za hudo kaznivo dejanje je veljalo že, če je kdo mislil drugače oziroma v nasprotju s stališči režima.[2]

Spremembe so nastale tudi v jugoslovanski kazenski zakonodaji. Politične delikte sta inkriminirala *Kazenski zakon za kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev* (Kazenski zakon, KZ 27. januarja 1930) in *Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi*, ki je bil izdan že avgusta 1921 in je bil z neznatnimi spremembami (ponovno) razglašen 6. januarja 1929 po uvedbi kraljeve diktature. Istega dne je bil razglašen še *Zakon o državnem sodišču za zaščito države*. Omenimo še, da so bili verbalni delikti, storjeni v tisku, še posebej inkriminirani v zakonu o tisku.[3]

Zapovedana nevtralnost države – spontana opredeljenost državljanov

Na začetku leta 1940, pol leta po začetku druge svetovne vojne, v Kraljevini Jugoslaviji »normalno« politično delovanje ni bilo mogoče. Volitve kot najpomembnejši akt (legitimnosti) parlamentarne ureditve oziroma demokratične družbe so vladajoči odlagali, češ da mednarodne okoliščine za to niso primerne.[4] Podobno je bilo s preureditvijo države, le da so tu mednarodne okoliščine navajali kot vzrok, ki zahteva čim hitrejšo preureditev (tj. da bi po Banovini Hrvaški ustanovili še srbsko in slovensko enoto s podobnim statusom).[5]

Jugoslovanska zunanja politika je temeljila na načelu nevtralnosti; izjavo o nevtralnosti v spopadu je vlada objavila dan po izbruhu druge svetovne vojne, tj. 2. septembra 1939.[6] Skladno s takšno usmeritvijo je (zunanja) politika krmarila med raznimi težnjami in se poskušala ubraniti pritisku velesil, ki so Jugoslavijo hotele vezati k sodelovanju.

Nevtralnost v politiki so kot vodilo deklarirali tudi mediji. Adolf Ribnikar, izdajatelj in urednik *Večernika*, je zapisal, da je glavna naloga Jugoslavije, zavarovati strateške pozicije in uveljavljati interese, saj velike države zanjo ne bodo (po)skrbele. *»Glavna stvar v današnjih časih je, da se za vsako ceno vzdržimo miru. Varovati se moramo z vsemi močmi proti vsakomur, ki bi nas hotel zapeljati ali zlorabiti, da bi spravil v nevarnost naše absolutno korektno stališče miroljubne nevtralnosti.«*[7] V časnikih so opozarjali, da v nevtralne države prihajajo tujci, ki imajo pod krinko diplomatske imunitete prevratne namene. Ti ljudje naj bi imeli vedno enak namen: *»povzročiti zmedo in nemir med našimi ljudmi, ki v teh težkih trenutkih mirno spremljajo velike dogodke v svetu«*. Da državljani ne bi (po)dvomili o načelu nevtralnosti, je policija napovedala ostre ukrepe proti takšnim tujcem.[8]

Medtem ko je bil mednarodni položaj za oblastnike izgovor, da se ni glede (zunanje)politične usmeritve nič spremenilo oziroma da so oblast obdržali isti akterji,[9] se je od začetka vojne povečala družbeno-politična represija. Vlada je konec leta

---

1 Bavcon idr.: Kazenskopravno varstvo države, str. 15.

2 Bavcon idr: Kazenskopravno varstvo države, str. 28–33, 53–57; Bavcon – Šelih: Kazensko pravo, str. 163–164.

3 Bavcon idr: Kazenskopravno varstvo države, str. 58–59. – Več o Zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi glej Dobrivojević: Državna represija 1929–1935, str. 99–101. O XII. poglavju KZ glej prav tam, str. 104. – O političnih kaznivih dejanjih v predvojni Jugoslaviji glej še Ibrahimpašić: Politički delikt, str. 170–201; posebej o deliktih zoper državo v kazenski zakonodaji str. 182–192. Delo je napisano po metodi zgodovinskega marksističnega materializma, zato se v ugotovitvah razlikuje od citiranih del.

4 Boban: Sporazum Cvetković – Maček, str. 322. – Manj so npr. govorili o vprašanju procedure, kar je bil pomembnejši razlog. (Prav tam.)

5 Boban: Sporazum Cvetković – Maček, 323.

6 Krizman: Vanjska politika jugoslovenske države, str. 109, 180. – Več o jugoslovanski politiki nevtralnosti po izbruhu druge svetovne vojne glej prav tam, str. 109–115.

7 Ribnikar: Na pragu nove Evrope. MVJ, 3. 8. 1940, str. 3.

8 Ostri ukrepi proti tujcem, razširjevalcem lažnih vesti. MVJ, 18. 4. 1940, str. 2.

9 Boban: Sporazum Cvetković – Maček, str. 353.

1939 dopolnila enega najbolj restriktivnih zakonov, *Zakon o zaščiti javne varnosti in reda*, in je policijsko-upravnim organom (še) povečala pooblastila;[10] marca 1940 je sprejela uredbo o naglih vojnih sodiščih v pripravljalnem, mobilnem in vojnem stanju.[11] Podobnih ukrepov (uredb) je bilo še nekaj, pač zato, ker je bila država v psihološki vojni, čeprav si je prizadevala ohraniti nevtralnost.[12]

O tej t. i. psihološki vojni so v *Večerniku* zapisali: *»Kakor totalitarna, tako je tudi živčna vojna iznajdba najnovejšega časa. Ta vojna se je pričela dejansko davno pred sedanjo vojno na bojiščih in ji je torej bila nekaka predhodnica. Njeno orožje so napadi v časnikih ter propagandne in alarmantne vesti vseh vrst, ki se širijo potom tiska bodisi potom pisem, brošur ali ustmeno, zelo pogostoma pa tudi po radiu. Namen te vojne je zbegat in ustrašiti nasprotnika, zlasti pa demoralizirati najširše ljudske množice, da jih prevzame strah, izgube vero vase in postanejo nazadnje apatične ter pristopne za vsako rešitev.«*[13]

Tisk je bil strogo cenzuriran. To npr. ilustrira telefonski ukaz, ki ga je dobilo državno tožilstvo v Mariboru: *»Danes prične v Ljubljani zasedati banski svet. Cenzorji naj poročilom o tem zasedanju posvečajo primerno pozornost in pazijo zlasti na to, da črtajo vse eventualno neugodne izjave, ki bi bile podane v debati o posameznih poročilih z ozirom na notranje in zunanje politične prilike. To navodilo velja le pro foro interno.«*[14]

Ena izmed uredb, sprejetih zaradi vojne, je bila *Uredba o zavarovanju nevtralnosti glede tiska* (dalje: uredba). Vlada jo je objavila 16. maja 1940.[15] Inkriminirala je izražanje stališč oziroma zapisov (pozitivnih ali negativnih) v korist katere izmed držav, ki so bile v vojni, širjenje sovraštva, neresničnih ali izmišljenih poročil. Izražanje (zapisovanje) takšnih stališč je bilo prepovedano v tisku (tudi s slikami, karikaturami, fotografijami), predavanjih, govorih, s filmskimi in zvočnimi posnetki. Za kršitev je bila predpisana kazen do dve leti zapora ali denarna kazen do 100.000 dinarjev. Uredba je predpisovala kazen za razširjevalce in kupce (inkriminiranih) tiskovin; zaporna kazen je bila do šest mesecev zapora, denarna pa do 10.000 dinarjev. Državni tožilec je moral v 24 urah, po ovadbi, vložiti obtožnico; obtoženci niso imeli pravice do ugovora.[16]

Delikti, ki so kršili uredbo, so ohranjeni v zanemarljivem številu. Leta 1941 je bil v vpisnikih okrožnega sodišča v Mariboru en primer,[17] leto prej pa štirje. V vseh primerih so bili to delikti v tisku, inkriminirani z uredbo, ki so jo sprejeli zaradi mednarodnih razmer (vojne). Čeprav je bil delež teh zanemarljiv, so zanimivi, saj ilustrirajo tedanje (družbeno-politične) razmere oziroma prepad med uradno (zapovedano) državno doktrino in prepričanjem državljanov.

Državni tožilec iz Maribora se je npr. že maja 1936 v dopisu Višjemu državnemu tožilstvu v Ljubljani pritoževal zaradi preobremenjenosti državnega tožilstva v Mariboru. Omenil je tudi cenzuro (tiska): *»Cenzura je izredno važna in tehtna obremenitev državnega tožilstva, tako za cenzorja, kakor za pisarniško osebje. V tem važnem poslu mora biti cenzor in pisarna na razpolago vsak delavnik od 8 ure zjutraj, do 6 ure zvečer. Cenzura absorbira 1 referenta.«*[18] Kasneje je imel še več dela.

Akterji iz mariborskega *Večernika*

V prvem primeru je državno tožilstvo zaradi kršitve uredbe vložilo ovadbo proti Adolfu Ribnikarju.[19]

V *Večerniku* je bilo 1. julija 1940 objavljeno poročilo: *»Čemu 100 divizij? Berlin 1. julija DNB. Sovjetska vlada je baje pozvala turško brodovje naj sodeluje za skupno obrambo Dardanel. Razen tega se sprašujejo čemu je za navadno okupacijo dveh relativno majhnih dežel potrebno, da pri tem sodeluje kar 100 divizij, ki so vse najmoderneje opremljene in imajo v svojem sestavu tudi 60-tonske tanke.«*[20]

Nemško poslaništvo v Beogradu je prek konzulata v Ljubljani kraljevi banski upravi sporočilo, da je bilo sklicevanje na DNB (Deutsches Nachrichtenbüro) *»groba zloraba in potvorba«*.[21] Takšno poročilo je merilo na *»kaljenje nemško-ruskih odnošajev in izraža stališče v prid Anglije, povzroča nezadovoljstvo in sovraštvo do Nemčije in more skaliti odnošaje med Nemčijo in našo državo«*, je utemeljeval državni

10 Prav tam, str. 328–329.
11 Naredba o naglih vojnih sodiščih. MVJ, 9. 3. 1940, str. 5.
12 Bodimo pripravljeni! MVJ, 25. 5. 1940, str. 4.
13 Rehar: Metode in nameni živčne vojne. MVJ, 24. 2. 1940, str. 3.
14 PAM, Državno tožilstvo, Ks 2/41. Telefonski ukaz referenta centralnega presbiroja 17. februarja leta 1941, Višje državno tožilstvo v Ljubljani.
15 Sl. l. št. 42/1940.
16 Prav tam.
17 PAM, Okrožno sodišče Maribor, Vpisniki, VR–Kzp, 1932 I, 1933 II, 1941, št. 885.
18 PAM, Državno tožilstvo Maribor, Ks 16/36; Dopis državnega tožilca iz Maribora višjemu državnemu tožilstvu v Ljubljani, dne 3. 5. 1936.
19 PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 749/40. – Več o delovanju Adolfa in Bojana Ribnikarja in osumljencev iz t. i. mariborskega obveščevalnega centra, glej Vodušek Starič: Slovenski špijoni 1938–1942, str. 159–193.
20 Obtožnica 7. 9. 1940; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 749/40.
21 Državni tožilec gospodu preiskovalnemu sodniku dne 6. julija 1940; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 749/40.

tožilec.[22] S tem je kršilo 1., 2. in 5. točko prvega člena uredbe.[23] Državni tožilec je zato zahteval zaslišanje Ribnikarja in vpletenih.[24]

V preiskavi so dognali, da je novico 1. julija 1940 v redakciji *Večernika* z morsejevim aparatom zabeležil radiotelegrafist Janko Jež. Novico, bila je v nemškem jeziku, je oddal v uredništvo za politične prispevke in tam jo je pregledal urednik Radivoj Rehar ter jo dal prevajalcu, odvetniškemu pripravniku Odonu Šorliju. Ko je Rehar dobil (slovenski) prevod, ga je oddal v stavnico in tam so ga natisnili.

Na sodišču so osumljenci krivdo zanikali. Rehar se je zagovarjal, da je bil prevod v skladu z izvirnikom; pred natisom je poročilo pregledal, vendar o njem ni dvomil prav zaradi šifre DNB. Jež je pričal, da kot radiotelegrafist prejema poročila raznih agencij, sluga pa jih odnese v uredništvo. Zagovarjal se je, da jih ne kontrolira, ker ne zna tujih jezikov, ampak samo spreminja morsejeve znake v črke in oddaja besedila. Šorli, ki je novico prevedel, se je zagovarjal, da je verjel, da je resnična, ker ni namigovala na nemško-sovjetske odnose; je pa zaradi previdnosti, torej občutljivega mednarodnega položaja, vstavil v besedilo besedo »baje«.[25]

Vendar sta tako nemški konzulat v Ljubljani kakor tudi agencija *Avala* iz Beograda zanikala, da bi novica izvirala od DNB. Iz *Avale* so državnemu tožilstvu sporočili, da vesti DNB oddajajo z morsejevimi znaki, ki jih je mogoče sprejemati samo s posebnim, t. i. »Hell aparatom«; tega zasebne ustanove niso smele uporabljati. Prav tako je izvedenec po ogledu aparata, ki ga je uporabljal Jež, ugotovil, da aparat ni mogel sprejemati vesti, ki so jih oddali s posebnimi aparati. Novica prav tako ni bila objavljena v biltenu *Avale*. Urednik časopisa *Marburger Zeitung* je sklepal, da bi moral novico, če jo je (od *Avale*) dobil *Večernik*, dobiti tudi njihov časnik, a se to ni zgodilo.

Državni tožilec je po pričanjih sklepal, da bo krivdo osumljencem (v celoti) dokazali. Po odredbah statuta zveznih agencij, so lahko tuje agencije pošiljale vesti jugoslovanskim časnikom le z dovoljenjem *Avale*, a se v tem primeru to ni zgodilo.[26] Da vesti tujih agencij ne smejo objavljati, je bilo po mnenju državnega tožilca osumljencem znano, kakor tudi, da vesti DNB ni bilo mogoče sprejemati z navadnim, kratkovalovnim sprejemnikom ampak samo s t. i. »Hell aparatom«. Osumljenci so torej vedeli, da inkriminirano poročilo ne izvira od DNB (tega ne bi mogli sprejeti), niti od *Avale*. Vedeli so, da je to prevara tuje radijske postaje, saj so novico sprejeli z navadnim, kratkovalovnim sprejemnikom. Zato je bila njihova krivda utemeljena, je sklenil državni tožilec.[27]

Na glavni razpravi na okrožnem sodišču približno dva meseca pozneje, 30. oktobra 1940, so osumljence (po § 280 kp) oprostili obtožbe.[28] Reharja so oprostili obtožbe, da je kot urednik politične redakcije *Večernika »zlorabil oficijelno zaznambo nemškega poročevalnega urada DNB«* s tem, da je objavil novico *»torej objavil članek, ki vsebuje izražanje stališča v prid ene izmed vojskujočih se držav ter povzročanje nezadovoljstva do ene izmed vojskujočih se držav in izmišljeno ter neresnično poročilo, ki se z njegovo objavo lahko*

---

22 Prav tam.

23 Prav tam. – 1. člen uredbe se je glasil: »Prepovedano je objavljati v novinah in drugih tiskovinah članke ali poročila, ki vsebujejo: / 1. izražanje stališča v prid ene izmed vojskujočih se strank; / 2. povzročanje nezadovoljstva ali mržnje do ene izmed vojskujočih se strank; / 3. nasnavljanje na dejanja, sovražna eni izmed vojskujočih se strank; / 4. žaljenje ali omalovaževanje vojske katere koli tuje države; / 5. izmišljena ali neresnična poročila, ki se z njih objavo lahko skalijo odnošaji med katero tujo in našo državo.« (Sl. l. št. 42/1940.)

24 Državni tožilec gospodu preiskovalnemu sodniku 6. julija 1940; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 749/40.

25 Obtožnica 7. 9. 1940; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 749/40.

26 Pri vladi so aprila 1929 ustanovili centralni presbiro (centralni tiskovni urad, CTU) »za občo državno obveščevalno službo« (Zakon o centralnem tiskovnem uradu, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 48/1929). – Ustanovili so ga po nemškem zgledu; bil je ena prvih obveščevalnih in propagandnih služb v Evropi. CTU je imel štiri odseke (za domači tisk, za tuji tisk, oddelek za radiodifuzijo in administrativni oddelek); z njimi je nadzoroval domači in tuji tisk, domače in nekatere tuje radijske postaje, filme in gledališča. S tem je imel pooblastila (in značilnosti) ministrstva za propagando. Šef CTU je bil neposredni referent predsednika vlade in je imel status pooblaščenega ministra; uradniki so uživali privilegije in so lahko napredovali ne glede na izobrazbo in kvalifikacije, predvidene za druge državne uradnike; urad je imel posebni proračun. Državni organi so morali vse vesti, podatke, sporočila itd., ki so bila predvideni za objavo, pošiljati prek CTU-ja ali agencije Avala, na katero je CTU prenesel del tehničnih nalog; sodelavci Avale so morali imeti legitimacije, overjene pri CTU. Ta je imel dopisnike v tujini in po državi; to so bili centralni tiskovni uradi »v malem«, ki so nadzirali domači tisk in zbirali informacije o življenju in dogajanju v delu države, pisali izvlečke iz najpomembnejših poročil in tedenska, mesečna, polletna in letna poročila. (Dobrivojević: Državna represija 1929–1935, str. 305–306, 308; več o delu CTU oziroma cenzuri tiska glej prav tam, str. 301–322.)

27 Obtožnica 7. 9. 1940; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 749/40.

28 Sodba 30. 10. 1940; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 749/40.

skalijo odnošaji, med katero drugo in našo državo«.[29] Ježa in Šorlija je sodišče oprostilo obtožbe, da sta naklepno pomagala Reharju.

Med razlogi za sodbo je sodišče zapisalo, da novica vsebuje neresnico, ki bi lahko skalila odnose med Jugoslavijo in Rusijo oziroma med Jugoslavijo in Nemčijo. Poročilo je bilo neresnično tudi, ker je kot vir navajalo DNB, saj ta vesti ni oddal. *»Vest bi mogla skaliti odnose med našo državo in omenjenima državama, ker pripisuje Rusiji napadalne namene, ki bi po dani situaciji mogli biti naperjeni tudi proti Nemčiji, čije vojni položaj bi bil s tem oslabljen. Notica pa ne vsebuje izražanje stališča v prid ene izmed vojskujočih se držav in povzročanje nezadovoljstva do ene izmed njih, ker sploh ne izraža lastnega mnenja, ker ne imenuje nobene vojskujoče se države, in ne izraža niti simpatij niti antipatij do ene izmed njih. Notica bi se mogla po mnenju sodišča radi tega odrediti le pod čl. 1. t. 5 uredbe o zavarovanju nevtralnosti v tisku.«*[30]

Zato ni mogoče govoriti o krivdi obtožencev, je utemeljevalo sodišče. Čeprav so dokazali, da je DNB oddajal vesti (le) uradnim agencijam na posebne sprejemnike, so (po izrecnem vprašanju sodišča) ugotovili, da *Avala* ni obvestila časnikov, da lahko objavljajo le vesti DNB, ki jih prejmejo od nje. Bojan Ribnikar (Adolfov sin) je na sodišču potrdil, da je *Večernik* (neposredno) lovil tuje vesti, ker so tiste od *Avale* prihajale prepozno. Prav tako je potrdil, da so (lahko) po sprejemniku pri *Večerniku* lovili vesti, ki jih je DNB oddajal v druge države in v »glavni stan kanclerja Hitlerja« (to je potrdilo tudi uredništvo časnika *Slovenski dom*).[31] Sodišče je prav tako verjelo zagovoru radiotelegrafista Ježa, da so z oznako DNB prihajale tudi vesti neznanega izvora, zato je (raz)sodilo, da si (inkriminirane) vesti niso izmislili obtoženci. Ribnikar je potrdil, da je nekatere vesti prejemal le *Večernik* (in ne tudi *Marburger Zeitung*), ker so pri njih pozneje zaključili redakcijo. Prav tako je glavni urednik časopisa *Marburger Zeitung* potrdil, da je mogoče, da je inkriminirano novico spregledal, ker se je zgodilo že več nejasnosti zaradi vesti, ki so jih dobili od neznanih postaj. S tem pa, je sklenilo sodišče, zagovora obtožencev ni ovrglo (tj., da je vest prišla po radiotelegrafskem aparatu) in je odpadel glavni dokaz, da so si obtoženci vest izmislili oziroma naklepno objavili, čeprav so vedeli, da je neresnična.

Reharju niso dokazali, da je objavil vest; njena vsebina tudi ni bila taka, *»da bi v onem razburkanem času na prvi pogled morala izgledati nemogoče. Kar se tiče drugoobtoženca je njegova naloga le, da sprejema vesti in jih oddaja uredništvu. Zato se njemu krivda sploh ne da pripisati, razen ako je vedel, da vest ni od DNB in da je mistifikacija za kar pa ni dokaza in sodišče obtožencu toliko inteligence tudi ne pripisuje. Obtoženec Šorli je bil prevajalec, le začasno pritegnjen, ki ni mogel vedeti, da vest izvira od DNB in čigar delokrog je bilo le prevajanje, ne pa urejevanje lista«,* je sklenilo sodišče.[32]

Proti-katoliška gorečnost in državna budnost

Rudolfa Kaleta, Zagrebčana, živečega v Beogradu, je okrožno sodišče v Mariboru spoznalo za krivega, da je julija 1940 prevedel iz angleščine brošuro *Sodnik Rutherford odkrije 5. kolono.* V Ljudski tiskarni je naročil natis 5.000 izvodov in jih razposlal med somišljenike oziroma poverjenike.[33]

Inkriminirana brošura je vsebovala tele stavke: *»1. Katoliška akcija*[34] *vsebuje dobro izdelani načrt, da zruši na tem svetu vse tisto, kar objavlja resnico in to ne le hierarhija v pomenu, da prikrije svoje nepošteno delo okušajoč se polastiti oblasti mednarodne zemeljske krogle ... njen cilj je, da ponovno vzpostavi stari rimski imperij. Nacisti, fašisti in komunisti se zavzemajo vsi za korporativno državo in vsi so se odločili, da zrušijo republiko. Avtoritativna hierarhija katoliškega sistema, deluje z vsemi totalitarci, da bi obvladala zemeljsko krogljo / (...) Tudi knjiga vsebuje razlago, ki pove, da je hierarhija v resnici politična organizacija in da je določena da zruši vse, kar zastopa interese preprostega ljudstva. Stvarna 'peta kolona' v Ameriki je organizirana in vodena od katoliške akcije. Dejstva, ki so se v poslednjem času dogodila v Evropi, dokazujejo, da je to resnica.«*[35] V tem slogu se je nadaljevalo. V obtožnici je bilo navedenih trinajst cita-

[29] Prav tam.

[30] Sodba 30. 10. 1940; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 749/40.

[31] Prav tam.

[32] Prav tam.

[33] PAM, Okrožno sodišče Maribor, 1086/40. – Joseph Franklin »sodnik« Rutherford (1869–1942) je bil od leta 1917 predsednik družbe Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania; ime je leta 1931 spremenil v Priče Jehove, ki so pod njegovim predsedstvom postale združba gorečih privržencev. Zaradi prepričanja, da vlade postavlja Bog, da vzdržujejo mir in red, so zavračale nekatere (posvetne) zakone oziroma dolžnosti (vojaško obveznost, volitve, salutiranje pred zastavo itd.). Zato so bile v konfliktu z oblastmi. Rutherford je bil med prvo svetovno vojno v zaporu. (http://www.britannica.com/Ebchecked/topic/302393/Jehovahs-Witness/260644/History#ref=ref5351 (22. 7. 2010.).

[34] Katoliška akcija je bila organizacija za sodelovanje laikov v apostolskem delu cerkve; ustanovil jo je papež Pij XIV. leta 1927. Njen namen je bil širiti katoliško duhovnost in uveljavljati katoliška socialna načela. V Sloveniji jo je leta 1928 organiziral škof Jeglič. (Prunk: Katoliška akcija, str. 17).

[35] Sodba 2. aprila 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 1086/40.

tov, ki so katoliško akcijo oziroma cerkev obtoževali sodelovanja z nacisti in fašisti, s katerimi naj bi se polastila oblasti na svetu. *»Sodnik Rutherford imenuje hrabro rimskokatoliško hierarhijo, ki mora dovesti Zedinjene države pod kontrolo Vatikana, ako hoče zavladati vsemu svetu, posebno krščanskemu, kot svetovnim in duhovnim gospodarjem na čelu.«*[36]

Z razpečevanjem brošure je Kale *»po tisku raznesel govorico, o kateri ni imel osnovnega razloga, da bi jo smatral za resnično, ki pa utegne povzročiti občno ogorčenost ali občni strah ali nevarnost za javni red in mir«*. S tem je Kale *»objavljal članke, ki vsebujejo v stavkih (...) povzročanje nezadovoljstva in mržnje do autoritarnih držav Nemčije in Italije, torej do ene izmed vojskujočih se strank. S tem je zakrivil (...) prestopek zoper javni red in mir po § 156/II kz. (in prestopek, op. p.) po čl. 3 uredbe o zavarovanju nevtralnosti glede tiska in se obsodi z ozirom na § 61 kz. po čl. 3 uredbe o zavarovanju nevtralnosti glede tiska na 600 – šesto – Din denarne kazni ob neizterljivosti na 10 dni zapora ...«*.[37]

Kale obtožb ni zanikal, vendar se je zagovarjal, da so (bile) piscu, sodniku Rutherfordu, razmere v Združenih državah Amerike znane in da je bilo delovanje katoliške akcije in cerkve nelojalno, celo nečastno. Proti temu se je treba bojevati, da bi obranili čistost cerkve oziroma njene hierarhije. Ni se zavedal, da je kršil predpise zoper nevtralnost države, saj naj bi bilo vse znano; prav tako je razpečeval le prevod brošure, ki je izšla v Ameriki.

Sodišče je na podlagi priznanja (sklicevalo se je še na izpovedi prič) sklenilo, da je Kale prevedel, natisnil in razširil brošuro, v kateri je katoliško cerkev obtoževal, da ustvarja 5. kolono. *»Ker pa si narod pod 5. kolono predstavlja sovražne oddelke, ki se nenadoma pojavijo v zaledju za glavno vojujočo fronto in od tam fronto napadejo ter povzročajo v domačih vrstah nered, med prebivalstvom pa nemir in preplah, je zatrjevanje, da katoliška cerkev organizira in ustvarja 5. kolono sposobno, da povzroči med prebivalstvom ogorčenost proti katoliški cerkvi in strah povsod v tistih delih države, kjer so prebivalci po večini pripadniki katoliške cerkve. S tem pa nastane nevarnost za javni mir in red. V odstavkih (...) sodbenega stavka se omenjajo »nacisti« in »fašisti«, »nacizem« in »fašizem«, »totalitarni diktatorji« in sta še posebej imenovana Hitler in Mussolini. Znano je, da se imenuje organizacija novega reda v splošnem nacizem, v Italiji pa fašizem in da sta Hitler in Mussolini predstavnika teh idej. Ker sta obe omenjeni državi v vojni, dočim je kraljevina Jugoslavija nevtralna, se s takim pisanjem vsekakor zavzema stališče proti obema vojskujočima državama ter s tem povzroča mržnjo med prebivalstvom nevtralne države proti vojskujočima se državama. Kršeno je pa s tem določilo uredbe o zaščiti nevtralnosti glede tiska.«*[38]

Kot olajševalne okoliščine je sodišče upoštevalo obtoženčevo neoporečnost, priznanje in to, da je brošuro (le) prevedel; kot oteževalne pa stik z njo. Sodišče je pričakovalo, da se bo obsojenec tudi brez kazni vzdržal kaznivih dejanj, zato je uporabilo § 65 KZ in mu prestajanje kazni odložilo za eno leto. Oprostilo ga je tudi plačila stroškov za kazenski postopek, saj je moral preživljati družino; prav tako ga je oprostilo plačila povprečnine.[39] Kakor je vidno iz dopisa na dnu sodbe, so nemški (okupacijski) organi zadevo (dokončno) sklenili februarja leta 1942.[40]

Sodba ni imela pomena, saj Kraljevina Jugoslavija po 25. marcu, ko je pristopila k trojnemu paktu,[41] ni bila nevtralna država; z napadom nanjo zgolj nekaj dni kasneje, pa se je položaj spremenil. Prve ugotovitve se je verjetno zavedalo tudi sodišče.

Kazenska zadeva nam iz vsebinske plati pokaže, kako so se ideje »polastile« posameznikov in kot posledica tudi množic. S stališča te, čeprav sporadične in individualne epizode, »mikroprimera«, so tudi nekateri (poznejši) dogodki bolj razumljivi.

Akterji iz mariborskega *Večernika* II

Ponovno so se v kazenskem postopku zaradi kršenja uredbe znašli akterji iz *Večernika*.[42]

17. marca 1941 je časnik na prvi strani objavil poročilo: *»Atene, 17. marca. At. Ag. Mussolini se je po neuspehu svojega osebnega poveljevanja na čelu svojih naj-*

---

36 Prav tam.

37 Prav tam. – Paragraf 156/ II KZ je inkriminiral »drugačno strašenje« oziroma kazen za tistega, ki »raznese javno ali po tisku lažno govorico, zoper svoje prepričanje ali če ni osnovanega razloga, da bi jo smatral za resnično, toda utegne taka govorica povzročiti občno ogorčenost ali občen strah ali nevarnost za javni mir in občni red« (§ 156/ II KZ; Dolenc: Tolmač h kazenskemu zakoniku, str. 264–266). – Paragraf 61 KZ se je nanašal na »pravi idealni stek«, tj. če je storilec kršil z enim dejanjem več zakonskih predpisov ali večkrat isti zakonski predpis; kazen so dosodili po tistem zakonu, ki je predpisoval najstrožjo kazen oziroma pri neenakih vrstah kazni najhujšo vrsto. (§ 61 KZ; Dolenc: Tolmač h kazenskemu zakoniku, str. 134–136).

38 Sodba 2. aprila 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 1086/40.

39 Prav tam. – Paragraf 65 KZ se je nanašal na »osebne in stvarne meje dopustnosti« oziroma na odlog kazni. V paragrafu so bile specificirani pogoji. (§ 65 KZ; Dolenc: Tolmač h kazenskemu zakoniku, str. 141–143).

40 Sodba 2. aprila 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 1086/40.

41 Krizman: Vanjska politika jugoslovenske države, str. 181.

42 PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 356/41.

boljših čet, ki so doživele poraz na vseh odsekih, zopet vrnil iz Albanije v Rim. Mussolini je cel teden vodil veliko ofenzivo na vsej fronti na čelu svojih 120.000 najboljših vojakov – ki so naskakovali grške položaje, se jim pa niti na enem samem odseku ni posrečilo prebiti grških gorskih postojank. V akciji je bilo samo na osrednji fronti 50 topniških baterij in naskakovalo je mnogo tisoč italijanskih vojakov, podprtih z italijanskimi akcijami, hoteč zadati Grčiji smrten udarec, še preden bi Hitler pritisnil s svojimi silami os severovzhoda. Mussolini je odletel domov praznih rok, je dejal sinoči zastopnik vlade.«[43]

S tem je objavil novico, vest, ki je, kakor je trdilo državno tožilstvo, izražala stališča v prid ene izmed vojskujočih strani oziroma povzročala nezadovoljstvo, sovraštvo do ene izmed njih in s tem kršila 1/1, 2, 4 člen uredbe.[44]

Državno tožilstvo je prepovedalo prodajo izvoda, v katerem je bilo poročilo objavljeno, in že natisnjene izvode zaplenilo. Za urednika političnega uredništva Reharja in vse, ki so pripomogli k temu, da je časnik objavil poročilo, je zahtevalo zaslišanje.[45]

Rehar je dejanje priznal, vendar je krivdo zanikal, češ da je članek oddal v dobri veri, saj so ga povzeli po agenciji *United Press*, prav tako pa da ni vseboval nič takega, kar bi nasprotovalo (strogi) nevtralnosti oziroma politični usmeritvi države. Dobil ga je od radiotelegrafista Joška Antoliča, ki je oddajal poročila tudi za *Marburger Zeitung* (tam ga niso objavili). Antolič je (po ustaljenem načinu) prejel poročilo zapisano z morsejevimi znaki, ga spremenil v (navadno) pisavo in izročil Reharju. Ta ga je prevedel v slovenščino in dal v tisk.[46]

Namesto Adolfa Ribnikarja je pričal sin Bojan, ki je očeta nadomeščal pri vodenju *Večernika*. Povedal je, da takrat, ko so poročilo prejeli oziroma objavili, ni bilo v Mariboru ne njega in ne očeta, ki je bil odsoten že dalj časa (to so potrdile tudi priče). Povedal je, da so bili med njegovo odsotnostjo uredniki odgovorni za svoja področja, zato je za objavo vesti odgovoren Rehar.[47]

Državni tožilec je izpodbijal Reharjev zagovor, ker so dokazali, da inkriminiranega poročila niso objavile niti *Avala* niti ne ameriška in angleška poročevalska agencija (*United* oziroma *Associated Press*). Njegova vsebina je izražala simpatije do ene izmed udeleženk vojne, tj. Grčije, oziroma sovražno razpoloženje do Italije. Urednik časopisa *Marburger Zeitung* je pričal, da je ob branju poročila posumil, da ni v skladu s cenzurnimi navodili, in ga je zavrnil. Že iz njegovega pričanja je bilo vidno, da bi o poročilu moral podvomiti tudi Rehar, ki je vedel, da poročilo nasprotuje uredbi oziroma usmeritvi države glede nevtralne politike. *»Nikakor pa ne opraviči osumljenca okolnost, da so isto poročilo z istim besedilo tedaj prenašale tudi radijske postaje nevtralnih držav in angleške radijske postaje in da jih je mogel vsakdo poslušati, kajti le–teh citirana uredba s svojimi sankcijami ne dosega«*, je končal obtožnico državni tožilec.[48]

Vidimo, da se postopek objavljanja prepovedanih vesti ni razlikoval, še zagovori osumljencev (osumljenca) so bili (skorajda) enaki. Vendar je bila v zadnjem primeru na dnu obtožnice zapisana rešitev (datirana s 1. majem), da se obtoženec (Rehar) »ni zglasil« in da je razprava zaradi vojnih razmer odložena za nedoločen čas.[49] Nemški (okupacijski) organi so jo pozneje ustavili.[50]

Da uredba ni bila učinkovita oziroma da so uredništva zlorabljala zakonodajo, je državni tožilec iz Maribora pisal višjemu državnemu tožilstvu: *»Čl. 5 uredbe o zavarovanju tiska glede nevtralnosti predpisuje, da državni tožilec mora* (podčrtano v originalu, op. p.), *brž ko izda odlok o prepovedi tiskovine, ki vsebuje kaznivo dejanje po čl. 1. cit. uredbe predlagati preiskovalnemu sodniku opravo poizvedb in mora po prejemu spisov vložiti obtožnico, seveda vsaj tako prakticira državno tožilstvo v Mariboru, če so za to podani pogoji. Večina takih kazenskih postopanj* (se, op. p.) *konča z ustavitvijo po § 96 k. p. ali pa z oprostitvijo od obtožbe, največkrat, ker ni subjektivne krivde. S tem pa dobi zabrana vsaj na zunaj pečat nezakonitosti in se tiskarnam, uredništvom itd. odprejo vrata za vse mogoče podvige, zlasti tudi odškodninske tožbe proti državnemu tožilcu in erarju. 'Večernik' z dne 26. 11. 1941 je prinesel na tretji strani v 4 stolpcu bolj spodaj poročilo pod naslovom: 'Poostren položaj na Norveškem'. Na videz vsebuje poročilo kazniva dejanja po točki 2. čl. 1. uredbe o zavarovanju nevtralnosti glede tiska in je državno tožilstvo v Mariboru nameravalo izreči zabrano lista. Ker pa poročilo navaja vire (Basler Nachrichten in švedski tisk, ki je pri nas dovoljen) in je samo reprodukcija brez lastnega*

[43] Obtožnica 28. marca 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 356/41.

[44] Prav tam.

[45] Državni tožilec gospodu preiskovalnemu sodniku 17. marca 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 356/41.

[46] Prav tam.

[47] Zaslišba obdolženca, Okrožno sodišče v Mariboru, odd. III., 20. marca 1941, Ribnikar Bojan; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 356/41.

[48] Obtožnica 28. marca 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 356/41.

[49] Prav tam.

[50] Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Marburg, in der Untersteiermark Abt. f. Strafsachen An den Beauftragten für die Durchführung einzelner rechtssichernder Maßnahmen Dienststelle Marburg, 24. IX. 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 356/41.

komentarja in brez vsake tendence, je računati s 100% - no sigurnostjo, da bi sodišče oprostilo osebe, ki so povzročile, da je to poročilo prišlo v list. Zato je državno tožilstvo po predhodni odobritvi, oziroma navodilu centralnega presbiroja v Ljubljani (...) odstopilo od svojega nameravanega ukrepa. Če bi bila po zakonu možna zabrana kake tiskovine radi prekršitve predpisov o nevtralnosti, brez obligatorne uvedbe kazenskega postopanja, bi državno tožilstvo v predmetnem slučaju izreklo zabrano lista, ki bi bila vsaj objektivno utemeljena. V enak položaj more priti državni tožilec pri cenzuri 'Večernika', ki odklanja dobroto predcenzure, ker bi se po zatrjevanju uredništva lista zakasnilo izhajanje, vsak dan, in je nujno potrebna neka preventivna mera, da bo kontrola 'Večernika' lažja in učinkovitejša. V prvi vrsti pa predlaga državno tožilstvo, da pokrenete potrebno, da se uredba o zavarovanju nevtralnosti glede tiska v čl. 5. tako izpremeni, da državni tožilec lahko predlaga ali more predlagati potrebne poizvedbe, če izreče zabrano tiskovine, da pride tedaj v besedilo mesto besede 'mora' beseda 'more'.«[51]

Da so bili še drugi načini, na katere je lahko uredništvo obšlo uredbo, je ponovno opozarjal državni tožilec iz Maribora. Višje državno tožilstvo je opozoril, da morajo biti cenzorji zlasti pozorni: *»1. Pri objavljanju rezultatov o vojaških operacijah se še zmeraj v nekaterih listih pokazuje prevelika simpatija do anglosaksonskega bloka na ta način, da se tozadevnim poročilom daje prednost s tem, da se jih dosledno beleži na prvem mestu in objavlja z močnejšim tiskom – medtem ko se poročila onih držav zapostavlja, prinaša v skrajšani obliki in z navadnim tiskom. (...) 2. Nekateri listi objavljajo govore amerikanskih in angleških državnikov (...) dobesedno, ne čakaje na tekst teh govorov, ki ga daje agencija Avala. Vsled tega se pripeti, da se objavljajo iz teh govorov passusi glede katerih bi bilo – z ozirom na naše strogo nevtralno stališče – bolje, da se jih briše. Posledica tega je, da se javnosti servirajo ti govori v srbskih listih navadno v milejši obliki kot v slovenskih, kar gotovo ni v redu in daje povoda upravičenim pritožbam. Gg. cenzorji izvolijo vselej kadar je najavljen govor kakega državnika iz Anglije ali Amerike, opozoriti uredništva, da imajo te govore objaviti v obliki kot ga podaja agencija Avala – ne pa tako, kot ga sami ujamejo po radiju.«*[52]

Če ne drugega, so bili primeri »tiskovne sabotaže« majhen prispevek k »objektivni informiranosti«.

Božo Podkrajšek in *Toti list* – humor, ki ga oblast ni marala

V naslednjem primeru je prav tako šlo za (tiskovni) delikt zoper nevtralnost (države), vendar z drugačno, navidez nedolžno vsebino.[53]

Božo Podkrajšek, izdajatelj in urednik *Totega lista* (humoristične priloge *Večernika*, ki je izhajala dvakrat na mesec),[54] je v izdaji 8. februarja 1941 objavil zapis: *»Orientalska balada / Ko v deželi Jutrovi je hrane zmanjkalo in kruha, / ko prišla so leta suha, / de Kalif: / 'Naj rabelj ubije / vsakogar, komur stemnilo / se je v glavi. / A po smrti / žrli jih ne bodo krti. / Delajte iz trupel milo!' / Dava zala se kopala, / z milom belim roke prala / in tako je govorila: / 'Kaj si reči, košček mila! / ki polziš mi skozi prste. / Komu služiš mesto krste? / Morda roka si vojaka / ali učenjaka mozeg. / Morda deve vrat si ozek / kje in kdo za tabo plaka?«*[55] S tem je objavil zapis, ki je povzročal nezadovoljstvo oziroma sovraštvo zoper Nemčijo kot vojskujočo se državo.

Prav tako je v isti številki objavil karikaturo nekdanjega cesarja Abesinje (Etiopije) Haileja Selasija na konju pred četo vojakov z besedilom: *»Ko sem zapustil te, narodič moj / slab si mi bil in od sile ubožen. / Dobro skrbel gospodar je zate: / zdaj najmoderneje si oborožen!«*[56] S tem je objavil »*narisek in članek*«, ki je vseboval stališča v prid Anglije kot vojskujoče se države.

Pod tretjo točko je bil Podkrajšek obtožen, da je 15. februarja 1941 objavil članek *»'Od tih drakov ino drugih pomurskih pošasti, kir bodo hudičovo dejlu imenovane', ki je v jeziku, ki ga je uporabljal Primož Trubar v pridigah, pisal o podmornicah in končal z odstavkom: 'Ta ista zludjova dejla pak se bodo pruti nim samim obernila inu oni bodo potehmal eno težko inu bridko rajtengo dajali – amen', torej članek, ki vsebuje povzročanje nezadovoljstva zoper eno izmed vojskujočih se strank, in sicer zoper Nemčijo.«*[57]

Državni tožilec je v obtožnici zapisal, da je v ozadju prvega inkriminiranega zapisa, »Orientalske

[51] PAM, Državno tožilstvo Maribor, Ks 1/41, Državni tožilec v Mariboru višjemu državnemu tožilstvu v Ljubljani, 27. februarja 1941.

[52] PAM, Državno tožilstvo Maribor, Ks 2/41, višji državni tožilec Državnim tožilstvom, 18. marca leta 1941.

[53] PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 178/41.

[54] Toti list, »list dobre volje za Slovence« je izhajal v Mariboru od leta 1938 do 5. aprila 1941; 1. marca 1952 je začel ponovno izhajati kot tednik; izhajal je dve leti. »Za tak naslov štirinajstdnevnika sta se odločila Božo Podkrajšek in sodnik dr. Travnar, ko sta sedela v bifeju in poslušala, kako so Štajerci v trafiki zahtevali: Te pa mi dajte toti list Jutro ali toti Slovenec. Ko bo Štajerc rekel toti, bo dobil Toti list, preden bo nadaljeval: Slovenec, Jutro in podobno.« (Zorko: Mariborski pogovorni jezik, str. 147; več o jezikovnih značilnostih Totega lista glej prav tam, str. 147–149.) – O vizualni plati humorja (karikaturah) v Totem listu glej: Globočnik: O karikaturah v Totem listu, str. 32–44.

[55] Obtožnica 24. februarja 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 178/41.

[56] Prav tam.

[57] Prav tam.

balade«, vest, ki jo je razširilo nemško časopisje, da so v Nemčiji usmrtili 50.000 ljudi. Na podlagi tega so se med prebivalstvom razširile govorice, da so iz trupel izdelovali milo. Širjenje takih govoric na način, na katerega je to storil Podkrajšek, je povzročilo nezadovoljstvo oziroma sovraštvo do Nemčije.

Glede karikature (bivšega) etiopskega cesarja je državni tožilec zapisal: *»Karikatura vred z besedilom vsebuje prikrito namigovanje na vojaške neuspehe Italije v Afriki in posmehovanje Italije, ki je investirala v Abesiniji ogromne svote denarja, da je zgradila ceste, nakupičila vojni material in moderno oborožila domačinsko vojsko.«*[58]

Tretji tekst, t. i. pridiga Primoža Trubarja, je (na videz) obravnaval podmornice, vendar je bila težnja usmerjena zoper Nemčijo, za katero je bilo znano, da je v prvi svetovni vojni uporabljala podmornice, in da je nameravala v tedanji (tj. drugi) vojni število teh še povečati.

Podkrajšek je na zaslišanju priznal, da je objavil inkriminirana zapisa in karikaturo, a je krivdo zanikal. Zagovarjal se je, da so imeli zanj teksti drugačen pomen kot za državnega tožilca. Vendar je bila po mnenju tega Podkrajškova razlaga »prisiljena« in je nespretno prikrivala (dejanske) težnje tekstov. Te je bilo mogoče interpretirati na različne načine, vendar se je po mnenju državnega tožilca vsiljevalo tolmačenje, ki je bilo navedeno v obtožnici. Tega bi se moral zavedati tudi obtoženec.[59] Državno tožilstvo je naročilo, da obe številki *Totega lista* zaplenijo.[60]

Na glavni razpravi na okrožnem sodišču dober mesec dni pozneje, je Podkrajšek priznal, da je vedel za objavo člankov, da pa ima vsebina (popolnoma) drugačen pomen, kot interpretira obtožnica. V zvezi z besedno zvezo »Orientalske balade« se je zagovarjal, da je v njej upesnil pomanjkanje mila (po svetu), ne pa v kateri od držav. Drugi del prve kitice *(»Naj rabelj ubije / vsakogar, komur stemnilo / se je v glavi.«)* je pojasnjeval, češ da se (sedaj) ljudje pobijajo v vojni; rabelj naj bi bil poosebitev vojne oziroma boga vojne Marsa. Pri tem naj ne bi imel v mislih nobene države, čeprav je dopuščal možnost, da bi lahko v »Orientalski baladi« prepoznali satiro na račun lahkovernega prebivalstva, *»ki vse verjame, kar se mu natvezi«*.[61]

Glede karikature se je zagovarjal, da Haileja Selasija kot državnika ni mogoče (več) žaliti, ker ni (več) suveren; prav tako je splošno znano, da živi kot zasebnik v Angliji. Karikaturo bi morali, nasprotno, je trdil Podkrajšek, razumeti kot pohvalo Italiji, saj je v besedilu omenjeno, da so bili v Abesiniji (Etiopiji) pod domačim vladarjem siromašni, Italijani pa so jih oborožili z najmodernejšim orožjem. V besedilu tudi ni (bilo) osti proti Angliji, saj naj bi bilo znano, da Etiopija in Anglija nista v konfliktu. Tretji inkriminirani zapis, »Trubarjeva pridiga« ni bil usmerjen proti Nemčiji, ampak proti državam, ki so se vojskovale s podmornicami, saj naj bi bilo splošno znano, da imajo vse države podmornice.[62]

Sodišče je razsodilo: *»Predvsem je treba omeniti, da se je sodišče pri presoji obtožencu očitanih kaznivih dejanj z ozirom na njegov zagovor postavilo na načelno stališče, da je treba gledati na humoristično literaturo povsem drugače kot pa na kako drugo resno literaturo. V satiri je neizogibna pač neka ost, glede katere se morda da ugotoviti, kam ista meri ali baš radi bistva satire se isti ne daje konkretne razlage. Lep vzgled zdrave satire je npr. bila v minuli svetovni vojni Milčinskega satira na aprovizacijo Aprovizacija ali red vlada svet'. Čeprav se je takrat točno vedelo, kam je merila dotična satira se avtorja radi tega ni preganjalo kljub strogi cenzuri. Zdrava satira ima svojo vzgojno vrednost, ki je v tem, da se ljudje vsaj za hip zavedo svojih napak in vidijo sami sebe v objektivni luči. Spričo tega se sodišče pridružuje zagovoru obtoženca glede prvega odstavka 'Orientalske balade' ter obtožencu verjame, da tiči v tem sestavku le satira na lahkovernost ljudstva, ki smatra vsako, še tako neverjetno vest za resnično, zlasti v današnjih dnevih, ko se ga v marsičem pušča v neizvestnosti. Tudi je res, da je sedaj pomanjkanje mila v vseh vojskujočih se in tudi nevtralnih državah in da torej tudi v slučaju, če se pripeti dobesedna razlaga sestavka, isti ni naperjen le proti eni izmed vojskujočih se držav.*

Tudi glede drugega sestavka 'Hajle Selasi zopet doma', se sodišče spričo obtoženčevega zagovora ni moglo prepričati o obtoženčevi krivdi. Haile Selasi ni več suveren in tudi ne pripada nobeni vojskujoči se stranki in s satiro nanj obtoženec ni okrivil z zavzetjem stališča v prid ene izmed vojskujočih se strank. Nadalje sodišče ne smatra omenjenega članka kot propagando za Angleže proti Italiji, kajti znano je, da je abesinski narod bil pred priključitvijo k Italiji zelo slabo oborožen, da se je v boju z Italijani posluževal npr. še navadnih sulic in da so ga šele Italijani opremili z modernim vojnim orožjem. Sestavek se torej po mnenju sodišča nikakor ne more smatrati kot propaganda za Anglijo proti Italiji, ampak je prikazoval le objektivno sliko faktičnega stanja.

---

58 Prav tam.

59 Obtožnica 24. februarja 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 178/41.

60 Državni tožilec gospodu preiskovalnemu sodniku 13. februarja 1941; Odločba; Državno tožilstvo v Mariboru 13. februarja 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 178/41.

61 Sodba 26. marca 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 178/41.

62 Prav tam.

Sodišče verjame zagovoru obtoženca tudi glede tretjega sestavka tj. takozvane 'Trubarjeve pridige' in sicer iz razlogov, ker je res, da operirajo s podmornicami in trpijo radi njih vse vojskujoče se države, ne samo ena in da se torej tudi inkriminirane besede, nanašajo ne le na eno, temveč na vse vojskujoče se države. Ta zadnji sestavek je po mnenju sodišča treba gledati tudi z literarno-historičnega vidika kot na reprodukcijo Trubarjevih pridig, vsaj kolikor se tiče forme. Saj je znano, da je Primož Trubar končeval po navadi svoje pridige s tem, da je posvaril svoje 'krščenike' da naj se varujejo zla, da ne bodo z zlom pokončani. Analogno – kar je bila avtorjeva dolžnost ako je hotel verno reproducirati Trubarjevo pridigo – je avtor zaključil tudi ta svoj sestavek.«[63]

Zato sodišče ni (raz)sodilo, da je dokazano, da bi bil Podkrajšek z objavo tekstov kršil člene uredbe in ga je (po § 280 kp) oprostilo. Stroške za kazenski postopek je nosila državna blagajna.[64] Priznati je treba, da je bil sodnik v argumentaciji prepričljiv, s človeškega stališča pa razumevajoč.

Da je bil Podkrajškov *Toti list* trn v peti oblastem, je vidno iz dopisa banske uprave državnemu tožilcu v Mariboru: *»Z odločbo tamk. Državnega tožilstva z dne 24. 1. 1941 (...) je bilo zabranjeno razširjanje in prodajanje lista 'Toti list' z dne 25. 1. 1941 št. 5. in sicer 1.) radi slike na naslovni strani s celim tekstom vred in radi slike 'Pobožna želja Slovenca' s celim tekstom na strani 6. Uprava 'Totega lista' je nato izdala drugo izdajo z istim datumom pod številko 5/a s tem, da je cenzurirane sestavke iz prve izdaje v drugi izdaji izpustila. V drugi izdaji je bila na prvi strani priobčena slika z naslovom 'Trije, ki stoje ob strani' s tekstom. Ta slika je bila v prvi izdaji priobčena na drugi strani. Po mnenju kraljevske banske uprave sta tudi ta slika, kakor tudi tekst k sliki nedopustna (...) zaradi česar bi jo bilo treba že v prvi izdaji cenzurirati. Na drugi strani v prvem stolpcu iste številke je sestavek z naslovom 'V Afriki'. Tudi ta sestavek bi bilo treba cenzurirati. (...) Na strani 3 iste številke se pod naslovom 'Slovenska narodna modrost' citirajo razni narodni pregovori, ki sicer sami po sebi niso nedopustni, vendar pa imajo z ozirom na zvezo, v kateri se tu citirajo, določeno tendenčno ost, ki nasprotuje čl. 4. in 5. zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ker se z njimi na prikrit način iznašajo trditve z namero, da se izpostavijo državne naprave, zakoni itd. posmehu in preziranju ter z namenom, da se proti njim povzroči neraspoloženje in ker se z njimi ščuje na razdor med raznimi družbenimi sloji. Kot najbolj karakteristično, kar bi bilo treba cenzurirati, se navajajo zlasti sledeči pregovori: Bogati postopači so pri pogači, pridni siromaki pa pri ovsenjaki. Draginja tepe le reveže. Kadar hudobni poglavarstvo zadobe, ljudstvo ječi. Kar gospoda stori krivo, kmetje morajo plačati živo. Kdor veter seje, bo vihar žel. Kobila najbolj takrat brca, kadar poginja. V zvezi s tukajšnjim razpisom (...) je tamk. Državno tožilstvo sporočilo (...) da je temu listu odvzelo ugodnost predcenzure. O tem se obveščate radi znanja in z vabilom, da naknadno izrečete zabrano razširjanja tudi druge izdaje lista 'Toti list' št. 5/a z dne 25. januarja 1941. Obenem se vabite, da posebno skrbno pregledate tudi naslednje številke tega lista in da v obče izvajate nad tem listom najstrožjo cenzuro, da bo v smislu predpisov zakona o tisku dana čimprej možnost, predlagati ministrstvu za notranje posle, da prepove vsako nadaljnje izhajanje tega časopisa.«*[65]

Dan pozneje je višje državno tožilstvo glede na dopis banske uprave, državnega tožilca v Mariboru obvestilo, da posveti cenzuri *Totega lista* največjo pozornost in ga prepove, ko se bo za to pojavil *»najmanjši povod«*.[66]

Istega dne je državni tožilec iz Maribora bansko upravo obvestil, da je prepovedal *Toti list* 25. januarja 1941, številko 5/a. Sporočil je, da odločbe o prepovedi ni oprl na uredbo, ker bi s tem začel kazenski postopek zoper avtorja, v njem pa ne bi uspel. Zapisal je, da so *Totemu listu* odvzeli predcenzuro, a so mu jo po navodilu referenta CTU pri banski upravi vrnili, vendar o tem niso obvestili banske uprave. Državni tožilec je prosil, da mu sporočijo, ali naj *Totemu listu* (ponovno) odvzamejo predcenzuro. Pripomnil je, da to ne bi imelo učinka, ker uredništvo natisne le omejeno naklado in natis nadaljuje šele, ko se prepriča, da državno tožilstvo izdaje ni prepovedalo; kadar izvode zaplenijo, takoj natisnejo drugo naklado.[67]

Oblastem je bilo dopisovanja in (medsebojnega) izigravanja dovolj; dosegle so, da je ministrstvo za notranje zadeve iz Beograda s sklepom 20. februarja 1941 prepovedalo izhajanje *Totega lista*.[68]

V Mariboru je začel 1. marca 1941 izhajati *Novi toti*, ki je bil nadaljevanje *Totega lista*, čeprav je imel drug naslov in drugega odgovornega urednika. Po

63 Sodba 26. marca 1941; PAM, Okrožno sodišče Maribor, Kzp 178/41.

64 Prav tam.

65 PAM, Državno tožilstvo, Ks 2/41, Kraljevska banska uprava dravske banovine državnemu tožilcu v Mariboru, 28. januarja 1941, list »Toti list«, cenzura.

66 PAM, Državno tožilstvo, Ks 2/41, višji državni tožilec Državnemu tožilstvu v Mariboru, 29. januarja 1941.

67 PAM, Državno tožilstvo, Ks 2/41, državni tožilec iz Maribora Kraljevski banski upravi dravske banovine v Ljubljani, 29. januarja 1941.

68 PAM, Državno tožilstvo, Ks 2/41, Kraljevska banska uprava dravske banovine. Vsem gg. Srezkim načelnikom, g. upravniku policije v Ljubljani, gg. Predstojnikom mestne policije v Mariboru, Celju in Kranju ter g. policijskemu komisarju na Jesenicah. Časopis »Toti list«, prepoved nadaljnjega izhajanja.

mnenju banske uprave je bilo dvomljivo, ali je novi list enak prepovedanemu. Ker pa je bila verjetnost velika, je banska uprava državnega tožilca v Mariboru prosila, da *Novemu totemu* posveti pozornost in strogo upošteva navodila, ki so jih dobili državni tožilci glede nadzora nad tiskom, še posebno glede uredbe o nevtralnosti. Listu naj tudi odkloni ugodnost predcenzure.[69]

Podkrajška, nad katerim je vseskozi visel Damoklejev meč zaradi cenzure, niso ustavile niti tožbe niti prepovedi izhajanja njegovega humorističnega časnika. Zadnja številka (novega) *Totega lista* je izšla dan pred napadom na Jugoslavijo, 5. aprila 1941.[70]

Viri in literatura

Objavljeni viri

Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi z dne 6. januarja 1929. *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, št. 5/1929.

Zakon o centralnem tiskovnem uradu z dne 18. aprila 1929. *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, št. 48/1929.

Kazenski zakon za kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev z dne 27. januarja 1929. *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, št. 74/1929.

Uredba o zavarovanju nevtralnosti glede tiska z dne 8. marca 1940. *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 42/1940.

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Maribor (PAM)

Okrožno sodišče Maribor, Kzp 749/40, šk. 296; Kzp 1086/40, šk. 298; Kzp 178/41, šk. 301; Kzp 356/41, šk. 301.

Okrožno sodišče Maribor, Vpisniki, VR–Kzp, 1932 I, 1933 II, 1941, št. 885.

Državno tožilstvo, Ks 16/ 36, šk. 9; Ks 1/41, šk.11; Ks 2/41, šk. 11.

Časopisi:

Večernik 1938–1941

Internet

http://www.britannica.com/EBchecked/topic/302393/Jehovahs- Witness/260644/History#ref=ref5351 (22. 7. 2010)

Literatura:

Bavcon, Ljubo – Šelih, Alenka: *Kazensko pravo. Splošni del.* Ljubljana : Uradni list SRS, 1987.

Bavcon, Ljubo – Bele, Ivan – Kobe, Peter – Pavčnik, Marjan: *Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve. Politični delikti.* Zagreb : Globus, 1987.

Boban, Ljubo: *Sporazum Cvetković – Maček.* Beograd : Institut društvenih nauka, 1965.

Dobrivojević, Ivana: *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935.* Beograd : Institut za svremenu istoriju, 2006.

Dolenc, Metod: *Tolmač h kazenskemu zakoniku kraljevine Jugoslavije.* Ljubljana : Tiskovna zadruga, 1929.

Globočnik, Damir: O karikaturah v Totem listu. *Dialogi 33* (1997), št. 9–10, str. 32–44.

Ibrahimpašić, Besim: *Politički delikt. (Prilog učenju o krivičnim djelima protiv države.)* Sarajevo : Veselin Masleša, 1963.

Krizman, Bogdan: *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled.* Zagreb : Školska knjiga, 1975.

Melik, Jelka: *V imenu njegovega veličanstva kralja! Kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930–1941.* Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2000.

Podkrajšek, Božo: *B. P. 60 let tlači zemljo 1906–1969.* Maribor : Mariborski tisk, 1969.

Prunk, Janko: Katoliška akcija. *Enciklopedija Slovenije 5. Kari–Krei* (ur. Marjan Javornik). Ljubljana : Mladinska knjiga, 1991, str. 17.

Vodušek Starič, Jerca: *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942.* Ljubljana : samozaložba, 2002.

Zorko, Zinka: Mariborski pogovorni jezik. *Studia Historica Slovenica 2* (2002), št. 1, str.127–150.

[69] PAM, Državno tožilstvo, Ks 2/41, Kraljevska banska uprava dravske banovine državnemu tožilcu v Mariboru, 15. marca 1941. Časopis »Novi toti«, nadzorstvo.

[70] Podkrajšek: B. P. 60 let tlači zemljo, (brez navedbe strani).

Zusammenfassung

BEISPIELE DES »PROPAGANDAKRIEGES« IN DEN AKTEN DES KREISGERICHTS MARIBOR AUS DEN JAHREN 1940–1941 (DELIKT GEGEN DIE »VERORDNUNG ÜBER DIE SICHERUNG DER NEUTRALITÄT BEZÜGLICH DER PRESSE«)

Die Tendenz nach einer Verstärkung der staatlichen Repression offenbarte sich in der Zwischenkriegszeit, als es in der Strafgesetzgebung zahlreicher Länder zu Änderungen kam, die eine Ausdehnung der kriminellen Zone bis zum Vorsatz und bis zur inneren Überzeugung oder Haltung des Täters einschlossen. Ein charakteristischer Reflex der Verhältnisse stellte der neue Begriff des ideologischen Deliktes dar – wenn jemand anders beziehungsweise im Gegensatz zu den Standpunkten des Regimes dachte. Solche Änderungen entstanden auch in der jugoslawischen Strafgesetzgebung, in der politische Delikte außer vom Strafgesetz und dem *Gesetz über den Schutz der öffentlichen Sicherheit und Ordnung im Staat* auch von der aufgrund der internationalen Verhältnisse (des Krieges) erlassenen *Verordnung über die Sicherung der Neutralität bezüglich der Presse* vom 16. Mai 1940 inkriminiert wurden.

Die jugoslawische Außenpolitik basierte auf Neutralität, sie manövrierte zwischen verschiedenen Tendenzen und versuchte dem Druck der Großmächte standzuhalten, die das Land zu einer Kooperation verpflichten wollten. Eine Neutralität in der Politik verkündeten auch die Medien, doch die (»wahre«) Überzeugung der Staatsbürger zeigen die politischen Delikte, unter anderen auch die Verstöße gegen die Verordnung über die Neutralität aus dem Archiv des Kreisgerichts Maribor.

Gleich zweimal erhob die Staatsanwaltschaft gegen Mitglieder der politischen Redaktion des Mariborer Abendblattes *Jutro* Anklage wegen Verstoßes gegen die Verordnung wegen falscher (propagandistischer) Meldungen. Das Gericht konnte ihnen jedoch keine Schuld nachweisen beziehungsweise »vertagte« den (zweiten) Fall wegen des Krieges.

Ein Einwohner von Zagreb wurde vom Kreisgericht Maribor verurteilt, weil er eine Broschüre aus dem Englischen übersetzt und deren Druck in Auftrag gegeben hatte, die wahrheitswidrige Ausführungen gegen die Katholische Aktion, Nationalsozialisten, Faschisten und Kommunisten verbreitet beziehungsweise Hassgefühle auf Deutschland und Italien als kriegsführende Staaten verursacht habe. Der Richter zeigte jedoch Verständnis und verurteilte den Angeklagten nur zu einer Geldstrafe, deren Vollstreckung er aufschob, da er erwartete, dass jener weitere Delikte meiden würde.

Der Obrigkeit ein Dorn im Auge war der Humorist Božo Podkrajšek, der »fast wie auf dem Laufband« in seiner satirischen Zeitschrift *Toti list* Schriften und Karikaturen veröffentlichte, die die Obrigkeit beunruhigten (und gegen die Verordnung über die Neutralität verstießen). Er hörte mit seinem politischen (und gezeichneten) Humor nicht auf und gab trotz Drohungen und Kontrolle der Obrigkeit seine Zeitschrift bis zum letzten Tag vor dem Angriff auf Jugoslawien heraus.

Obwohl es sehr wenig Urteile bezüglich eines Verstoßes gegen die Verordnung gibt, sind Aufzeichnungen von Organen der Rechtsprechung erhalten, die davon zeugen, dass es gegen Verstöße gegen die Neutralität in der Presse trotz repressiver Gesetzgebung kein wirkungsvolles Mittel gab, da keine »subjektive Schuld« nachgewiesen werden konnte. Verständnis zeigten auch die Richter, obwohl sie »neutral« waren.

O delu arhivov in zborovanjih

XX. mednarodni arhivski raziskovalni tabor: Turnišče v Sloveniji in Páka na Madžarskem, od 24. do 29. junija 2010

Slavnostno odprtje 20. mednarodnega arhivskega raziskovalnega tabora je potekalo v sredo, 24. junija 2010, v prostorih občine Páka na Madžarskem. Glavna organizatorja tabora sta bila Pokrajinski arhiv Maribor in Arhiv županije Zala iz Zalaegerszega, soorganizatorji pa so bili še Arhiv Železne županije iz Sombotela. Letošnji tabor je bil del projekta Evropske unije Evropsko teritorialno sodelovanje. Naš tabor je bil skupaj z drugimi programi sestavni del projekta Železne županije in Madžarske samoupravne narodne skupnosti z naslovom Skupna bogastva naše preteklosti – živa dediščina oz. Múltúnk közös értékei – élő örökség.

Na odprtju so bili navzoči udeleženci tabora – letos že drugič dijaki soboške gimnazije in gimnazij iz Zalaegerszega in Sombotela, direktorica Pokrajinskega arhiva Maribor dr. Slavica Tovšak, direktor Arhiva Železne županije dr. György Tilcsik in direktor Arhiva županije Zala András Molnár, strokovni vodje iz treh arhivov – Jure Maček in Gordana Šövegeš Lipovšek iz Maribora, Robert Bartos iz Sombotela in Zoltán Paksi iz Zalaegerszega ter predstavniki Železne županije in županije Zala. S svojim obiskom nas je presenetil tudi dr. László Göncz, poslanec madžarske narodne skupnosti v slovenskem parlamentu, ki je vse do leta 2008 aktivno sodeloval na vseh mednarodnih taborih.

Vsi navzoči so se strinjali s tem, da je treba ta izjemni projekt nadaljevati in nadgraditi. Visoki jubilej tabora bo še posebej zaznamovan septembra v Monoštru, ko bo organizirana tudi dvodnevna konferenca. Predavanja, ki se bodo zvrstila na konferenci, bodo ovrednotila delo mednarodnega arhivskega raziskovalnega tabora ter začrtala pot za naprej.

Letošnji tabor je poleg nekaterih novosti, ki smo jih uvedli na mariborski strani, predstavil tudi novi logotip tabora. Izdelal ga je dijak Nejc Kuzmič iz Gimnazije Murska Sobota, ki je tudi aktivno sodeloval na lanskem in letošnjem taboru. Direktorica Pokrajinskega arhiva Maribor - dr. Slavica Tovšak - je izrazila željo, da bi znak sprejeli vsi trije partnerji ter ga uporabljali v prihodnjem desetletju. Glede na to, da je znak oblikoval dijak, je zelo sodoben, mladosten in pisan ter prikazuje vse tisto, kar združuje dijake na taboru: dve državi, raziskovanje, arhivsko gradivo, dobra volja, nove ideje in medsebojna komunikacija udeležencev.

Po slovesnem odprtju in kosilu smo dijaki in mentorji že odšli v naselja v okolici Páke (Csömödér, Kányavár, Ortaháza). Naselja so bila v preteklosti samostojna, vendar so jih kasneje priključili naselju Páka. Gre za manjša naselja, v katerih živi večinoma starejše prebivalstvo. V vseh vaseh je veliko praznih hiš, ki propadajo ali so naprodaj. Ni niti tujcev, ki so preurejali in obnavljali vaške domačije v značilnem madžarskem stilu in smo jih bili vajeni prejšnja leta v madžarskih vaseh. Razmišljali smo o tem, kam gredo mladi po končani šoli? Menili smo, da najverjetneje ostanejo v kraju šolanja. Toda gospe v vasi so nam ravnodušno odgovorile, da mladih tukaj sploh ni. Torej so se izselili že otroci, katerih starši imajo danes 60–70 let. V vaseh tudi ni nobene trgovine ali gostilne. Starejše prebivalce s hrano oskrbuje gostišče iz Páke. Na to so nas opozarjale tudi posode za hrano, obešene na ograje.

Nasploh so bili ljudje zelo nezaupljivi, bolj kot prejšnja leta. Dijaki so se naučili, da kot raziskovalci ne smejo biti vsiljivi. Če so hoteli, da bi jim ljudje zaupali, so morali biti prijazni, nasmejani, zelo potrpežljivi, večkrat so morali ljudem pojasniti namen prihoda skupine v vas. Nekateri starejši prebivalci so bili zelo občutljivi tudi za uporabo fotoaparatov, zato smo jih začeli uporabljati bolj diskretno.

V vasi Csömödér smo obiskali tudi polnilnico sodavice Illés, kjer se družina s tem ukvarja že od 20. let 20. stoletja. Gre za vodo pod pritiskom, obogateno z ogljikovim dioksidom, ki je na Madžarskem zelo priljubljena predvsem za »špricarje«.

V naš program smo vključili tudi obisk bunkerjev, ki jih je Madžarska zgradila vzdolž jugoslovanske meje. Leta 1948 je nastal spor med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo. Stalin je 28. junija 1948 v posebni resoluciji obtožil Komunistično partijo Jugoslavije oddaljevanja od marksistične in leninistične ideologije ter ji pripisal sovražen odnos do Sovjetske zveze. Izključil jo je iz informbiroja. Resničen razlog za spopad je bil spor med Stalinom in Titom, ker je Tito po drugi svetovni vojni želel več samostojnega odločanja v jugoslovanski politiki. V obdobju informbirojevskega spora so se poslabšali tudi odnosi med Madžarsko in Jugoslavijo. Madžarska je leta 1950 začela graditi bunkerje vzdolž jugoslovansko-madžarske meje, ki so predstavljali obrambo pred Zahodom. V teh bunkerjih nikoli ni bilo nobenega vojaka. Večina

jih je v gozdu, nekaj jih je tudi sredi polj ali dvorišč. Sanacije vseh bunkerjev niso v načrtu, saj bi zahtevala veliko denarnih sredstev. Tudi porušiti jih ni mogoče, ker so betonske stene debele od 1,5 do 2 m in bi jih morali razstreliti. Večina jih je danes zaraščenih, tisti, ki so bili zgrajeni sredi dvorišč stanovanjskih hiš, pa so zdaj kleti. V vasi je tudi stalna razstava o teh bunkerjih, ki jo je postavil Vojaški muzej iz Budimpešte.

Ker smo raziskovanje končali hitreje, kot smo načrtovali, smo se zapeljali še s turističnim vlakcem. Vlak so v preteklosti potrebovali predvsem za vožnjo lesa, za to ga uporabljajo tudi danes vse leto. Pozneje je postal zanimiv tudi za turiste in domačine. Turistični vlak vozi od pomladi do jeseni, vagoni so odprti in tako lahko sloniš na oknu ali sediš na stopnicah vrat, saj vozi s hitrostjo približno 30–40 km/h.

Naslednja naša postaja je bilo Turnišče, ki je znano predvsem po čevljarstvu. Leta 1524 je naselje postalo trg. Mnogo virov navaja, da je leta 1548 Turnišče pridobilo mestne pravice, prebivalci pa so tako postali meščani oz. varašanci. Vendar v resnici ni bilo tako. Turnišče je bilo vedno samo trg (madžarsko mezőváros ali podeželsko mesto; Turniščani so prvi del besede »mező« odvzeli in ostal je samo »város«, to pa pomeni mesto in zato se imajo prebivalci še danes za varašance oz. meščane). V 17. in 18. stoletju se je začela močno razvijati obrt, zlasti čevljarska in krojaška. Čevljarski mojstri so se organizirali v čevljarski ceh leta 1760. Pravila ceha je potrdila cesarica Marija Terezija. Krojaški mojstri so se organizirali v krojaški ceh leta 1770. Čevljarjem v čast je sredi vasi v stari cimprači urejen čevljarski muzej, tega pa smo si tudi ogledali. Treba pa je omeniti tudi romarsko cerkev Marije Vnebovzete s freskami Janeza Aquile. Cerkev je bila prvič omenjena že 16. novembra 1267 v listini madžarskega kralja Béle IV. Gre za spravno listino, s katero je kralj posegel med ozemeljske spore rodbin Hahold in Jure. Zgrajena je bila v romanskem slogu. V 14. stoletju so ji prizidali novo ladjo, in to že v gotskem stilu. Dokončno gotsko preureditev cerkve in poslikavo notranjosti s freskami je opravila delavnica radgonskega slikarja in gradbenika Janeza Aquile, nekaj tudi mojster osebno, med letoma 1380 in 1390. Ko v začetku 20. stoletja cerkev ni več zadoščala niti za redne »nedeljske« potrebe, kaj šele za velike Marijine praznike, saj se je ob Marijinem vnebovzetju že tedaj poleg domačinov lahko zbralo tudi več tisoč romarjev, so začeli načrtovati graditev nove cerkve. Pobudnik je bil tedanji patron cerkve, beltinski grof Avgust Zichy, načrte zanjo pa je izdelal dunajski arhitekt, baron Max Ferstre.

Cerkev nam je slikovito predstavil absolvent likovne pedagogike Gorazd Bence, ki je tudi aktiven član društva Mežnarski cej. Mežnarski cej deluje v okviru Župnije Marijinega vnebovzetja že od leta 1998. S svojim delom želi obogatiti tako versko in kulturno kot tudi družbeno življenje svetišča Marije pod logom. Zato prirejo srečanja, romanja, koncerte, različne delavnice, posvete, razstave ter izdajajo brošure in zloženke o Turnišču.

Potem nas je pot vodila do gospoda Franca Lutarja, ki je zbiralec družinske in vaške dediščine. Gospod je tudi aktiven član društva ljubiteljev starih koles in nam jih je z veseljem razkazal. Poleg tega nam je pokazal še nekaj albumov s starimi fotografijami. Še več gradiva za razstavo pa smo dobili v Nedelici, v Ancovi galeriji, katere lastnik je Boris Kučko. Zbirka je začela nastajati v letu 1994, ko se je začelo zbiranje kmečkega orodja in gospodinjskih pripomočkov. Kasneje so začeli zbirati še pohištvo, knjige, periodiko, dokumente, fotografije, vezenine in umetnine. Zbrani predmeti so dediščina številnih družin iz Turnišča in okolice. Galerija je bila odprta v

letu 2008. Bogatijo jo: Škounikof salon iz Turnišča, secesijska jedilnica družine Kučko, prikaz čevljarske, tkalske in šiviljske obrti ter vinogradništva, poljedelstva, dela vaške gostilne, predstavitev bivanjskih enot in farovške kuhinje. Dokumenti številnih družin so zloženi v škatle. Med dokumenti so tudi fotografije, zvezki, časopisi ipd. Pogovarjali smo se tudi o tem, da bi bilo te dokumente smiselno urediti in popisati.

V preteklosti je bilo veliko govora tudi o tem, da bi bilo potrebno tabor posodobiti in uvesti nove vsebine. Zato smo se odločili, da bo raziskovanja na slovenski strani manj. Raziskovanje »od hiše do hiše, od vrat do vrat« smo nadomestili s strokovno ekskurzijo v Pokrajinski arhiv Maribor. Tukaj so si udeleženci ogledali razstavo o urbarjih in urbarialnih registrih – Vsak kmet je dolžen dati gospodu zemljiškemu ..., ki je obogatena tudi z različnimi kmečkimi orodji in predmeti. Nato je bila na vrsti predstavitev dejavnosti arhiva, dela v čitalnici, arhivskega skladišča in knjigoveške delavnice. Po kosilu smo se skupaj z arhivistko Nino Gostenčnik urili v lepopisju, vroč popoldan pa smo izkoristili za izlet na Pohorje. Z razglednega stolpa smo občudovali Maribor ter se hladili v senci mogočnih smrek.

Zadnji dan popoldne je bilo na vrsti odprtje razstave. Večletne izkušnje so pokazale, da imamo dopoldne dovolj časa, da odberemo dokumente za razstavo. Skupaj z dijaki smo pregledali vse dokumente in fotografije, ki smo jih dobili ter izbrali najzanimivejše in najzgovornejše. Dijaki so se tako naučili razvrščati gradivo po družbenih, gospodarskih in kulturnozgodovinskih lastnostih ter ga smiselno in estetsko postaviti tudi na panoje.

Letošnjo razstavo v kulturnem domu Páke je slovesno odprla direktorica Pokrajinskega arhiva Maribor dr. Slavica Tovšak. Ker se bliža jesenska konferenca ob 20. obletnici tabora, je poudarila tudi novo vizijo tabora. Nujno je potrebno vpeljati nove vsebine in metode v raziskovalno delo, da bodo dijaki še bolj motivirani, samo raziskovanje oz. delo na taboru pa bi se dvignilo na višjo raven.

Razstava v Páki je bila na ogled do konca julija, po tem se je preselila v Turnišče, kjer je bila del večje razstave z naslovom *O življenjskih zgodbah prebivalcev Turnišča od zibelke do groba.* Razstava (avtorji so bili Gorazd Bence, Boris Kučko in Jelka Pšajd) je odstrla pogled na življenjske zgodbe prebivalcev Turnišča. Prav te govorijo o neprecenljivem bogastvu kraja, v preteklosti enega najpomembnejših verskih, gospodarskih in upravnih središč dolnjega Prekmurja. Pomen tega so v začetku 16. stoletja zapečatile pridobljene trške pravice. Od takrat namreč v varaši živijo varašanci.

Gordana Šöveges Lipovšek

SIstory: arhivsko gradivo in e-humanistika

Leta 2006 smo na Inštitutu za novejšo zgodovino (INZ) v Ljubljani prijavili program raziskovalne infrastrukture (RI), katerega osnovni cilj je bil oblikovanje raziskovalnega spletnega portala digitaliziranih in digitalnih zgodovinskih in zgodovinopisnih vsebin, ki bi že v izhodišču upošteval potrebe historične raziskovalne skupnosti in omogočal podporo pri delu dvema raziskovalnima skupinama na INZ oziroma bi s širjenjem nabora tematskih vsebin postajal osrednja e-točka slovenskega zgodovinopisja. Pobuda je bila dobro sprejeta tudi zato, ker nas je pri delu poleg potreb raziskovalcev oziroma potencialnih uporabnikov vodila želja, da bi s prenosom starejših in sodobnih zgodovinskih in zgodovinopisnih gradiv v novo medijsko in tehnološko obliko, s katero se bodo lahko seznanjali naši potomci, poskrbeli za razbremenitev danes še fizično dostopnega gradiva, delu ohranjene kulturne in znanstvene dediščine pa bi s spletno prezentacijo ne nazadnje razširili in podaljšali relevance.

Z načrtnim sodelovanjem z različnimi inštitucijami in posamezniki, ki se ukvarjajo z zgodovino, smo začeli oblikovati servis, namenjen slovenskemu zgodovinopisju in zanj. Rezultat dveletnega dela je bil konec leta 2008 predstavljen javnosti, zaživel je dvojezični (slovensko-angleški) spletni portal slovenskega zgodovinopisja, poimenovan Zgodovina Slovenije – SIstory (http://www.sistory.si/). Portal kaže, da na INZ pojem digitalizacija razumemo kompleksno, se pravi, da se ukvarjamo tako z oblikovanjem sodobnih spletnih medijev kot tudi s samo digitalizacijo različnih gradiv ter objavo teh na spletu.

Že danes je na portalu dostopen relativno širok nabor verificiranih vsebin, ki so v podporo ne samo zgodovinarjem raziskovalcem temveč tudi arhivistom, muzealcem, šolnikom, študentom, pa tudi vsem tistim, ki jih to področje zanima zgolj ljubiteljsko. Portal Zgodovina Slovenije ali SIstory je razdeljen v sklope, ki predstavljajo zgodovinsko in zgodovinopisno gradivo z ustreznimi analitičnimi sistemi in ustreznim znanstvenim aparatom: arhivsko, muzejsko gradivo, tiskane vire, serijske publikacije, učbenike, učne načrte, (spletne) monografije, analize itd., uporabniki imajo na vpogled tudi bazo podatkov Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej.

Lani smo se na INZ odločili, da portal SIstory izstopi iz okvirov zgolj »pisane zgodovine«. Z novimi orodji sodobne tehnologije smo začeli razvijati interaktivne in multimedijske prezentacije historičnih vsebin, s tem pa smo pritegnili tudi zanimanje širše javnosti. V prvi fazi nadgradnje obstoječe tehnološke platforme se je kot plodno izkazalo sodelovanje z

muzeji, ki jih je zanimala predstavitev posameznih razstav na portalu SIstory. Skupaj z muzealci smo poiskali vsebinske rešitve, z zunanjimi sodelavci programerji pa dokončno določili podobo spletnih razstav. Oblikovali smo virtualne prostore dveh razstav, ki sta narejeni kot spletna stran, po njej pa se obiskovalec sprehaja v 3D. Na tak način smo omogočili, da so začasne razstave brezplačno in popolnoma prosto dostopne obiskovalcem z vsega sveta, svojo primarno podobo pa bodo ohranile tudi za zanamce.

Strategijo razvrščanja gradiva v različne kategorije vodimo večinoma samostojno v skladu z uredniško politiko, v posameznih primerih, na primer pri digitalizaciji arhivskega gradiva, pa v procesu od valorizacije do objave sodelujemo z arhivisti. Kot primer skeniranega in po najsodobnejših standardih digitalno obdelanega arhivskega gradiva, ki šteje za pionirsko, naj navedem popis prebivalstva Ljubljane iz leta 1830, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana,. Z računalniško obdelavo z različnimi orodji so mogoče mnogo hitrejše in kompleksnejše raziskave tudi v doslej precej zapostavljenem rodoslovju. Na podlagi pozitivnih izkušenj, pridobljenih pri sodelovanju z arhivisti, nameravamo v prihodnje na portalu SIstory objaviti še več arhivskega gradiva.[1] Zato se je pokazala potreba, da v okviru načrtovane programske in vsebinske nadgradnje portala SIstory digitalizirano arhivsko gradivo začnemo razvrščati povsem v skladu z obstoječo klasifikacijo fondov in arhivskega gradiva slovenskih inštitucij.

Portal SIstory ni repozitorij v klasičnem pomenu besede in nikoli ni imel ambicije postati spletna knjižnica oziroma arhiv, čeprav izpolnjuje vse pogoje za hranjenje digitalnega in digitaliziranega gradiva. Zaradi kompleksnosti oziroma povezovanja posameznih vsebinskih sklopov in podsklopov s pomočjo novih orodij sodobne tehnologije namreč razvijamo interaktivne in multimedijske prezentacije historičnih vsebin. RI INZ se je tako vključila tudi v evropski projekt Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities (DARIAH) (www.dariah.eu), ta pa je vključen v program European Strategy Forum on Research Infrastructure (ESFRI). Naloga DARIAH ni ohranjanje kulturne dediščine, temveč ustvarjanje in uporaba raziskovalnih podatkov v raziskovalnem okolju. To bo projektu uspelo s spodbujanjem uporabe informacijskih in komunikacijskih tehnologij med evropskimi raziskovalci humanistike in umetnosti ter vzpostavitvijo digitalne raziskovalne infrastrukture.

Tako bo RI INZ digitaliziran in na spletu objavljen popis prebivalstva Ljubljane iz leta 1830 nadgradila s preostalimi v originalni obliki ohranjenimi naznanilnicami in ovojnimi polami popisov prebivalstva Ljubljane[2] in nekaterih drugih slovenskih krajev iz let 1857, 1869, 1890, 1900, 1910, 1921, 1928 in 1931. Za vsak na novo digitaliziran in objavljen popis bo izdelan indeks vseh popisanih oseb. Uporabniki bodo lahko popisane osebe iskali tudi s posebnimi iskalniki. Da pa bodo lahko množice podatkov, ki jih vsebujejo popisnice, uporabljali tudi raziskovalci e-humanistike, bo potrebno te podatke najprej spremeniti v elektronsko obliko. Ker programska oprema za prepoznavanje besedil (OCR, ICR in celo IWR) (še) ne more prepoznati znakov na standardiziranih obrazcih popisnih pol, v katere so popisovalci in popisani sami vpisovali osebne podatke v kurzivni gotici in latinici, bo vse te podatke potrebno v elektronsko obliko prepisati ročno. Te podatke bodo postopoma transkribirali registrirani raziskovalci, študentje, rodoslovci in drugi uporabniki, ki jih bo to zanimalo.

Poudariti pa je potrebno, da se transkripcija ne bo smela razlikovati od originalnega zapisa. Pri vsaki uporabi osebnih podatkov v zgodovinskih raziskavah se raziskovalci srečajo s problemom standardizacije in klasifikacije teh podatkov. V večini primerov je pri standardizaciji mogoče ohraniti vse informacije, ki jih vsebuje originalni zapis (npr. standardizacija različnih zapisov imen, priimkov ali krajev), pri standardizaciji določenega dela podatkov pa raziskovalci del informacij, ki jih vsebuje prvotni zapis, nujno izgubijo. Najočitneje je to pri standardizaciji poklicev, saj je treba pred statistično obdelavo raznolike poklice najprej primerno klasificirati.[3] Pri tem se lahko raziskovalci naslonijo na starejše uradne nacionalne standarde klasifikacije poklicev[4] ali pa na moderne (mednarodne),[5] pri tem pa nekdanje ali sedanje standarde bolj ali manj prilagodijo svojim raziskovalnim potrebam.[6] Če to klasifikacijo poklicev raziskovalci opravijo že med samo transkripcijo, nujno izgubijo nekatere podatke. Vsaka standardizacija, pri kateri se izgubijo nekateri podatki, je tudi že klasifikacija. Klasifikacija pa je seveda kognitivni proces in zato nujno

1 V sodelovanju z Arhivom Republike Slovenije smo digitalizirali Zbirko stenografskih beležk zapisnikov sej predstavništev, senata in skupščine Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Kraljevine; javnosti bo dostopna še letos.

2 ZAL, LJU 504, Mesto Ljubljana, statistični popisi.

3 Prim. Woollard et al.: The classification of occupations in the 1881 census.

4 Prim. Studen: *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar*, Studen: *Stanovati v Ljubljani*; Krašovec: *Primorski priseljenci v Ljubljani.*

5 Npr. mednarodna zgodovinska standardna klasifikacija poklicev (HISCO), ki temelji na mednarodni standardni klasifikaciji poklicev ISCO68. Gl. Leeuwen et al.: Creating a Historical International Standard Classification of Occupations. Nove verzije ISCO so tudi osnova za moderno slovensko klasifikacijo poklicev.

6 Prim. Valenčič: Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva, str. 310–316; Valenčič: Gospodarska in poklicna struktura krakovskega prebivalstva; Fischer: *Čas vesolniga socialnega punta se bliža*, str. 39–54.

subjektivna.[7] To ne valja samo za raziskovalce, ki delajo klasifikacijo, temveč tudi za državne oblasti. Popisi prebivalstva so tako eden najočitnejših primerov uradnega klasificiranja prebivalstva,[8] pri katerih so si pri razvrščanju prebivalstva v skupine, ki naj bi bile opisane, le-te v resnici šele izmišljali in utemeljevali.[9] Zato je nujno, da so podatki v elektronski obliki enaki kot podatki v izvirniku. Šele v tem primeru si bodo lahko tudi raziskovalci, ki bodo ponovno uporabili že transkribirane podatke, zastavili nova raziskovalna vprašanja, na podlagi teh pa bodo potem nastajale vedno nove interpretacije. Prav to pa je eden glavnih namenov e-humanistike, ki se bo razvijala v okviru DARIAH-a.

RI INZ namerava za vsak popis posebej izdelati program za vnašanje transkribiranih podatkov. Večina popisnih kategorij se je namreč od popisa do popisa spreminjala: podatki, ki se kot stalnica ponavljajo v popisnih listih vseh ljubljanskih popisov prebivalstva med letoma 1830 in 1931, so samo ime in priimek, (ljubljanski) naslov, leto rojstva in poklic.

Po transkripciji določenega dela osebnih podatkov bodo lahko registrirani uporabniki te podatke v elektronski obliki poljubno obdelovali s standardnimi statističnimi orodji (SPSS, SAS ipd.). Vzpostavljena podatkovna baza bo omogočala ne le raziskovanje gospodarskih in socialnih strukturnih sprememb in različnih demografskih režimov, temveč tudi sestavljanje življenjskih zgodb posameznikov, družin in njihovih rodbin. Popisi prebivalstva so poleg preostalih sorodnih virov, kot so matične knjige, domovinski listi in različni registri prebivalstva, odlična osnova za oblikovanje longitudinalne baze podatkov, s pomočjo katerih bo mogoče raziskovati posameznike in/ali iste skupine ljudi v daljšem obdobju. Longitudinalna baza podatkov bo zgodovinarjem, demografom, sociologom, antropologom in drugim omogočila odpiranje novih raziskovalnih pristopov pri preučevanju urbanizacije, rodnostnega obnašanja, poklicnega udejstvovanja, sestave družin, napredka medicine, migracij itd. Z vključitvijo matičnih knjig bo imela izjemen pomen tudi za rodoslovce. Glavni izziv, s katerim se bo pri uvajanju longitudinalne baze podatkov srečala RI INZ, je povezovanje istih oseb iz različnih popisov prebivalstva. Ime in priimek ene in iste osebe je namreč lahko v različnih virih različno zapisan. Podobno velja tudi za podatke o datumu in kraju rojstva. Zato bo RI INZ najprej izvedla standardizacijo imen, na podlagi te pa bodo lahko posamezne osebe dobile identifikacijsko številko, ki jih bo povezovala v različnih popisih. Podobno bo potrebno kodirati tudi datum in kraj rojstva.[10] Šele nato bo mogoče vzpostaviti ustrezno longitudinalno bazo podatkov in začeti uporabljati orodja, primerna za povezovanje zapisov, od katerih so nekatera celo prosto dostopna (npr. FRIL).

Orisani načrt RI INZ bo s plodnim sodelovanjem raziskovalcev in arhivistov, ki jim digitalizacija pomeni tudi razbremenitev kadrovskih in prostorskih zmogljivosti, s stališča materialnega varstva pa pravi blagoslov, saj varuje gradivo pred uničenjem, prerasel v vzorčen primer za obdelavo in projekcijo obravnavanih/tovrstnih podatkov v slovenski e-humanistiki in bo kot tak tudi zelo pripomogel k razvoju. Pomembno pa je poudariti, da bodo s tem vzpostavljeni temelji, ki bodo najširšemu krogu uporabnikov omogočali dostop do novih spoznanj, spremenjenih interpretacij oziroma do novega uvida v zgodovinsko vedo.

Viri in literatura

Viri

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU 504, Mesto Ljubljana, statistični popisi.

Literatura

Alter, George in Mandemakers, Kees in Gutmann, Myron P.: Defining and Distributing Longitudinal Historical Data in a General Way Through an Intermediate Structure. Historical Social Research 34 (2009), št. 3, str. 78–114.

Brubaker, Rogers in Loveman, Mara in Stamatov, Peter: Ethnicity as Cognition. Theory and Society 33 (2004), št. 1, str. 31–64.

Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža: Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889. Ljubljana : Republiška konferenca ZSMS, Univerzitetna konferenca ZSMS, 1983, str. 39–54.

Jenkins, Richard: Categorization: Identity, Social Process and Epistemology. Current Sociology 48 (2000), št. 3, str. 7–25.

Kertzer, David I. in Arel, Dominique (ur.): Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses. Cambridge : Cambridge University Press, 2002.

Krašovec, Teja: Primorski priseljenci v Ljubljani v luči popisa prebivalstva iz leta 1928: diplomska naloga. Koper 2010 [online]. Dostopno na: http://share.upr.si/fhs/PUBLIC/diplomske/Krasovec-Teja.pdf [23. 5. 2011].

[7] Prim. Brubaker et al.: Ethnicity as Cognition, str. 31, 33–35.

[8] Jenkins: Categorization, str. 19.

[9] Prim. Kertzer et al. (ur.): *Census and Identity*.

[10] Alter et al.: Defining and Distributing Longitudinal Historical Data, str. 78–114.

van Leeuwen, Marco H. D.; Maas, Ineke; Miles, Andrew: Creating a Historical International Standard Classification of Occupations: An Exercise in Multinational Interdisciplinary Cooperation. Historical Methods 37 (2004), št. 4, str. 186–197.

Studen, Andrej: Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910. Ljubljana : Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993.

Studen, Andrej: Stanovati v Ljubljani. Ljubljana : Institutum studiorum humanitatis, 1995.

Valenčič, Vlado: Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880. Zgodovinski časopis 28 (1974), št. 3–4, str. 287–319.

Valenčič, Vlado: Gospodarska in poklicna struktura krakovskega prebivalstva. Kronika 19 (1971), št. 3, str. 152–157.

Woollard, Matthew: The classification of occupations in the 1881 census of England and Wales. History and Computing 10 (1998), št. 1–3, str. 17–36.

Mojca Šorn, Andrej Pančur, Mitja Sunčič

Ocene in poročila o publikacijah in razstavah

Publikacije

Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja. Maribor : Pokrajinski arhiv, 2011, 587 strani

V 10. zborniku Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja so objavljeni referati dopolnilnega izobraževanja s področja arhivistike, dokumentalistike in informatike, ki je potekalo od 6. do 8. aprila 2011 v Radencih. Prispevki so napisani v slovenskem, hrvaškem, srbskem, bosanskem, nemškem in angleškem jeziku z izvlečki v slovenskem jeziku in prevodom v angleški jezik. Povzetki so v angleškem jeziku. Razdeljeni so v štiri vsebinske sklope.

Zbornik je izšel v Mariboru leta 2011 z naslovom, kakršnega je imelo posvetovanje; obsega 587 strani, naklada pa je 350 izvodov. Izdal in založil ga je Pokrajinski arhiv Maribor. Zunanja podoba zbornika ponazarja, da arhivi postopoma rešujemo problematiko elektronskega arhiviranja. Ovitek je v nežni sivomodri barvi. Na ovitku je slika položene knjige in računalniške miške. Na ovitku je naslov publikacije, izpisan z računalniško pisavo iz zgodnjih let računalništva, z logotipom izdajatelja ter krajem in letnico izida. Posamezne sklope prispevkov ločuje list z naslovom sklopa in sliko z naslovne strani.

V prvem sklopu, sklopu Iz arhivske teorije, je devetnajst referatov:

Branko Šuštar (Ljubljana) je pripravil referat »Kje so meje, pregrade« za prizadevanje arhivov, muzejev in knjižnic pri varovanju skupne kulturne dediščine. V njem predstavlja prakso in dileme pri razmejevanju gradiva med arhivi, muzeji in knjižnicami v Sloveniji in pregled zakonodaje in prakse pri delu z gradivom, ki predstavlja »mejno področje« v naših kulturnih ustanovah. Razlike v razumevanju in oblikah strokovnega pristopa pri obravnavi tega gradiva prinašajo v odnose med kulturnimi ustanovami večjo dinamiko. Meni, da izhaja prava rešitev dilem bolj iz konteksta kulturne dediščine kot iz posameznih oblik ali zvrsti gradiva. K iskanju boljših rešitev strokovnih problemov v arhivih, muzejih in knjižnicah nas spodbujata zavest o pomenu našega dela in skupna skrb za ohranjanje naše kulturne dediščine. Strokovnjaki precej uglašeno poudarjajo potrebo po sodelovanju namesto konkurence pri strokovnem reševanju problemov ob delu z gradivom in uporabniki, posebej pa opozarjajo na velik pomen digitalnega dostopa do gradiva.

Jasna Požgan (Štrigova – Hrvaška) je pripravila referat z naslovom Položaj i identitet arhivista spram srodnih informacijskih struka u prošlosti i danas ali Položaj in identiteta arhivistov glede na sorodne informacijske stroke v preteklosti in danes. Predstavila je položaj ter identiteto arhivista kot poklica v razmerju do sorodnih informacijskih strok (muzealcev, knjižničarjev). Nastanek prvih knjižnic arhivov je

povzročil nastanek prvih knjižničarjev arhivistov kot poklica na območju srednjega vzhoda. Tudi v kasnejših časovnih obdobjih so bili arhivisti strokovno tesno povezani s knjižničarji oziroma kustosi, zato so jih velikokrat enačili z njimi. Tako je bilo vse do 18. stoletja, ko so se državljani začeli zavedati pravice do dostopa v arhive in knjižnice, hkrati pa je tudi stekel proces za uveljavitve poklicev arhivista, knjižničarja in kustosa. Omenjeni proces se je v 19. stoletju stopnjeval in traja še danes.

Arhvistika med teorijo, zakonskimi določili in njihovo izvedbo je naslov referata Jelke Melik in Mateje Jeraj (Ljubljana). V njem poudarjata, da arhivistika sodi med praktične znanosti, tiste, ki ne težijo le k teoretičnemu iskanju resnice, temveč tudi k uporabnosti. Sprva je bil predmet preučevanja arhivistike arhivsko gradivo, ki se je na kakršenkoli način znašlo v arhivskih skladiščih. Danes postaja predmet arhivske znanosti celotna pot dokumenta: od ustvarjanja, nadaljnjega oziroma dokončnega oblikovanja, do uporabe. Za zagotovitev ustreznega ravnanja z dokumenti in hrambe le-teh pa je nujno potrebna zakonodaja, ki izraža arhivska načela in utemeljuje razlog za obstoj arhivov ter njihove cilje. Zakonske določbe, katerih namen je varovati arhivsko oziroma dokumentarno gradivo, morajo slediti tako sodobnim tokovom arhivske znanosti kot tehnološkim in informacijskim spremembam. Pravni akti s področja arhivske dejavnosti morajo biti tudi učinkoviti v praksi.

Darko Rubčić (Zagreb) je pripravil referat z naslovom Podizanje kvalitete upravljanja arhivske djelatnosti ali Izboljšanje kvalitete upravljanja arhivskih dejavnosti. Osnovno vprašanje članka je vprašanje, kako izboljšati kvaliteto dela v arhivih. V ospredju je sodelovanje z lokalno skupnostjo. Avtor predlaga metodologijo za obravnavo tega vprašanja in ponuja določene rešitve. Prav tako je predstavil razloge in povod za razmišljanje o omenjenem vprašanju.

Savremeno informacijsko okruženje i dostupnost arhivskim informacijama ali Sodobno informacijsko okolje in dostopnost do arhivskih informacij, je naslov prispevka Izeta Šabotića (Tuzla). V njem navaja, da je razvoj informacijskih tehnologij močno vplival na arhivsko dejavnost, še zlasti na segment uporabe arhivskih informacij. Novi nosilci informacij so omogočili preprostejše in učinkovitejše dostopanje do informacij. Te so se precej približane uporabnikom. Novemu informacijskemu okolju so se prilagodili tudi arhivisti in uporabniki. Arhivska stroka si prizadeva za najoptimalnejši sistem, ki bo omogočal uporabo informacijskih tehnologij za učinkovito zaščito, upravljanje in uporabo arhivskih informacij. Vzpostavitev arhivskih informacijskih sistemov predvideva odgovor na vse kompleksnejše zahteve uporabnikov arhivskih informacij.

The Council of Europe Convention of access to official documents ali Konvencija Sveta Evrope o dostopu do uradnih dokumentov je naslov prispevka Antonia Montedura (Trst). V prispevku je analiziral Konvencijo Sveta Evrope o dostopu do uradnih dokumentov, ki je bila sprejeta v Tromsu na Norveškem 18. junija 2009, da bi opredelila pravice in načine dostopa do dokumentacije, ki jo ustvarjajo evropska zakonodajna telesa, sodne oblasti ter fizične in pravne osebe.

Archivist: which training? Ali Arhivist: katero izobraževanje? je naslov prispevka Grazie Tatò (Trst). V njem opozarja na nujnost izobraževanja. Raznolikost dokumentov – od pergamenta do digitalnih oblik – ter mednarodni standardi zahtevajo od arhivistov ne samo dosledno in dobro strukturirano znanstveno izobraževanje, temveč tudi nenehno izpopolnjevanje. Izobraževanje v Italiji je razdeljeno na dvonivojske univerzitetne študije, magistrske študije, v nekaterih državnih arhivih pa so organizirane tudi šole arhivskih znanosti, paleografije in diplomatike ter krajši izpopolnjevalni tečaji z aktualnimi temami. Ker so tečaji pogosto dopolnilni, je včasih med njimi težko izbirati, vendar je za dosego cilja pomembno izbrati pravega.

Študij arhivistike je predstavil Peter Pavel Klasinc (Ljubljana) v prispevku Študij arhivistike kot znanstvene vede. V njem je podal kratek pregled arhivistike kot znanstvene vede in opisal osnovna znanja, ki bi jih moral obvladati usmerjeno izšolani arhivist. Tako je pripravil nekaj izhodišč o tem, kako organizirati študij arhivistike, in to samostojno ali skupaj z dokumentologijo, informacijskimi znanostmi itd. Ob tem je opredelil nekatera izhodišča za pripravo kurikula.

Sonja Anžič-Kemper (Ljubljana) v referatu Dodatno izobraževanje in strokovno izpopolnjevanje arhivskih delavcev v nemško govorečih državah opozarja, da hitre spremembe, ki nastajajo na družbenem in tehnološkem področju. Te se kažejo tudi v arhivski stroki, zato se mora prilagoditi novim razmeram in potrebam družbe. Ujeti korak s časom pomeni namreč tudi v arhivski stroki nenehno strokovno izobraževanje arhivskih delavcev. Avtorica v prispevku podaja informacije, kakšne so oblike dodatnega izobraževanja ter strokovnega izpopolnjevanja v Nemčiji, Avstriji in Švici in možnosti zanju. V Nemčiji ponujata redno dodatno izobraževanje arhivski šoli v Marburgu in Potsdamu, pomembno vlogo na tem področju imajo v vsaki od teh držav zveza ali združenje arhivskih delavcev, strokovni arhivski časopis in arhivska zborovanja.

Dijana Petreska (Skopje) je pripravila referat z naslovom Archival education in the Republic of Macedonija nowdays ali Izobraževanje iz arhivistike v Makedoniji. V njem predstavlja organizacijo in dejavnost arhivske službe v Makedoniji, ki se je začela z

ustanovitvijo sodobne makedonske države, prej pa obstajala kot del Socialistične federativne republike Jugoslavije. Od ustanovitve državnega arhiva republike Makedonije leta 1951 do leta 2000 je bilo za opravljanje arhivske službe zaposleno osebje tako s srednješolsko kot tudi univerzitetno izobrazbo. Zaposleni so pridobili osnovno znanje in potrebne veščine s področja arhivistike s praktičnim delom, na organiziranih seminarjih in drugimi oblikami strokovnega izobraževanja. Razvoj arhivistike v posebno znanost s svojo teorijo in prakso je pripomogel k temu, da je bil ustanovljen redni diplomski in podiplomski študij arhivistike na Inštitutu za zgodovino Univerze sv. Cirila in Metoda v Skopju. To je bil velik korak k pridobitvi strokovnega kadra: diplomirani zgodovinarji – arhivisti in magistri arhivistike.

Haris Zaimović (Sarajevo) je pripravil referat Obrazovanje i edukacija kao dio strategije razvoja baštinskih ustanova u Bosni i Hercegovini ali Izobraževanje kot del strategije razvoja dediščinskih ustanov v Bosni in Hercegovini. Avtor se posveča današnjemu dogajanju v zvezi z zapuščino v Bosni in Hercegovini ter izobraževanju, ki je v povezavi z njim. Poudarja pomembnost izdelave enotne strategije za področje zapuščin v Bosni in Hercegovini, ki bi obravnavalo tako izobraževanje kot vodenje procesa za oblikovanjem znanstveno-akademskih programov in načrtov. Avtor predstavlja svoj predlog o napredku v okviru strokovnega akademskega izobraževanja na zapuščinskem področju.

Mednarodni standard ISO 15489 in upravljanje dokumentacije v organih javne uprave, gospodarskih družbah, podjetjih in zavodih v Sloveniji je naslov referata Vladimirja Žumra (Ljubljana). V njem obravnava uvajanje načel, postopkov in instrumentov za upravljanje dokumentarnega gradiva mednarodnega standarda ISO 15489 v slovenske predpise, ki določajo pisarniško poslovanje in arhiviranje v javni upravi ter v gospodarskih družbah, podjetjih in zavodih s področja gospodarstva, zdravstva, šolstva, znanosti in kulture od leta 2001 dalje.

Lenka Pavlíková (Bratislava – Slovaška) je pripravila referat z naslovom Records management system in the Slovak Republic ali Sistem upravljanja z dokumenti na Slovaškem. V njem predstavi sistem upravljanja z dokumenti na Slovaškem, ki ga urejata Zakon 395/2002 o arhivih in evidencah in amandmajih k določenim aktom ter Odločba 628/2002, s katero se izvršujejo nekatere določbe zakona Zakon definira tudi termin sistema upravljanja z dokumenti kot določbo o registraciji, nastanku, hrambi, zaščiti dokumentov ter dostopu do njih in določbe o njihovem uničenju. V skladu s tem zakonom morajo sistem upravljanja z dokumenti na Slovaškem zagotoviti različni ustvarjalci, kot so državna uprava, samoupravna telesa in pravne osebe.

Uredsko poslovanje u Hrvatskoj – stanje stvari ali Pisarniško poslovanje na Hrvaškem – trenutno stanje je naslov prispevka Živane Hedbeli, Tanje Petrovič in Nikole Mokroviča (Zagreb). V prispevku poudarjajo, da večina organov državne uprave in oseb z javnopravnimi pooblastili v Republiki Hrvaški deluje s klasičnimi dokumenti na papirju. Novost je elektronsko pisarniško poslovanje, a potrebni pravni okvir zanj šele nastaja. Cilj je prehod državne uprave v celoti na elektronsko poslovanje v naslednjih nekaj letih. E-uprava, nakup računalniške in programske opreme ter izobraževanje zaposlenih v državnih organih niso brezplačni. Revno prebivalstvo ni zmožno kupiti osebnih računalnikov. Učinkovito pisarniško poslovanje je posledica zavedanja vseh udeležencev o nujnosti rednega opravljanja vseh predpisanih obveznosti in nalog. Sprememba tehnologije doslej v zgodovini človeštva še ni avtomatično privedla do spremembe zavesti.

Petdeset godina arhivističke periodike u Bosni i Hercegovini (1961–2010) ali Petdeset let arhivistične periodike v Bosni in Hercegovini (1961–2010) je naslov prispevka Azema Kožarja (Tuzla). Avtor je v članku predstavil arhivske časopise na območju Bosne in Hercegovine ter analiziral njihov prispevek k razvoju arhivske stroke v BiH in širši regiji. V članku so predstavljeni: »Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine«, prvi arhivistični časopis v BiH in praznuje letos 50 let izhajanja, »Arhivska praksa«, ki ga od leta 1998 izdajata Arhiv Tuzelskega kantona in Društvo arhivskih delavcev Tuzelskega kantona, ter dva novejša časopisa – »Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske« ter »Grada Bosne i Hercegovine«.

Jovan P. Popović (Beograd) je pripravil referat Da li samo zakonodavno ustrojstvo arhivske delatnosti treba da bude jedini preduslov uspješne zaštite arhivske grade oziroma Ali je arhivska zakonodaja edini pogoj za uspešno zaščito arhivskega gradiva? V njem navaja, da je arhivska zakonodaja eden od osnovnih stebrov uspešnega opravljanja arhivske dejavnosti. Države urejajo svojo nacionalno arhivsko zakonodajo samostojno. Za oblikovanje arhivskih predpisov uporabljajo lastne izkušnje, znanstvene dosežke na tem področju, izkušnje drugih držav, priporočila ICA idr. Z nastankom elektronskih zapisov pa so nastale težave, saj klasična metodologija ne ustreza »novemu gradivu«, zato se je stroka ukvarjala bolj s teoretičnimi kot praktičnimi razsežnostmi. Priporočila arhivskih združenj niso obvezujoča, toda pri reševanju določenih problemov ter iskanju rešitev jih je vselej koristno upoštevati.

Arhivistička terminologija – standardizacija jezika arhivistike ali Arhivska terminologija – standardizacija je naslov prispevka Mihaele Topolovec (Zagreb). V njem navaja, da je standardizacija arhivske termino-

logije ključnega pomena za arhivsko stroko, saj je prvi pogoj za preprostejše in tekoče komuniciranje ter povečanje sodelovanja na globalni ravni. Izpostavlja vprašanje razvijanja perspektivne terminologije in potrebe po poenotenju in standardizaciji terminologije zaradi tekoče komunikacije in hitrejše izmenjave podatkov na globalni ravni.

Almira Alibašić (Sarajevo) v referatu Problematika terminologije u arhivskoj struci ali Problematika terminologije v arhivistiki opozarja, da se s strokovno terminologijo arhivska stroka ukvarja tako na teoretični kot tudi praktični ravni s sprejemanjem določenih standardov in uporabo teh v praksi. Pojasnjuje pomen terminologije v arhivistiki ter standardizacije le-te tako v Bosni in Hercegovini kot tudi širše, pa tudi medsebojne relacije doma in v svetu. Avtorica predstavlja problematiko, s katero se danes sooča bosansko-hercegovska arhivska stroka, ter nekatere smernice, ki jih za arhivsko področje in arhivsko terminologijo kot njegov sestavni del nakazujejo mednarodna arhivska združenja (ICA) in evropske institucije.

Zdenka Semlič Rajh (Maribor) in Alenka Šauperl (Ljubljana) sta v referatu Problematika gesljenja in oblikovanja deskriptorjev predstavili srečevanje delavcev, ki delajo z dokumentarnim in arhivskim gradivom, s problematiko oblikovanja gesel, izgradnje različnih tezavrov, naprednejše uporabe klasifikacijskih znakov in tudi z izdelovanjem indeksov in kazal arhivskih informativnih pomagal. Pri tem je metodološke probleme vsak reševal samostojno. Z uvedbo novih informacijskih rešitev, oblikovanjem vzajemnih arhivskih podatkovnih zbirk tak način ni več primeren, še manj pa učinkovit in racionalen. Na podlagi opravljenega praktičnega dela pri popisovanju arhivskega gradiva v Pokrajinskem arhivu Maribor v letih 2006–2009 so se pokazale realne potrebe po poglobljeni obravnavi te tematike. Zato je bilo potrebno izdelati in standardizirati smernice za oblikovanje gesel in tezavrov. Avtorici sta v prispevku podali teoretične osnove za oblikovanje deskriptorjev, ključnih besed in oznak in jih prikazali ob praktičnih primerih.

V drugem sklopu, sklopu Materialno varstvo, je pet referatov:

Jozef Hanus in Emília Hanusová (Bratislava – Slovaška) sta pripravila referat Archival building – the basic condition for proper function of archives ali Arhivska stavba – osnovni pogoj za normalno delovanje arhiva. Opozarjata, da je arhivska stavba osnovni pogoj za normalno delovanje arhiva. Predstavlja stavbo za dolgoročno hrambo, zaščito in obdelavo arhivskih dokumentov, vse vrste potrebnih del ter omogoča varen dostop do njih. Graditev nove stavbe je zelo zapletena naloga, ki zahteva izpolnitev različnih pogojev. Zato je tesno sodelovanje med arhivisti, konservatorji, arhitekti, inženirji in vsemi drugimi strokovnjaki, ki lahko pomagajo že pri načrtovanju nove stavbe ali rekonstrukcije, zelo pomembno. Samo s trajnim, kreativnim in spoštljivim dialogom med njimi je mogoče izbrati primerne rešitve za dobre rezultate na tem področju. Arhivisti in konservatorji predstavijo zahteve, za katere menijo, da so nujne za normalno delovanje arhiva, arhitekt pripravi študijo in predstavi najboljše rešitve, da na podlagi tehnične ocene, kritičnega pregleda in analize izkušenj drugih arhivov tem zahtevam zadosti.

Nastajanje projekta nove arhivske stavbe Pokrajinskega arhiva Maribor je naslov prispevka Bojane Sovič (Maribor). V njem predstavlja začetek priprav na zidavo arhiva. Zaradi prostorskih problemov, s katerimi se že več let ukvarja Pokrajinski arhiv Maribor, so se je odgovorni v preteklem letu intenzivno lotili in s tem reševanja ustreznih prostorskih možnosti. Preučenih je bilo več variant umestitve programa v prostor, kot najprimernejša pa se je izkazala zidava novega objekta na območju Srednješolskega centra ob Ljubljanski ulici na Taboru v Mariboru. Tako je že izdelan del projektne in investicijske dokumentacije.

Polona Filipič in Primož Hočevar (Ljubljana) sta prikazu zidave pokrajinskega arhiva v Mariboru dala naslov Projektna študija nove stavbe Pokrajinskega arhiva v Mariboru. V prispevku so prikazani evidentiranje, analiza in vrednotenje projektne študije nove stavbe kot pomembnega subjekta prenove in razvoja mesta. V uvodu so navedeni temeljna izhodišča in vsebina za izdelavo projektne študije. V nadaljevanju sta opisana vloga predlaganega prostorskega koncepta za mesto in metodološki pristop pri razvijanju zasnove nove stavbe. Študija je rezultat porajanja in razvijanja zasnove, ki sta se začeli z razčlenitvijo funkcij v posameznih stavbah, prek ocene možnosti in omejitev posameznih lokacij do postopnega vgrajevanja nastajajočega stavbnega volumna v prostor, konstrukcijske rešitve in rešitve ovoja. Predstavljena arhitektura ima obliko in izraz, ki ustreza usmerjenemu metodološkemu pristopu od analize do sinteze, ki je pomemben proces za zagotavljanje trajnostnega prostorskega razvoja mesta.

Marjeta Černič in Jedert Vodopivec (Ljubljana) sta predstavili referat Tiskana in poslikana knjiga 16. stoletja – lastnosti papirja in tiska. V njem opozarjata na dragoceno knjižno zbirko tiskov 16. stoletja, ki jo hrani frančiškanski samostan v Novem mestu. Mednje sodi tiskana knjiga z ročno poslikanimi lesoreznimi ilustracijami, to je zeliščarka Hieronymusa Bocka »Kreutterbuch« J. Rihel, oz. t. i. »Farmakopeja«, datirana z letnicama 1556–1572. Namen raziskave je bil opredeliti lastnosti papirja kot nosilca tiskane in poslikane knjige. Na osnovi standardnih in nekonvencionalnih metod preskušanja smo določili kemijske in fizikalne lastnosti strukture, optične in barvnometrične lastnosti papirja in tiska glede na surovinsko

sestavo in površinsko obdelavo papirja, lastnosti tiska in poslikave. Na osnovi pregleda stanja in rezultatov preiskav je bil izveden postopek konserviranja in restavriranja knjižnega bloka, ki je vključeval suho čiščenje, ročno restavriranje raztrganin in manjkajočih delov ter končno knjižno vezavo.

Tveganja in ukrepi v arhivih ob naravnih in drugih nesrečah je naslov referata Miroslava Novaka (Maribor). V njem predstavlja osnovne arhivske strokovne probleme, ki so povezani s procesi opredeljevanja tveganj ob naravnih in drugih nesrečah. Hkrati s tem opozarja na potrebe po uvajanju ukrepov za zmanjševanje škode v arhivih in arhivskih oddelkih ob različnih nezgodah in nesrečah. Posebno pozornost posveča opredeljevanju različnih oblik nesreč, ki imajo kakršenkoli vpliv na dolgoročno hrambo arhivskega in dokumentarnega gradiva. Arhivisti in dokumentalisti morajo razumeti osnovno logiko pojavljanja različnih tipov nesreč in ustrezno reagirati v nastalih kriznih situacijah. Le-te mora arhivska stroka razviti, država Slovenija pa opremiti arhive in arhivske službe s pripomočki, načrti in znanji, potrebnimi ob morebitnih kriznih razmerah. Potrebno je izvesti ustrezna izobraževanja reševalnih ekip in vseh, ki bi lahko bili kakorkoli vpleteni v procese reševanja ne samo arhivskega gradiva, ampak celotne kulturne dediščine.

V tretjem sklopu, sklopu Iz arhivske prakse, je dvanajst prispevkov.

Dragan Krsmanović (Beograd) predstavlja referat Teoretski i praktični problemi sukoba propisa o zaštiti tajnosti dostupnosti arhivske grade – primer arhivske građe OZN-a i KOS ali Teoretični in praktični problemi konfliktov med predpisi o tajnosti podatkov in dostopnosti arhivskega gradiva – primer arhivskega gradiva OZNE in KOSA. V prispevku predstavlja dostopnost do arhivov varnostnih služb v luči najnovejših priporočil Mednarodnega arhivskega sveta in resolucij Sveta Evrope za lažji dostop do arhivov tajnih služb v državah nekdanjih represivnih režimov. Ob primeru Vojaške varnostne agencije kaže, da je bilo kljub razglašeni odprtosti sprejetih veliko ukrepov za omejitev tega dostopa tako znanstvenikom kot zainteresiranim osebam.

Access and use of archives in the State Archives of the Republic of Macedonia ali Dostop do arhivskega gradiva in uporaba le-tega v Državnem arhivu Republike Makedonije je naslov referata Gordane Mojsoske (Skopje – Makedonija). V njem predstavlja spremembe v Makedoniji v zadnjih dveh desetletjih, ki so povzročile liberalizacijo pri uporabi arhivskega gradiva. To je bilo še posebej pomembno za demokratizacijo družbe, odpiranje policijskih dokumentov, rehabilitacijo žrtev komunističnega režima ter spremembe lastninskih pravic – denacionalizacijo. Teme, ki so bile v preteklosti tabu, so tako postale predmet raziskav in analiz zgodovinarjev, pravnikov, političnih znanstvenikov, ekonomistov. Število prevzetih dokumentov se je znatno povečalo. Državni arhiv Republike Makedonije se odziva na te nove izzive.

Marta Rau Selič (Ljubljana) je pripravila referat Uporaba filmskega arhivskega gradiva v teoriji in praksi v letih 1968–2010. V njem obravnava filmsko arhivsko gradivo kot kulturno dediščino, namenjeno uporabnikom sedaj in v prihodnosti. Predstavlja problem hranjenja filmskega arhivskega gradiva, odnos med starimi in novimi tehnologijami in zakonodajo. Prav tako opozarja na tehnične probleme pri uporabi filmskega arhivskega gradiva. Zaključek z opozorilom, kaj je in kaj ni prav pri uporabi filmskega arhivskega, je namenjen predvsem celovitemu razumevanju celotnega postopka – od hrambe do priprav kopij za uporabo.

Dostupnost i korištenje arhivske grade u Historijskom arhivu Sarajevo ali Dostopnost in uporaba arhivskega gradiva v Zgodovinskem arhivu Sarajevo je naslov referata Džemile Čekić in Admire Nezirović. V prispevku sta predstavili podatke o dostopnosti arhivskega gradiva fondov in zbirk Zgodovinskega arhiva Sarajevo s stališča uporabe, objavljanja, načinov uporabe ter pogojev in rokov za uporabo ter omejitev uporabe arhivskega gradiva.

Amira Šehović (Sarajevo) je pripravila prispevek Stanje i zaštita registraturne grade u institucijama Bosne i Hercegovine ali Stanje in zaščita dokumentarnega gradiva v ustanovah Bosne in Hercegovine. V njem je predstavila stopnjo urejenosti in zaščite dokumentarnega gradiva v ustanovah Bosne in Hercegovine. Gre za podatke iz dosjejev, ki jih sistematično vodi Arhiv Bosne in Hercegovine za vse institucije v BiH.

Uloga arhiva u zaštiti grade privtiziranih registratura ali Vloga arhiva pri zaščiti gradiva zasebnih ustvarjalcev je naslov referata Omerja Zulića (Tuzla). V njem poudarja, da je eden od pomembnih segmentov bosansko-hercegovske družbe sprememba družbene lastnine v zasebno. S tem je postala aktualna problematika statusa in zaščite arhivskega gradiva, ki zajema na eni strani zaščito gradiva pri privatiziranih ustvarjalcih gradiva in na drugi strani skrb za arhivsko gradivo ustvarjalcev v stečajnih postopkih. Vloga arhivistov je torej večplastna. Strokovni delavci Arhiva Tuzelskega kantona so pravočasno zaznali to problematiko in se lotili reševanja, da bi ustrezno zaščitili arhivsko gradivo. Prispevek vsebuje smernice za nadaljnje uspešno delo za zaščito gradiva.

Miroslav Dučić in Željko Marković (Užice – Srbija) sta pripravila referat Valorizacija zapisnika sednica radničkog saveta i izbora radnika privrednih subjekta, kao i istorijskih izvora ali Vrednotenje zapisnikov sej delavskega sveta in zbora delavcev gospodarskih subjektov kot zgodovinskih virov. Predstavila sta zapisnike sej delavskega sveta in zapisnike sej zbora delavcev kot zgodovinske vire. Ker so po-

litično okolje in nepoučeni laiki hoteli uničiti vse, kar je nastalo v obdobju samoupravnega socializma SFRJ, se je povečala skrb za zaščito gradiva iz omenjenega obdobja. Samo čas bo pokazal, kako uspešni smo bili in kako pravilno smo ravnali pri ohranjanju gradiva. Naša profesionalnost nam narekuje, da na podlagi izkušenj iz preteklosti predvidimo prihodnost. Zapisniki sej delavskega sveta in zbora delavcev morajo biti ohranjeni kot arhivsko gradivo, ki je nastalo ob poslovanju gospodarskih subjektov.

Hrvatsko kulturno društvo »Napredak« – podružnice u Ljubljani i Mariboru (1936– 1941) ali Hrvaško kulturno društvo »Napredak« – podružnice v Ljubljani in Mariboru (1936–1941) je naslov referata Mine Kujović (Sarajevo). Hrvaško kulturno-prosvetno društvo (HKD) »Napredak« je bilo ustanovljeno leta 1902 v Sarajevu z namenom, da skrbi za kulturni preporod Hrvatov in njihovo izobraževanje, kjerkoli že živijo. Ena pomembnejših podružnic »Napredka« je delovala v Zagrebu, njeni člani pa so močno vplivali na v Sloveniji živeče in delujoče Hrvate, da so ustanovili svoje podružnice, v Ljubljani leta 1936, v Mariboru pa leta 1937. Podružnični tajniki so redno pošiljali zapisnike sej odborov in glavnih skupščin ter poročila o aktivnostih podružnic v Sarajevo. Arhivsko gradivo je ohranjeno v Arhivu Bosne in Hercegovine. Fond je celovit, urejen in obdelan v obliki analitičnega inventarja s tematskimi in zemljepisnimi registri.

Branka Kerec in Gabrijela Kolbič (Maribor) sta pripravili referat z naslovom Iz zbirke drobnih tiskov Univerzitetne knjižnice Maribor: dokumentarno slikovno gradivo iz zapuščine Frana Žižka. V njem poudarjata, da knjižnice pridobivajo gradivo na različne načine, tudi z zapuščinami posameznikov. Ti so pomembno sooblikovali kulturni, znanstveni in socialni razvoj družbe. Eden takšnih je bil slovenski dramaturg, režiser, gledališki in filmski ustvarjalec Fran Žižek (1914–2008). Prispevek predstavlja strokovne postopke pri ravnanju s slikovnim knjižničnim gradivom od prevzema do posredovanja končnim uporabnikom ob primeru omenjene zapuščine. Poudarek je na postopkih, ki veljajo v knjižničarski stroki in se lahko razlikujejo od arhivske prakse. Najzahtevnejši del strokovnega ravnanja z zapuščino sta natančnejša identifikacija in klasificiranje. Izdelati je treba bibliografske zapise po knjižničarskih standardih. S tem so informacije o zapuščini vključene v vzajemni katalog COBIB in postanejo dostopne uporabnikom.

Jugoslav Veljkovski (Petrovaradin, Srbija) je pripravil referat Medjunarodni projekti i unapredjenje arhivističke delatonsoti: projekat saradnje Državnog arhiva u Osijeku i Istorijskog arhiva Grada Novog Sada ali Mednarodni projekti in napredek arhivske dejavnosti: projekt sodelovanja Državnega arhiva v Osijeku in Zgodovinskega arhiva mesta Novi Sad. Predstavljeni projekt izvajajo v okviru evropskega programa čezmejnega sodelovanja. Cilja projekta sta raziskovanje in prezentacija skupnega zgodovinskega nasledstva, in sicer na osnovi zgodovinskih dokumentov iz arhivov v Osijeku in Novem Sadu. Razstave in prezentacije, organizirane na obeh straneh meje, bodo pripomogle k boljšemu razumevanju regionalnih podobnosti in specifičnosti.

Bojan Cvelfar (Celje) je pripravil referat Vodnik po fondih in zbirkah arhiva v knjižni obliki – potreba ali nuja? V njem poudarja pomembnost vodnika po fondih in zbirkah arhiva, ki je osebna izkaznica vsakega arhiva. V prvi vrsti je namenjen uporabnikom arhivskega gradiva kot informativni pripomoček. Prav tako pa je pomemben tudi za arhiv, saj priprava letega dviguje splošno strokovno raven v arhivu. Srž problema pa je, ali je sploh še smiselno izdajati arhivske vodnike v knjižni obliki. Elektronski (spletni) vodnik je namreč veliko bolj dostopen, cenejši in bolj ažuren. Vodnik v knjižni obliki predstavlja nekakšen presek stanja fondov in zbirk v arhivu v določenem trenutku. Veliko uporabnikov še vedno raje lista po knjigi kot pa brska po elektronski podatkovni bazi. Prispevek poskuša analizirati dosedanje metodologije pri sestavljanju vodnikov v Sloveniji (z dodanim primerom iz sosednje Hrvaške). Njegov namen je tudi spodbuditi strokovno javnost, kolege v vseh arhivih, da bi čim prej začeli strokovno razpravo s to temo.

Slavko Mllinarič (Maribor) je pripravil referat Tradicija Primat (1901–2011) – slavimo 110 let. V njem je predstavil zgodovino podjetja Primat, d. d., Tovarna kovinske opreme. Podjetje ima svoje začetke v ključavničarski delavnici Franca Schella v Mariboru in obstaja že 110 let, kmalu po začetku obratovanja pa je poleg splošnih ključavničarskih izdelkov že izdelovala tudi blagajne in trezorje. Primat, d. d., se danes uvršča med vodilne evropske proizvajalce varnostne opreme.

V četrtem sklopu, sklopu z naslovom Informatizacija arhivov, elektronsko arhiviranje in dolgoročna hramba, je šestnajst referatov.

Tatjana Hajtnik (Ljubljana) je pripravila referat Poslovni, organizacijski in tehnološki pogoji za izpolnjevanje določil ZVDAGA: nova verzija ETZ 2.0. V njem navaja, da Arhiv RS skladno s predpisi sprejema enotne tehnološke zahteve, ki podrobneje opredeljujejo poslovne, organizacijske in tehnološke pogoje za izpolnjevanje ZVDAGA in na podlagi tega zakona izdanih podzakonskih predpisov. V letih od sprejetja ZVDAGA in objave prve različice ETZ (1. december 2006) sta tako v Sloveniji kot v tujini upravljanje dokumentarnega gradiva in tehnično-tehnološko področje doživela številne spremembe. Zato, kot tudi na podlagi dosedanjih izkušenj, spoznanj in dodatnih analiz je Arhiv RS pripravil novo, temeljito prenovljeno in vsebinsko dopolnjeno verzijo ETZ (2.0), s katero je želel in želi prenoviti strokovne zahteve izvajanja ZVDAGA v zvezi z zajemanjem in e-

hrambo gradiva. Še poseben poudarek pa je na področjih, na katerih zahteve niso bile opredeljene; taka področja so npr. film, avdio/videoposnetki, podatkovne zbirke in uradne evidence, spletne strani, e-pošta.

Nekaj razmišljanj ob predlogu prenove normativne ureditve sistema dolgoročne hrambe digitalnih gradiv je naslov referata Marjana Antončiča (Ljubljana). V prispevku opozarja, da smo priča prvemu prenavljanju uredbe ZVDAGA in na njiju vezanega izvedbenega dokumenta, enotnih tehnoloških zahtev. Predlagane rešitve so sprožile številne odzive in razprave. Glede na njihovo interesno področje so jih zanimale predvsem novosti, vezane na sistem dolgoročne hrambe digitalnih gradiv. V zvezi s tem so pripravili okroglo mizo, od tam pa predlagatelju zakona poslali nekaj pripomb k predlaganemu besedilu sprememb zakona in nekaj predlogov za izboljšave obstoječih oz. predlaganih rešitev. V prispevku so podrobneje predstavljeni argumenti, na katerih temeljijo pripombe in predlogi, predstavljeni na okrogli mizi.

Joachim Kemper (Speyer – Nemčija) je pripravil referat Zwischen Facebook, Twitter und Blogs. Neue Arbeitsformen für Archive und Archivare – ein kleines Web 2.0-Konzept für das Stadtarchiv Speyer ali Med Facebookom, Twitterjem in blogi. Nove oblike dela za arhive in arhiviste ob primeru Mestnega arhiva Speyer. V prispevku opisuje možnosti, ki jih tako imenovani »družbeni mediji« (Web 2.0) lahko ponudijo arhivskim ustanovam. Različni primeri in popularne aplikacije Web 2.0, kot so Flickr, Facebook in Twitter, kažejo na povečano uporabo le-teh v arhivih. Pravzaprav bi morale biti danes dejavnosti muzejev, knjižnic in arhivov z oznako Web 2.0 osrednji elementi stikov z javnostjo. Članek opisuje tudi koncept Web 2.0 Mestnega arhiva v Speyerju ter orisuje prehod iz trenutnega Archives 1.0 na Archives 2.0, ki ga načrtujejo v bližnji prihodnosti.

Digitization of archives and their presentation on the internet ali Digitalizacija arhivskega gradiva na spletu je naslov referata Monike Pekove (Bratislava). V prispevku opozarja na množično uvajanje informacijske tehnologije na vsa področja človekovih dejavnosti, ki vodi k preobrazbi v informacijsko družbo. Realnost teh nekoč samo teoretičnih in filozofskih razmišljanj je danes vidna s pomočjo spletne tehnologije in novih informacijsko- ter komunikacijskotehnoloških storitev. Digitalizacija in dostopnost arhivskega gradiva v elektronski obliki predstavljata, kako javnosti olajšati dostop. Članek obravnava prakso pri digitalizaciji arhivskih dokumentov ter rezultate in izkušnje projekta »Monasterium« pri digitalizaciji srednjeveških listin, ki jih hrani Slovaški narodni arhiv in so na spletu predstavljene prek portala Archival Vademecum.

Jasmina Nikolič in Dragana Miloradović Nikolić (Požarevac) sta pripravili referat Arhivski dokument obradjen tehnologijom trećeg milenijuma (iskustvo Istorijsko arhiva Požarevac) ali Arhivski dokument, obdelan s tehnologijo tretjega tisočletja (izkušnje Zgodovinskega arhiva Požarevac). V prispevku poudarjata, da razvoj digitalnih tehnologij in povečanje potrebe po hitri in učinkoviti komunikaciji narekujeta arhivski službi zmanjšanje zaostanka za svetovnimi tokovi ter vključevanje v svetovno informacijsko mrežo. Predstavljata uresničevanje projekta »Urejevanje in digitalizacija arhivskega gradiva kot kulturne dobrine«, ki so se ga lotili v Zgodovinskem arhivu v Požarevcu. Za celostno rešitev tehnične zaščite arhivskega gradiva so pričeli digitalizirati analogne dokumente. Koncept t. i. »hibridnega arhiva« pomeni vzporedno uporabo analognega in digitalnega arhiva, da bi tako izkoristili prednosti obeh oblik – mikrofilmov za trajno hrambo in digitalizacije za učinkovito poizvedovanje pri delu strokovnih sodelavcev arhiva, kakor tudi pri raziskovalnem delu uporabnikov.

Lejla Kodrić (Sarajevo) je pripravila referat Modeli saradnje arhiva, biblioteka i muzeja pri realizaciji digitalnih informacijskih usluga ali Modeli sodelovanja med arhivi, knjižnicami in muzeji pri realizaciji digitalnih informacijskih storitev. V referatu poudarja, da je digitalno informacijsko okolje ustvarilo možnosti za sodelovanje med arhivi, knjižnicami in muzeji. Ti pogoji so utemeljeni na veliko širših osnovah kot v prejšnjem tradicionalnem okolju. V dandanašnjem informacijskem okolju so možnosti za omenjeno sodelovanje prerasle izmenjavo informacij ter zajele delitev preostalih pomembnih sestavnih elementov informacijskih storitev – strokovnjakov, uporabnikov ter informacijskih virov, ki tako postajajo skupna področja v ustvarjanju učinkovitih informacijskih storitev.

ENArC – European Network for Archival Cooperation – Ein Beispiel für nachhaltige Archivvernetzung in Europa ali ENArC – European Network for Archival Cooperation – primer trajne evropske arhivske mreže je naslov referata Karla Heinza (Dunaj). Predstavil je ENArC – Evropsko mrežo arhivskega sodelovanja, projekt v okviru evropskega programa Kultura 2007–2013. Glavni cilj štirinajstih sodelujočih evropskih partneric je ustanoviti trajno mrežo arhivov in drugih kulturnih institucij na podlagi periodičnih sestankov, delavnic in kongresov, ki bi bili organizirani v različnih delih Evrope. S pomočjo strokovnih programov izmenjave in izobraževanj bo projekt pospeševal izmenjavo izkušenj. Poleg omenjenih ciljev bodo konkretni projekti, večinoma s področja digitalizacije, tudi povečali količino prosto dostopnega arhivskega gradiva na spletu.

Tatjana Hajtnik (Ljubljana) je pripravila referat Vse, kar mora vodstvo organizacije vedeti o e-hrambi.

V njem poudarja, da je pri nekaterih organizacijah, predvsem javnopravnih, del gradiva, ki nastaja pri njihovem poslovanju, tudi arhivsko gradivo in ga je treba hraniti za naše zanamce. Hramba gradiva v digitalni obliki (e-hramba) na tak način, da gradivo ves čas hrambe ostaja enako kot izvirnik, da je dostopno in uporabno, pa pred nas postavlja mnogo poslovnih, organizacijskih in tehnoloških izzivov. Pred nekaj leti sprejeti predpisi omogočajo, da je dokumentom, ki so že izvorno v digitalni obliki, ta enakost z določenimi pogoji priznana že na podlagi zakona. Za lažjo odločitev in da bo kasneje e-hramba gradiva tudi učinkovita mora vodstvo organizacije poznati nekaj ključnih informacij, in sicer od tega, kdaj in na kakšen način se lotiti e-hrambe, do tega, kakšne so pravne podlage in kdo lahko pri tem pomaga.

Arhivska djelatnost u Bosni i Hercegovini i savremene informacijske tehnologije ali Arhivska dejavnost v Bosni in Hercegovini ter sodobne informacijske tehnologije je naslov referata Selme Isič (Tuzla) Vprašanje uporabe informacijskih tehnologij v sodobni arhivistiki je eno od temeljnih vprašanj moderne arhivske teorije in prakse. Sodobne informacijske tehnologije so med najpomembnejšimi dejavniki razvoja arhivske stroke, ki je tudi sama eden od ključnih informacijskih servisov v družbi, zato je povsem razumljivo, da je njeno delovanje neposredno odvisno od intenzivnosti in načina prilagoditve zahtevam informacijskega okolja, pa tudi od tega, kako uspešno bo sama prilagodila informacijske tehnologije pogojem in potrebam arhivov. Kakšno je vprašanje uporabe informacijskih tehnologij v sodobni arhivistiki ter kam je naravnan splošni razvoj arhivske stroke v državi, bi morali biti – v skladu s svetovnimi težnjami – prednostni vprašanji bosansko-hercegovske arhivske stroke. Avtorica predstavlja, koliko ter na kakšen način so informacijske tehnologije navzoče v arhivski stroki Bosne in Hercegovine.

Aleksander Lavrenčič (Ljubljana) je pripravil referat Alternativne možnosti uporabe arhivskega gradiva – terapija za pomoč starostnikom. V referatu pojasnjuje razloge za digitalizacijo arhivskega gradiva in dostop do njega. Lahko naštejemo potrebe po digitalizaciji, lahko pa razmislimo tudi o drugih priložnostih za uporabo gradiva, ki ga ponuja digitalizacija. V Evropski uniji so razvili nekaj uspešnih terapij za lajšanje posledic demence in Alzheimerjeve bolezni. Med terapijami, ki uporabljajo dosežke visoke tehnologije, najdemo tudi terapije, ki uporabljajo digitalizirano arhivsko gradivo. Na Nizozemskem je družba Waag Society razvila pohištvo »Storytable«, ki je posebej prirejeno delu s starostniki. Na mizi, pripovedovalki zgodb, si lahko ogledajo različno arhivsko gradivo in zgodbam dodajajo tudi svoje komentarje. Namen projekta je izboljšanje kakovosti življenja v domovih za starostnike in upokojence. Starostnikom in raziskovalcem lahko pomaga tudi uporaba avdiovizualnega gradiva v projektu EUscreen. Razmisliti pa moramo tudi o tem, da so lahko naše stare igrače vir spominov na otroštvo in zdravilo, ki bo lajšalo naše težave v starosti.

Teoretična plat projekta »Evropski zaslon« je naslov referata Katje Šturm (Slovenska Bistrica). Predstavila je EUscreen, triletni nadaljevalni raziskovalni projekt programa eContentplus Evropske komisije, katerega namen je digitalizacija kulturne dediščine, ki jo hranijo izvajalci javne službe na področju varstva arhivskega gradiva, in zagotavljanje dostopnosti do teh vsebin na svetovnem spletu. V projektu EUscreen, ki ga koordinira Univerza v Utrechtu, od oktobra 2009 sodeluje 28 pogodbenih partnerjev (avdiovizualni arhivi, raziskovalne ustanove, izdelovalci tehnične opreme in Europeana) iz 19 evropskih držav (iz Slovenije pri projektu sodeluje Javni zavod RTV Slovenija). Projekt EUscreen – tehnična in vsebinska razširitev portala Video Active – bo na prosto dostopnem večjezičnem portalu predstavil prek 35.000 prispevkov (video izsekov, fotografij, člankov) iz evropske televizijske kulturne dediščine. Portal bo uveden v letu 2011.

Maja Nikolova (Beograd) je pripravila referat Jezik i pismo kao odraz istorijskih promena – digitalizovana zbirka svedočanstva – Pedagoški muzej, Beograd ali Jezik in pisava kot izraz zgodovinskih sprememb – Digitalizirana zbirka spričeval v Pedagoškem muzeju v Beogradu. V prispevku predstavlja razvoj in vrste dokumentov, ki so jih ustvarili družbenopolitični dejavniki in vzgojno-izobraževalne ustanove v Srbiji in med Srbi od srede 19. stoletja pa do konca druge svetovne vojne. Predstavlja del arhivskega gradiva, ki ga hrani Pedagoški muzej v Beogradu in je nastalo kot rezultat dela šole kot izobraževalne ustanove. Gre za osnovnošolska in srednješolska spričevala v cirilici ali latinici v srbskem, turškem in nemškem jeziku. Zaradi lažjega dela za gradivom in varstva le-tega so bili dokumenti digitalizirani. Pri izbiri dokumentov je igralo vlogo več dejavnikov. Digitalizirani so bili značilni primeri šolskih spričeval, ki se nanašajo na delo različnih šol in različna časovna obdobja.

Stephen Biwald (Dunaj) je pripravil referat Der Einfluss des ISAD(G) auf Standardisierte Archivinformationssystem ali Vpliv ISAD(G) na standardizirane arhivske informacijske sisteme. Predstavil je povzetek splošnih zahtev AIS (arhivskega informacijskega sistema). Ena izmed zahtev, ki so vplivale na razvoj tako standardizirane programske opreme, je bil standard ISAD(G). Izstopajoča lastnost standarda ISAD(G) je, da nikoli ni bil v nacionalnem ali mednarodnem postopku za sprejemanje standardov. Po drugi strani pa obstaja veliko drugih standardov, kot so ISO 15489, 5963 itd., ki so pomembni za delovne

procese v arhivih ali so imeli velik vpliv na ISAD(G). Drugi del prispevka opisuje pomembne smernice ISAD(G), ki jih mora AIS podpirati. Zatorej je močna integracija standarda ISAD(G) ena od številnih prednosti standardiziranega arhivskega informacijskega sistema.

Damjana Pirnar in Sandi Rožman (Novo mesto) sta pripravila referat Kritični pogled ponudnika akreditirane storitve na ZVDAGA. V njem sta predstavila družbo Mikrografija, ponudnico zajema, elektronske hrambe in spremljevalnih storitev, ki je na trgu že skoraj dvajset let. V preteklem letu je pridobila akreditacijo storitev za zajem in spremljevalne storitve. Pot do pridobitve akreditacije je zahtevala večje finančne investicije in organizacijske posodobitve, zato so bila pričakovanja ponudnika v zvezi z vplivom zakonodaje velika.

Stane Štefančič, Marjan Antončič in Tomaž Perne (Kranj) so pripravili prispevek Zajem, pretvorba in predaja uradnih elektronskih evidenc za dolgoročno hrambo. V prispevku opozarjajo, da mora upravljavec elektronsko uradno evidenco, ki ima status arhivskega gradiva – takih je večina uradnih evidenc –, po zaključku vodenja, to je zadnjega vpisa podatka v evidenco, shraniti v skladu z zahtevami ZVDAGA in predpisi, izdanimi na podlagi ZVDAGA. Ker gre pri elektronski uradni evidenci, ki ima status arhivskega gradiva, za hrambo digitalnega gradiva več kot pet let, bo moral upravljavec zaključeno evidenco iz t. i. običajne digitalne oblike, ki jo na primer predstavlja določena hierarhična ali relacijska baza podatkov, v okviru katere je evidenca do zaključka delovala, pretvoriti v digitalno obliko za dolgoročno hrambo ter jo izročiti pristojnemu državnemu arhivu. Pretvarjanje evidence v digitalno obliko za dolgoročno hrambo, izročanje evidence, ki ima status arhivskega gradiva, pristojnemu arhivu ter hramba arhivirane evidence zahteva od upravljavca evidence in pristojnega arhiva izvedbo vrste postopkov, ki morajo potekati v skladu z navodili arhiva ter ustrezno opremo in infrastrukturo. V prispevku so predstavljene nekatere možne rešitve omenjenih vprašanj.

Fizično arhiviranje dokumentarnega gradiva ter arhivski prostori je naslov prispevka Marka Novinška (Ljubljana). Navaja, da arhiviranje ne pomeni samo priskrbeti ustrezno opremo za ustrezne arhivske prostore, temveč tudi strokovnjake, usposobljene za ravnanje z dokumentarnim in arhivskim gradivom, te pa vedno znova izobraževati ter seznanjati z novo zakonodajo.

Na koncu zbornika je objavljena Predstavitev avtorjev. Biografije so bolj ali manj obširne ter opremljene tudi s portreti.

Referate so delavci v Pokrajinskem arhivu Maribor oblikovali v publikacijo, za grafično oblikovanje so poskrbeli Medijski guruji (Maribor), natisnila pa tiskarna Eurograf iz Velenja. Izdajo publikacije je omogočilo Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.

Referati, objavljeni v desetem zborniku dopolnilnega izobraževanja s področja arhivistike, dokumentalistike in informatike v Radencih, pomenijo dragoceno pridobitev za slovensko arhivsko javnost, in to ne samo zaradi izmenjave množice teoretičnih mednarodnih izkušenj arhivske teorije, ampak predvsem zato, ker so avtorji prispevkov posredovali bogate izkušnje arhivske prakse.

Leopold Mikec Avberšek

Matjaž Bizjak - Aleksander Žižek: Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1513. Celje : Zgodovinski arhiv; Ljubljana : Založba ZRC SAZU, 2010, XLVII + 164 strani

Dva zgodovinarska kolega (eden je tudi arhivist), ki sta se za svoje delo na področju objavljanja arhivskih virov že okitila z Aškerčevim priznanjem,[1] sta znova »udarila«. Tokrat sta združila moči in pod okriljem projekta »Elenchus fontium historiae Slovenicae urbanae – Objava izbora virov za slovensko urbano zgodovino«, ki teče na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU, je nastala še ena odlična znanstveno-kritična edicija arhivskih virov. Pravzaprav le enega vira – Knjige obračunov celjskih mestnih sodnikov za obdobje 1457–1513, ki jo hrani Štajerski deželni arhiv (Steiermärkisches Landesarchiv) v Gradcu. Edicija je plod uspešnega triletnega sodelovanja dveh avtorjev (izdajateljev) in njunih matičnih ustanov: Zgodovinskega arhiva Celje in Zgodovinskega inštituta Milka Kosa.

Knjiga sledi načelom sodobne egdotike. Krajšemu predgovoru predstojnikov obeh vpletenih ustanov sledi izčrpen seznam (objavljenih) virov in relevantne literature. »Uvod« je razdeljen na zgodovinski in arheografski del. V prvem delu (Celjska mestna (samo)uprava) Žižek na kratko predstavi glavne etape upravnega, družbenega in stavbnega razvoja poznosrednjeveškega in zgodnjenovoveškega Celja. Temu je mestni značaj sicer pripisala že listina o pokneženju celjskih grofov iz novembra 1436 (*in ir stat zu Cili*),

[1] Žižek je Aškerčevo priznanje prejel leta 2006 za objavo celjskih mestnih pravic z naslovom *Našim zvestim, ljubim celjskim meščanom. Karel VI. potrdi celjske mestne svoboščine* (Celje 2004), Bizjak pa skupaj z Miho Preinfalkom leta 2010 za izdajo turjaških listin v dveh knjigah z naslovom *Turjaška knjiga listin I, II* (Ljubljana, 2008, 2009). Glej poročili Komisije za podeljevanje Aškerčevih nagrad in Aškerčevih priznanj v: *Arhivi* 29 (2006), št. 2, str. 363 in 33 (2010), št. 2, str. 415–416.

formalno pa je postalo mesto s podelitvijo mestnih pravic izpod pečata grofa Friderika II. 11. aprila 1451. Še štiri leta več so minila, da so smeli meščani sami voliti mestnega sodnika in ostale organe mestne samouprave. V času Celjskih je trg (mesto) sicer imelo »prestolnični« značaj, kar pa na mestni razvoj ni posebej blagodejno vplivalo. Žižek ugotavlja, da grofje kot mestni (trški) gospodje naselbine z izjemnim obrtno-trgovskim potencialom niso znali izkoristiti in ji niso bili sposobni zagotoviti ustreznega privilegijskega (pravnega) okvirja za gospodarski razvoj.

V drugem delu uvoda Bizjak najprej predstavi računske knjige kot vir, ki ponuja morda najgloblji vpogled v poslovanje in organizacijo posameznih upravnih struktur, v našem primeru mesta. Na splošni prikaz srednjeveške računske dokumentacije se navezuje predstavitev konkretnega vira, v katerem so zapisani letni obračuni celjskih mestnih sodnikov. Kodikološki opis (mere, foliacija, zgradba papirnega bloka, pisava, pisarji oz. »roke«) je kratek, a natančen in hkrati razumljiv. Glede časa nastanka kodeksa je pomembna zlasti ugotovitev, da je obračune za leta 1458–1483 vpisala ena oseba (roka A, fol. 1–28'); to pomeni, da lahko nastanek kodeksa z veliko verjetnostjo postavimo v leto 1483. Po letu 1485 oziroma zapisu obračuna za leto 1484 se pisarji menjajo večinoma iz leta v leto, na vsakoletno sprotno zapisovanje pa kažejo tudi različni odtenki črnila. Že tu velja navesti, da manjkajo obračuni za leta 1459, 1462 in 1501.

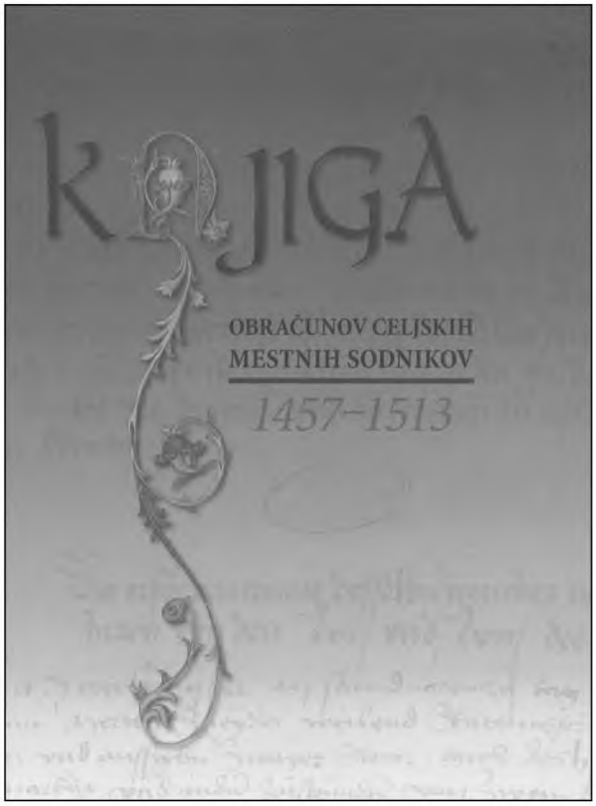

Za razumevanje objavljenega vira je zelo koristno podpoglavje s predstavitvijo različnih utežnih in prostorninskih mer ter denarja, ki jih srečujemo v obračunih. Gre za viru prilagojeno mini študijo. Bizjakov del uvoda sklepata predstavitev knjigovodske prakse oziroma opis vsebine kodeksa ter kratek opis edicijskih načel, ki sledijo v stroki uveljavljeni praksi; morebitne posebnosti ali odstopanja so utemeljena posledica specifičnosti vira in načina prezentacije – vzporedna objava izvirnega besedila in prevoda. Vedeti moramo, da se povsem enotna načela pri objavljanju arhivskih (zgodovinskih) virov niso uspela uveljaviti; vedno znova srečujemo bolj ali manj inovativne oziroma posrečene variacije. To gotovo ni slabo, saj mora imeti izdajatelj do določene mere proste roke pri izbiri rešitev, ki se mu zdijo najprimernejše. Bistveno pomembnejša od uniformiranosti vseh objav sta natančnost pri delu in dosledno upoštevanje načel, ki si jih izdajatelj zastavi in jih v uvodu tudi razumljivo opiše.

Uvodne razprave izdajateljev so v celoti prevedene v nemščino, kar je glede na temo edicije gotovo smiselno, bržčas pa kaže tudi upravičeno ambicijo, da bi objava dosegla širši, predvsem avstrijski zgodovinarski krog. Ker je knjiga tudi všečno opremljena, bo lahko služila kot praktično reprezentančno darilo. Bati se je le, da bo prehitro pošla, saj je bila natisnjena v zgolj 200 izvodih.

K objavi vira (str. 1–145). Njena »dodana vrednost« je gotovo prevod v slovenski jezik, ki bo odprl vrata zgodovinarjem, ki sicer niso specialisti za poznosrednjeveško urbano ali finančno zgodovino, ter končno vsem, ki jih zanima zgodovina Celja, starosvetnega denarnega poslovanja in mestnega knjigovodstva. Dvojezična objava vira je narekovala njeno obliko: na levi (sodi) strani je izvirno besedilo, prevod je na desni. Temu se je prilagodil tudi kritični aparat – tekstnokritične opombe so pod izvirnim besedilom, vsebinske pod prevodom. Vsebinske opombe so smiselne, ne prepodrobne ali presplošne. V njih sta izdajatelja identificirala osebna in topografska (npr. mestne predele) imena iz vira, pojasnila manj znane pojme, vrste izdatkov, pogosto pa je v njih opozorilo na napačne vsote posameznih postavk, saj celjski sodniki niso bili posebej zanesljivi računarji.

V celjsko računsko knjigo so enkrat letno vpisovali obračune, poročila o upravljanju in poslovanji z mestnimi prihodki in izdatki, ki so jih sodniki predlagali mestnemu svetu v potrditev. Polaganje obračuna o preteklem poslovanju (obračunsko leto se je izteklo na jurjevo, 24. aprila) je bilo povezano z nastopom novega sodnika. Obračun v knjigi je bil očitno sumirani čistopis, ki je nastal na »obračunski« seji mestnega sveta, temeljil pa je na sodnikovem ustnem poročilu, podkrepljenem z ustrezno obračunsko dokumentacijo (registrom prihodkov in izdatkov ter

drugimi knjigovodskimi zapisi, nekakšnimi temeljnicami torej).

Obračuni za posamezna leta se sicer po letih nekoliko razlikujejo, osnovne poteze pa so vendarle enake. V uvodnem protokolu najdemo datacijo, podatke o vsakokratnemu mestnemu sodniku, predmetu obračunavanja in obračunskem obdobju. Za vsako obračunsko obdobje (leto) nato sledijo popis prihodkov, popis izdatkov in bilanca. Ta predstavlja razliko med vsotama prihodkov in izdatkov ter je v primeru presežka prihodkov izražena kot dolg sodnika mestu in v primeru presežka izdatkov kot dolg mesta sodniku.

Prihodki posameznega leta navadno niso posebej natančno specificirani, bolj razdelani so izdatki. Stalnice med izdatki so na primer mestni davek, izplačan vicedomu (za cesarja oz. mestnega gospoda), štiftnina kaplanu pri cerkvi sv. Danijela, plačilo mestnega pisarja, mestnega sla, mežnarja, drugi izdatki – material in storitve za različne mestne potrebe. Omenjeni celjski vicedom, včasih (če je opravljal obe funkciji) imenovan tudi glavar (=oskrbnik celjskega Gornjega gradu), je po izumrtju celjskih grofov pod Habsburžani gospodarsko, upravno, sodno in vojaško upravljal bivšo celjsko posest. Predstavljal je tudi vmesno instanco med organi celjske mestne samouprave in deželnim knezom (cesarjem) kot mestnim gospodom. Mestni davek je sicer knjižen tako med prihodki (ko je bil pobran od meščanov) kot med izdatki (ko ga je mestni sodnik izročil vicedomu kot predstavniku mestnega gospoda). V drugi polovici sedemdesetih let 15. stoletja postanejo izdatki oziroma popisi le-teh bolj raznovrstni, na vsak način pa natančneje specificirani (prim. npr. obračun za leto 1486). Nekateri padejo bolj v oči (*Za odvoz fekalij, 1 marko; Trije puškarji, ki so na skrivaj pobegnili, so pri* [mestnemu sodniku] *Schörtlu potrošili za 3*$^{1}/_{2}$ *funte; ... za žeblje za ostrešje in skodle, ki jih je vzel za cerkev in šolo, skupaj 4 funte 46 pfenigov; ... za 1 tovor rebule, ki so jo stočili na glavarjevi svatbi, 5*$^{1}/_{2}$ *funtov 30 pfenigov; Judovskega davka 100 funtov* [1498]*; Plačilo, potni stroški in hrana za rablja, 6 funtov 60 pfenigov; Tistemu, ki ga je pokopal, 60 pfenigov*). V osemdesetih letih opazimo visoke stroške za obrambno-fortifikacijske ukrepe (gradnja in izpopolnitev obzidja, obrambnih hodnikov, nabava orožja in streliva), kar kaže na realen strah pred turškimi in drugimi napadi. Vrh tega so v drugi polovici osemdesetih let plačevali občutno vsoto za premirje s Korvinovimi Ogri. Tudi prihodki postanejo z leti bolj raznovrstni in natančneje opredeljeni. Glavni viri prihodkov so bili davek od meščanov (mestni davek), skladiščnina, mostnine, globe od mestnega sodišča ipd. Višina celjskega mestnega »proračuna« je sicer po posameznih letih precej nihala.

Proti koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let sta med prihodki navedena v glavnem le še obiačajni mestni davek in skladiščnina, sredi devetdesetih let pa so za nekaj let zelo skopo beleženi tudi izdatki; postavk izdatkov je manj. Ostajajo le najbolj klasične: davek glavarju/vicedomu (prek njega mestnemu gospodu, dolga leta v znesku 24 funtov), plačila kaplanu, mestnemu pisarju, mežnarju, slu, izdatki za različne mestne potrebe. Davek mestnemu gospodu se je leta 1498 praktično podvojil (iz 24 funtov črnih pfenigov na skoraj 49 funtov belih pfenigov). Tudi v naslednjih nekaj letih je bil mestni davek podobno visok, po letu 1502 pa ta izdatek (postavka) iz obračunske knjige izgine. Z letom 1504 so postali obračuni zelo sumarni. Odtlej sledimo v glavnem le še seštevke prihodkov in izdatkov ter bilančni saldo.

K sodobni ediciji virov sodi dober indeks – kazalo osebnih in krajevnih imen. Gesla so izdelana na podlagi izvirnega besedila, osnovna so torej v nemškem jeziku. Ob teh je prevod, poleg tega so v kazalu zbrane vse slovenske oblike s kazalkami na osnovno geslo. Še bolj nas razveseli stvarno kazalo, ki prav tako pokriva originalni tekst in prevod ter je tako glosar izrazov za obravnavano obdobje in tematiko. Slovenske oblike imajo kazalke na osnovno geslo. Res pohvalna rešitev! K »pritiklinam«, ki pomagajo razumeti objavljeni vir, sodita prav na koncu še seznama celjskih mestnih sodnikov in celjskih (deželnih) vicedomov.

V Knjigi obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1513 bomo napake ali pomanjkljivosti težko našli. Razpravljati bi se dalo o dveh ali treh prevajalskih rešitvah, pogrešati smemo še kako reprodukcijo objavljenega kodeksa kot slikovno prilogo, sicer pa je končna ocena lahko samo *cum laude.*

Andrej Nared

Alojz Cindrič: Študenti s Kranjske na dunajski Univerzi v prvi polovici devetnajstega stoletja 1804–1848. Ljubljana : Univerza, 2010, 240 strani

Dr. Alojz Cindrič nas je že leta 2009 opozoril z izdajo svoje prve knjige o kranjskih študentih na dunajski Univerzi v obdobju 1848–1918. Lani pa je ljubljanska Univerza izdala tudi njegovo drugo delo: Študenti s Kranjske na dunajski Univerzi v prvi polovici devetnajstega stoletja 1804–1848, ki na podoben način predstavlja še kranjske študente v predmarčnem obdobju. Knjigama je skupno, da sta nastali na podlagi matrik dunajske Univerze, ki so glavno arhivsko gradivo za preučevanje te tematike, razlike med njima pa orisuje različno kronološko obdobje ter dejstvo, da so v prvi publikaciji predstavljene tri generacije dunajskih študentov, v drugi pa le dve oz. je v vzorec raziskave vključenih 564 študentov iz

Kranjske. Te avtor študijsko preučuje in skuša odgovoriti na vprašanje, kolikšno vlogo so imeli slovenski izobraženci pri oblikovanju narodne zavesti, še posebej tisti, ki so študirali na Dunaju. Raziskava se začenja z letom 1804 in ne z začetkom stoletja, saj med letoma 1794 in 1803 na dunajski Univerzi niso vodili matrik. O knjigi je v uvodnem poglavju Knjigi na pot zapisal nekaj misli tudi rektor ljubljanske Univerze prof. dr. Radovan Stanislav Pejovnik in poudaril pomembnost Univerze pri preučevanju preteklosti lastne zgodovine, ki se nahaja za obdobje pred njeno ustanovitvijo predvsem v tujih arhivih. Spremna beseda avtorja pa nas vpelje v razmišljanja o nastanku knjige in njenega vsebinskega dela. Tu je tudi razložena vsebinska zasnova knjige.

Delo najprej predstavlja metodologijo dela, sledi kratek oris ustroja dunajske Univerze 1365–1917, ki je bila vse do ustanovitve slovenske tradicionalno univerzitetno središče tudi za študente s slovenskega etničnega prostora. Iz nje je izšla generacija dunajskih študentov iz Kranjske. Med njimi najdemo jezikoslovca in dvornega cenzorja Jerneja Kopitarja, jezikoslovca Matija Čopa, pesnika Franceta Prešerna, publicista Janeza Bleiweisa, politika in ljubljanskega župana Mihaela Ambroža, pravnika in jezikoslovca Mateja Cigaleta in druge. Drugi del knjige pa je namenjen raziskovalni analizi arhivskega gradiva ter strnitvi ugotovitev. Spoznanja, ki jih je avtor dobil s podrobno analizo matrik – vpisnega gradiva študentov, dajejo odgovore na še neraziskana vprašanja o številu vpisanih študentov, družinskem statusnem izvoru, sorodstvenih razmerjih študentov, študijskih smereh, ki so jih izbirali, o narodnostnem, socialnem, geografskem in jezikovnem izvoru, o šolninah. Avtor predstavlja vse – od fakultet, predmetnikov, študijskih načrtov do imen študentov, regionalne sestave študentov, njihove socialne pripadnosti, pogojev za dosego doktorata, štipendijske politike. Prikazuje tudi primerjavo med dunajskimi študenti iz Kranjske iz prve in druge polovice 19. stoletja ter primerjavo s praškimi študenti. Knjiga odstira tudi ekonomske razmere študentov, nekatere študijske poti študentov in njihovo družabno življenje. Znanstvenoraziskovalni izsledki raziskave dokazujejo, da so bili študenti številnih krajev tedanje Kranjske in iz vseh takratnih družbenih slojev, vpisovali pa so vse študijske smeri. Največ jih je vpisalo pravno-politični študij, sledi medicinska smer študija in za njo še filozofska in teološka. Študirat na Dunaj pa so svoje otroke največ pošiljali očetje uradniških družin, svobodnih poklicev, petnajst odstotkov je pripadlo študentom iz družin trgovcev in gostincev in enak odstotek študentov je bil iz vrst meščanov in tržanov. Obrtniški sinovi so prispevali le okrog deset odstotkov. Prihajali pa so tudi študenti iz najnižjih socialnih plasti, torej tudi iz dninarskih, gostaških in delavskih družin, vendar jih je bilo razmeroma malo. Podobni rezultati glede socialnega izvora in geografskega porekla se kažejo tudi pri analizi doktorandov. Monografija tako z novimi spoznanji raziskuje tudi vlogo slovenskega izobraženstva pri oblikovanju slovenskega meščanstva in nacionalne zavesti. V procesu nastajanja meščanske družbe avtor ugotavlja nenadomestljiv pomen izobraževalnih ustanov – univerz, saj so imele osrednje mesto. Izobrazba je namreč omogočala družbenim razredom napredovanje po družbeni lestvici in s tem boljšo državno službo.

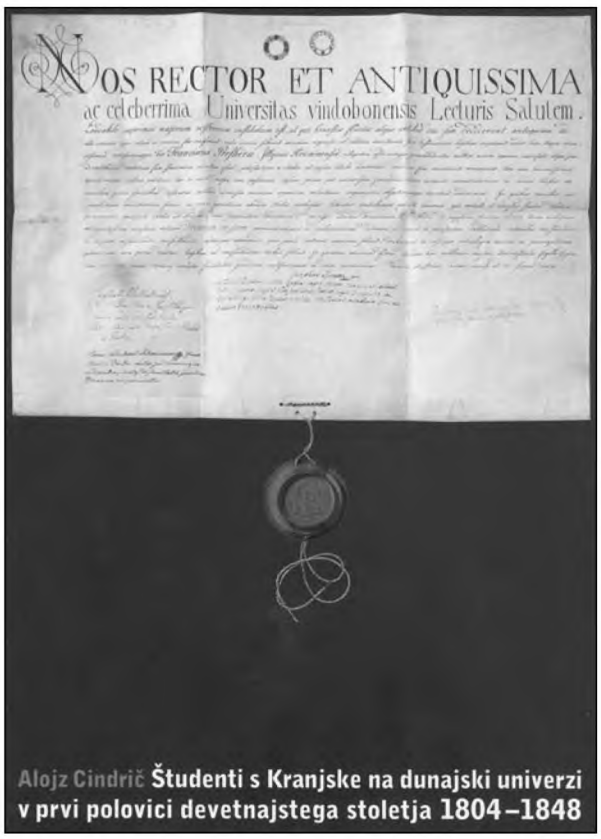

Sklepni del knjige prinaša vsebinski povzetek avtorjevih raziskav. Objavljeni so še povzetek v angleškem in nemškem jeziku, seznam univerzitetnega osebja po rodu iz Kranjske ter viri in literatura, kazala tabel grafikonov, slik ter znanstveni aparat. Podatki, pridobljeni na podlagi arhivskega gradiva, imajo dodane tabele in grafikone ter komentarja. Na koncu je še register imatrikuliranih študentov 1804–1848 z abecednim in krajevnim kazalom ter register neimatrikuliranih doktorjev z osebnim kazalom.

Tea Anžur

Alojz Cindrič: Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918. Ljubljana : Univerza, 2009, 590 strani

III. zvezek v zbirki Knjižnice arhiva in muzeja Univerze, avtorja Alojza Cindriča, je izšel v začetku decembra 2009 in bil predstavljen v okviru Tedna Univerze v Ljubljani ob njeni devetdesetletnici. Delo je nekoliko spremenjeno besedilo doktorske disertacije, ki jo je avtor v letu 2008 zagovarjal na Filozofski fakulteti.

Avtor si je zastavil obsežno nalogo – na osnovi arhivskega gradiva, ki ga hrani univerzitetni arhiv na Dunaju, opraviti raziskavo o študentih dežele Kranjske, ki so v letih 1848–1918 študirali na dunajski univerzi in odgovoriti na zastavljeno si vprašanje, kakšno vlogo je imela izobrazba oziroma univerzitetni študij pri oblikovanju meščanske družbe na Kranjskem.

Vsebinsko je knjiga razdeljena v dva dela in več poglavij. Prvi del se posveča dunajski Univerzi in življenju študentov na njej, še posebej kranjskih, drugi del predstavlja register arhivskega gradiva, obdelanega z znanstvenim aparatom.

V začetku je avtor opredelil predmet raziskave ter metodologijo in vire, ki jih je uporabil. Na podlagi različnega arhivskega in statističnega gradiva je obdelal 1890 študentov iz Kranjske ter z interdisciplinarno analizo podatkov potrdil tezo, »da je dunajska Univerza skupaj z drugimi izobraževalnimi ustanovami imela odločilen vpliv na oblikovanje slovenskih izobraženih elit, ki so postale najmočnejši nosilec slovenske narodne zavesti od srede 19. stoletja, ko se je slovenski narod jezikovno, kulturno in socialno emancipiral ter že pred prvo svetovno vojno uveljavil kot samostojna, sebe zavedajoča se narodna skupnost.«

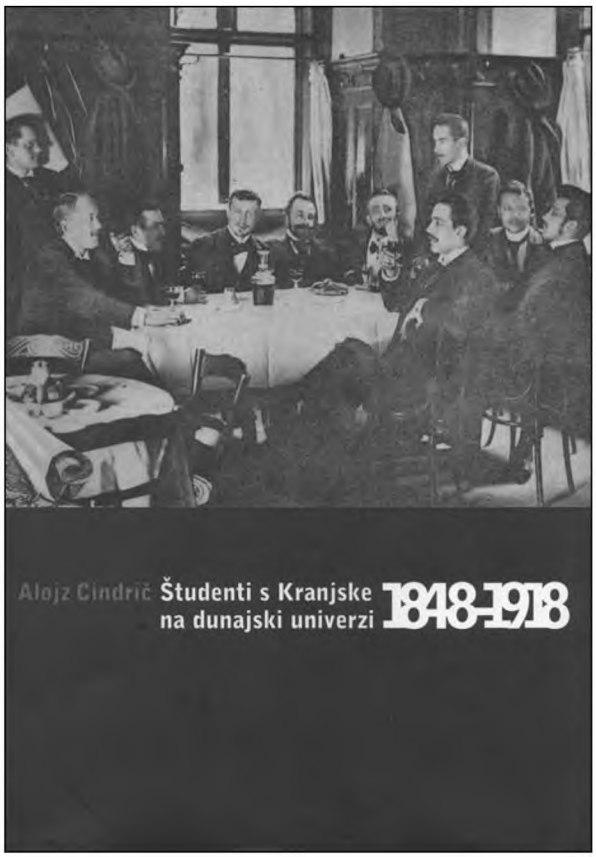

V drugem poglavju je podan oris dunajske Univerze od ustanovitve v letu 1365 do razpada monarhije, opisane pa so tudi vse pomembne reforme v letih 1848 do 1850 ter v letih 1872 in 1873, ki so spremenile njen dotedanji ustroj in postavile temelj moderni univerzi, katere značilnost je, da sta poleg učenja njeni osrednji nalogi postali znanost in raziskovanje. Osrednji del knjige predstavlja obsežna analiza strukture študentov iz Kranjske na dunajski Univerzi. Na podlagi matrik je avtor najprej analiziral vpis študentov iz Kranjske, za predstavitev biografskih podatkov je poleg matrik uporabil še vpisnice in tako pridobil zbirko podatkov, ki vključuje osebno ime, naslov, starost ter veroizpoved. V nadaljevanju ga je zanimalo, kaj je vplivalo na izbiro študija, šole, ki so jo študenti iz Kranjske obiskovali pred vpisom na dunajsko Univerzo, katera spričevala in druge dokazne listine so morali predložiti pred vpisom v matriko, geografski, narodnostni in socialni izvor, družinski status in sorodstvena razmerja med študenti, štipendije, šolnina ter takse za knjižnico in bivanje študentov med študijem.

Predstavljeni so tudi društveno in družabno življenje ter gmotne razmere kranjskih študentov na Dunaju, vloga in vpliv izobrazbe na oblikovanje meščanske družbe na Kranjskem ter primerjava kranjskih študentov s preostalimi študenti dunajske in drugih univerz ter primerjava kranjskih študentov dunajske in graške Univerze med letoma 1884 in 1914.

Posebno poglavje je posvečeno študentkam. Avtor je najprej orisal izobraževanje deklet, preden jim je bilo dovoljeno prestopiti univerzitetni prag, ter njihov prodor na univerzo po letu 1863, ko jim je Univerza v Zürichu prva dovolila vpis. Sledile so ji druge evropske univerze. Na dunajski so študentke lahko študirale od leta 1897. Takrat jim je bil dovoljen najprej vpis na filozofsko fakulteto, čez tri leta pa še na medicinsko. Vpis študentk na pravno fakulteto je bil mogoč šele po prvi svetovni vojni. Avtor je med študentkami dunajske univerze naštel 31 rojenih na Kranjskem, poleg teh pa še dvanajst študentk, ki so bile rojene zunaj Kranjske, verjetno v krajih, v katerih so služboval očetje in so v vpisnicah navedle slovenščino kot materni jezik. Te je obdelal posebej.

Avtor je analiziral tudi doktorske matrike. Zaradi različnih vzrokov, kot so prepis na drugo univerzo ali drugo študijsko smer, ni prišel do točnega podatka, koliko od vpisanih študentov iz Kranjske je študij tudi

končalo z doktoratom. Za popolno sliko o deležu slovenskih študentov v slovenski kulturi in o pečatu v znanosti, umetnosti, politiki, gospodarstvu in drugje, ki so ga pustili, je avtor primerjal seznam študentov obravnavanega obdobja s podatki v Slovenskem biografskem leksikonu in ugotovil, da se jih je 337 uvrstilo v ta pomembni register »slovenskih elit«, poleg teh pa je v njem še za 45 oseb navedeno, da so študirale na dunajski Univerzi, vendar jih med imatrikuliranimi študenti ni bilo. Na podlagi tega avtor ugotavlja, da so bili študenti v tem obdobju več kot uspešni, saj so bili močna intelektualna generacija, ki je z vzpostavitvijo slovenske narodne stvarnosti naredila radikalen rez v slovenskem intelektualnem in političnem življenju, to pa je omogočilo rast in razvoj slovenskega izobraženstva ter njegove vloge v slovenskem kulturnem in gospodarskem prostoru ter intelektualnem življenju.

Prvi del knjige se konča z natančnim popisom virov in literature. Od virov so tu navedeni tiskani viri, repertoriji, karte, slovarji, priročniki in statistični viri. Obsežnemu seznamu literature sledijo kazala tabel in grafikonov, s katerimi so ponazorjeni številni podatki, kazalo slik in fotografij ter imensko, stvarno in krajevno kazalo.

V drugem delu knjige je podrobno predstavljeno uporabljeno arhivsko gradivo: glavne matrike, vpisnice in katalogi študentov, vpisnice študentk in promocijske oz. doktorske matrike. Za nadaljnje raziskave na tem področju je pomembna objava registra vseh na dunajsko univerzo imatrikuliranih študentov in študentk v obravnavanem obdobju. Ta obsega vse podatke, ki jih je avtor o posameznem študentu pridobil iz arhivskih ali drugih virov. Knjigo končujejo: osebno kazalo imatrikuliranih študentov in študentk, krajevno kazalo in osebno kazalo doktorjev in doktoric.

Tatjana Dekleva

90 let Univerze v Ljubljani : med tradicijo in izzivi časa. Ljubljana : Rektorat Univerze, 2009, 783 strani

Univerza v Ljubljani je ob devetdesetletnici svojega obstoja in dela izdala obsežno jubilejno publikacijo, v kateri je predstavila razvoj ljubljanske Univerze v poldrugem desetletju, kolikor je minilo od izdaje zadnjega univerzitetnega zbornika, zbornika ob njeni petinsedemdesetletnici. Knjiga je nastajala pod uredniškim vodstvom vodje Zgodovinskega arhiva in muzeja ljubljanske Univerze dr. Jožeta Ciperleta.

Spremno besedo je prispevala rektorica prof. dr. Andreja Kocijančič. V njej je poudarila osnovne značilnosti novejšega razvoja ljubljanske Univerze, kot so vpetost v družbo, prilagoditev evropskim smernicam izobraževanja in vstop v enoten visokošolski prostor z uvajanjem bolonjske prenove, uvedba tutorskega sistema v podporo študentom in vzpostavitev Kariernega centra. Poleg pregleda univerzitetnih novosti – teh, kot lahko razberemo iz spremne besede, v zadnjem obdobju ni bilo malo – se zbornik ozira tudi v preteklost in odstira začetke in razvoj posameznih študijev do danes. Publikacija je zasnovana v dveh delih.

V prvem delu je obširno predstavljen rektorat. V dveh prispevkih sodelavcev univerzitetnega arhiva je zarisana preteklost ljubljanskega višjega šolstva do nastanka Univerze in od ustanovitve Univerze do začetka devetdesetih let, v nadaljevanju pa so strokovni delavci rektorata predstavili svoja področja dela: razvoj univerze od začetka devetdesetih let, izobraževalno dejavnost v času/vetru evropskih reform visokega šolstva, raziskovalno in razvojno delo in prenos znanja in tehnologij, financiranje univerze v letih 1991–2009, računalništvo in informatiko, knjižnično dejavnost, varstvo arhivske in muzejske kulturne dediščine univerze, zgodovino založniške in publicistične dejavnosti, študente, njihov položaj in dejavnosti ter mednarodno sodelovanje.

V nadaljevanju se v drugem delu z naslovom Univerza v Ljubljani včeraj in danes – članice predstavljajo po abecednem vrstnem redu, razvrščene na tri umetniške akademije in triindvajset fakultet, ki sestavljajo ljubljansko Univerzo. Ob njeni devetdesetletnici so vse vestno popisale ključne dogodke od srede de-

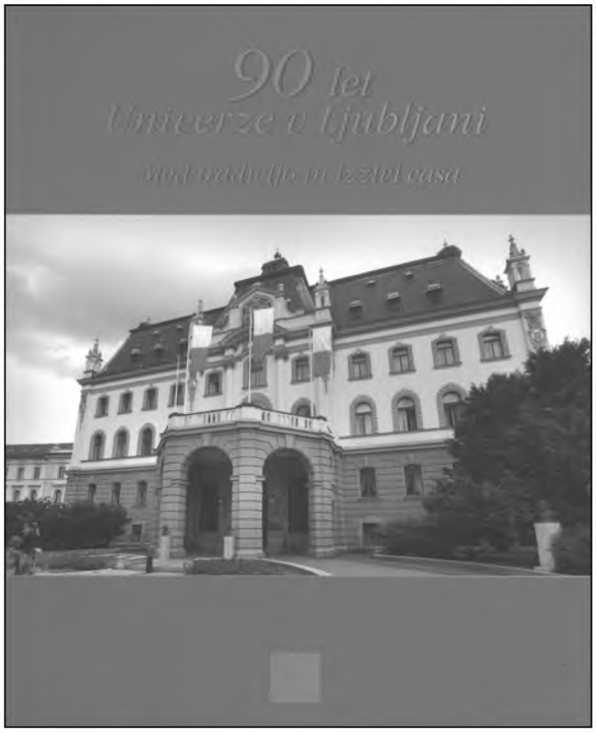

vetdesetih let do leta 2009. Zbornik poskuša podati enotno predstavitev, vendar zaradi različnosti članic ter organizacije in dela povsod to ni bilo možno. Posamezni prispevki obravnavajo področja, skupna vsem članicam, torej zgodovino in organizacijski razvoj, kadre, študijske programe, pedagoško in raziskovalno delo, mednarodno dejavnost, računalništvo in informatiko, založniško in publicistično dejavnost, prostorske razmere, pa tudi značilnosti posameznih fakultet. V jubilejnem zborniku sta predstavljeni tudi dve pridruženi članici: Narodna in univerzitetna knjižnica ter Centralna tehniška knjižnica. Obe sta svoj status pridobili leta 2003. Narodna in univerzitetna knjižnica je bila v sestavu ljubljanske Univerze od ustanovitve do srede šestdesetih let (takrat je postala samostojen zavod), Centralno tehniško knjižnico pa je kot univerzitetno knjižnico za področje tehnike in naravoslovja ljubljanska Univerza ustanovila leta 1949.

Nekatere članice (Fakulteta za šport in Medicinska fakulteta) so pisanje prispevkov zaupale posameznikom, ki se profesionalno ukvarjajo s preteklostjo stroke (Tomaž Pavlin, Zvonka Zupanič Slavec), druge so predstavili posamezniki ali skupine avtorjev – sodelavcev fakultet (Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo, Fakulteta za matematiko in fiziko, Fakulteta za pomorstvo in promet v Portorožu, Fakulteta za strojništvo, Pravna fakulteta, Teološka fakulteta), večina fakultet, predvsem tiste, ki imajo bolj razvejeno organizacijsko strukturo, pa se je odločila za besedila, ki jih sestavljajo krajši prispevki posameznih avtorjev, večinoma predstojnikov organizacijskih enot na fakultetah.

Knjiga je bogato ilustrirana s slikami iz življenja in dela na Univerzi. Poglavje o dejavnosti rektorata predstavljajo fotografije iz zbirk fototeke Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze, predstavitve fakultet pa spremljajo novejše fotografije, ki jih je umetniški fotograf Dušan Jež posnel spomladi leta 2009. Ob pripravljanju zbornika je tako nastala obsežna fotografska zbirka, objavljen pa je le izbor fotografij. S fotografijo so predstavljeni vodstvo vsake fakultete, utrinki iz študijskega procesa in fakultetna poslopja.

Jubilejni zbornik ob devetdesetletnici ljubljanske Univerze končujejo seznam častnih doktorjev Univerze v Ljubljani od leta 1994 ter seznam njenih rektorjev, prorektorjev in dekanov v obdobju po letu 1994, imensko in krajevno kazalo ter seznam objavljenih fotografij in slik. Avtorji prispevkov ali njihovih delov so navedeni v kazalu avtorjev. Publikacijo je oblikovalo podjetje Rogač RMV, d.o.o. Ljubljana.

Tatjana Dekleva

Ljubljanska univerza in njeni profesorji: 1919–1960 : fotografski zbornik, IV. del (ur. Jože Ciperle). Ljubljana : Univerza, 2010, 278 strani

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze ima med svojimi prednostnimi nalogami tudi zbiranje fotografskega gradiva, ki je vezano na Univerzo, spremlja njene dogodke in je del njene zgodovine. Rezultat dela na tem področju so izdaje štirih fotografskih zbornikov, ki v svojem časovnem okviru večinoma s fotografijami orisujejo univerzitetno preteklost. Prva dva je ljubljanska Univerza izdala že ob koncu osemdesetih let oz. devetdesetih let prejšnjega stoletja in posegata v obdobje 1919–1941 in 1941–1945. Po daljšem premoru je leta 2007 izšel tretji del fotografskega zbornika, fotozbornik z naslovom Ljubljanska Univerza in njeni študenti 1945–1960, ki je nadaljeval časovno kontinuiteto prvih dveh in v glavnih okvirih sledil vsebinski zasnovi. Toda vsi dotedanji zborniki niso sistematično predstavili profesorskega osebja. Nova publikacija, ki je bila javno predstavljena lani ob tednu Univerze v začetku meseca decembra, pa je prvič v besedi in sliki orisala redne, izredne profesorje in docente fakultet ter tudi pogodbeno zaposlene ruske begunce, ki so tudi učili na ljubljanski Univerzi. Največ jih je bilo na Tehniški fakulteti.

Vsebinsko je fotografski zbornik prilagojen takratni strukturi ljubljanske Univerze. Razvrstitev fakultet, na katerih so učili predstavljeni profesorji se

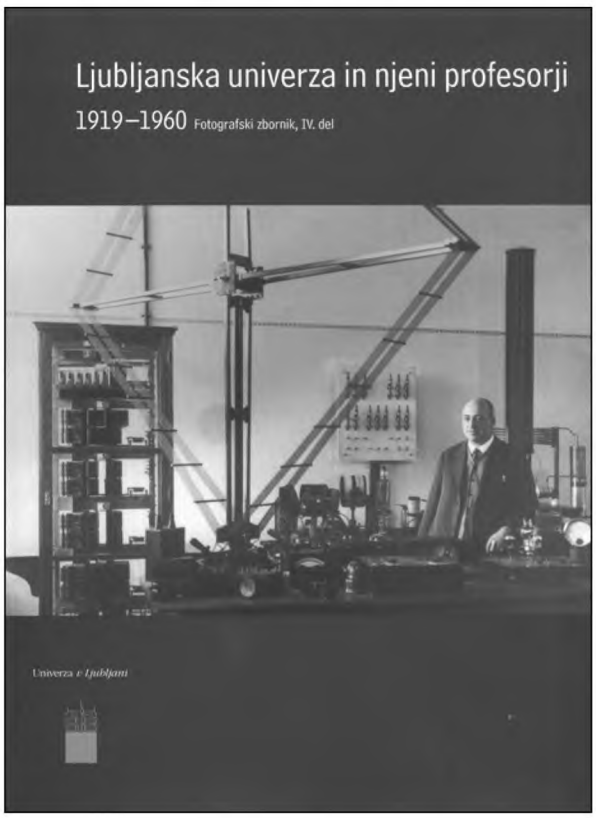

začenja s Filozofsko fakulteto (1919–1954, 1957–1960) – do leta 1949 je združevala prirodoslovno-matematične in humanistične stroke – sledita Prirodoslovno-matematična fakulteta (1950–1954) in Prirodoslovno-matematično-filozofska fakulteta (1954–1957). Tehnične smeri študija so v okviru Tehniške fakultete (1919–1950, 1954–1957), Tehniške visoke šole (1950–1954), Fakultete za rudarstvo, metalurgijo in kemijsko tehnologijo (1957–1960), Fakultete za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo (1957–1960), Fakultete za elektrotehniko in strojništvo (1957–1960) ter Naravoslovne fakultete (1957–1960). Pravna fakulteta (1919–1954, 1957–1960) in Ekonomska fakulteta (1946–1954, 1957–1960) sta združeni v Pravno-ekonomski fakulteti (1954–1957). Biotehniške vede je imela Agronomska fakulteta, ki se je s pripojitvijo oddelkov preimenovala v Fakulteto za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo. Medicino so razen v obdobju (1950–1954), ko je obstajala Medicinska visoka šola, predavali na Medicinski fakulteti, ki se je v letih 1957–1960 imenovala Fakulteta za splošno medicino in stomatologijo. Teologija je predstavljena v okviru obdobja, ko je bila članica Univerze (1919–1949).

Profesorji fakultet so razvrščeni kronološko v okviru vsake predstavljene fakultete, zato so nekateri omenjeni večkrat, z različnimi nazivi, ker so zaradi reorganizacijskih sprememb napredovali na različnih fakultetah. Ob fotografiji profesorja so navedeni osnovni podatki: ime in priimek, službeni naziv, stroka, za katero je bil imenovan v naziv, in letnica izvolitve v naziv. Popis profesorjev je izdelan po seznamih predavanj in se zaključuje s študijskim letom 1959/60 ter je usklajen in preverjen s podatki iz personalnih map profesorjev in bibliografij univerzitetnih profesorjev in njihovih sodelavcev, v katerih je opisano njihovo raziskovalno delo in navedeni nazivi, ki so jih pridobili.

Fotografije profesorjev so bile delno najdene v personalnih mapah Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze, preostalo slikovno gradivo pa so prispevale članice ljubljanske Univerze, različne ustanove po Sloveniji, pa tudi zunaj njenih meja in posamezniki. Njihova imena so navedena na koncu knjige ob slikovnem gradivu in v poglavju Viri slikovnega gradiva. Fotografij nekaterih profesorjev ni bilo mogoče najti, ker so bili le krajši čas na Univerzi ali pa so njihove fotografije zaradi časovne oddaljenosti slabše kvalitete.

Na koncu knjige je poleg kazala osebnih imen in kazala pojmov, krajevnih in stvarnih imen dodan tudi seznam uporabljenih virov.

Knjigo v nakladi 300 izvodov je izdala Univerza v Ljubljani, uredil jo je vodja Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze dr. Jože Ciperle, fotografije pa je zbrala in spremna besedila napisala avtorica Tea Anžur.

Omenjeni fotozbornik hrani pomemben del zgodovine ljubljanske Univerze, ki so jo krojili tudi njeni profesorji kot ugledni raziskovalci, strokovnjaki in pedagogi. Ta publikacije predstavlja najobsežnejšo zbirko fotografij profesorjev doslej, ostala pa bo tudi prihodnjim generacijam. Tako si bodo lahko lažje oblikovali lastno predstavo o preteklosti Univerze in ljudeh, ki so jo tudi oblikovali.

Tea Anžur

Emica Ogrizek: Tiskovne zadeve državnega tožilstva Maribor 1898–1941. Maribor : Pokrajinski arhiv, 2010 (Inventarji 19), 227 strani

Arhivska svetovalka Emica Ogrizek je že leta 2002 pripravila razstavo, s katero je javnosti predstavila gradivo fonda Državno tožilstvo v Mariboru. Tokrat pa se je odločila izdati delni inventar tega fonda, tj. enega izmed 123 fondov s področja pravosodja, ki jih hrani Pokrajinski arhiv Maribor. Predmet inventarja so tiskovne zadeve mariborskega državnega tožilstva (zanj je bil v uporabi tudi naziv državno pravdništvo), in sicer v letih od 1898, ko je bilo ustanovljeno, do 1941. Gre torej za obdobje dveh različnih pravosodnih sistemov – avstrijskega in jugoslovanskega.

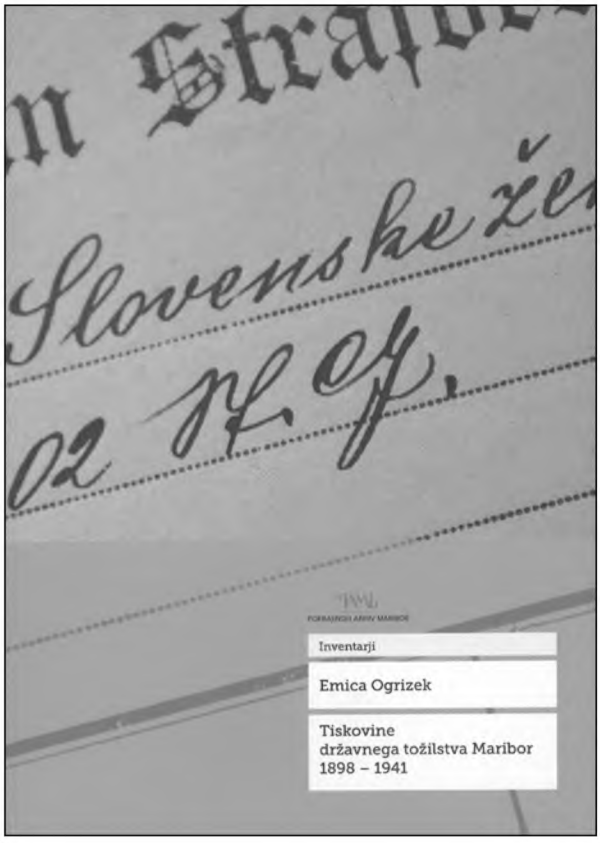

227 strani inventarja je razdeljenih v štiri večje sklope, in sicer na predgovor z razlago osnovnih pojmov, uvodni del, popis tiskovnih zadev in kazala.

Predgovor direktorice Pokrajinskega arhiva Maribor Slavice Tovšak prinaša oceno pomena inventarja ter opozarja na problem necelovitosti obravnavanega fonda, saj je del tiskovnega gradiva pred leti prevzel Muzej narodne osvoboditve v Mariboru.

Emica Ogrizek v uvodu predstavlja nastanek in razvoj Državnega tožilstva v Mariboru. Navaja, da je pred nastankom mariborskega tožilstva tiskovne zadeve za mariborsko območje obravnavalo državno pravdništvo v Celju, po letu 1941 pa nemške okupacijske oblasti. Bralcu inventarja predstavlja tudi zakonske osnove za delovanje državnih pravdništev ter opozarja, da je delo državnih pravdništev v veliki meri usmerjal višji državni pravdnik, sprva v Gradcu, po nastanku Kraljevine SHS pa v Ljubljani in nato še v Zagrebu (vrhovni državni tožilec). V nadaljevanju besedila so predstavljena zakonska določila, po katerih je mariborsko državno pravdništvo poslovalo s spisi. Podrobneje so predstavljene značilnosti predsedstvenih oz. starešinskih spisov ter tiskovnih spisov. Sledi pregled zakonodaje o tisku – tako je moč izvedeti, da je bil ob nastanku mariborskega pravdništva v veljavi tiskovni zakon iz leta 1862, ki je bil kasneje večkrat noveliran, v obdobju jugoslovanske kraljevine pa sta bila sprejeta dva tiskovna zakona (v letih 1925 in 1929). Določbe omenjenih zakonov so predstavljene v strnjeni obliki, prav tako pa je tudi navedeno, kako so določbe upoštevali v praksi. Ta del besedila se zaključi s pojasnitvijo funkcije t. i. Centralnega presbiroja v Beogradu. Sledi podrobnejši pregled postopkov mariborskega državnega tožilstva v tiskovnih zadevah, in sicer najprej v avstrijskem, nato pa še v jugoslovanskem obdobju. Izpostavljeni so največkrat preganjani oz. kaznovani časopisi ali druge tiskane zadeve, npr. pisemske znamke/vinjete, ki so obeleževale ptujske dogodke iz leta 1908 (nacionalni nemiri), plakati s prepovedano vsebino ipd. Od notranjepolitičnih dogodkov je bilo v obdobju Avstro-Ogrske cenzurirano zlasti poročanje oz. pisanje o nacionalnih nasprotjih, prepovedane so bile tudi žalitve kraljeve družine in visokih predstavnikov oblasti. V Kraljevini SHS oz. Jugoslavije pa so bili tarča opozicijski tiski, zlasti socialistični oz. komunistični, cenzurirano je bilo tudi poročanje o delavskih ali študentskih demonstracijah, ustaškem gibanju, političnih govorih poslancev ipd., kar je povzročilo širjenje ilegalnih oblik tiska. Presenetljivo dejstvo, ki ga lahko spoznamo, je brez dvoma obratno sorazmerje med ravnanji fašistične oblasti v Italiji ali nacistične v Avstriji in poročanjem o teh dveh državah – bolj napadalno ko so namreč nacifašistične oblasti postopale proti Slovencem v Italiji in Avstriji, bolj obzirno je moralo časopisje poročati o Italiji in Nemčiji; nazadnje pa je moral tisk celo molčati o položaju koroških Slovencev v anektirani Avstriji. Še posebej kočljivo je bilo poročanje o zunanjepolitičnih dogodkih po izbruhu druge svetovne vojne, saj tisk ni smel kršiti načela nevtralnosti, na katerem je temeljila jugoslovanska politika. Ob koncu uvoda Emica Ogrizek ocenjuje pomen arhivskega gradiva mariborskega državnega tožilstva.

Tretji večji sklop predstavlja sam popis tiskovnih zadev. Deli se na predsedstvene ali starešinske zadeve (začenja se z gradivom iz leta 1916), tiskovne spise (gradivo iz obdobja 1898–1941), kazenske zadeve s področja tiska (od leta 1930 naprej), splošne zadeve (od 1898 dalje), tiskovne zadeve (1929–1941) in evidence periodičnih in neperiodičnih publikacij v Kraljevini Jugoslaviji. Vse vrste spisov imajo tudi svoje oznake. V popis je zajetih šest elementov: signatura, nivo popisa (največkrat gre za nivo združenih dokumentov in podserije), zadeva (naslov popisne enote), vsebina, količina in tehnična enota, v kateri je popisna enota. V vsebini so predstavljeni razlog za cenzuro določene tiskovine, vse pomembnejše okoliščine postopka ter njegova rešitev. Pri količini popisne enote gre v glavnem za eno mapo. Poleg teh elementov popisa je ponekod dodana še opomba, ki dodatno pojasnjuje podatke iz vsebine ali naslova zadeve, na koncu popisa pa je še nekaj slikovnega gradiva (primeri cenzuriranih letakov ter periodičnih in neperiodičnih publikacij).

Inventar se končuje s kazalom tiskov in kazalom oseb.

Delni inventar fonda Državno tožilstvo Maribor je pomemben prispevek k razumevanju delovanja državnih tožilstev na našem ozemlju. Za pripravo inventarja je bilo potrebnega veliko truda – zlasti je treba poudariti težave, ki so se zaradi značilnosti pisanja posameznih piscev pojavljale ob branju spisov, posebej tistih v nemški kurzivni pisavi (gotici). Na podlagi cenzuriranih člankov, listov ali drugih publikacij lahko toliko bolj cenimo medijsko svobodo in svobodo govora. Cenzurirane, prepovedane tiskovine v gradivu državnega tožilstva so unikum, saj jih večina ni prišla v javnost in jih torej drugje ne moremo najti. Prav tako je dobrodošel seznam periodičnih in neperiodičnih tiskovin, saj nam daje vpogled v množičnost oz. številnost in razširjenost le-teh. Ne nazadnje pa si lahko ob prebiranju spisov državnega tožilstva ustvarimo sliko splošnih družbeno-političnih razmer ne samo v Mariboru, ampak v mnogo širši regiji.

Boštjan Zajšek

Simona Velunšek: Od Državne glasbene šole do Konservatorija za glasbo in balet Maribor. Maribor : Pokrajinski arhiv : Konservatorij za glasbo in balet, 2011, 39 strani

Pokrajinski arhiv Maribor (v nadaljevanju PAM) hrani gradivo 116 fondov osnovnih šol, 38 fondov srednjih šol, fonda višje šole, dveh fondov fakultet, štirih fondov delavskih univerz ter nekaj dijaških domov, to pa znaša skupno okoli 700 tm arhivskega gradiva. Eden izmed fondov ima naslov Srednja glasbena in baletna šola Maribor; gre za več kot 11 tm gradiva, ki zajema šolske kronike, matične liste, zapisnike organov in strokovnih teles Zavoda, zapisnike zaključnih izpitov, statistična poročila in nekaj slikovnega materiala.

Na podlagi omenjenega gradiva ter doslej objavljenih publikacij o razvoju glasbeno-baletne šole je arhivistka Simona Velunšek v sodelovanju s Konservatorijem za glasbo in balet Maribor pripravila razstavo in razstavni katalog v počastitev 65-letnice glasbenega in baletnega šolstva v Mariboru.

39 strani kataloga je razdeljenih v več tematskih sklopov. Uvodni del je napisala direktorica PAM dr. Slavica Tovšak. Njen prispevek osvetljuje problematiko prevzemanja in hrambe gradiva vzgojno-izobraževalnih ustanov. Bralcu kataloga predstavlja količino shranjenega gradiva v PAM ter izpostavlja posamezne vidnejše šolske ustanove, katerih gradivo je PAM doslej prevzel. Poudarja, da se je PAM z veseljem odzval na pobudo ravnateljice Konservatorija za glasbo in balet Maribor za skupno pripravo razstave.

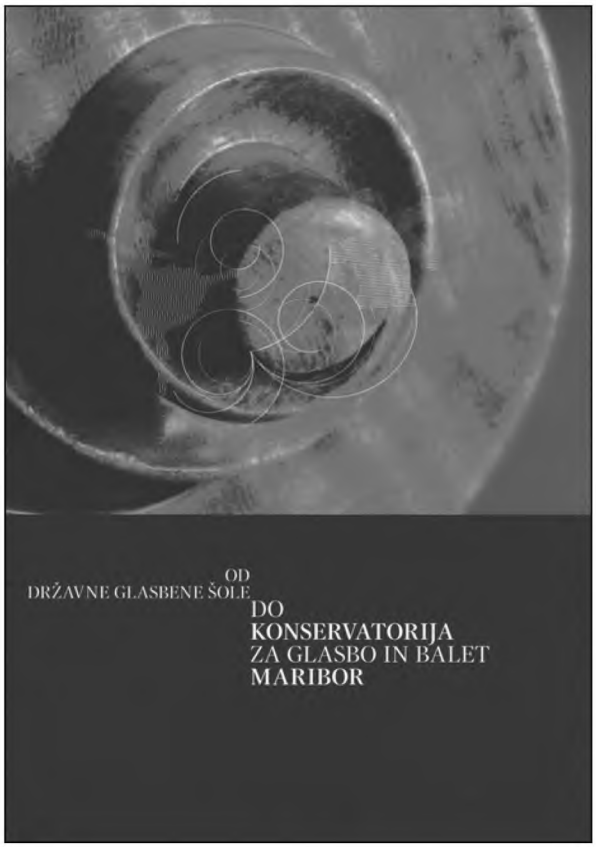

Prispevek kataloga z naslovom »Poklon generacijam« je napisala ravnateljica Konservatorija Helena Meško. V prispevku najprej na kratko omenja entuziazem in dejavnost Otona Bajdeta, idejnega vodje ustanovitve državne glasbene šole v Mariboru leta 1945. V nadaljevanju opozarja na velik pomen, ki ga je imela srednja glasbena šola doslej za regijo, ter poudarja predanost in zavzetost glasbenih pedagogov, ki so izobrazili na tisoče glasbenih umetnikov in budili ljubezen do glasbe ter zanimanje zanjo. Kot vrhunec njihovih prizadevanj je predstavljen sodobni Konservatorij za glasbo in balet z matično šolo v Mariboru, dvema podružničnima šolama ter šestimi dislociranimi oddelki. Ravnateljica končuje prispevek z besedami, da poklanja razstavo vsem generacijam glasbenih in plesnih pedagogov, vsem učencem, dijakom in preostalim, ki so na kakršenkoli način prispevali svoj delež k razvoju in tradiciji glasbeno-plesnega izobraževanja v Mariboru.

Osrednji članek je napisala avtorica razstave Simona Velunšek. Začenja se z nemškim pregovorom: »Glasba je zvonka radost«. Nato se avtorica na kratko dotakne pričetkov glasbenega izobraževanja na Slovenskem ter razvoja le-tega do 19. stoletja. Omenjena je prva glasbena šola v Mariboru (leta 1825 jo je ustanovil Anton Tremmel), ki pa je tako kot večina tedanjih glasbenih šol po Evropi delovala v okviru glasbenega društva. Šele po prvi svetovni vojni je bila v Mariboru ustanovljena prva samostojna glasbena šola, šola Hinka Druzoviča, ki je bila nato priključena Glasbeni matici. Bralec kataloga se lahko seznani z razvojem Glasbene matice vse do njenega preoblikovanja v Kulturno-umetniško društvo Jožeta Hermanka, prav tako pa tudi z nastankom in razvojem drugih glasbenih društev in šol v Mariboru med obema svetovnima vojnama in po drugi svetovni vojni. V glavnem delu prispevka sta predstavljena nastanek Srednje glasbene in baletne šole Maribor leta 1945 in njen razvoj do danes.

Na dvanajsti strani kataloga so fotografije vseh nekdanjih ravnateljev šole. Sledijo utrinki z razstave – poročilo Otona Bajdeta o dogajanju v zvezi z nastajanjem srednje glasbene šole leta 1945, fotografski posnetki s koncertov in predstav, fotografije učiteljskih zborov, dijakov, nekdanjih stavb šole, priznanj ipd. ter izrezki iz časopisja (ob 25- in 40-letnici delovanja šole). Dodana sta tudi seznama zaposlenih in zunanjih sodelavcev šole v šolskem letu 2010/11, prav tako je moč najti seznam prejemnikov diplome, listine in nagrade »dr. Romana Klasinca« v letih od 1998 do 2010. Seznamu sledijo odlomki iz dijaških

glasil in drugih publikacij šole, ki na zanimiv način posredujejo osebne izkušnje ter razmišljanja dijakov šole.

Zadnji del razstavnega kataloga vsebuje seznam razstavljenih dokumentov in predmetov, program slavnostnega koncerta ob odprtju razstave, ki se je odvijal v Kazinski dvorani SNG Maribor, ter razlago kratic, ki se pojavljajo v besedilu kataloga.

Z razstavo in razstavnim katalogom je PAM prispeval svoj delež k mozaiku prireditev ob visokem jubileju glasbeno-baletnega šolstva v Mariboru. Obe stvaritvi sta plod sodelovanja dveh ustanov, ki sta vsaka na svojem področju pomembno zaznamovali sodobno zgodovino mariborske regije. Tovrstno sodelovanje lahko gotovo pripomore k še pestrejšemu kulturnemu in splošnemu družbenemu utripu tega območja.

Boštjan Zajšek

Nina Gostenčnik, Barbara Lobnik: Plinarna Maribor 140 let v našem mestu: arhivsko gradivo mariborskega gospodarstva v Pokrajinskem arhivu Maribor : spominski zbornik. Maribor : Pokrajinski arhiv, 2010 (Katalogi / Pokrajinski arhiv Maribor; zv. 33) 60 strani. Razstava v razstavišču Archivum, avtorici: Nina Gostenčnik in Barbara Lobnik, 6. maj do 20. junij 2010.

33. zvezek Katalogov Pokrajinskega arhiva Maribor je nastajal v sodelovanju Pokrajinskega arhiva Maribor in podjetja Plinarna Maribor, ki je v letih 2009/2010 praznovalo 140-letnico delovanja. V nizu razstav, ki predstavljajo mariborsko gospodarstvo skozi čas s pomočjo ohranjenega arhivskega gradiva, je bila razstava o razvoju in delovanju podjetja Plinarna Maribor prva, ki je predstavila podjetje, ki svojo tradicijo še vedno uspešno nadaljuje.

Besedila za katalog in razstavo sta pripravili Nina Gostenčnik iz Pokrajinskega arhiva Maribor in Barbara Lobnik iz podjetja Plinarna Maribor. Katalog obsega 60 strani in je razdeljen na 8 poglavij. Po uvodnem besedilu direktorice Pokrajinskega arhiva Maribor, ki na kratko predstavlja arhivsko gradivo s področja gospodarstva v Pokrajinskem arhivu Maribor, namen razstave in sodelujoče pri pripravi, je na vrsti še uvodni pozdrav direktorja Plinarne Maribor, gospoda Milana Curka, ki 140-letnico podjetja prepoznava kot pomemben mejnik podjetja, odgovornega za svoje storitve in dobavo varnega ter za okolje prijaznega energenta odjemalcem.

Po uvodnih nagovorih je na 14 straneh predstavljen pregled razvoja plinarništva v Mariboru od njegovih začetkov leta 1869 do leta 1991. Avtorica tega poglavja, arhivistka Nina Gostenčnik je s pomočjo arhivskega gradiva, ki ga v fondih že hrani Pokrajinski arhiv Maribor, ter gradiva, ki ga hranijo v arhivu podjetja Plinarna Maribor, predstavila razvoj podjetja, ki je v Mariboru skrbelo za oskrbo s plinom, od graditve prve plinarne leta 1869 ter prvih plinskih svetilk na ulicah mesta. Kot eno izmed zanimivosti je podrobneje predstavila koncesijsko pogodbo iz leta 1869 med podjetjem Georga Graffa in mestom Maribor, ki je zadevala zidavo plinarne ter uvedbo plinske razsvetljave javnih ulic, cest in trgov v Mariboru. Podjetje je že leta 1889 prešlo v last Združenih plinarn v Augsburgu, leta 1915 pa ga je skupaj z električnimi napravami, stroji ter cevnim omrežjem odkupila Mestna občina Maribor. V naslednjem delu svojega prispevka je avtorica predstavila ustanovitev Mestne plinarne v Mariboru leta 1919 in njeno delovanje, še posebej v času, ko se je plinska razsvetljava morala umakniti električni. Podjetje se je kljub temu razvijalo in posodabljalo, leta 1936 pa je bilo vključeno v Mestna podjetja Maribor. Avtorica v nadaljevanju predstavlja še delovanje in razvoj podjetja po drugi svetovni vojni in do leta 1991, grafično so ponazorjeni različni kazalci razvoja podjetja, od povečevanja števila zaposlenih, porabe zemeljskega plina pa do uveljavitve plina na trgu itd.

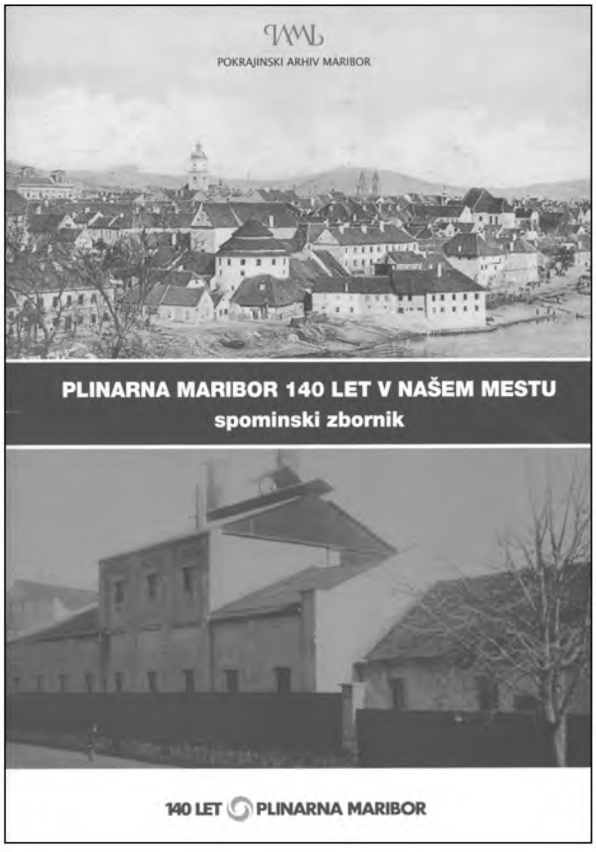

Zgodbo o Plinarni Maribor od leta 1991 do leta 2009 je nadaljevala gospa Barbara Lobnik iz marketinškega oddelka Plinarne Maribor. V svojem prispevku predstavlja razvoj in spremembe v dejavnosti podjetja ter pomembne prelomnice v tem času, na primer ukinitev proizvodnje in distribucije mestnega plina v letu 1993, ki sta potekali vse od leta 1870, ter lastninsko preoblikovanje podjetja leta 1996, ko je bilo podjetje v sodni register vpisano kot Plinarna Maribor, družba za proizvodnjo, distribucijo energentov, trgovino in storitve, d. d., v kateri je imela največji lastniški delež Mestna občina Maribor. Avtorica predstavlja tudi spremembo grafične pogodbe podjetja (leta 1997), ko so posodobili svoj razpoznavni znak (plamenico). Leta 2000 je večinski lastnik podjetja postalo podjetje Istragas, d. o. o., iz Kopra, avtorica pa v posebnem delu predstavlja Plinarno Maribor v skupini Istrabenz plini. Predstavljeni so tudi vsi pomembni dogodki od leta 1996 do leta 2009.

Katalog k razstavi dopolnjujejo še članki iz jubilejne priloge dnevnika Večer, intervju z direktorjem Milanom Curkom, izjave županov občin, ki sodelujejo s Plinarno, pripovedi nekdanjih direktorjev podjetja ter spominski prispevek nekdanjemu direktorju Stanetu Keglu.

Na koncu kataloga sta avtorici dodali izbor razstavnih dokumentov (slik in aktov pravne veljave). Med njimi so slike in načrti mariborske mestne plinarne, statut delniške družbe Združene plinarne v Augsburgu, koncesija za delovanje plinarne, statut Mestnih podjetij Maribor, utrinki iz proizvodnje in dela v Plinarni ter polaganja plinovoda v Mariboru. Objavljene so tudi fotografije razstavljenih predmetov, ki so jih za razstavo posodili v Plinarni Maribor in so bili namenjeni za nazornejšo predstavo o dejavnosti Plinarne. Zadnji del kataloga prinaša seznam razstavljenih dokumentov in predmetov, v katerem so navedeni vsi razstavljeni eksponati.

33. zvezek Katalogov predstavlja pomemben prispevek k odkrivanju gospodarske zgodovine Maribora in razvoja plinarništva v tem delu Slovenije nasploh.

Nina Gostenčnik

Vlasta Beltram: Koprski zapori : s poudarkom na političnih zapornikih v obdobju fašistične vladavine : ob 65. obletnici prve osvoboditve političnih zapornikov septembra 1943. Koper : Združenje protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov, 2008, 131 strani

Okrogle obletnice so vedno priložnost za osvetlitev pomembnih zgodovinskih dogodkov in tako je tudi 65. obletnica prve osvoboditve političnih zapornikov septembra 1943 spodbudila kustodinjo Pokrajinskega muzeja Koper Vlasto Beltram, da se je lotila študije o koprskih zaporih. Publikacija nam na 130 straneh prinaša zgodovino koprskih zaporov, ki so že sredi 19. stoletja delovali najprej kot kaznilnica. Po koncu prve svetovne vojne je oblast nad temi kraji prevzela Kraljevina Italija in fašizem je prav usodno posegel v življenje slovenskega in hrvaškega prebivalstva. Zapori so delovali do maja 1945. Takrat je vojaška uprava jugoslovanske armade zaprla vrata te institucije.

V zgodovinskem pregledu je zapisano, da je koprsko kaznilnico zgradila avstrijska oblast sredi 19. stoletja, in to na prostoru dveh ukinjenih samostanov. S pomočjo skromnih dokumentov iz Pokrajinskega arhiva v Kopru in iz Sektorja za varstvo arhivskega gradiva druge svetovne vojne Arhiva Republike Slovenije, spremljamo delovanje te ustanove. V prvem desetletju obstoja in delovanja so bile razmere v koprskih zaporih zelo slabe in s tem problemom se je koprska občina ukvarjala od 60-ih let 19. stoletja. Konec leta 1899 je bil celo upor zapornikov in na pomoč je morala priti vojska iz Trsta. Izvemo tudi, da je proti koncu 60-ih let 19. stoletja začela delovati šola za zapornike. Zaporniki so delali v delavnicah v kaznilnici, pomagali pa so tudi pri javnih delih.

Spomladi 1915 je avstrijska oblast zapore izpraznila, leta 1919 pa jih je Kraljevina Italija zopet odprla. Med vojnama, v obdobju fašizma, so koprski zapori s statusom preiskovalnega in kazenskega zapora sprejemali vse več političnih zapornikov, Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine, pa tudi istrskih italijanskih protifašistov.

Med drugo svetovno vojno, ko je Italija okupirala del Slovenije in med letoma 1941 in 1943 uvedla Ljubljansko pokrajino, so v koprske zapore prihajali številni politični preganjanci s tega prostora. Pred drugo vojno so ženski oddelek v Kopru ukinili, kmalu po letu 1941 pa so ga znova obnovili in tam so bile zaprte številne obsojenke iz Ljubljanske pokrajine, ki so bile zaslišane in obsojene pred italijanskim vojaškim sodiščem v Ljubljani. Tako ženske kot moški iz Ljubljanske pokrajine so šli skozi v zapore v Kopru, od tam pa v številne zapore in taborišča po vsej Italiji. O tem nam pričajo številni dokumenti italijanskega vojaškega vojnega sodišča 2. armade, na podlagi teh pa lahko spremljamo usode slovenskih političnih zapornikov, katerih pot je potekala iz zapora v Ljubljani v Koper in pa naprej, v zapore v Castelfranco Emilia, Parma, Benetke, Perugia, Pisa, Firence, Fossombrone, Arezzo, Voltera, Aleksandrija, če naštejemo le nekatere med številnimi, ki so delovali po vsej Italiji. Italijansko vojaško sodišče, ki je imelo sedež v Ljubljani, je delovalo od konca leta 1941 do kapitulacije Italije (8. 9. 1943) in v tem obdobju izreklo 83 smrtnih kazni, 412 obsodb na dosmrtno ječo, 3082 oseb pa je bilo obsojenih na ječo (tudi do 30 let).[1]

O koprskih zaporih je v arhivih v Kopru in Ljubljani bolj malo podatkov, tako da števila zapornikov, ki so šli skozi Koper, ni mogoče določiti. Te podatke bo treba zbrati v italijanskih arhivih, v Trstu in Rimu.

Skozi koprske zapore so šli tudi osumljenci iz odmevnih procesov, kot so bili proces proti marežanskim upornikom (1921), pa prvi (1930) in drugi (1941) tržaški proces. Med drugo svetovno vojno so sem zaprli veliko protifašistično usmerjenih oseb, pripadnikov OF in pripadnikov partizanskih enot.

Po koncu druge svetovne vojne, leta 1945, so v koprske zapore za krajši čas pripeljali nemške vojne ujetnike, od leta 1946 pa so se tu nahajali mizarska in mehanična delavnica, predilnica ter sedeži raznih organizacij in manjših podjetij.

Pomanjkanje arhivskih virov je avtorica zapolnila s pričevanji nekdanjih zapornikov koprskih zaporov. Ta pričevanja so v Pokrajinskem muzeju v Kopru zbirali, da bi nekoč napisali zgodbo o zaporih.

Tako so v drugem delu knjižice objavljeni zapisi ljudi (kar 18 jih je), ki so bili v obdobju 1929-1944 zaprti v Kopru. Vsako pričevanje je opremljeno z osnovnimi podatki o zaporniku, naveden je vzrok za aretacijo in zapor ter čas, ki ga je posameznik preživel v zaporu. Pričevanja pomagajo ustvariti sliko o delovanju zaporov, tu pa so navedeni tudi podatki o sami stavbi in prostorih, o bivalnih razmerah, prehrani, zasliševanjih, mučenjih. Izvemo lahko, da so bili tu zaprti tudi trije, ki so bili v prvem tržaškem procesu leta 1930 obsojeni na smrt in potem ustreljeni na Bazovici.

Tretji del publikacije pa prinaša literarno pripoved Cirila Kosmača z naslovom »Velika nedelja«, ki jo je Kosmač objavil leta 1933 v glasilu Istra. To je bilo glasilo Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, izhajalo pa je v Zagrebu.

V njej z Vladimirjem, še ne 18 let starim fantom iz Tolmina, doživljamo koprske zapore, zaslišanja, mučenje, bedo, lakoto, mokro samico, skratka vse stiske političnih zapornikov, ki so bili zaprti v Kopru.

Izdaja knjižice o koprskih zaporih je imela velik odziv, saj so tovrstni zapisi, povezani z lokalno zgodovino, za številne zanimivi in potrebni. Knjiga je napisana v slovenskem in italijanskem jeziku, s fotografijami pa pomaga bralcu ustvariti podobo o tem kompleksu, tako da ga lahko tako umesti v prostor, kjer je deloval.

Metka Gombač

20 éves a Szlovén-magyar nemzetközi levéltári kutatótábor : nemzetközi konferencia : Szentgotthárd, 2010. szeptember 24. = 20 let delovanja Slovensko-madžarskega mednarodnega arhivskega raziskovalnega tabora : mednarodna konferenca : Monošter, 24. september 2010. Szombathely : Vas Megyei Levéltár kiadványa, 2010, 158 strani

Nepretrgano dvajsetletno delovanje kakega tabora je zelo dolga doba, tudi hvale in častivredna. Spodobi se, da je jubilej tudi primerno zaznamovan. Tako je v Pokrajinskem arhivu Maribor, Arhivu Železne županije v Sombotelu in Arhivu županije Zala v Zalaegerszegu nastala ideja, da bi ob 20. obletnici tabora organizirali dvodnevno konferenco z referati, ki bodo obravnavali tematiko ter pomen arhivskih taborov. Konferenca je potekala meseca 2010. Zbornik z referati konference je izšel nekaj mesecev kasneje.

V uvodnem delu zbornika so pozdravni nagovori treh pomembnih funkcionarjev, ki so bili v preteklosti tudi neposredno povezani s tabori: dr. László Göncz, poslanec madžarske narodne skupnosti v slovenskem parlamentu, Imre Pacsonyi, predsednik odbora za šolstvo in kulturo pri skupščini županije Zala, ter László Majthényi, podpredsednik skupščine Železne županije.

[1] Več o tem piše Tone Ferenc v knjigi *Fašisti brez krinke*. Maribor : Založba Obzorja, 1987, str. 55–58.

Osrednji del zbornika, tudi najpomembnejši del, obsega devet referatov.

Dr. András Székely Bertalan (sociolog kulture ter raziskovalec manjšinskih vprašanj, Ministrstvo za javno upravo in pravosodje Budimpešta) je v referatu z naslovom *Slovensko-madžarski odnosi po tranziciji, s posebnim ozirom na narodnosti* podrobno obdelal odnose med državama od začetka 70. let prejšnjega stoletja.

Dr. László Göncz je svoja razmišljanja strnil v referat z naslovom *Misli o delu in vrednotah slovensko-madžarskega mednarodnega raziskovalnega tabora z 20-letno preteklostjo.* Posebno pozornost je namenil strokovnjakom tabora, ki so tabor takorekoč šteli tudi za svojo srčno zadevo. Veliko vrednost tabora Göncz vidi predvsem v tem, da se je med udeleženci začel oblikovati objektivnejši pogled na nekatere zgodovinske dogodke. Pri tem ima v mislih predvsem »Trianon«.

Dr. László Németh Sándor (arhivski svetovalec, Državni arhiv Madžarske) je v svojem prispevku *Zgodovina iz »žabje perspektive« oziroma strokovni (arhivski) prispevek arhivskih raziskovalnih taborov* opisal pomembnost taborov ter nanizal vrsto različnih dokumentov, ki so bili najdeni na taborih. Med drugim je opazil tudi to, da je v zadnjem času v madžarskih arhivih več prizadevanj, da bi poleg dokumentov javnopravnih oseb prevzemali tudi dokumente posameznikov, ki prikazujejo prizorišča oz. zgodovino "malega" človeka.

Dr. Peter Pavel Klasinc (znanstveni in arhivski svetnik, predstojnik Mednarodnega inštituta arhivskih znanosti Univerze v Mariboru) se je v prispevku *Mednarodni arhivski raziskovalni tabor 1991–2010* razpisal o samih začetkih oz. prvih letih taborov ter o težavah, ki so jih imeli organizatorji. Iz prispevka izvemo, koliko truda je bilo potrebnega, da je tabor danes na taki ravni, na kakršni je.

Sledi referat Gordane Šövegeš Lipovšek (višja arhivistka, Pokrajinski arhiv Maribor). Prispevek z naslovom *Vojna kot usoda, dopisovanje med zakoncema iz Motvarjevcev v času 1. svetovne vojne* predstavlja več kot 400 pisem, ki so bila najdena v sklopu 9. mednarodnega arhivskega tabora leta 1999 in sta si jih med 1. svetovno vojno pisala zakonca Jankó. Obdelana so le pisma soproga, Zsigmonda Janka, ki je 1. svetovno vojno preživel na različnih frontah na prvi bojni črti ter tudi v bolnišnici.

Adrián Donát Takács (profesor madžarskega jezika in zgodovine, Dvojezična osnovna šola Józsefa Kossicsa, Gornji Senik) v prispevku *Arhiv in šola oziroma lokalnozgodovinski in izobraževalni vidiki slovensko-madžarskega mednarodnega arhivskega raziskovalnega tabora* opisuje izkušnje, ki jih je pridobil na enem od taborov, na katerem je bil vodnik udeležencev, ter kako je mogoče te izkušnje uporabiti tudi pri učenju lokalne zgodovine v osnovnih šolah.

Majda Anders (profesorica zgodovine, Gimnazija Murska Sobota) s svojimi dijaki na taboru sodeluje že tri leta. V referatu *Sodelovanje dijakov soboške gimnazije na mednarodnem arhivskem raziskovalnem taboru* se je dotaknila osebne pridobitve dijakov (izbira dijakov – udeležencev tabora, motiv za čezmejno sodelovanje, izzivi terenskega dela, njihova refleksija).

Zadnja dva referata obravnavata vprašanji, s katerim se organizatorji tabora srečujejo že nekaj let in predstavljata trd oreh: ali spremeniti določene zadeve ali ostati pri ustaljenih navadah? Ugotovitve vseh so, da je potrebno dati taboru po dvajsetih letih delovanja novo vsebino, novo težo in morda tudi spremenjeno logiko delovanja. To ugotavlja tudi dr. Slavica Tovšak (profesorica zgodovine in geografije) v svojem prispevku *Mednarodni arhivski raziskovalni tabor – kako naprej?* V referatu je nanizala tudi vrsto novih predlogov in idej, o katerih je treba razmisliti in jih tudi uporabiti v tretjem desetletju taborov. Podobno razmišlja tudi dr. Zoltán Paksy (arhivski svetovalec, Arhiv županije Zala) v prispevku *Misli o prihodnosti slovensko-madžarskega mednarodnega arhivskega raziskovalnega tabora – zamisli načrtovalca tabora.*

Tretji del zbornika prestavljajo doživljajska poročila oz. spomini nekdanjih udeležencev tabora. Na sami konferenci se je več nekdanjih udeležencev tabora spominjalo dni, preživetih na taboru, ter pojasnilo, kako je sam tabor vplival na izbiro študija marsikaterega udeleženca ter kako danes, ko so že odrasli,

uporabljajo izkušnje, ki so si jih pridobili na taboru. V zborniku sta objavljena le dva prispevka, in sicer Annamárie Kulcsár (Nacionalna razvojna agencija Budimpešta) z naslovom Spomini in doživetja s slovensko-madžarskega mednarodnega arhivskega raziskovalnega tabora ter Alexandre Soós (študentka, Univerza Pannon Veszprém), ki ima naslov Takšnih izkušenj v šoli ne moreš biti deležen – mozaiki s slovensko-madžarskega mednarodnega arhivskega raziskovalnega tabora.

Na koncu zbornika so objavljene še fotografije s konference, priložena sta tudi zemljevid ter seznam krajev, v katerih je tabor potekal.

Fotografije s posameznih taborov so objavljene tudi pri posameznih prispevkih v celotnem zborniku.

Velika vrednost zbornika pa je predvsem v tem, da so povzetki vseh referatov prevedeni v slovenski oz. madžarski jezik. Prispevka dr. Slavice Tovšak in dr. Zoltána Paksya sta prevedena v celoti, in sicer zato, da bi organizatorji iz vseh treh arhivov dobili vpogled v nove ideje, ki sta jih nanizala dr. Tovšakova in dr. Paksy.

Iz izkušenj pa je mogoče reči, da ni bojazni, da bi mednarodni arhivski raziskovalni tabori izgubili vrednosti ali se celo končali. Zato lahko čez deset let, ob 30. obletnici tabora, pričakujemo nov zbornik z novimi dognanji in izkušnjami.

Gordana Šöveges Lipovšek

Jože Mlinarič: Gradivo za zgodovino Maribora, XXXV. zv., Evangeličanska postojanka pri gradu Betnava pri Mariboru 1589–1602, II. Maribor : Pokrajinski arhiv, 2010, 178 strani

Neutrudni akademik dr. Jože Mlinarič je v preteklem letu pripravil že XXXV. zvezek Gradiva za zgodovino Maribora (GZM), ki tokrat nosi naslov Evangeličanska postojanka pri Mariboru 1589–1602, II. Rimska dve na koncu naslova pomeni, da gre za nadaljevanje tematike iz prejšnjega zvezka, obenem pa gre sklepati, da mu bo v prihodnosti morda sledil še kakšen, saj vsi viri iz spodaj omenjenih arhivskih kartonov tudi v najnovejšem zvezku še niso objavljeni.

Pri tem je treba opozoriti, da je naslov zvezka, malce zavajajoč, čeprav nenamerno, saj gre za letnici najstarejšega in najmlajšega v zvezku objavljenega vira. Postojanka je bila namreč uničena 8. januarja 1600,[1] medtem ko je lokalna evangeličanska skupnost, ki se je poimenovala kot dravskopoljski okraj augsburške veroizpovedi, delovala do leta 1602, ko je prišlo do njegove samoukinitve.

Objavljene vire v originalu hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu, v fondu Stari deželni arhiv (Landschaftliches Archiv, Antiquum) in sicer v skupini dokumentov za obdobje reformacije (XI: Reformationsakten), v dveh arhivskih kartonih (Schuber 51–52) za Betnavo (Windenau), v krajevni seriji (örtliche Reihe) omenjenih dokumentov. Fotokopije slednjih medtem, v fondu Gospoščina Betnava pri Mariboru, hrani tudi Pokrajinski arhiv Maribor.

XXXV. zvezek GZM obsega 178 strani in je razdeljen na dva sklopa. V prvem, glavnem, so transliteracije virov, ki so sicer objavljeni kronološko, vendar ne natančneje, kot po letih. Drugi sklop medtem predstavljajo priloge, fotokopije izbranih virov, dveh tudi v celoti. Objavljene vire lahko v grobem razdelimo na dve skupini, podobno kot že v predhodnem zvezku. Prvo skupino predstavlja korespondenca, zlasti med deželo ter evangeličansko skupnostjo v Mariboru in na Dravskem polju, kot tudi korespondenca znotraj le-te, medtem ko druga skupina združuje vire, ki so bolj strogo finančne in gospodarske narave. Mednje sodijo potrdila o prejetih in izstavljenih plačilih ter opravljenih delih na postojanki, nakazila zanjo, obračuni za njen vinograd in podobno, vse tako ali drugače sodeče k betnavski obračunski knjigi objavljeni v XXXIV. zvezku GZM.

[1] StLA, Landschaftliches Archiv, Antiquum, XI: Reformationsakten, örtliche Reihe, Schuber (Sch.) 51: Windenau (dalje: StLA, XI/51 Betnava), Adam baron Kolonić poverjenikom, 9. januar 1600.

V letih, ki jih zvezek zajema, je evangeličanska skupnost v Mariboru in na Dravskem polju doživela tako svoj vrhunec kot konec. Leta 1589, s katerim se zvezek začne, je bilo betnavsko pokopališče naposled vzpostavljeno, nova glavna skrb skupnosti pa je postalo vprašanje lastnega bogoslužnega prostora. Wolf Viljem baron Herberstein, lastnik gradu Betnava, je namreč bogoslužja, ki so dotlej potekala v tamkajšnji grajski kapelici, zaradi očitno premočnega deželnoknežjega pritiska, vsake toliko ukinil. Zalegle niso niti prošnje poverjenikov in zgolj Klemnu Welzerju pl. Ebersteinu, *de facto* voditelju mariborske in dravskopoljske evangeličanske skupnosti, je uspelo barona nekajkrat prepričati, da je bogoslužja znova dovolil izvajati. Vendar takšno stanje v nedogled ni moglo trajati, propadli pa so tudi vsi poskusi preselitve bogoslužij kam drugam, pri čemer je bil v igri zlasti grad Gornji Maribor. Skupnost je potrebovala lasten bogoslužni prostor in lesena molilnica oziroma avditorij (*Auditorium*), kot se imenuje v virih, je bila leta 1590 naposled zgrajena. Postavili so jo ob pokopališču, na zemljišču, ki ga je baron Herberstein deželi prav v ta namen leta 1589 predal še v prosto last. Naslednjega leta se je na Betnavo, kjer so mu postavili hišo, preselil predikant Sigmund Lierzer, leta 1591 pa so v postojanki zaposlili tudi rednega šolskega mojstra oziroma učitelja, Nikolaja Sobriusa. Slednji je leto, dve zatem postal tudi mariborski mestni evangeličanski učitelj. Vse našteto, od gradnje pokopališča, avditorija in predikantove hiše ter prispevanja polovice njegovega letna plačila, je že leta 1589 terjalo od dežele, ki je bila ves čas najpomembnejši plačnik postojanke, zmeraj več denarja. Poverjeniki so bili seveda še kako naklonjenjeni razširjanju »edine zveličavne veroizpovedi«, prav nič pa stroškom, ki jih je slednje prinašalo s seboj. Želeč vodstvo dravskopoljske skupnosti prepričati v čim več prispevkov z njene strani in čim večjo skromnost pri gradnji, so v Maribor na pogovore poslali kar samega Mateja Ammana pl. Ammansegga, enega najpomembnejših štajerskih deželanov, vendar je iz srečanja več odnesel Welzer.

Edini resen spor v skupnosti je medtem nastal zaradi predikanta, katerega je njegovo ravnanje poleti 1593 naposled stalo položaja. Lierzerja, ki je na Dravskem polju deloval od leta 1583, čeprav pred prihodom na Betnavo ni znano kje,[2] je tedaj zamenjal Jurij Lauttenschlager, ki naj bi na Betnavo prišel z Vurberka.[3]

Vendar je v XXXV. zvezku GZM objavljena le peščica virov, ki pričajo o Lierzerjevi odpustitvi, zato morda lahko hitro nastane vtis, da je le-ta potekala relativno gladko. A temu ni bilo tako. Lierzer je bil namreč odpuščen zaradi neprimernega obnašanja, ki je zajemalo tako popivanje, povzročanje sporov znotraj skupnosti ter nespoštljivo vedenje do svojih, torej betnavskih, nadzornikov, Welzerja in Krištofa pl. Praga, kot tudi, bojda celo uspešno, spreobračanje katolikov. Sodu naj bi medtem dno izbil škandal, ki je nastal z Lierzerjevo poroko z žensko, ki ni bila vdova, ob tem pa naj bi vsi vedeli, da v zakon ni stopila niti kot devica. Vendar se predikant ni dal kar tako odgnati in je po odpustitvi še več mesecev trmoglavil naprej, s tem pa se z Welzerjem zapletel v srdit spor, na začetku katerega je grozil celo s tožbo, češ da je bil protipravno odpuščen. Spor se je sicer vrtel predvsem okoli Lierzerjevih zahtev po denarju, za katerega je trdil, da mu ga je Welzer ostal dolžan. Vihravi predikant je Maribor in Dravsko polje nato zapustil šele v začetku leta 1594.[4]

Postojanka je odtlej bolj ali manj v miru živela vse do vrnitve nadvojvode Ferdinanda II. v dolnjeavstrijske dežele, ki pa je najprej prizadela Maribor. Leta 1596 je bilo namreč v mestu javno evangeličansko šolstvo, ki je potekalo za oba spola, ukinjeno, čeprav je nato pouk naskrivaj tekel še dve leti, dokler ni bil Sobrius iz mesta izgnan in se je preselil na Betnavo. Skupnost je še hujša izguba doletela ob Welzerjevi smrti poleti 1598,[5] s čimer je, ker je Krištof pl. Prag umrl že leta 1594, tudi postojanka začasno ostala brez nadzornika. Položaj je nato prevzel Adam baron Kolonić iz Slivnice, ki pa je imel z nadzorništvom že od začetka zgolj težave. Klemnova dediča, brat Lenart in nečak Gebhard Welzer pl. Eberstein, sta namreč s seboj odnesla oziroma, bolje rečeno, odtujila, betnavsko obračunsko knjigo, z vso pripadajočo dokumentacijo in večjo vsoto denarja vred. Ob tem pa še 500 gld, ki jih je Klemen, v edinem znanem členu svoje oporoke iz leta 1589, volil betnavski cerkevi oziroma, če le-te »bognedaj« (*das doch gott der herr mit gnaden verhüetten welle*) ne bi več bilo, mariborskemu špitalu. Vendar volila ne cerkev ne špital zagotovo nista nikoli prejela, saj je tudi vse ostalo baron Kolonić prejel šele po uničenju postojanke in tudi to šele po posredovanju dežele. Zemljišče postojanke je slednja medtem že poleti 1600 vrnila baronu Herbersteinu nazaj v

[2] StLA, Landschaftliches Archiv, Antiquum, XI: Reformationsakten, Predigerakten, Sch. 61: Sigmund Lierzer, Sigmund Lierzer poverjenikom, 1593.

[3] Winkelmann, Erich: Zur Geschichte des Luthertums im untersteierischen Mur- und Draugebiet, II. Die Zeit der beschränkt geduldeten öffentlichen Religionsübung, B. Die Zwischenregierung nach dem Tode Karls II. *JGGPÖ* 56, 1935, str. 105.

[4] Oman, Žiga: *Evangeličanski Maribor: mesto in njegova bližnja okolica v času reformacije in protireformacije v 16. in na začetku 17. stoletja, s poudarkom na času vrhunca in zatrtja tukajšnje evangeličanske skupnosti med letoma 1587 in 1602*, magistrsko delo. Maribor : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, 2010, str. 117–124.

[5] Natančneje, enkrat med sredino junija in začetkom julija 1598 (StLA, XI/51 Betnava, Klemen Welzer poverjenikom, 12. junij 1598; prav tam, poverjeniki Juriju Creätschu in Mihaelu Slugi, 6. julij 1598).

prosto last, ta pa je sebe in vse svoje dediče obvezal, da ji ga bo vrnil, brž ko bo na Štajerskem znova dovoljena evangeličanska cerkev. Vrnitvi zemljišča je sledila obnova pokopališča, seveda kot zasebnega, in privrženci augsburške veroizpovedi so lahko tukaj v miru opravljali pogrebe vse do izgona evangeličanskega plemstva iz dežele.[6] Predikant in učitelj sta se medtem še pred prihodom komisije umaknila na varno in skupnosti služila do odpustitve leta 1602, s čimer naj bi bil Lauttenschlager, ki je bil odpuščen aprila – Sobrius pa junija – tudi najdlje delujoči štajerski deželni predikant.[7] Do zadnjega formalnega dejanja, ki je hkrati pomenilo tudi zadnje dejanje samoukinitve evangeličanske cerkvene organizacije na Dravskem polju nasploh, je nato prišlo 6. decembra 1602, ko je dežela baronu Koloniću povrnila stroške, ki jih je imel kot zadnji betnavski nadzornik.

Vendar objavljena korespondenca ne nudi zgolj vpogleda v kronološki razvoj postojanke, temveč tudi zanimive detajle iz medčloveških odnosov znotraj skupnosti, ki kažejo, da le-ta nikakor ni bila kakšna harmonična celota. Omeniti vsekakor velja močan Ammanov odpor do Luke Hoferja, ki je slednjega sumil nezanesljivosti v veri in ga, sicer posredno, opsoval kar z »mamelukom« (*Mamaluckhen*)! Kakšna ironija, ko pa je bil Hofer edini član skupnosti, ki je bil Lierzerja pripravljen vzeti pod svojo streho, preden so mu postavili bivališče na Betnavi! Še več, ker so Ammanovemu odporu do Hoferja najverjetneje botrovale prav zdrahe, ki so nastale znotraj skupnosti, povzročanje le-teh pa je bilo očitano Lierzerju, je bila ironija morda še večja.

Izmed bolj strogo finančnih in gospodarskih virov velja medtem vsekakor izpostaviti sedem obračunskih zvežčičev (1591–97) za vinograd betnavske cerkve. Slednji je ležal v Slivnici, na gorninski posesti barona Kolonića, cerkvi pa ga je podaril Adam Haidfalk. Zamisel za cerkveni vinograd je sicer prišla od poverjenikov, ki so si z dohodki od njega obetali vsaj manjšo razbremenitev stroškov, ki jih je dežela imela z Betnavo. Vendar se je njihov načrt povsem izjalovil, saj je cerkev z vinogradom imela zgolj izgubo. Pomen zvežčičev je medtem predvsem v njihovi izjemni podrobnosti, saj je v njih popisan prav vsak strošek, ki so ga imeli z vinogradom. Ob zmeraj mizernem pridelku mošta in nizkih odkupnih vrednosti zanj, je v njih zapisano tudi število dni za kope in količenje, plačila za delavce ob obeh opravilih in ob trgatvi, nadalje zapisi letnega plačila za viničarja, višina gornine in gorščine, ter denarne protivrednosti za vse, kar so v vinogradu potrebovali. Od trsnih kolov do maziva za prešo, od gnojila do rovnic, jedače za delavce, sveč za delo v temni preši itd. Zabeležene pa so tudi pogoste naravne nevšečnosti, ki so redno prizadele vinograd.

XXXV. zvezek GZM tako znova prinaša dragocene objave za zgodovino zgodnjenovoveške evangeličanske skupnosti v Mariboru in na Dravskem polju neprecenljivih virov, ki so obenem izjemnega pomena tudi za gospodarsko zgodovino mesta in njegove bližnje okolice.

Žiga Oman

---

6 Lozar-Štamcar, Maja, Žvanut, Maja: *Katalog Theatrum vitae et mortis humanae: Prizorišče človeškega življenja in smrti – Catalogue Theatrum vitae et mortis humanae: The Theatre of Human Life and Death*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 145–147.

7 StLA, XI/51 Betnava, betnavski obračun Adama barona Kolonića, 6. december 1602; Winkelmann, Erich: Zur Geschichte des Luthertums im untersteirischen Mur- und Draugebiet, Vernichtung des lutherischen Kirchenwesens unter Ferdinand II. *JGGPÖ*, 57, 1936, str. 98–99.

Razstave

Urbarji in urbarialni registri v Pokrajinskem arhivu Maribor. Vsaki kmet je dolžen dati gospodu zemljiškemu … Razstava v razstavišču Archivum (Pokrajinski arhiv Maribor) od 23. junija 2010 do 25. januarja 2011 in v avli hotela Radin v Radencih od 6. aprila 2011 do 8. aprila 2011

V Pokrajinskem arhivu Maribor smo pripravili razstavo, ki je nekako dopolnila izdajo Vodnika po Urbarjih in urbarialnih registrih štajerskih arhivov,[1] v katerem smo zbrali popise obravnavanega arhivskega gradiva arhivisti iz Zgodovinskega arhiva Celje, Zgodovinskega arhiva Ptuj, Nadškofijskega arhiva Maribor in Pokrajinskega arhiva Maribor. Že v Vodniku so se popisovalci držali določenega vzorca pri popisovanju določenega tipa gradiva, nastalega pri določenem ustvarjalcu. Ta vzorec smo ohranil tudi pri razstavi, saj so bili na ogled postavljeni najprej urbarji in štiftni registri, nato pa še vsi drugi tipi urbarialnih registrov, ki jih hranimo v Pokrajinskem arhivu Maribor (gorninski registri, registri činžnega žita in male pravde, registri tlake, registri činža od živine, registri žitne desetine ter registri vinske desetine). Vsak tip gradiva, ki je bil na ogled, je bil delo drugega ustvarjalca, s tem pa smo lahko predstavili tudi različne ustvarjalce, katerih (starejše) gradivo hrani Pokrajinski arhiv Maribor. V glavnem grajske stavbe, v katerih so imeli nekoč ustvarjalci sedeže, še danes stojijo, zato smo razstavo opremili z velikimi fotografijami gradov, dvorcev, samostana in cerkve, kakršni so videti danes, dodali pa smo še Vischerjeve topografije teh istih stavb iz 17. stoletja.

Člani Turističnega društva Negova – Sp. Ivanjci med predstavo ob otvoritvi razstave

[1] Žižek, Aleksander [et. al.]: *Vodnik po urbarjih in urbarialnih registrih štajerskih arhivov*. Celje : Zgodovinski arhiv ; Maribor : Nadškofijski arhiv : Pokrajinski arhiv ; Ptuj : Zgodovinski arhiv, 2009.

Urbarialno gradivo je bilo razstavljeno v razstavišču Archivum v originalu, v hotelu Radin v Radencih pa so originale zaradi varnostnih razlogov zamenjale reprodukcije.

Pomemben del razstave so predstavljali muzejski predmeti iz kmečkega muzeja gostilne Šiker, in sicer je šlo za razno kmečko orodje, posodje in pripomočke, ki so bili nekoč v rabi pri pridelavi žita in grozdja. Prav žito in grozdje se namreč najpogosteje omenja v urbarialnih registrih kot naturalna dajatev. Veliko je bilo tudi zanimanja za razstavljeni star denar – goldinarje in krajcarje.

Pokrajinski arhiv Maribor je na ogled postavil res le urbarje in urbarialne registre, ki jih hrani sam, vendar je povezava z Vodnikom po urbarjih in urbarialnih registrih štajerskih arhivov bila prikazana na enem od panojev, kjer so bili na zemljevidu označeni kraji, za katere posamezni štajerski arhivi hranijo urbarialno gradivo.

Ob otvoritvi razstave smo imeli poseben program. Poleg vokalne skupine Kresnice so nastopili še člani Turističnega društva Negova – Sp. Ivanjci. Oblečeni v oblačila podložnikov in gospode so odigrali nekaj prizorov iz kmečkega življenja nekoč. Razstavo je odprl dr. Borut Holcman, govorili pa so tudi Marija Hernja Masten iz Zgodovinskega arhiva Ptuj, direktorica Pokrajinskega arhiva Maribor, dr. Slavica Tovšak ter avtorica razstave Mojca Horvat.

Ker je bila razstava poljudno zasnovana, smo v septembru 2010 mariborskim osnovnim in srednjim šolam poslali dopis z vabilom na ogled razstave in učno uro v arhivu. Odziv je bil zelo dober, saj se je še istega meseca učnih ur v arhivu udeležilo okoli 200 obiskovalcev, oktobra 160 in novembra 92. Pripravili smo tudi učne ure za študente in dijake, ki so bile posebej namenjene predstavitvi razstave.

Mojca Horvat

Ustanovitev Univerze v Ljubljani v letu 1919. Razstava Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 1. 12. 2009–30. 11. 2010

Slovesnostim ob devetdesetletnici delovanja ljubljanske Univerze se je univerzitetni arhiv pridružil s priložnostno razstavo z naslovom Ustanovitev Univerze v Ljubljani v letu 1919. Uvod k osrednjemu delu razstave predstavlja začetke ljubljanskega visokega šolstva. Ti segajo v začetek 17. stoletja, ko so se pri sv. Jakobu začela predavanja iz kazuistike. Jezuiti so v

naslednjih desetletjih v svojem kolegiju gojili filozofski in teološki študij, ki je bil povsem enak kot na jezuitskih univerzah, a z eno razliko – niso podeljevali akademskih nazivov. To je kolegij ločevalo od pravih univerz. Po ukinitvi jezuitskega reda leta 1773 je bilo v Ljubljani zaznati intenzivna prizadevanja za ustanovitev popolne univerze. Tudi v letu 1791 ustanovljeni visokošolski licej je spadal med tiste avstrijske liceje, ki niso imeli pravice podeljevati akademske nazive in so bili neke vrste vmesni člen med gimnazijo in pravo univerzo. Po ukinitvi leta 1849 je do ustanovitve Univerze v Ljubljani obstajal le zasebni, škofijski študij teologije. Zahteva po slovenski univerzi je v tem času postala del slovenskega nacionalnega programa, prizadevanja zanjo pa so se okrepila ob koncu 19. in v začetku 20 stoletja.

Osrednji del razstave prikazuje dogodke, ki so se vrstili od konca oktobra 1918 do decembra 1919, ko so se začela prva univerzitetna predavanja in pomenijo zadnje dejanje do uresničenja zamisli o univerzi. Obdobje ustanavljanja univerze se zdi v luči treh stoletij prizadevanj za pravi univerzitetni študij v Ljubljani kratko. Zasluge za to, da je bilo uspešno, so imeli predvsem vseučiliška komisija in prizadevni posamezniki v njenih vrstah, predvsem predsednik dr. Danilo Majaron in dr. Mihajlo Rostohar, saj so znali izkoristiti takratne politične razmere za dosego cilja. Razstava osvetljuje univerzitetno vprašanje v letu 1918, ko je bil slovenskim študentom zaradi nacionalne pripadnosti onemogočen študij na avstrijskih univerzah in so se v domovino zato morali vrniti na avstrijskih univerzah delujoči profesorji slovenske narodnosti. Delo vseučiliške komisije je bilo v začetku usmerjeno predvsem v organiziranje začasnega provizorija s slovenskim učnim jezikom na Univerzi v Zagrebu, ki bi do ustanovitve univerze v Ljubljani reševal položaj slovenskih študentov, od začetka leta 1919 pa se je vse bolj krepila ideja o ustanovitvi slovenske univerze v Ljubljani brez provizorija v Zagrebu. Prizadevanja vseučiliške komisije in zahteve, ki jih je deželna vlada postavila oblastem v Beogradu, so spomladi prinesli njihovo obljubo, da bo univerza v Ljubljani zaživela še istega leta. Podkomisije vseučiliške komisije so pohitele pri pripravi študijskih načrtov in organizacijski zasnovi bodočih fakultet ter začele načrtovati začasno namestitev. Najhitrejši so bili tehniki, saj je že od srede maja do novembra na Obrtni šoli potekal visokošolski tehniški tečaj. Ta predavanja so bila kasneje priznana kot prvi letnik Tehniške fakultete in jih štejemo za prva univerzitetna predavanja v Ljubljani. Univerza je bila ustanovljena, ko je bil poleti v narodnem predstavništvu v Beogradu izglasovan zakon o Univerzi Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani. Regent Aleksander ga je podpisal 23. julija, dokončno pa je začel veljati čez mesec dni z objavo v Službenih novinah. Zadnjega avgusta so bili imenovani prvi profesorji nove Univerze. Organizirali so se v univerzitetni svet, prevzeli naloge vseučiliške komisije in začeli priprave za čimprejšnji začetek predavanj. S portreti je predstavljenih vseh šestnajst prvoimenovanih rednih profesorjev – matičarjev prve slovenske Univerze, v nadaljevanju pa razstava z vsebino sega še v prvo študijsko leto, ko sta bila študija na Filozofski in Teološki fakulteti popolna in sta obsegala 8 semestrov, na Medicinski fakulteti je bil organiziran v prvem semestru, na tehniški fakulteti pa v prvem in tretjem semestru. V prvi zimski semester se je vpisalo 694 študentov, v drugega, poletnega, ko je začela delovati tudi Pravna fakulteta, pa 763 študentov.

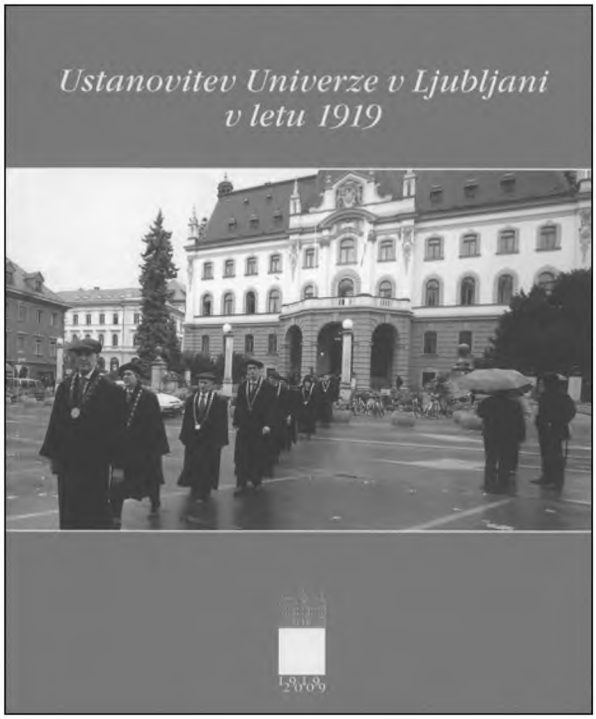

Razstavno gradivo za uvodna panoja so prispevali: Arhiv Slovenije, Narodna in univerzitetna knjižnica, Nadškofijski arhiv Ljubljana, Semeniška knjižnica Ljubljana in Narodni muzej Slovenije. Za drugi del razstave pa je poleg gradiva vseučiliške komisije, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, večina razstavljenega gradiva iz fondov in zbirk Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani.

Razstavo spremlja obsežen razstavni katalog. V njem sta osrednji besedili (Jože Ciperle: *Po poti do Univerze v Ljubljani* in Tatjana Dekleva: *Ustanovitev Univerze v Ljubljani*) v celoti objavljeni tudi v nemškem in angleškem jeziku. Likovno oblikovanje razstave in grafično oblikovanje kataloga je opravilo podjetje Rogač RMV iz Ljubljane.

Tatjana Dekleva

Tehniška fakulteta Univerze v Ljubljani : 1919–1957. Razstava Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani, december 2010 – februar 2011

Zadnji dan meseca novembra preteklega leta je bila pred zbornično dvorano v mali sejni sobi ljubljanske univerze otvoritev razstave Tehniška fakulteta Univerze v Ljubljani 1919–1957. To je že četrta na ta način predstavljena članica ljubljanske Univerze, predtem so svoj razvoj v sliki in besedi orisale razstave o Pravni fakulteti (2003), Biotehniški fakulteti (2007) ter Teološki fakulteti (2008). Nova zadnja tema, ki jo je pripravil Zgodovinski arhiv in muzej Univerze, pa predstavlja Tehniško fakulteto, največjo članico ljubljanske Univerze, ki je delovala le osemintrideset let od ustanovitve Univerze, od leta 1919 do leta 1957.

Vsebinsko se razstava deli v dve obdobji. Na prvih dveh panojih obiskovalec spremlja razvoj evropskega visokošolskega in univerzitetnega študija naravoslovja in tehnike od 16. do začetka 20. stoletja, ki mu je skušal slediti tudi slovenski prostor s študijem slovenskih študentov v tujih visokošolskih in univerzitetnih središčih in z višješolskimi študiji tehničnih smeri na domačih tleh. Tu v prvem delu študije dr. Jože Ciperle preučuje razvoj in položaj tehničnih in naravoslovnih disciplin in ugotavlja, da so bile nove študijske smeri v univerzitetnih programih oz. preoblikovane discipline na obstoječih visokih šolah povezane z znanstveno in tehnološko revolucijo 16. in 17. stoletja, h kateri pa so veliko prispevali univerzitetno izobraženi znanstveniki. Pomembno vlogo so imele tudi same univerze, saj so s svojo infrastrukturo (knjižnice, botanični vrtovi, naravoslovne zbirke, secirno orodje, predavalnice za spodbujanje znanstvenih interesov itd.) omogočale znanstveno delo. To niso bile toge organizacije, temveč so znanstveno sodelovale z različnimi posvetnimi akademijami, raziskovalnimi ustanovami, dvornimi astronomi in astrologi. Tehnika na prelomu 19. in 20. stoletja ni bila predmet visokošolskega izobraževanja, ker je bila večina tehniških šol zunaj univerzitetnega sistema. Vzor za študij tehničnih smeri v Evropi je bila le francoska Politehnična šola v Parizu, ki je postala model visokega šolstva in vzor na novo nastajajočim tehniškim visokim šolam po Evropi. V drugi polovici 19. stoletja se je hitro povečevalo število nemških tehniških visokih šol in krepila se je njihova izobraževalna politika, posebno na področju tehnike, ki je bila predmet občudovanja. Ob začetku 20. stoletja pa so visoke tehniške (inženirske) šole kljub odporom univerz dosegle v večini evropskih držav položaj, ki je bil enak ali vsaj primerljiv s položajem univerz, saj so imele tudi pravico do podeljevanja doktorskih nazivov.

Drugi del razstave je posvečen ljubljanski Univerzi oz. njeni Tehniški fakulteti in ga je študijsko pripravila ter ustrezno razstavno opremila Tatjana Dekleva. Sega v obdobje priprav na ustanovitev univerze, ko so bili za slušatelje tehniških smeri študija organizirani tehniški visokošolski tečaji na Obrtni šoli v Ljubljani. To je bil začetek prvih univerzitetnih predavanj za tehnike. Pobudo za ustanovitev so prevzeli Društvo inženirjev in aktivni posamezniki. Številni izmed njih so kasneje postali profesorji. Z ustanovitvijo Univerze s petimi fakultetami je nastala kot njena članica tudi Tehniška fakulteta in imenovala prve matičarje (dr. Riharda Zupančiča, dr. Karla Hinterlechnerja dr. Maksa Samca in dr. Milana Vidmarja). Ti so skupaj z drugim učnim osebjem poskrbeli za organizacijo fakultete in prevzeli priprave za čimprejšnji začetek dela. Zagotovili so primerne prostore, zaposlili ustrezno profesorsko osebje, pripravili študijske načrte in izpitne rede. Redna predavanja na vseh petih oddelkih in geodetskem tečaju Tehniške univerze so se začela decembra 1919. V obdobju med vojnama se je Tehniška fakulteta nenehno soočala z grožnjami centralne oblasti, da bo okrnjena ali celo ukinjena. V letih 1950–1954 je bila zunaj okvira univerze in je delovala kot samostojna Tehniška visoka šola s petimi fakultetami. Leta 1954 je bila Tehniška fakulteta obnovljena in tri leta ponovno združena v Univerzi. Leta 1957 so iz njenega sestava nastale samostojne fakultete: Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, Fakulteta za elektrotehniko in strojništvo, Fakulteta za rudarstvo, metalurgijo in tehnologijo in Naravoslovna fakulteta.

Razstava na desetih razstavnih panojih nam skupaj z lično oblikovanim katalogom predstavi tehniške usmeritve študija v Evropi in na Slovenskem, ki so se pri nas kot lahko razberemo iz razstavljenih doku-

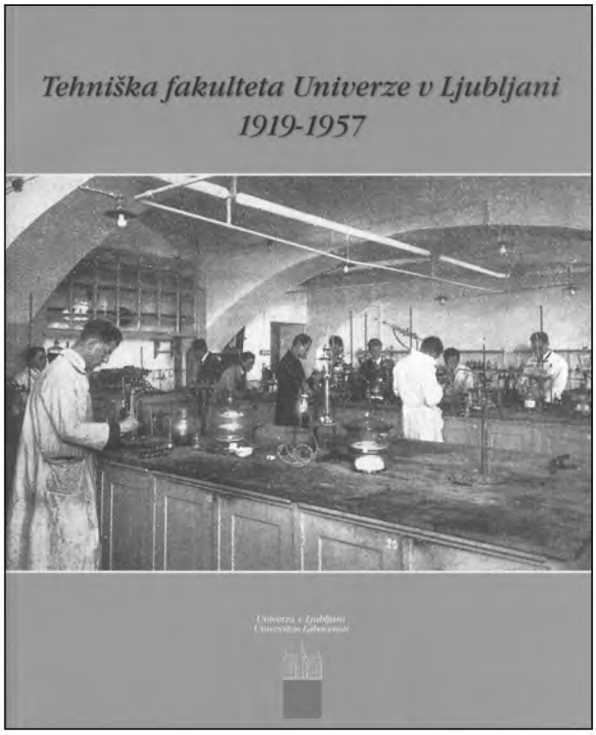

mentov, oblikovale še pred ustanovitvijo Univerze. Za obiskovalca je zanimiva predstavitev šestih študijskih disciplin Tehniške fakultete: gradbenega oddelka, strojno-elektrotehniškega oddelka, arhitekturnega oddelka, kemijskega oddelka, rudarskega oddelka in kulturno-geodetskega s fotografskim in spisovnim gradivom. Med fotografijami najdemo posnetke poslopij prvih tehniških visokih šol po Evropi: v Franciji, Češki, Avstriji, Nemčiji, Švici, Angliji, jezuitskega kolegija in liceja v Ljubljani ter prve prostore fakultet ljubljanske Univerze: Obrtne šole na Aškerčevi cesti, poslopje hidrotehničnega odseka gradbenega oddelka Tehniške fakultete, poslopje strojnega oddelka Tehniške fakultete. Razstavo vizualno in v vsebinskem pogledu dopolnjujejo še fotografije profesorjev in študentov v laboratorijih, risalnicah, na ekskurzijah ter od spisovnega gradiva učni načrti, seznami javnih predavanj, matrike, zapisniki sej sveta Tehniške fakultete, zakoni ter učbeniki, knjige idr.

Gradivo za vsebinski del razstave večinoma hrani Zgodovinski arhiv in muzej Univerze, del gradiva pa je mogoče najti tudi pri posameznikih in v drugih kulturnih ustanovah. V katalogu je poleg vsebinskega dela in seznama literature še popis razstavljenega gradiva. Katalog je preveden v nemški in angleški jezik.

Tea Anžur

Planinski svet in narava skozi fotografski objektiv Franca Vogelnika (15. 9. 2010 – september 2011, Pokrajinski arhiv Maribor)

Razstava je na ogled v razstavišču PER GRADUS Pokrajinskega arhiva Maribor. Ideja za pripravo razstave je nastala ob popisovanju diapozitivov in fotografij, ki jih je avtor predal Pokrajinskemu arhivu Maribor. Franc Vogelnik se je rodil v Mariboru in tu tudi živi. V Ljubljani je študiral slavistiko. Diplomiral je leta 1962. Delal je kot vzgojitelj v Domžalah, bil korektor in lektor ter urednik pri Založbi Obzorja v

Mariboru, klasifikator v Univerzitetni knjižnici v Mariboru, mediotekar na Pedagoški akademiji v Mariboru, vodja službe za odrasle v Mariborski knjižnici. Delo pri založbi mu je odprlo pot v prevajanje iz srbohrvaščine, češčine, ruščine, francoščine in nemščine. Prevajal je tudi planinsko literaturo. Uredil je več planinskih zbornikov in vodnikov. Prevedel je tudi Puffovo monografijo o Mariboru iz leta 1847 (rokopis 1846).

Že v otroških letih je z očetom hodil na izlete po Pohorju in Kozjaku. Kot najstnik je z zanimanjem prebiral delo Frana Mišiča o Pohorju ter mistične Pohorske pravljice Jožeta Tomažiča. Hrepenenje po odkrivanju skritih kotičkov Pohorja ter ljubezen do narave in gora sta ga globoko zaznamovala in usmerjala njegovo življenjsko pot. Že kot petošolec je obiskoval fotografski tečaj. Med planinarjenjem, izleti in sprehodi doma in na tujem je zbral bogato zbirko diapozitivov, predvsem iz gorskega sveta, vzhodne Slovenije in motivov Maribora. Imel je več kot sto predavanj po Sloveniji, sodeloval je na seminarjih, gorniških tečajih, skrbel za izobraževanje planinskega naraščaja, pripravil več fotografskih razstav. Fotografije je objavljal ob svojih člankih v Planinskem vestniku in drugod. Naravne znamenitosti in rastlinske redkosti Pohorja je spoznaval pod mentorstvom someščana Mirka Šoštariča, strokovnjaka za varstvo narave.

Ob otvoritvi razstave je zbrane nagovorila dr. Slavica Tovšak, direktorica Pokrajinskega arhiva Maribor. O svojem življenju in delu pa je govoril tudi sam. Opisal je delo prevajalca in urednika v času, ki je bil drugačen kot danes. Spomnil se je svojega prvega fotoaparata, številnih planinskih poti, udeležbe (leta 1976) v mariborski alpinistični opravi na Kavkaz in odpravi jeseniških planincev v Pireneje leta 1978.

Razstavo sem pripravila Sabina Lešnik. Razstavljene so Vogelnikove barvne fotografije planinskega, gorskega sveta in cvetja ter zdravilnih rastlin. V fotografski objektiv je ujel motive Pohorja, Karavank, Julijskih Alp, pa Bistriški Vintgar, Boč, Krmo, Olševo, razgled z Raduhe ter razgled z Uršlje gore. Njegovo zanimanje za naravo nazorno prikazujejo fotografije znamenitih in zavarovanih rastlin na Slovenskem, kot so svečnik na Pohorju, teloh, preobjeda, Zoisova zvončica, avrikelj, veliki zvonček. Ob fotografijah so navedeni podatki o rastlinah (leto prvega zavarovanja, čas cvetenja, ogroženost, rastišče, razširjenost v Sloveniji, druge zanimivosti). Razstavo končuje fotografija Maribora s Pekrsko gorco.

Razstava se vije po stopnišču Pokrajinskega arhiva Maribor. Obiskali so jo različni obiskovalci. Eden od njih je v knjigo vtisov zapisal: *»Lepota rož, posebno v planinah, je neprecenljiva. In Franček jih je cenil in jih ceni še danes«.*

Sabina Lešnik

ARHIVSKO DRUŠTVO SLOVENIJE
1000 Ljubljana, Zvezdarska ulica 1
telefon: (01) 241 42 00
e-pošta: olga.pivk@gov.si
domača stran: www.arhivsko-drustvo.si

ZGODOVINSKI ARHIV CELJE
3000 Celje, Teharska cesta 1
telefon: (03) 428 76 40
telefaks: (03) 428 76 60
e-pošta: zg.arhiv-celje@guest.arnes.si
domača stran: www.zgarhiv.celje.si

POKRAJINSKI ARHIV KOPER
6000 Koper, Kapodistriasov trg 1
telefon: (05) 627 18 24
telefaks: (05) 627 24 41
e-pošta: arhiv.koper@guest.arnes.si
domača stran: www.arhiv-koper.si

Enota Piran
6330 Piran, Župančičeva 4
telefon: (05) 673 28 41

ŠKOFIJSKI ARHIV KOPER
6000 Koper, Trg Brolo 11
telefon: (05) 611 72 04
telefaks: (05) 627 10 59
e-pošta: arhiv.kp@rkc.si
domača stran: www.rkc.si/arhiv-kp

ZGODOVINSKI ARHIV LJUBLJANA
1001 Ljubljana, Mestni trg 27, p. p. 1614
telefon: (01) 306 13 06, 306 13 03
telefaks: (01) 426 43 03
e-pošta: zal@zal-lj.si
domača stran: www.zal-lj.si

Enota za Gorenjsko
4000 Kranj, Savska cesta 8
telefon: (04) 280 59 00
telefaks: (04) 202 44 48

Enota za Dolenjsko in Belo krajino
8000 Novo mesto, Skalickega ulica 1
telefon: (07) 394 22 40
telefaks: (07) 394 22 48

Enota v Škofji Loki
4220 Škofja Loka, Partizanska c. 1c
telefon: (04) 506 07 00
telefaks: (04) 506 07 08

Enota v Idriji
5280 Idrija, Prelovčeva ulica 2
telefon: (05) 372 22 70
telefaks: (05) 372 22 71

NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA
1000 Ljubljana, Krekov trg 1
telefon: (01) 234 75 70
telefaks: (01) 234 75 80
e-pošta: arhiv.lj@rkc.si

ZGODOVINSKI ARHIV IN MUZEJ UNIVERZE V LJUBLJANI
1000 Ljubljana, Kongresni trg 12
telefon: (01) 241 85 80
telefaks: (01) 241 86 60

POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR
2000 Maribor, Glavni trg 7
telefon: (02) 228 50 00
telefaks: (02) 252 25 64
e-pošta: slavica.tovsak@pokarh-mb.si
domača stran: www.pokarh-mb.si

Enota za Koroško
2390 Ravne na Koroškem, Čečovje 12a
telefon: (02) 822 05 29
telefax: (02) 252 25 64
e-pošta: enota.ravne@pokarh-mb.si

Enota za Prekmurje
9220 Lendava, Glavna ulica 5,
Dolina pri Lendavi
telefon: (02) 575 14 05
telefax: (02) 575 14 03
e-pošta: enota.lendava@pokarh-mb.si

NADŠKOFIJSKI ARHIV MARIBOR
2000 Maribor, Koroška cesta 1
telefon: (05) 90 80 120
telefaks: (02) 252 30 92
e-pošta: skofijski.arhiv@slomsek.net
domača stran: www.slomsek.net

POKRAJINSKI ARHIV V NOVI GORICI
5000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 3
telefon: (05) 335 87 60
telefaks: (05) 302 77 38
e-pošta: pa-ng@pa-ng.si
domača stran: www.pa-ng.si

ZGODOVINSKI ARHIV PTUJ
2250 Ptuj, Muzejski trg 1
telefon: (02) 787 97 30
telefaks: (02) 787 97 40
e-pošta: zgod.arhiv-ptuj@guest.arnes.si;
zgodovinski.arhiv.ptuj@siol.net
domača stran: www.poetovio.net/portal

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE
1127 Ljubljana, Zvezdarska ulica 1, p. p. 21
telefon: (01) 241 42 00
telefaks: (01) 241 42 69
e-pošta: ars@gov.si
domača stran: www.arhiv.gov.si

Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I
1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
telefon: (01) 241 42 91

Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo II
1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
telefon: (01) 241 42 87

INŠPEKTORAT RS ZA KULTURO IN MEDIJE
1000 Ljubljana, Metelkova 4
telefon: (01) 478 79 01

ISSN 0351-2835